

Skanderup Sogn gennem tiderne

Især tiden, da skole, kirke og politik formede sogn og sind

Johan Nielsen

Kirke og folkeskole, [valgmenighedskirke](#) og friskole i det delte sogn.¹

3906

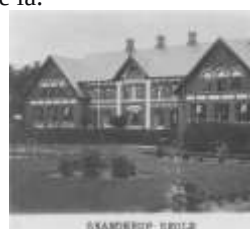
Skanderup - Jylland

¹ Der går knap og nap et par hundrede år fra opførelsen af Frederik d. 4.s rytterskole i Skanderup i 1725 indtil det regulære slagsmål om skolernes vigtige dannelsesfunktion fra starten af 1900-tallet. Det er ikke tilfældigt, at skole og kirke med personale afbildes sammen på skole-kirke billedet. Det var her, stridens kerne lå.

Den gamle rytterskole i dag. [Skanderup Skole](#), opført 1908.

Indhold

Indledning.....	7
Kirke, skole og sogn	8
Grundloven, politik og kulturkamp	10
Folkestyrets politiske polarisering mellem Højre og Venstre	10
Venstre, Højre, Grundtvigianisme og Indre Mission	12
Sognet placeret ved Kongeåen, det slesvigske spørgsmål?	13
Koldinghus	13
Kongeåen, grænsehistorie.....	14
Kongeåen som toldsted, smugleriet i Skanderup Sogn	16
De slesvigske krige	19
Økonomisk og erhvervsmæssig udvikling	23
Kilder til og fremstillinger af sognets historie.....	25
Skanderup Sogns fortidsminder.....	29
Istid og stenalder.....	29
Bronzealderen.....	32
Jernalderen.....	32
Vikingetid.....	33
Lokale fund.....	34
Fredede oldtidsminder	35
Syssel, herred, len, amt og Skanderup Sogn.....	37
Inddelingen i lande	37
Sysler	38
Herreder.....	38
Len, Koldinghus Len	38
Amter 1662-1793, 1793-1970, 1970-2007	41
Koldinghus Amt 1662-1793	41
Amterne 1793-1970. Ribe Amt.	42
Vejle Amt, 1970-2007	43
Kolding Kommune i Region Syddanmark	43
Stifter, Herreder / amter, sogne	44
Oversigt fra lenstiden til i dag	45
Sognefogeder og andre lokale fogeder	47

Kolding Rytterdistrikt, Anst Herred, Skanderup Sogn før landboreformerne.....	51
Svenskekrige, enevælde og skattetryk.....	51
Enevælden indføres 1660	53
Rytterdistrikterne	54
Kolding Rytterdistrikt.....	54
Skanderup Sogn, landsbyvedtægter, lokalt selvstyre, dagligdag.....	54
Det lokale landsbyfællesskab	58
Trevangsbruget	59
Sognets hartkornsopgørelser i 1688 og 1844.....	61
Krongods i Koldinghus Len	65
Køb og salg af krongods i sognet 1535-1765	66
Selveje og fæste.....	68
Skatter og afgifter til stat og kirke, sammenfatning	69
Landboreformerne	70
Skanderup Sogns lokaliteter, lokalitetshistorie.....	72
Landsbyen Skanderup	72
Landsbyen Nagbøl.....	73
Landsbyen Dollerup	73
Landsbyen Gjelballe	74
Landsbyen Lunderskov	74
Stationsbyen Lunderskov	75
Lunderskov og jernbanen	78
Lunderskov Jernbanestation	79
Værtshuse, kroer, hoteller.....	86
Andelsmejerierne.....	96
Drabæks og Rolles Mølle	99
Forskellige erhvervsvirksomheder i øvrigt	101
DAKA.....	101
Fra møbelfabrik til LM Camping, LM Glasfiber, LM Wind Power, General Electric.....	106
Indledning.....	107
Starten som møbelfabrik, personer og udviklingsperspektiver i LM	109
LM stifterne	111
Møbelfabrikken	113

Glasfiber og firmaopsplitning	116
Campingvogne	118
Arbejdspladsen LM Camping	123
Bådproduktionen	126
Overgangen til produktion af vindmøllevinger, medarbejderne	128
Vindmøller og vindmølleindustrien, nye markedsudfordringer for LM	130
Det amerikanske marked, skatteregler, konkurser, vindere og tabere i vindmølleindustrien	131
LM som vinder i produktionen af vinger til vindmøller	132
Omlægning af arbejdspladsen LM Glasfiber	133
Arbejds miljø og glasfiberproduktion	138
Sammenfatning	143
Diesella som det startede i Lunderskov	145
Fra Karl Møllers Maskinfabrik Nagbøl til GKN Wheels	146
Ostegrosserer Peter Michaelsen, Lunderskov	148
Skanderup Kirke	154
”Adelige” sædegårde i Skanderup Sogn	155
Befolkningen	160
Folketællinger for Skanderup Sogn	160
Folkeliv, dagligdag og kulturtræk i sognet siden 1800-tallet	163
Det lokale selvstyre	163
Valglovsbestemmelser	164
Sogne- og købstadslovgivningen	165
Overgang fra enevældig forvaltning til lokalt selvstyre	165
1841 sogneforstanderskaberne	166
1855 reformen af sogneforstanderskaberne	166
1867 kommunalreformen	166
Socioøkonomisk fordeling af ledelsen af sogneforstanderskaber og -råd	167
Sogneforstanderskaber, sogneråd og sognerådsmøder i Skanderup Sogn	169
1841-68	169
Sammenligning af sogneforstanderskaberne 1841-55 og 1855-68	170
Sogneforstanderskabssager	171
Fattigvæsenet - sociale karakteristika af sognet	171
Sognets veje	172

Jordemodervæsenet	173
Post- og brandvæsen	175
Herredsfogeden.....	175
Danmarks krige	175
De første sogneråd, provisorietiden.....	175
Brydningstiden - Indre Mission får flertal i sognerådet.....	175
Religion og politik i Skanderup Sogn.....	176
Religionen i Skanderup Sogn, skiftet under C. J. Moe.....	178
Carl Julius Moe.....	179
Moes forkyndelse, reaktionen i sognet	180
Reaktionen fra de ikke-missionske	181
Sogn og sognerådsformænd 1903-1943	182
Religion - mission og skolevæsen	183
Valgmenighed, friskole og efterskole i Skanderup	188
Præstegård og missionshus	192
Valgmenigheden i sognet	193
En landsbydrengs erindringer <i>om og fra det delte sogn</i>	193
Lokaliteten Lunderskov under besættelsen	201
Indledning.....	202
Lokal modstandskamp i Skanderup Sogn	202
Krigens start, besættelsen	204
Den lokale modstandskamp, kilder og litteratur.....	204
Samarbejdspolitikken	208
Samarbejdspolitikken problemer	209
Modstandsbevægelsens organisering	211
Personerne i den lokale modstandskamp.....	214
Personregistrant over modstandskampens lokale personer	215
Modstandskampens organisationstilknytning o. a. fordelingskriterier.....	217
Den erhvervsmæssige status.....	217
Den aldersmæssige fordeling.....	218
Modstandsbevægelse og sognets religiøse skillelinjer	218
Andre i modstandsbevægelsen	220
Modstandsbevægelsens omfang	221

Kønsfordelingen.....	222
Ledere.....	222
Jernbanesabotage i og omkring Lunderskov	222
Planlægningen af jernbanesabotagen.....	224
Sabotageplanlægningen i 1944.....	226
Frihedsrådet, den illegale presse.....	227
Koncentrationslejre.....	229
Samarbejde med besættelsesmagten.....	229
Besættelse og modstandskamp, betydningen i dag.....	231
Appendiks 1.....	232
Økonomisk og erhvervsmæssig udvikling	232
Appendiks 2.....	239
Skanderup Sogn o. 1900 iflg. Trap.....	239
Landsbyen Skanderup	240
Landsbyen Nagbøl.....	241
Appendiks 3.....	242
Vandmøller	242
Vandmøllernes indtog i Danmark.....	242
Vindmøller.....	245
Appendix 4 Deltagelse i de slesvigske krige	249
Appendiks 5.....	252
Besættelsestiden i Skanderup Sogn	252
Appendiks o. forholdet mellem Tolstrup og V. Bennike.....	252
Appendiks 6.....	262
Vedr. stiftelsen af LM.....	262
Appendiks 7	264
Bibliografi.....	265
Sag- og personregister	272

Indledning

Skanderup Sogn er geografisk placeret lidt syd for Kolding men nord for Kongeåen. Den sønderjyske historie med hertugdømmerne som en del af det danske kongerige ligger altså tæt på. Perioden fra 1864 indtil genforeningen i 1920 kom til at betyde et afgørende skel til den del af Sønderjylland, som kom under Tyskland, hvor befolkningen som tyske statsborgere skulle deltage på taberens side under 1. verdenskrig. Flere ting både adskiller og forener i området omkring Kongeåen. Sproget er dansk, hvor sproget nede omkring Ejderen hovedsageligt er tysk. Men dialekten nord for Kongeåen adskiller sig klart fra den sønderjyske dialekt, som man finder mere og mere udtalt sydpå, men først fra Kongeåen. Madkulturen² i form af det voluminøse kaffebord med kaffe og kager blev et nationalt pejlingspunkt mellem dansk og tysk i løbet af 1800-tallet og var stadfæstet o. 1900. Kaffen var fælles for de to nationaliteter fra 1700-tallet. Den finere kagebagning opstod først med de små støbejernskomfurer i husholdningerne fra midten af 1800-tallet, også fælles for begge nationaliteter. Men i Sønderjylland syd for Kongeåen chikanerede de tyske myndigheder de dansksindede møder på kroer og hoteller. En konsekvens heraf var, at dansksindede sønderjyder i stort tal opførte forsamlingshuse, som havde en anden funktion end forsamlingshusene nord for Kongeåen, der især var motiveret af højskolebevægelsen og provisorietidens modsætning til den godsejerdominerede Estrup-regering. Syd for Kongeåen måtte man bruge forsamlingshusene som alternativ til kroer og hoteller, og derfor uden spiritusbevilling, dvs. uden kaffepuncher og grogger. I stedet måtte man holde sig til kaffebordets glæder, og her blev det de danske (ikke-stemmeberettigede) kvinders opgave at byde på bedst og mest fra kaffebordets kagesortiment. Nord for Kongeåen kunne man nok kun finde en svag afgang af dette rige og mangfoldige kaffebord, ligesom man også kunne finde sønderjysk rugbrød. Men ikke i den variation, som man kunne finde syd for Kongeåen. Det samme gælder nok madkulturen i øvrigt. Det sønderjyske køkken, der er krydret af tyske slagtertraditioner med røget kød og egnspecifikke urter, findes også i afdæmpet form nord for åen.

Ud over dagliglivet, som afspejles i sprog og madkultur, så er de folkelige bevægelser, som i sidste halvdel af 1800-tallet byggede forsamlings- og missionshuse, endnu mere markant forskellige nord og syd for Kongeåen. Mod syd var det nationale i fokus. Nord for og i Skanderup Sogn har det været religiøse og politiske problemer af specifik dansk karakter, som har været styrende for dagligdagen. Man kan med nogen føje hævde, at syd for Kongeåen var 1864 et omdrejningspunkt, som i Skanderup Sogn nok snarere var 1885, pastor C. J. Moes ankomst til sognet³. Midt i provisorietidens politiske spændingsfelt mellem godsejere og bønder, Venstre og Højre, højskole-, andels- og den gryende arbejderbevægelse.

Dette aspekt skal undersøges nøjere sammen med tilgængelig viden om hartkornsfordelingen før og efter landboreformerne, dvs. det typiske landsogn i et herred, hvor der kun var strøgods under Koldinghus, (stort set) ingen sædegårde med fornem og tidstypisk arkitektur og tilhørende

² Det sønderjyske køkken er glimrende sat ind i en kulturhistorisk sammenhæng af museumsinspektør ved Sønderjyllands Museum, Inge Adriansen i Smag på Sønderjylland Madkultur uden grænser, Gyldendal 2012, s. 14-23 og især s. 118-124.

³ Man kan også med en anden vinkling pege på jernbanens ankomst til sognets indtil da helt traditionelle [landsby](#), Lunderskov i 1866.

foregangsmænd. Hensigten er her at afdække, hvordan landbruget fordelte sig på brugsstørrelser før og efter landboreformerne, hvordan dette landbrugssamfund dannede rammen om jernbanens og den heraf følgende industrialisering af Lunderskov. Hartkornsfordeling og industrialisering er ikke umiddelbare komponenter til en helhedsforståelse af sognets religiøse og politiske liv. Men nogle gennemgående og egnsspecifikt markante træk i sognets udvikling, er det ambitionen at kunne tegne. Samt en placering af sognets besættelsestidshistorie, der selvfølgelig bærer præg af at være et lokalt jernbaneknudepunkt. Man skal her kigge nøje efter, hvis der skal findes træk, der kan spores til den religiøse splittelse i sognet.

Skanderup Sogn i 1600-tallet led som resten af landet under et par kongers krigspolitik. Tidligere tiders stormagtsambitioner fra vikingetidens herredømme over England under Knud d. Store, vikingernes hærgen i Europa over valdemarerne frem til Kalmarunionen, et Norden under dansk ledelse, adskiller sig markant fra Danmark under Christian 4. og sønnen Frederik 3. Her oplevede landet en krigspolitik, der i forholdet til Sverige blev katastrofal. Konsekvenserne for almuen i Koldinghus Len var død, nød og elendighed. Bag enevældens indførelse og 1688 matrikuleringen som en metode til at effektivisere beskatningen og betale de økonomiske omkostninger ved svenskekrigene er der en rigtig trist baggrund i den berørte almues elendighed som en konsekvens af krigene. Enevældens indførelse var kongemagtens ufortjente belønning for en i øvrigt fejlslagen krigspolitik, et led i magtspelet, hvor adelen og Rigsrådet tabte den hidtidige magt, som håndfæstningerne siden 1282 symboliserede. Svenskekrigene som udslagsgivende faktor behandles, men der gøres ikke forsøg på en klarlægning af mere detaljerede konsekvenser for sognet af svenskekrigene. Materialet er her overordentlig sparsomt. Der er stort set ingen pålidelige beretninger ud over det administrative kildemateriale.

Kirke, skole og sogn

Man bemærker, at den seneste tidsangivelse på forsidens øverste kirke-skole billede for Skanderup Sogn er 1938. Det må derfor være komponeret herefter. Man bemærker også, at der ikke er fundet plads til den anden halvdel af sognet, valgmenigheden fra 1910, billeder nederst. Det er ret symptomatisk for den deling af sognet, som blev en realitet under først og fremmest C. J. Moes tid som sognepræst 1885-1922. De valgte billeder illustrerer således sognet i en brydningstid, hvor samfundslivet opdelte sig ret skarpt over en ca. 100 årig periode. I det store historiske perspektiv vel en parentes, for de deltagende nok et livsvilkår af ganske vital betydning.

Når der i de følgende billedkommentarer og -citater optræder parenteser o. årstal, f. eks. (19), er det fordi originalteksten mangler det fulde årstal.

Øverst 4 præster, hvor den kronologisk ældste, U. K. Schmidh ikke er repræsenteret ved foto:

Sognepræster ved Skanderup Kirke. U. Schmidt 1834-70. N. Jørgensen (18)70-85. C. J. Moe (18)85-1922. J. C. Berthelsen (19)23-.⁴ Der er på originalbilledet anvendt forkert stavemåde for Schmidh.

Øverst desuden 8 lærere og en lærerinde. Nederst 5 lærere og 3 lærerinder.

⁴ Man kan i kirkebogen se, at Johs. Danielsen efterfølger J. C. Berthelsen som sognepræst i sommeren 1942. Johs. Danielsen optræder i kirkebogen sidste gang i maj 1963. Alle sognets præster figurerer med embedsperiode på en tavle i Skanderup Kirke.

Antallet af **lærere** skal ses over tid indtil o. 1938, Skanderup fra lidt før 1900, Dollerup fra 1865, Gjelballe fra 1877.

Først 5 fra Skanderup Skole: 2 lærere, 2 førstelærere, 1 forskolelærerinde. Når Rose.Schmidt anføres indtil 1903, må det være 2 lærere: H. P. Rose, der afløser N. C. Bjernum i 1868, som så har afløst 3 lærere efter sognedegnen Skovgaards død i 1847. H. P. Rose har været ansat [1868-1891](#), lærer Schmidt har så fungeret 1891-1903. Der har selvfølgelig været lærere før de på billedet anførte, men af forskellige grunde, konflikter o.l. er de så ikke medtaget.

Skanderup Skole. Rose.Schmidt til 1903. C. Pedersen (19)03-10. 1. lærere, C. Jørgensen (19)10-37. N. A. Frederiksen (19)37-. f-l-inde A. Petersen 1919-

Dernæst Dollerup Skole: 2 lærere, 2 førstelærere, 3 anden lærere, 1 tredjelærer, 2 forskolelærerinder.

Dollerup Skole. K. Birk 1865-76. 1. lærere, N. Nissen (18)76-1921. N. P. Larsen (19)21-. 2. lærere. M. Andersen 1909-21. S. Jensen (19)22-27. N. Mygind (19)27-. 3. lærer. P. Juhl 1928-. F-l-inder. A. Kjær 1895-1933. C. Poort (19)34-. M. Madsen 1923-.

Endelig Gjelballe Skole: 1 lærer, 2 førstelærere, 1 forskolelærerinde.

Gjelballe Skole. P. Nissen 1877-1906. 1. lærere. C. Bydstrup (19)06-17. T. Madsen (19)18-. Folkeskolelærerinde C. Thorø 1918-. C. Thorø er ikke portrætteret. (1938).

Lærer P. Nissen, Gjelballe har nedskrevet erindringer om egen tid som skoleelev, udgivet i 2 dele, [1975](#) og [1977](#). Ganske interessant læsning, hvis man vil have indblik i datidens pædagogik. Men i særdeleshed fordi P. Nissen i sine erindringer har en skolemands vurdering af C. J. Moe som præst, menneske og skolekommissionsformand. P. Nissen er en god kristen, men han bryder sig mildt sagt ikke meget om Moe, hans forkyndelse og hans medvirken til at sognets lærere bliver tilknyttet Indre Mission stort set over en kant. P. Nissen var lærer i Gjelballe 1877-1906, dvs. også i 1888 med skiftet fra Gjelballe Gamle Skole til Gjelballe Skole. P. Nissen døde i 1923 næsten 80 år gammel. Man kan sammenholde P. Nissens erindringer med C. J. Moes erindringer fra 1926, Oplevelser. Man kan med godt udbytte udnytte de to subjektive erindringer til en formentlig præcis karakteristik af tidens religiøse brydninger som de også kom til udtryk i skolen.

Det store fællesbillede indeholder Skanderup Kirke ind- og udvendigt, Skanderup Skole fra 1908, Gjelballe Skole fra 1885, udvidet 1924, Dollerup Skole fra 1883, der i 1923 blev suppleret med yderligere en skole i Dollerup. Desuden præstegården, der indtil 1924 lå i Nagbøl.

Det øverste [skole-kirke-billede](#)⁵ kan kaldes på nettet og forstørres, så der kan iagttages detaljer - der skal museklikkes på billedet.

Oplysninger om valgmenighedskirken finder man ved at museklikke på billedet af [kirken](#)⁶.

Der er her oplyst relativ detaljeret omkring navne og personer. Det skal der også, hvor der skrives for lokalkendte. Meget detaljerede, lokalt specifikke oplysninger vil dog i fremstillingen blive henvist til noter og appendiks a.h.t. læsevenligheden. På den anden side eksisterer Skanderup Sogn ikke i en isoleret tidslomme, men er en del af Danmark og verden. Derfor vil der være skønnet nødvendige baggrundsoplysninger. Men også her reduceret til det strengt nødvendige, det lokale er i fokus.

⁵ <https://collab.au.dk/DPBlibfile/sognekort/Documents/3206.jpg>

⁶ http://danmarkskirker.natmus.dk/uploads/tx_tcchurchsearch/Ribe_2580-2582.pdf

Endelig benyttes der deciderede fagudtryk, hvor det har været nødvendigt, igen reduceret til det strengt nødvendige a.h.t. læsevenligheden.

Det til fremstillingen benyttede materiale er omtalt i tilslutning til de afsnit i fremstillingen, hvor det benyttes.

Der vil være en del henvisninger, der ligger på [www](http://www.skivemuseumsvenner.dk/images/Skanderup.pdf). Her vil det være nødvendigt at benytte en elektronisk version. Foreløbig vil den kunne hentes på www.skivemuseumsvenner.dk/images/Skanderup.pdf.

Som hovedregel vil stavemåden i kildernes navne være bibeholdt. Dog er der for egenavnene Anst og Gjelballe gennemført denne stavemåde på trods af periodiske varianter (Anst, Gelballe) i kilderne. Anst er dog bibeholdt som herredsnavn, Anst Herred. Desuden vil gårdnavne, der ender på -gaard alle blive stavet med denne form.

Grundloven, politik og kulturkamp

Helt bestemmende for den politiske udvikling efter enevælden var på både lokal- og landsplan selvfølgelig junigrundlovens bestemmelser herom - indtil 1953 et tokammersystem, hvor den lovgivende magt, Rigsdagen bestod af Folketinget, der fortløbende demokratiseredes i tiden efter 1849, og Landstinget, der var tænkt som en konservativ garanti, dvs. med en mere privilegeret valgret, i starten også med kongevalgte medlemmer.

Først i 1953 blev folketingsparlamentarismen grundlovsfæstet, dvs. før den tid kunne kongen i princippet vælge den regering, han anså for den bedste. Fra 1901 og skærpet med påskekrisen i 1920 var der dog de facto folketingsparlamentarisme, dvs. kongen udpegede en regering, som kunne forventes at opnå flertal i Folketinget.

En for så vidt naturlig konsekvens af den demokratiske udvikling og grundlovens oprindeligt mindre tilpassede karakter hertil blev så konflikten mellem Folketingsflertallet og regeringsmagten, J. B. S. Estrups godsejerstyre under *provisorietiden 1877-1894*.

Folkestyrets politiske polarisering mellem Højre og Venstre

Provisorietidens Danmark oplevede et politisk skred fra Højre til Venstre, hvor det nationalliberale centrum og det helstatsorienterede Højre kom til at stå over for det, der i 1870 blev til Det Forenede Venstre, bøndernes og husmændenes parti.

Med landbrugets øgede produktion og eksport af animalske produkter, hvor andelsbevægelsen spillede en hovedrolle, blev perioden 1870-1914 landbrugets økonomiske glansperiode, hvor Venstres økonomiske liberalisme, kravet om markedskræfternes frie spil var nøje tilpasset den økonomiske udvikling.⁷ Venstre blev den naturlige repræsentant for gårdejerstandens krav om toldfrihed, nedsættelse af den gamle hartkornskat, jordskatten og i stedet overgang til indkomst- og formueskat.

På det idemæssige plan havde den tidlige liberalisme i Danmark så betydelig en kulturpersonlighed som Georg Brandes⁸, der hyldede den frie tanke, fri af religion og konventioner, og sammen med de

⁷ Se [appendix 1](#)

⁸ 1842-1927, det litterære Venstre. Brandes kan også benævnes som kulturradikalismens åndelige fader, primært med udspring i hans kritik af den litterære romantik. Kulturradikalismen er bl.a. religionskritik, opgør med nedarvede sociale normer, kritik af den victorianske seksualmoral og sædelighed, antimilitarisme samt åbenhed over for andre

ledende personligheder i Venstre formuleredes der en politik, hvor Venstre stod bag de økonomiske krav kombineret med grundtvigianernes krav om større frihed, dvs. frisind i kirke og skole. Parløbet mellem den økonomiske og kulturelle liberalisme ser man tydeligt i den tids ledende venstrepolitikeres tilknytning til grundtvigianismen.⁹

Med denne politik vandt Venstre i 1872 flertal i Folketinget, medens regeringen fortsat var de nationalliberale og godsejernes politiske repræsentanter, der efterhånden var blevet til det politiske Højre.

Hermed blev tidens politik ikke blot en kamp om økonomiske interessemodsætninger men også en politisk kulturkamp. Den gamle nationalliberale kulturelite havde en indgroet, nedladende holdning til den almindelige mand, bonden, som de ikke mente at kunne overlade den politiske magt.

Selv om Grundloven ikke gav et flertal i Folketinget krav på at få regeringsmagten, så skulle der et flertal til for at få finansloven vedtaget i Folketinget, hvor Venstre demonstrerede partiets magtfulde utilfredshed gennem brug af visnepolitikken, dvs. manglende medvirken til de helt nødvendige finanslove. Her brugte regeringen så som modtræk de provisoriske finanslove uden Folketingets medvirken, hvilket var ganske lovligt, men det øgede ikke tilslutningen til det regeringsbærende parti Højre, tværtimod, Højre svækkedes løbende frem mod parlamentarismens de facto indførelse i 1901, og denne svækkelse fortsatte i realiteten indtil en begyndende politisk renæssance med dannelsen af afløseren, Det Konservative Folkeparti i 1915.

Svækkelsen af Højre i forhold til Venstre ser man sært nok langt mindre udtalt i Skanderup Sogn, hvor den religiøse faktor synes at have haft en modificerende indvirkning på provisorietidens ellers landsdækkende politiske tendens.¹⁰

I Skanderup Sogn var gårdmændene naturligt nok for et landsogn også dominerende i sognerådspolitikken. Men Højre, senere Det Konservative Folkeparti, synes her at have spillet en noget mere markant rolle i det partipolitiske billede end de fleste steder på landet i øvrigt. En væsentlig årsag til denne tendens kan sandsynligvis med føje hævdes at have været C. J. Moes¹¹ tilstedeværelse 1885-1922 som sognepræst. I en periode, der for halvdelens vedkommende må have været direkte påvirket af provisorietidens konflikter, og i resten af perioden af de eftervirkninger, som på landsplan var en politisk styrkelse af Venstre på bekostning af Højre. Moe var højremand, kan man se af hans politiske stemmeafgivning.¹² Og det er vel egentlig ikke så mærkeligt, når man erindrer Venstres tilknytning til grundtvigianismen på den kulturpolitiske fløj.

Der må dog nok også manes til en vis forsigtighed med at tillægge Moe indflydelse på politiske holdninger, som måske også kan have haft andre forklaringer.

Tidligere borgmester i Kolding 1916-1923, Oluf Bech beskriver i [sine erindringer](#)¹³ den politiske situation lokalt i Kolding og på landsplan således: "I september 1908 kom [Alberti-affæren](#)¹⁴, der

kulturelle impulser end de traditionelle, klassiske og vestlige. Alt sammen elementer, der mere klart kom til at præge udbryderne fra Venstre i 1905, Det Radikale Venstre.

⁹ Chresten Berg 1829-1891, Sofus Høgsbro 1822-1902, Frede Bojsen 1841-1926.

¹⁰ [Niels Clemmensen](#) har i en disputats undersøgt og dokumenteret, at den socioøkonomiske fordeling i sogneforstanderskabernes og sognerådernes ledelse skifter fra det store hartkorn, præster og skolelærere til almindelige bønder i løbet af provisorietiden. Det kan landspolitisk rubriceres som et skifte fra Højre til Venstre. Helt så simpelt er det næppe i lokalpolitikken, hvor nære, lokale interesser brydes under andre former end de landspolitiske. Hvordan skal undersøges her.

¹¹ Carl Julius Moe 1848-1927.

¹² Hemmelige valg indførtes først i 1901. Indtil da meddelte vælgerne mundtligt valgbestyrelsen, hvem de stemte på.

¹³ <http://www.kolding.dk/pdf/20091113091250.pdf>

vakte megen opsigt og skadede partiet Venstre, hvor han var regeringsmedlem. I samme måned skulle der foretages valgmandsvalg til landstingsvalgene. Ved valgene satte Kolding antallet af højrevalgsmænd stærkt i vejret og viste, at der var vækst i partiet. Bestyrelsen søgte at udnytte dette mest muligt, så i marts 1909, da der skulle være byrådsvalg, lykkedes det partiet at sætte 3 medlemmer ind i byrådet, hvoraf jeg var den ene."

Oluf Bech blev altså valgt ind i Kolding Byråd i 1909 sammen med to andre for Højre, og blev senere i 1916 som konservativ valgt som borgmester. Bechs egen forklaring er den fremgang, som Højre fik i kølvandet på den belastning, som Alberti-skandalen var for Venstre.

Der kan ikke herske tvivl om, at Venstre svækkedes på landsplan med domfældelsen af Alberti og de spor, skandalen trak ind i Venstre - J. C. Christensen blev aldrig igen statsministerkandidat. Der kan næppe heller herske tvivl om, at den lokalpolitiske situation i Kolding var et udslag af en svækkelse af Venstre.

Det styrkede Højre og senere afløseren, Det Konservative Folkeparti, kan i Skanderup udmærket også være et resultat af den samme politiske udviklingstendens i Alberti-skandalens kølvand. Men [stemmetallene for Skanderup](#) viser også, at styrkelsen af Højre starter før Alberti, at den faktisk falder fint sammen med Moes ankomst til sognet.

Man kan velsagtens pege på, at et Venstre i markant fremgang svækkedes af Alberti-skandalen, at lokale religions- og kulturpolitiske faktorer har gjort sig gældende og endelig, at lokalpolitikken dengang som nu har lokale indslag, som kan gøre landspolitiske tendenser mindre vigtige.

Venstre, Højre, Grundtvigianisme og Indre Mission

Som folkestyrets første tid efter junigrundloven udviklede sig til en kamp mellem Venstre og Højre, bønder over for godsejere og byernes bedre borgerskab, så opstod der parallelt hermed, hvad man sikkert bedst kan kalde en kulturkamp med religiøs bagklang - mellem grundtvigianisme og Indre Mission.

Grundtvigianismen appellerede i princippet til frisind og liberalisme, dvs. politisk til Venstre og kulturelt til den første og dominerende del af højskolebevægelsen. Man nedtonede her arvesynden og fokuseringen på det syndige menneske til fordel for en accept af mennesket og dets aktiviteter i et mangfoldigt menneskeliv.

Det, der med Vilh. Beck blev til Den Kirkelige Forening for Indre Mission var for det første et opgør mod det, som man anså for rationalismens manglende inderlighed i troen og en i forhold til grundtvigianerne langt stærkere fokusering på arvesynden. Den stærke syndsbevidsthed resulterede i en forsagelse af den verdslige del af tilværelsen, som kom til udtryk i store dele af det kulturelle liv, f. eks. teater og ballet, fordømmelse af kødets lyster, både når det kom til dans og udtryk i kunsten. På den måde kunne Indre Mission nok forekomme en anelse kulturfjendsk.

For at illustrere forskellen mellem de to bevægelser indholdsmæssige budskab kan det være relevant kort at lade bevægelsernes fædre, N. F. S. Grundtvig og V. Bech selv komme til orde, begge tekster er fra 1867.

N. F. S. Grundtvig, Prædiken over Klinten blandt Hveden, 1867.

¹⁴ <http://danmarkshistorien.dk/perioder/fra-systemskifte-til-besaettelse-1901-1940/partier-og-regeringer/>

”... jorden ... er den store skueplads for den kamp på liv og død, som Guds søn, der såede hveden, det er sandheden, og han fjende Djævelen, som såede klinten, det er løgnen, i tidens løb fører med hverandre. Dernæst ser vi også, at det var kun tant med de skriftkloges påstand om, at menneskelivet ved syndefaldet skulle have tabt Guds billede, og således mistet al sin lighed med guddomslivet, thi hveden blev jo efter Herrens lignelse ikke ødelagt af klinten, og sandheden ikke opslugt af løgnen, men kun blandet dermed ...”

Vilh. Beck, Fjorten Prædikener, 1867.

”... der er to slags mennesker i denne verden, to flokke, verdensbørnenes store vantro flok og gudsbørnenes lille troende flok ... verdensbørnenes kristendom, den er at ligne ved et gammelt råddent bindingsværkshus, hvori man nok kan leve tåleligt nogen tid, men hvor man ikke har det godt, og som til sidst styrter sammen om dem. Det er menneskevisdommens og menneskekløgtens kristendom, forstandens og fornuftens rådne bindingsværk ... bliver du boende i denne bindingsværkskristendom indtil din dødsdag, så omkommer du i helvedes luer. ...”

Hvordan og på hvilke områder, Moe og Indre Mission fik politisk betydning i Skanderup Sogn, skal undersøges her i det omfang, kildematerialet tillader det.

Det skal først og fremmest undersøges, hvordan de religiøse modsætninger afspejlede sig politisk - både mht. den landspolitiske partitilslutning, således som det er undersøgt af Hans Lund Hansen, men her især mht. sognepolitikken og debatten i forbindelse hermed.

Selv om hovedsigtet i denne fremstilling er den sognepolitiske udvikling siden sogneforstanderskabernes start i 1842, så er den mere generelle sognehistorie også medtaget i nok mere end i forhold hertil fornødent omfang.

Sognet placeret ved Kongeåen, det slesvigske spørgsmål?

Det naturgivne skel mellem Nord- og Sønderjylland har altid gået ved den å, som fra 1700-tallet blev kaldt Kongeåen. Det statsretlige, forfatningsmæssige skel blev skellet mellem kongeriget Danmark og hertugdømmet Slesvig under Valdemar Sejrs sønner efter 1241, i 1200-tallet.

Koldinghus

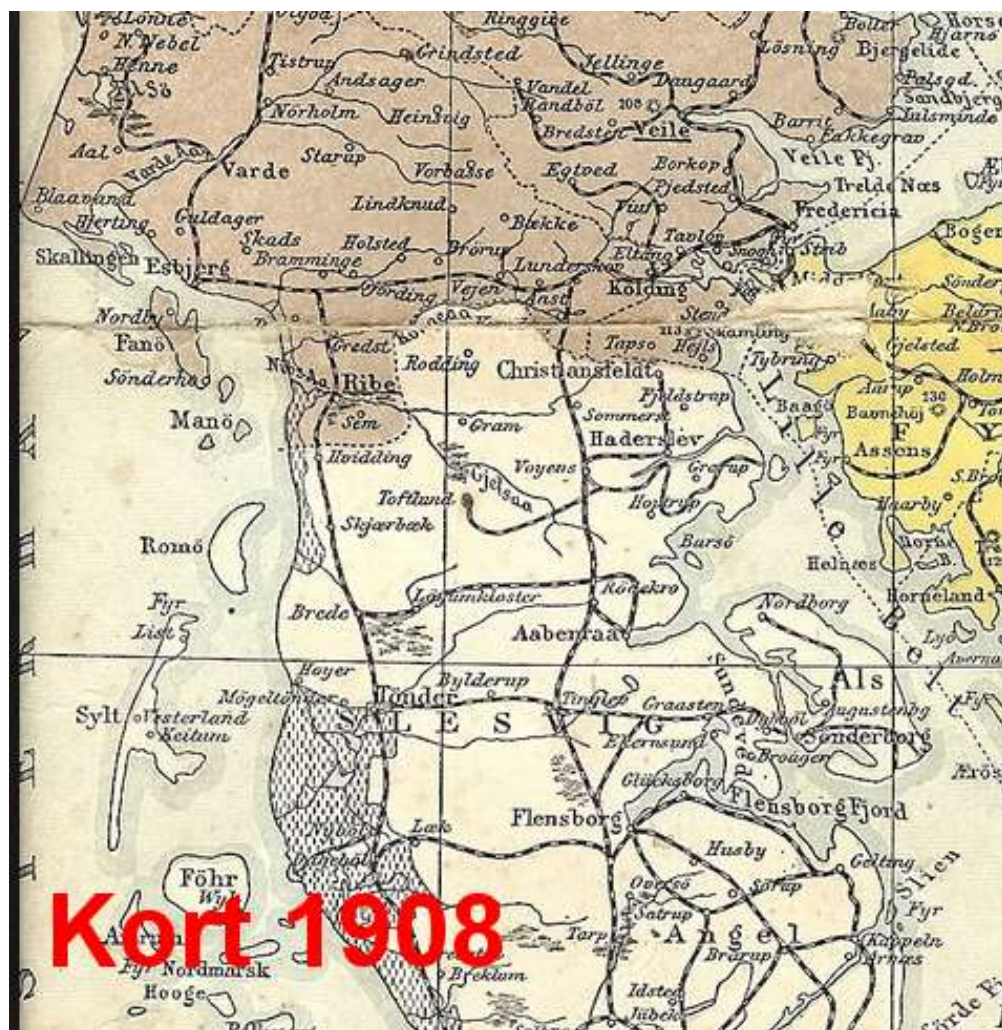
Som de fleste, lidt større danske byer er Kolding omtalt i Kong Valdemars Jordebog fra 1231.¹⁵ Det første Koldinghus er anlagt i 1268¹⁶ ved den naturlige grænse til det, der også med delingen af Danmark mellem de to sønner, hertugdømmet Slesvig til Abel, kongedømmet Danmark til Erik (Ploppennig). Koldinghus fik således også status af forsvar for rigets grænse mod syd.

¹⁵ Kong Valdemars Jordebog er flere forskellige skrifter fra 1300-tallet, det vigtigste i denne sammenhæng er hovedbogen med opregning af Valdemar Sejrs godsbesiddelser i 1231, se Ole Fenger: „Kong Valdemars Jordebog” i Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, Olaf Olsen (red.), 2002-2005. Hentet 11. december 2016 fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=307130>. Den er indholdsbeskrevet i [Erik Kroman](#), Rigsarkivet 1936, [Johs. Steenstrup](#), 1874.

¹⁶ Der er dog intet tilbage af det oprindelige Koldinghus, dele af nordfløjen skal være fra midten af 1400-tallet, vestfløjen nok slutningen af 1400-tallet, <http://www.koldinghus.dk/om-koldinghus/koldinghus-historie.html>

Af helt indlysende historiske grunde har Skanderup Sogn, især Skanderup, den tids største landsby i sognet, en fortid som et omfattende SMUGLERCENTRUM. Der er selvfølgelig ikke nogen i sognet, bortset fra et par præster, der har skrevet noget om det. Vi ved det først og fremmest fra retsprotokoller over sager, der blev ført i anledning af det omfattende smugleri. Samt kongelige breve og lovgivning, der forsøgte at gøre noget ved problemet. En lokal historiker, P. Eliassen har i 1926 udgivet en bog, Kongeaaen, om emnet. Bogen bruges ikke meget mere, har alt for meget rub og stub med, men der er ind imellem rigtigt gode, konkrete kildedokumentationer for den farverige historie.

Kongeåen, grænsehistorie

Geografisk har det, vi i dag kalder Kongeåen sit udspring ca. 5 km sydøst for Vamdrup. Den lille å løber mod vest i en bred smeltevandsdal. Efter at have passeret Foldingbro og Gredstedbro løber den i inddigede marskaflejringer via Kongeåslusen til Vadehavet, 10 km nordvest for Ribe. Det er et mindre vandløb, 9 mil og et afvandingsareal på $81\frac{1}{4}$ mil². I dagens mål er det ca. 60 km, hvor der

kun afvandedes ca. 455 km². Det største tilløb er Vejen Å fra nord. Indtil omkring 1700 hed Kongeåen Skodborg Å.

Åen blev under Valdemar Sejrs sønner, d.v.s. i 1200-tallet skillelinje mellem kongeriget og hertugdømmet Slesvig. Det skete i 1232, hvor Valdemar Sejr kronede Erik Plovpenning som sin medkonge. Som kompensation fik Abel hertugdømmet Slesvig som fyrstelen, hvilket skabte adskillelsen af Slesvig fra kongeriget Danmark, Sønderjylland mellem Kongeåen og Ejderen.

Toldtegn, kan søges f. eks. hos Bruun-Rasmussen, her taget fra [P. Eliassen](#).

Postkort med motiver fra Kongeå grænsen, Skodborghus, d.v.s.. før 1920.

Den statsretlige skillelinje mellem hertugdømmet Slesvig og kongeriget Danmark blev yderligere bekræftet ved Ribe-overenskomsten i 1460¹⁷, hvor der blev skabt en personalunion mellem Danmark, Slesvig og Holsten. Fra anden halvdel af 1500-t. frem til 1850 var åen en del af toldgrænsen mellem kongeriget og hertugdømmet. Det havde særlig betydning for den jyske udførsel af okser, hvoraf der skulle betales eksporttold til kongen. Det var medvirkende til at åen i

¹⁷ Se <http://www.graenseforeningen.dk/?q=node/4695> og Danmarkshistorien.dk.

folkemunde gradvis skiftede navn fra Skodborgå til Kongeåen. Efter krigen 1864 lagde åen frem til 1920 navn til den dansk-tyske grænse.

I 1851 blev toldgrænsen flyttet sydpå til Ejderen, og det blev for første gang i århundreder muligt frit at krydse Kongeåen. Med krigen i 1864 opstod så Kongeå-grænsen.

Grænserne til forskellig tider, også den udveksling af områder, der foregik i 1864, fremgår ganske illustrativt af dette kort¹⁸:

De kongerigske enklaver omkring Ribe blev ved fredslutningen i 1864 mageskiftet med de 8 sogne¹⁹ syd for Kolding (Sønder Bjert, Vejstrup, Sønder Stenderup, Dalby, Vonsild, Ødis, Taps og Hejls sogne).

Kongeåen som toldsted, smugleriet i Skanderup Sogn

Vi hører første gang om problemer med kongens vigtige indtægtskilde, tolden i sognet i et åbent brev, 1545, fra Christian 3., der jo jævnligt opholdt sig på Koldinghus: ”Eftersom Os er forekommet, at mange, baade indlændiske og udlændiske Købmænd, Herremænds-Bud, Bønder og

¹⁸ : Linda Klitmøller, museumsinspektør, Museet på Sønderkov.

¹⁹ http://img.kb.dk/tidsskrift/kb/pdf/gto/gto_0041-PDF/gto_0041_69651.pdf

anden Almue, over Isevad, Falkevad, Astrup Møllevad (Ejstrup Møllevad) og igennem Gieldballe, Hieredrup (Hjarup), Klechbæk (Klebæk) og andre ulovlige Vadesteder og Veje imellem Kolding og Ribe udfører og driver Heste og Øgføl, Øksen, Køer, Korn, Flyttelæs og andet Gods og dermed forkrænker Vor og Kronens Told, da befales, at alt skal udføres over Kolding og Ribe under Straf som for andet Tyveri.”²⁰ I yderligere et åbent kongeligt brev af 1. januar 1567 kan man se, at der nu som en næsten selvfølge ting blev smuglet. Her nævnes forskellige af smuglernes drivveje: Ejstrup Møllevad (Kolding Aa), Hjarup, Skanderup og Klebæk (en Gren af Nagbøl Aa, der falder ud i Kongeåen). Smuglerierne blev oftest udført helt åbenlyst, idet kreaturerne fra markederne i Kolding blev drevet ad de søndre veje ad Ribe til under foregivende af, at tolden skulde betales i Ribe, hvor studene så blev drevet sydpå, ufortoldede.²¹

Disse kongelige breve var dog ingenlunde tilstrækkelige, smuglerierne fortsatte ved toldgrænsen. Christian 4. udnævnte derfor 4 vadstedsridere,²² 2 for tolderen i Kolding, 2 for tolderen i Ribe. De var dårligt lønnede, og skulle først og fremmest leve af den provision, de kunne skaffe sig ved at opfange smuglergoods. Det gjorde dem selvfølge overordentligt forhadte blandt egnens beboere, der har set smugleriet som en god måde at skaffe sig ekstra indtægter på.

Mellem de to Åer i Skanderup og Vamdrup sogne var der ingen naturhindringer for smuglerne, og her søgte de så naturligvis hen. Foruden vadstedsriderne var der på dette område også i nogen tid ansat en, der blev kaldt toldinspektør. Her kender man en fra 1668, der hed Carsten Hansen, som boede i Bastrup, altså på den søndre side af åen.

Det blev i 1689 befalet, at alle heste og kreaturer på begge sider af ”Vadestederne mellem Kolding og Foldingbro” skulde brændemærkes to gange om året. Dette omfattede de 4 kongerigske sogne syd for Kolding Aa, Seest, Skanderup, Hjarup og Vamdrup. Ligesom de sønderjyske herreder Frøs og Kalslund, hvor optælling og indbrænding af heste og kreaturer også skulde gennemføres for at kunne føre kontrol med det omfangsrige smugleri i disse told-, og smuglersogne. Hidtil havde der ingen fast toldgrænse været, men kun et Grænsedistrikt. Efterhånden samlede toldgrænsen sig om Skodborg og Kolding Aa. Så dukker navnet Kongeåen dukker op. Det udspringer velsagtens af folkemunde som et naturligt navn åen, hvor kongens told skule betales. Navnet nævnes ikke i nogen forordning fra dengang. Det anvendes første gang i en Tingbog fra Gørding og Malt Herreder for 1698.²³

Der berettes om flere eksempler på voldelige episoder mellem de lokale fra Skanderup Sogn og vadstedsriderne. I 1654 skulde en vadstedrider i Kolding have fået hovedet skåret af formedelst Jens Knudsen Glad fra Skanderup.

Under en pest på Kolding egnen i 1654 har vi en beretning fra præsten i Vonsild, Johannes Ryde.²⁴ Ryde, har optegnet, hvad han om søndagen ville oplæse fra prædikestolene i sine to kirker, Vonsild

²⁰ Her citeret efter P. Eliassen, s. 9ff.

²¹ Ibidem.

²² Se f. eks. artikel i Jyllandsposten 1954, http://www.vejenminiby.dk/9000/9000_pdf_filer/mord-paa-kro-1738.pdf om et skænderi i 1738 på Vejen Kro mellem vadstedsridere og lokale, alt imedens en drift stude smugledes over toldgrænsen. Se også [Veje Amts Årbog 1954](#). og P. Eliassen, Kongeaaen, s. 14ff.

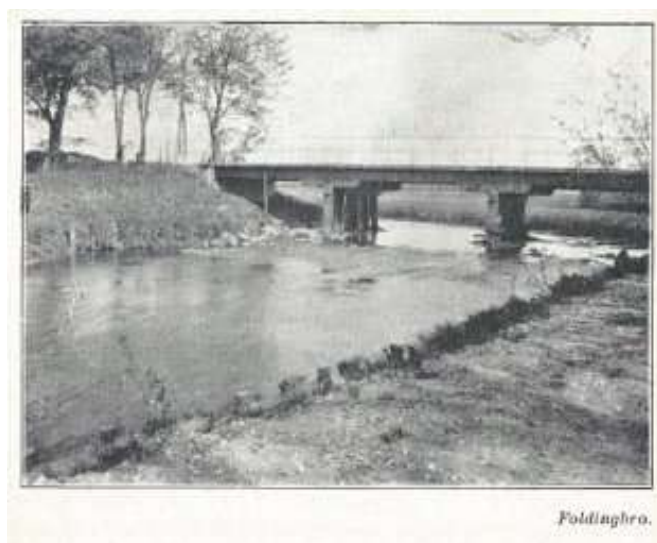
²³ P. Eliassen, s. 21ff.

²⁴ Se [om svenskekrigene og pesten her](#). Og om [forordning for Kolding by](#).

og Dalby. Ogsaa han kendte, hvad der foregik i de tætte skove mellem Fovslet og Hjarup, Seest og Vonsild: ”I, Vonsild og Sests samtlige Grander, Eder giver jeg til Kende, at jeg mig ganske frasiger den nørre Moosgærde, som jeg haver hidtil i 16 Aar gærdet, af Aarsag, at jeg ikke samme kan for arge Nattegængere og Ransmænd (tør vel sige *Kongens Toldsoiqaerel*) holde vedlige. I Gaar Nat brød de Staverne op og lod Heste og Bæster igennem fra Sest. Dette maa dog undersøges og straffes. Jeg er ikke skyldig at holde Lyset om Natten for de Sesters Ross- (Heste) og Studekøbere! Gud advare og straffe dem for Jesu Christi retfærdige Doms Skyld. Amen!”²⁵

I Kolding Byting er der en retsudskrift fra 15. okt. 1645, hvor der er tingsvidner ”af 8 Danner mænd”. Herunder Anders Mikkelsen, barnefødt i Skanderup, hvis vidneforklaring Jørgen Jensen Stub af Skanderup bekræftede, nemlig at de af vadestedsdriverne opbragte stude var af studedriveren faret vild og derfor anbragt i en stald i byen for natten. Det samme blev bevidnet af Anders Mikkelsen, barnefødt i Skanderup, som svor, at ”Jacob Skrædder kom til ham i Gelballe om natten hen imod Dag og beklagede sig, at han var drevet vild med 2 Stude og derfor bad ham om at gaa med sig og drive studene til Kolding. Jørgen Jensen Stub af Skanderup vidnede det samme”.²⁶

I 1782 klagede en grænsekontrollør Zahn over det store Smugleri i de 4 sogne, Seest, Skanderup, Hjarup og Vamdrup, som holdt kro og hentede hele læs ”Brændevin, Hør og Tobak fra de »holstenske« (slesvigske) Købstæder, hvorved de ikke alene forsynede selve Sognene, men endog udførte store Dele deraf til Jylland.”²⁷

Skanderup var efter 1727 mærkeligt stillet. Toldlinjen kom her til at gå midt igennem sognet, den gik 1727 – 1850 rundt om Nagbøl Skov og fulgte Drabæks Mølleå.²⁸ Der måtte herefter bevogtningsmandskab til, hvor gang kirken skulle repareres, og der skulle føres materialer hertil nordfra. Og præsten skulle over sogneskellet for at udføre kirkelige handlinger i resten af sognet. Præsten fik et særligt ”Promemoria” 19. oktober 1776, der udvidedes 16. april 1796, så han kunne passere toldskellet i sit sogn. For den almindelige befolkning var dette i medfør af besvær og

²⁵ Citeret efter P. Eliassen, s. 24f.

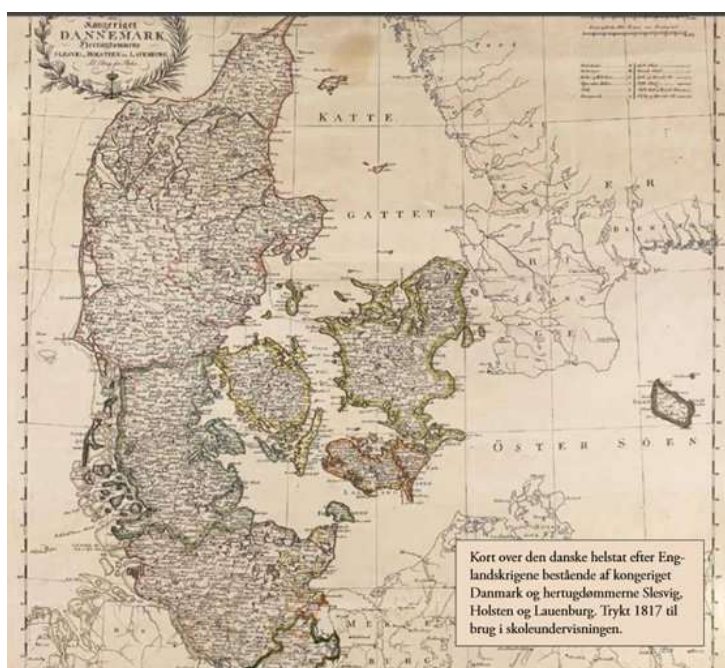
²⁶ Her citeret efter P. Eliassen, s. 24.

²⁷ Næsten som senere tiders grænsehandel. Her citeret efter P. Eliassen, s. 52f.

²⁸ Se f. eks. [Sporet ved Nagbøl Skov](#). Se også Kongelige rescripter, resolutioner og collegialbreve for ..., Del 6, Bind 8.

ubekvemme omveje til f. eks. Kolding, blot for at komme fra en nordlig til en sydlig del af sognet, en kilde til irritation og utilfredshed. Måske ikke mindst foranlediget af meget tjenesteivrige og ufleksible toldere. Der er et eksempel på en sag i forbindelse med en tolders måde at jage efter smugbrænding, der gav anledning til en kommissionssag imod ham med raadmand Hans Diechmann og landvæsenskommissær Arent Steenstrup som kongelige Kommissarier²⁹, hvorefter man ikke hører mere til denne tolder i sognet.

De slesvigske krige

1800-tallets slesvigske krige i sognet?

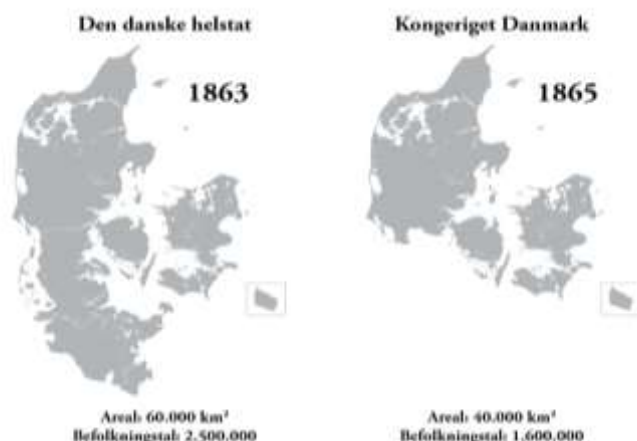
Danmarkskort fra 1817. Kongeriget og hertugdømmerne Slesvig, Holsten, Lauenborg

1800-tallets to slesvigske krige kom til at afgøre de danske hertugdømmers nationale tilknytning til det, der i 1871 under Prøjsens ledelse blev til Tyskland, eller til Danmark, endeligt afgjort i 1920 efter nationalitetsprincippet³⁰.

²⁹ (Jyske Tegneiser, Rigsarkivet, 1787 12/1 og 1788 10/4)

³⁰ [Nationalitetsprincippet](#) var et af den amerikanske præsident Wilsons 14 punkter (krav) ved 1. verdenskrigs afslutning.

Kongeriget og hertugdømmerne før og efter krigen i 1864

Den danske hær sejrede ved Fredericia i 1849 og Isted i 1850 under første Slesvigske Krig 1848-51. Sejrene fik kun moralsk betydning og betød en dansk hang til selvovervurdering, som blev katastrofal i 1864. Der var tale om (knebne) danske sejre, som ret beset ikke burde have medført den fejlagtige opfattelse i Danmark, at man kunne opnå en dansk national løsning,

På trods af krigens realiteter, hvor også general Schleppegrell og oberst Læsø mistede livet, rejste man i Flensborg på foranledning af De Nationalliberale, bl.a. Orla Lehmann, H. W. Bissens skulptur. Til liden begejstring for de tysksindede. Efter 1864 blev monumentet udsat for hærværk og flyttet til Berlin, hvorfra det kom til Danmark i 1945. Det blev i 1947 opstillet ved Tøjmuseet. Først i 2011 blev monumentet genrejst på sin plads i Flensborg.

Mindesten på Skanderup Kirkegård, opsat i 1874 til minde om slaget ved Ejstrup. [Se herom](#). Privat foto.

Mindestenens tekst:

Her under hvile 3 ukendte soldater, faldne i kampen for fædrelandet i slaget ved Ejstrup 13. april 1849.

Deres navne kjendes ikke, men deres daad skal lyse for kommende slægter.

Dette mindesmærke rejstes 25 aarsd 1874.

I slaget ved Isted er de danske tab opgjort til 845 faldne, 2045 sårede og 368 tilfangetagne. Oprørshæren mistede tilsvarende 534, 1202 og 1072. På dansk side 3258, på slesvig-holstensk side 2806 i alt.³¹

Under internationalt pres måtte den danske regering efter afslutningen af første slesvigske krig love, at der ville blive indført en fællesforfatning for helstaten, at Slesvig ikke ville blive knyttet nærmere til kongeriget end Holsten, og at alle dele af staten skulle være ligestillede. Disse betingelser blev brudt med [novemberforfatningen af 1863](#) og førte til krigen i 1864, som Danmark tabte. Under stormen på Dybbøl 18. april 1864 havde Danmark voldsomme tabstal, mistede ca. 4.700 mand, heraf 1.700 døde og sårede samt 3.000 tilfangetagne. Den prøjsiske hær mistede ca. 1.200 døde og sårede, men ingen tilfangetagne. Præcise opgørelser over de faldne findes ikke.³² De manglende tabsopgørelser skyldes især vanskeligheder med at gøre tabene op - blandt de sårede kan være livsvarigt invaliderede og så hårdt sårede, at de døde hurtigt efter opgørelsen og på den anden side sårede, som efterfølgende igen kunne indkaldes til militærtjeneste, Skønsmæssigt vil det formentlig være rimeligt at antage, at o. 2000 døde i forbindelse med krigen i 1864.

D. G. Monrad og C. C. Hall - 1864
katastrofens politiske
fædre. Begge
Nationalliberale. Hall
fremsatte og
gennemførte forslag til
Novemberforfatningen.
Monrad måtte lægge
ryg til konsekvensen.

Efter nederlaget ved Dybbøl blev Fredericia rømmet i slutningen af april, og hæren koncentreredes på Fyn og Sjælland, dog med mindre hærenheder på Als, som blev slået af prøjserne i slutningen af juni. Resten af Jylland, op til Ålborg blev besat af prøjserne og østrigerne, og fredens hårde betingelser blev underskrevet 30. oktober 1864. Et var, at den danske hær næsten blev slagtet ved Dybbøl, men fra Sønderborg til Skagen blev østrigerne og prøjserne et alment jysk problem. Den danske hær bestod af ca. 38.000 mand. 1. og 2. division stod på Als og ved Dybbøl, 3. division stod ved Fredericia. Resten, 4. division flygtede foran prøjserne og østrigerne hele vejen op gennem Jylland, heraf navnet ”røven af 4. division” - det var nemlig, hvad prøjserne og østrigerne så.

³¹ [Danmarkshistorien.dk](#), Slaget ved Isted, 25. juli 1850.

³² Inge Adriansen og Jens Ole Christensen, Anden slesvigske krig 1864. Forhistorie, forløb og følger, Sønderborg Slot, Tøjmuseum, pdf-udgivelse, <http://www.museum-sonderjylland.dk/siderne/Det-sker/documents/1864-Dansk.pdf>

Der blev i Danmark indført almindelig værnepligt ved [lov af 12. februar 1849](#)³³. Hvor mange i sognet havde så direkte krigsdeltagelse i de slesvigske krige? Til besvarelse af dette spørgsmål er kildematerialet folketællinger, kirkebøger og lægdsruller³⁴ først og fremmest. Tilsammen kan disse kilder give et billede af krigenes omfangsmæssige betydning. Skal man have det oplevelsesmæssige med, kræves der erindringer, dagbøger mv. Og det finder man ikke i Skanderup Sogn om de slesvigske krige, så vidt vides.³⁵

Det har været muligt at identificere 9 fra Skanderup by, som ved folketællingen i 1850 var registreret som soldater, og som i princippet derfor kan have deltaget i den første slesvigske krig.³⁶ Ud over de 9 registrerede soldater, er der i 1850 registreret 2 faldne fra sognet, formentlig under 1. slesvigske krigs blodigste slag ved Isted, hvor der var 3258 døde og sårede på dansk side, 2806 på slesvig-holstensk side. Tallene varierer efter opgørelsesmetode, men viser under alle omstændigheder, at den danske sejr var dyrekøbt.³⁷

Det har ydermere været muligt at identificere 2 eller 3 fra sognet, som faldt i 1864.³⁸ Hvis vi tager sognets folketal som et gennemsnit mellem [1860 og 1870 folketallet](#), så var sognets tabsprocent hermed på 0,22 eller 0,15³⁹ mod en landsdækkende tabsprocent på 0,13⁴⁰. Selv om sognet kunne forekomme overrepræsenteret, skal man også være opmærksom på, at der er tale om et landsogn, hvor militærtjenesten har været mere udbredt end i resten af befolkningen, også selv om der i 1849 indførtes almindelig værnepligt.

Med 4-5 døde i løbet af de to slesvigske krige og med den tidsmæssige og geografiske nærhed til problemet med den store nabo mod syd, kunne man måske forvente en speciel national variant i kølvandet på krigen og i den efterfølgende provisorietid. Ud over de registrerede faldne og sårede er der de savnede. I Sønderborg og Aabenraa findes der adskillige [mindesten for ukendte soldater](#).

³³ Mod tidligere stort set kun bønderne skulle alle nu aftjene værnepligt. Det var dog stadig muligt for bedrestillede at "købe sig fri". Værnepligten hvilede således forsat tungest på bondestanden, hvilket blev et argument i demokratiseringsprocessen efter 1849 for den almindelige eller - i det mindste - mere udbredte stemmeret.

³⁴ Skanderup var 4. udskrivningskreds.

³⁵ Det primære kildemateriale er ikke bare ind imellem overordentlig vanskeligt at læse (håndskrift, kopikvalitet mv.), men det kræver også krydskontrol og -opslag. Der er udarbejdet (sekundære) databaser over faldne og deltagende soldater i de slesvigske krige, bl.a. har [dr.dk](#) udarbejdet et register. Dette register er udarbejdet til Wilhelm Cohen, Krigen 1864, udgivet 1865. Samt til faderen A. D. Cohen, Krigen i Aarene 1848, 1849, 1850 og de faldnes Minde, udgivet 1851. Begge bøger er som kildemateriale sekundært og yderst vanskelige at verificere i forhold til det primære kildemateriale. Det fremgår af W. Cohens forord, at hans (og faderens) værker hviler på de bedste, officielle kilder, herunder militære oplysninger, dvs. materiale, som i dag skal søges i især krigsarkiverne. Selv om Cohen udgivelserne er sekundære, er de her brugt som det mest overkommelige materiale, sporadisk sammenholdt med primært kildemateriale i form af folketællinger, kirkebøger mv. De 2 gange Cohen er næsten samtidige. De benyttes i vid udstrækning og uden megen betænkelighed af lokal- og slægtshistorikere. Men det er bedre, om end vanskeligere, at gå til arkiverne. Med de foretagne kontrollerende korrektioner anses de for at være retvisende til herværende brug.

³⁶ Se navne og alder i [Appendix 4](#).

³⁷ Se f. eks. [Grænseforeningens](#) og tallene i [Gyldendals Store Danske](#). Opgjort anderledes - og vist nok forkert - er tallene fra [Aarhus Universitet, Danmarkshistorien](#). Sidstnævnte tal vil formentlig blive korrigeret fra et samlet tabstal på ca. 6400 til et betydeligt mindre.

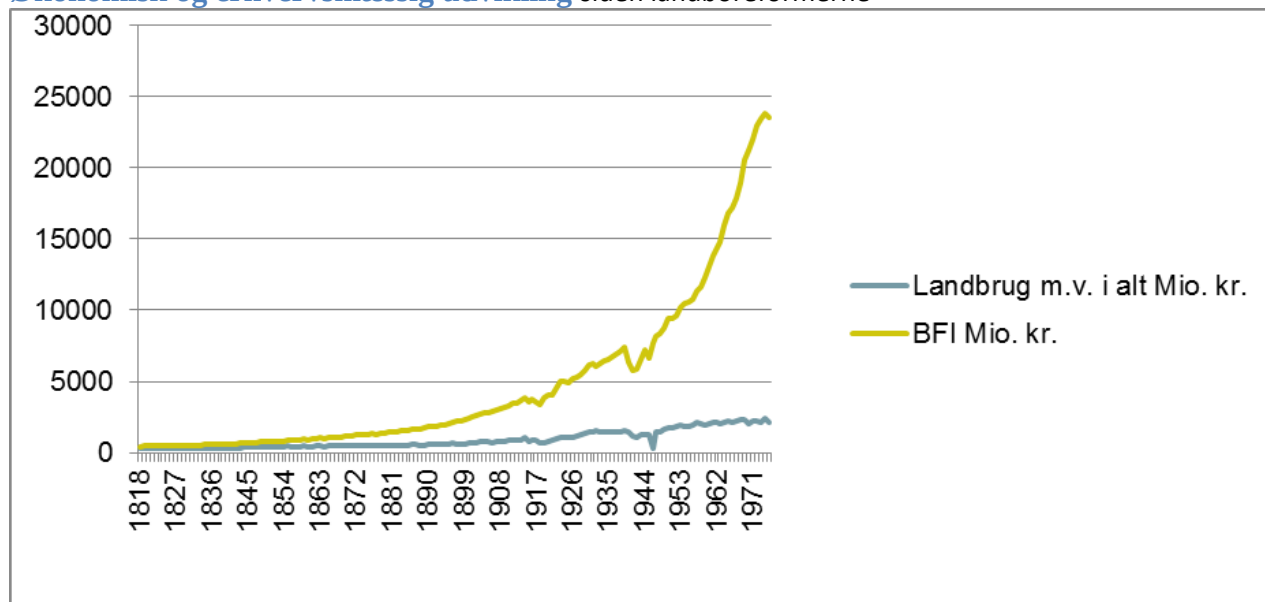
³⁸ [Appendix 4](#).

³⁹ 2 eller 3 ud af ca. 1350 indbyggere giver 0,15 eller 0,22 %.

⁴⁰ Ca. 2000 ud af et samlet indbyggertal på 1,6 mio., hvis vi tager befolkningstallet efter tabet af Slesvig, Holsten og Lauenborg til Prøjsen.

Men i stedet udspiller der sig en lidt uventet variant, en lokal konflikt mellem Indre Mission, inspireret af højremanden og den stærkt indre missionske C. J. Moe med den heraf følgende, naturlige modstander, grundtvigianismen, provisorietidens folkelige Venstre bevægelse, den landspolitiske opposition til Estrups højreregering.

Økonomisk og erhvervsmæssig udvikling siden landboreformerne

Og bag det hele ligger de økonomiske vilkår, som udgør de rammer, der skaber de politiske og kulturelle vilkår i et samspil snarere end et årsag- virkningsforhold.

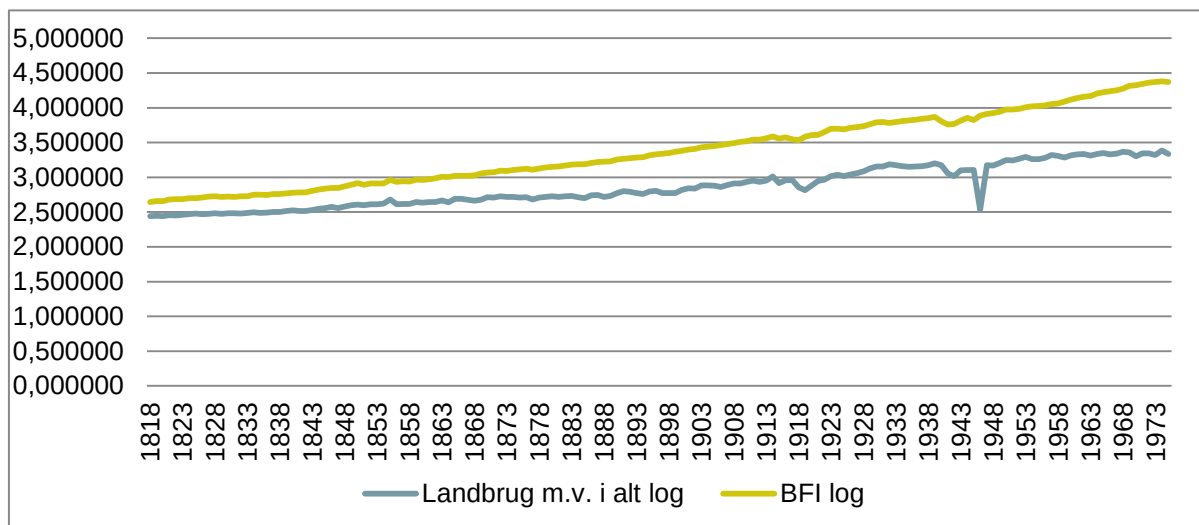
Der vil her blive fokuseret på den samlede produktion, målt i BFI, og landbrugets andel heraf, alt i faste, dvs. 1929 priser.

Bruttofaktorindkomst 1818-1975 i 1929 priser

Den samlede produktion, BFI er steget fra 441 mio. kr. til 23.551 mio. kr. i faste priser. Man kan med den logaritmiske skala⁴¹ sammenligne stigningstakten, og vi ser her, at fra o. 1880 begynder andre erhverv end landbrug produktionsmæssigt at stige markant mest. Denne tendens tager fra 1950'erne virkelig fart, og herfra får vi, hvad man kalder den 2. industrielle revolution. Landbruget er herfra afløst af sekundære og tertiære erhverv som de produktionsmæssigt dominerende.

⁴¹ Den logaritmiske skala er konstrueret ud fra de faktiske tal i mio. kr., således at log 1 på diagrammets y-akse er = 0, log 10 er = 1, log 100 er = 2 etc. Alt med tilhørende decimaler.

Bruttofaktorindkomst 1818-1975 i 1929 priser, logaritmisk skala⁴²

Der vil blive givet en lidt mere detaljeret gennemgang af den økonomiske udvikling fra landboreformerne i slutningen af 1700-tallet indtil vore dage. Men da denne gennemgang kun i meget begrænset omfang omtaler decideret lokale forhold, henvises den til [Appendix 1](#).

⁴² Diagrammer her er baseret på statistik fra Sv. Aa. Hansen, *Økonomisk vækst i Danmark, 1984*, bilag, bd. 2, s. 249-260. 1929 priser betyder, at de er faste, dvs. renset for inflation. Nationalregnskabsbegreberne (faktor, produktion og indkomst, netto og brutto) bruges og defineres af [Danmarks Statistik](#). BFI kan oversættes til den samlede produktion uden skatter, tilskud og afgifter. Det kan være vanskeligt at aflæse grafiske vækstforløb når der benyttes absolutte tal. I logaritmisk skala kan man bedre sammenligne kvantitativt meget forskellige talstørrelser. Her ikke mindst stigningstakten.

Kilder til og fremstillinger af sognets historie

Det benyttede materiale omtales også i nogen udstrækning i de afsnit, hvor det benyttes. Her det skønsmæssigt vigtigste.

Sogneforhandlingsprotokoller for Skanderup Sogn 1903-1954 er nøje gennemset. Protokollerne 1938-54 er klausuleret efter 75 års reglen i Arkivloven, men er altså udleveret. Der vil ikke blive refereret offentligt herfra uden arkivargodkendelse.

Protokollerne 1868-1903, for provisorietiden, mangler og må anses for bortgnavet af tidens tand, hvem end tanden må have tilhørt som repræsentant for tiden. Det er stærkt beklageligt, da et af hovedpunkterne i denne undersøgelse er en lokalpolitisk problemstilling, specielt for denne periode.

Der må her i stedet benyttes andet, tilgængeligt kildemateriale.

Forhandlingsprotokol for 1842-68, Sogneforstanderskabet (som det kaldtes indtil 1868) for Skanderup Sogn er en værdifuld detalje, som heldigvis har overlevet den grumme tidens tand. Er især værdifuld som illustration af, hvordan forstanderskabets sammensætning er præget af forsigtighed med at lade almuens socialt nedre lag deltage. Kronens / statens repræsentanter og det store hartkorn har en helt dominerende stilling sammen med præster og skolelærere. De sidstnævnte dog ikke udtalt i Skanderup Sogn, tværtimod ses de ikke repræsenteret.

Kronens Skøder på afhændet og erhvervet Jordegods ... 1535-1765, bd. 1-5, udgivet af Rigsarkivet 1892. Her finder man dokumentation for de gårdhandler m.v., hvor kronen, dvs. statsmagten indtil 1848, var indblandet. Det er et godt primært kildemateriale til bestemmelse af først og fremmest sædegårdsproblematikken i Skanderup Sogn. Men også til bestemmelse af, hvorledes kronens gods handledes.

Under arbejdet med stoffet blev det efterhånden helt åbenbart, at der var et behov for at få en beskrivelse af det dagligliv, som levedes i den specielt behandlede, ca. 100 års periode fra 1800-tallet til midten af 1900-tallet.

Til noget af stoffet, den del der indgik i den offentlige debat, er der benyttet lokale dagblade, *Kolding Avis*, *Kolding Folkeblad* og *Kolding Social-Demokrat*.⁴³

Folkemindestof⁴⁴ kan her være et væsentligt supplement. Det eneste, der findes decideret om Skanderup Sogn er *Otto Korsgaards af Aug. F. Schmidt redigerede erindringer om Folkeliv i Skanderup Sogn*, udgivet 1924, fortalt i 1922.

Otto Korsgaard er 1 ud af 2416 personer i Skanderup Sogn i 1921, inkl. kvinder og børn, som dengang jo ikke ytrede sig så meget i den offentlige debat. Korsgaard står uden for Indre Mission og Grundtvigianismen. Efter eget udsagn tilhører han ”den gamle Skole og lever i den Kristendom, jeg er blevet opdraget til i mit Hjem og hos min Lærer og Præst.”⁴⁵

Selv om Korsgaard kun er en enkelt stemme, sikkert ikke engang repræsentativ, så ser han ud til at have haft en fortræffelig iagttagelsesevne og en glimrende hukommelse.

⁴³ Kolding Folkeblad startede udgivelse i 1872 som del af de bergske venstreblade, som modstykke til den konservative Kolding Avis, udkommet siden 1849, i 1929 bliver avisen købt af Berlingske Tiden og omdøbes til Jyske Tidende. Kolding Social-Demokrat 1898-1971.

⁴⁴ En førende figur her er Evald Tang Kristensen 1843-1929, født i Nr. Bjert. På trods af nogen lokal tilknytning har Tang Kristensen ikke skrevet decideret om Skanderup Sogn. Det meste af hans produktion er [digitaliseret](#).

⁴⁵ Fra Ribe Amt 1923-27, s. 133.

Desværre har udgiveren Aug. F. Schmidt undladt⁴⁶ ”flere karakteristiske og morsomme Historier om Stridighederne mellem Indre-Mission og de øvrige Sognefolk.”⁴⁷

Til bestemmelse af sognets embedsmænd i perioden efter landboreformerne kan man benytte *Kongelig Hof- og Statskalender*, der er udkommet siden 1801. Desværre er de laveste i myndighedshierarkiet, som her er medtaget, herredsfogederne. Det betyder, at de helt lokale sognefogeder ikke er medtaget.

Omkring sognefogederne i Koldinghus Amt er der foretaget en række glimrende undersøgelser af Johs. Lind⁴⁸, dels i en undersøgelse af [lenstiden](#)⁴⁹, dels af [tiden indtil 1750](#)⁵⁰, eller i realiteten indtil Chr. 7.'s forordning fra 1791 om "sognefogeders beskikkelse, deres embedsforretninger og belønninger".

Kildematerialet er fortrinsvis lensregnskaberne for Koldinghus len og Koldinghus amt samt amtets kopibøger over udgået korrespondance, herunder de tilhørende jordebøger. Dette kildemateriale er usikkert mht. navne, da man først og fremmest interesserede sig for beløbene, de vigtige indtægter. Desuden kan der hentes oplysninger fra de forskellige herreders tingbøger og fra skifteprotokollerne⁵¹. Hertil kommer [matriklerne fra 1642-44, 1688 og 1844](#), som er et meget vigtigt kildemateriale til overgangen fra landsby- og dyrkningsfællesskab til udskiftningernes overgang til det individuelle landbrug.

Før slutningen af 1600 tallet kan kildematerialet i mange lokalsamfund være så sparsomt, at det stort set ikke er muligt mere detaljeret at tegne konturerne af landsbyfællesskabets forhold i distrikt, amt, herred og sogn.

I forhold til det manglende vide- og vedtægtsmateriale for Skanderup Sogn er der et ganske righoldigt materiale, der hidrører fra den offentlige administration. Danske lokalhistorikere er enevældens velordnede og stort set velfungerende embedsværk megen tak skyldig for den heldige situation, vi er i, når lokalhistorien mellem 1660 og 1849 skal undersøges. Vi har centraladministrationen i København, især Danske Kancelli og Rentekammeret. Og i rigt mål lokaladministrationen i Koldinghus Len, efterfølgeren Koldinghus Amt fra 1662 og fra 1783 Ribe Amt. Her er der arkivalier fra amtmanden, amtsforvalteren, herredsfogeden, bispem, provsten, præsten og lokale degne. Samt materiale fra Kolding Rytterdistrikts administration. Desuden skøder m.v. for de enkelte gårde. En hel del af materialet findes på Landsarkivet i Viborg, noget på Kolding Stadsarkiv.

Især kan man benytte de ret pålidelige oplysninger om landsby- og dyrkningsfællesskabet, som kan hentes i Christian 5.'s matrikel fra 1688⁵², markbøgerne 1682-83, der er ført sognevis, modelbøgerne fra 1686 og forskellige års engtakseringsprotokoller, også hovedsageligt fra 1600

⁴⁶ Aug. F. Schmidt har i det hele taget skrevet meget, men desværre af en ganske springende kvalitet.

⁴⁷ Fra Ribe Amt 1923-27, s. 139.

⁴⁸ Johs. Linds undersøgelser er i vid udstrækning benyttet, og kun stedvis er der foretaget kontrol via det primære kildemateriale

⁴⁹ <http://geltzer.dk/artikler/sgflen.php>

⁵⁰ <http://geltzer.dk/artikler/sgf1750.php>

⁵¹ Skifteprotokollerne finder man tidsmæssigt bestemt i forskellige arkiver.

⁵² Forarbejderne til 1688 matriklen er de såkaldte [markbøger 1682-83](#), som rummer opmåling af hver landsbys gårde med beskrivelse af jordens bonitet (tdr. hartkorn), anvendt dyrkningssystem, adgang til høslet, græsning, brændsel m.v.

tallet.⁵³ Disse kilder er vidnesbyrd om forholdene i 1680'erne men også i vid udstrækning den foregående tid.

Den nyere forskning i landsbyfællesskabernes historie benytter matrikuleringsmaterialet før 1688-matriklen, dvs. 1662/64-matriklen, der var opmåling efter landgilden til at få landsbyfællesskabets funktion og struktur belyst. Af skattetekniske grunde ønskede man en mere præcis matrikulering, dvs. effektivisering af den enevældige stats indtægter.

Kirkebøger blev ved reskript af 17. maj 1646 påbudt ført. Af Jyllands 550 pastorater er der kun 77 tilbage fra tiden før 1660⁵⁴, i Skanderup sogn er den første, bevarede kirkebog fra 1692-1758⁵⁵.

Foruden det primære kildemateriale, specielt sognerådets forhandlingsprotokoller, som ligger på Kolding Stadsarkiv, og [matrikelkort](#)⁵⁶, som er lagt på nettet, findes der nyere, også ganske brugbare fremstillinger af Skanderup Sogns historie. Fremstillingerne kan sammenholdes med samtidige beretninger fra C. J. Moe, sognepræst i Skanderup 1885-1922. Først og fremmest hans erindringsbog, Oplevelser, O. Lohse 1926, samt Aug. F. Schmidt, Skanderup Sogn I-II, 1925. Sidstnævnte fik en ret ilde medfart i en [samtidig anmeldelse](#)⁵⁷. Ud over forkert angivelse af administrativt tilhør for Skanderup Sogn 1662-1793 (Koldinghus Amt, først herefter med kgl. resolution af 1793 overgang til Ribe Amt, ydermere delingen af Anst Herred indtil 1573 mellem Skodborg og Koldinghus Len)⁵⁸, så mangler Schmidt også at inddrage "[Kronens skøder](#)"⁵⁹ på afhændet og erhvervet jordegods i Danmark fra reformationen til nutiden, Rigsarkivet 1908"

De to (og vist eneste nyere) lokalhistoriske fremstillinger af Skanderup Sogns historie, som er brugt her, er Thomas Christensen, Skanderup Sogns historie⁶⁰, 1996 og Hans Lund Hansen, Nogle undersøgelser over forhold i Skanderup Sogn, Fra Ribe Amt 1969, s. 177-226. Hertil kommer Richard Andersen, Lunderskov Kommunes Historie, 2009.

Den mest direkte anvendelige til den her tilsigtede undersøgelse er Hans Lund Hansen, som har sat sig for at lave en (desværre derfor noget begrænset) undersøgelse af den politiske ledsagekultur til Indre Missions gennemslag med især C. J. Moe som sognets folkekirkepræst fra 1885. Thomas Christensens lokalhistorie er værdifuld, hvis man ønsker detaljerede oplysninger om ejerne af enkelte matrikler i sognet.

Der er en hjemmeside for [Skanderup Valgmenighed](#)⁶¹, og desuden en [beskrivelse af kirken](#)⁶², foretaget af Nationalmuseet. Valgmenigheden så dagens lys i 1910 som et resultat af polariseringen i sognet under C. J. Moe.

Hertil kommer: Københavns Universitet, Nordisk Forskningsinstitut, [database med danske stednavne](#)⁶³. Danmarks Stednavne, bd. 1-25, 1922-2006 og [Folketællinger](#) 1787 - 1930, der kan suppleres med materiale fra Danmarks Statistik⁶⁴.

⁵³ De primære kilder er benyttet sammen med sammenfattende oplysninger, hentet i Henrik Larsen, Fællesskabet i Ribe Amt i det 17. Aarhundrede (Fra Ribe Amt 1928-31, s. 475ff.) og Hans Knudsen, Kolding Rytterdistrikts Selvejere, 1924.

⁵⁴ [Historisk Tidsskrift, Bind 6, Række 5, 1894.](#)

⁵⁵ Se [afsnit om svenskekrigene.](#)

⁵⁶ <http://arkiv.kms.dk/mpn/mpnxy.aspx?x=521322&y=6147177>

⁵⁷ <http://www.tidsskrift.dk/index.php/historiejyskesamling/article/view/13565/25875>

⁵⁸ Se [oversigt.](#)

⁵⁹ <http://www.archive.org/stream/kronensskderpa02laur#page/n1/mode/2up>

⁶⁰ Thomas Christensen, Skanderup Sogns Historie, 1996, s. 156f, forkortet TC.

⁶¹ http://www.skanderup-valgmenighed.dk/index.php?option=com_content&view=article&id=13&Itemid=9

⁶² http://danmarkskirker.natmus.dk/uploads/tx_tcchurchsearch/Ribe_2580-2582.pdf

Omkring andelsmejerier og søndagshvilende mejerier, som i Skanderup Sogn har været en af skillelinjerne, skabt af pastor C. J. Moe, er der lavet en god, solid historisk undersøgelse af [Harry Haue](#) (download af pdf-fil). Der er også lavet et mere [sociologisk orienteret skoleridt](#) omkring samme emne, som særligt interesserede muligvis kan få noget ud af.

⁶³ <http://danmarksstednavne.navneforskning.ku.dk/>

⁶⁴ http://www.sa.dk/content/dk/ao-forside/find_folketallinger

Skanderup Sogns fortidsminder

Som Cæsar inddelte Gallien i 3 dele, kan man inddele Jylland i 4.

Nørre- og Sønderjylland skilte ved Kongeåen, hvor Sønderjylland lå mellem Ejderen og Kongeåen, resten var Nørrejylland. Med en nyere inddeling kan man inddele efter Nordjylland nord for Limfjorden med hævet havbund og flade kystsletter, Midtjylland nord og Sønderjylland syd for Kongeåen.

Midtjylland kan så deles efter istidens hovedstilsstandslinje, hvor den vestlige del, Vestjylland er flade og sandede hedesletter, den østlige, Østjylland del er kuperet og præget af moræneaflejringer.

Skanderup Sogn ligger i Østjylland og er del af en bredere forhistorie, som her skitseres i hovedtræk.

Istid og stenalder

Sidste istid varede iflg. de bedste skøn ca. 100.000 år. Heraf var Danmark kun dækket af is de sidste ca. 15.000 år. Den store opvarmning, som afsluttede istiden i Danmark skønnes at være sket i to tempi. Først en opvarmning for ca. 14.700 år siden, hvor der må formodes at have været mennesker i det nuværende Danmark. Opvarmningsperioden strakte sig over ca. 2.000 år, herefter igen ca. 1000 år med temperaturfald, hvor mennesker igen må være trængt sydpå. Istiden sluttede endeligt for [ca. 11.700 år siden](#)⁶⁵, dvs. den sidste indlandsis skulle i Danmark være forsvundet o. 9-10.000 f. Kr. Der har givet levet [mennesker i Danmark før og under dele af sidste istid](#)⁶⁶, især sandsynligt under den midlertidige opvarmning på de ca. 2.000 år. Vi ved blot stort set intet om dem. Bortset fra den strålende, fiktive beskrivelse i [Johs. V. Jensens](#)⁶⁷, Den lange Rejse. Bræen.

Sammenligning af kraniet fra en neandertaler (La Ferrassie, Dordogne) og Cro-Magnon (tidlig Homo sapiens, Dordogne)

Længere nede i Europa er der fundet spor efter hele eller delvise forfædre til homo sapiens, Neandertalere og Cro Magnon'er. Formentlig har de to fortidsmennesker mødt hinanden nede i det sydøstlige Europa for o. 30.000 år siden, hvor man daterer de første fund af Cro Magnon'er. Under alle omstændigheder uddøde Neandertalerne for ca. 25 - 30.000 år siden efter at have eksisteret vel siden o 300.000. Cro Magnon er en homo sapiens, altså helt sikkert blandt vore forfædre. Neandertaleren var større, formentlig stærkere, men nok ikke helt så klog og tilpasningsdygtig. Man formoder, at Cro Magnon'erne bedre var i stand til at overleve sidste istid, at de slet og ret tog den eksisterende føde, foruden hvilken Neandertaleren måtte uddø. Cro Magnon'erne stammer i øvrigt fra Afrika. Uanset hvor i Danmark, Europa, eller i verden man bor, så er det ret sikkert at antage, at vore stamfædre er Cro Magnon. Vil man gerne adskille sig fra f. eks. svenskere, bliver det næppe på forskel i stamfædre.⁶⁸

Neandertalerne mente man tidligere at have påvist eksistensen af i Danmark ud fra fund af dyreknoget i en grusgrav ved Hollerup NV for Langå, der kan dateres til 130-115.000 f. Kr. Man

⁶⁵ <http://www.kvant.dk/upload/kv-2009-3/kv-2009-3-DDJ-istiden.pdf>

⁶⁶ <http://natmus.dk/historisk-viden/temaer/klima-i-historien/istid-med-store-klimaskift/>

⁶⁷ http://www.e-poke.dk/jensen_dlr_1_braen.asp

⁶⁸ En neandertaler og en Cro Magnon ses på *billede fra Aktuell Naturvidenskab, 6, 2006*

har ment, knoglerne var knust af menneskelige væsner m.h.p. marvspaltning. Neandertalere formodede man, det har været, da de jo er påvist at have eksisteret i det sydlige Tyskland ca. 400 km længere mod syd o. denne tid. Nyere undersøgelser af dyreknogeterne synes dog at afkræfte denne teori. Man må derfor nok konstatere, at de første mennesker i Danmark tidligst kan konstateres under slutningen af sidste istid, dvs. nok for o. 14.000 år siden, lyder de bedste arkæologiske skøn.

Efter sidste istid begynder så Danmarks forhistoriske tid, dvs. kun arkæologiske, ingen skriftlige kilder. Før og under istiden er der intet materiale, der kan fortælle om liv og levevilkår. Arkæologer kan som regel få forbavsende meget ud af et ganske sparsomt materiale. Det er ikke engang muligt her.

Ældste jægerstenalder, dvs. hvor der i Danmark kun var jægere og samlere. Ingen bofaste. Sættes af nogle arkæologer til o. 13 000 - o. 9 000 f. Kr. Det er nok en del nærmere 9 000 end 13 000, hvis det skal fastholdes, at Danmark næppe var beboet under istiden. Hvis man (rimeligt realistisk) antager, at der har levet mennesker i Danmark under den første opvarmningsperiode fra ca. 12.700-10.700 f. Kr. og herefter nok først igen fra o. 9.700 f. Kr., så passer den anførte tidsangivelse så nogenlunde.

Denne periode har man navngivet efter fund af flintaffald og -redskaber, især efter lokaliteten Bromme i Midtsjælland. Tidsmæssigt følger Brommekulturen Hamburg- og Federmesserkulturene og efterfølges af Ahrensburgkulturen samt Maglemosekulturen: Brommekulturen, en blandet skov- og tundra- og jægerlivsform fra sidste del af istiden. Ca. samtidig med kulturer, man har fundet spor efter i Sønderjylland, Hamburg- og Federmesserkulturene.

Efter isens bortsmeltning og skovens indvandring skiftede jægerkulturen karakter fra omkring 9000 f. Kr. I urskoven begyndte Maglemosekulturens folk at jage, bedst kendt fra bopladser ved indlandets søer i de store sjællandske moser som [Åmosen](#) og ved nogle jyske åer. Kystbopladserne ligger nu på havets bund. Jægerne kunne dengang gå til England.

I Hjarup Mose er der gjort fund og desuden mellem Gamst Søenge og Dollerup Sø, hvor man på 8 lokaliteter har fundet skafttungespids (et typisk brommekultur redskab), som dog ikke kan forbindes med en egentlig boplads, men som kan være bortskudte pilespidser, der kunne indikere Federmesser-, Bromme- eller (måske starten på) Maglemosekulturen (hvor dette redskab dog forsvinder). De betydelige fund er registreret meget professionelt af en lokal gårdejer lidt øst for St. Andst, Ingvor Filtenborg. Den meget præcise viden om fund og fundomstændigheder i Dollerup skyldes ham iflg. de arkæologer, der har skrevet om fundene i en artikel, [Federmesserkulturen i Danmark](#). Belyst med udgangspunkt i en amatørarkæologs flintsamling.

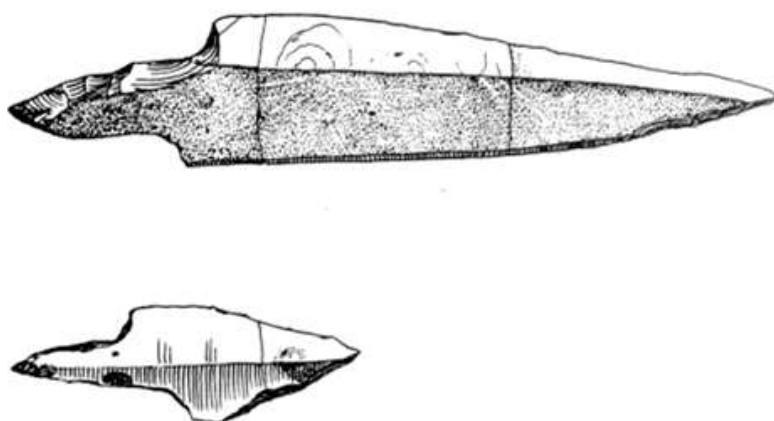
Der er i Dollerup tale om overfladefund, som gør det vanskeligt at drage sikre konklusioner mht. bosættelse og sammenhæng til de kulturer, som fundene repræsenterer.

Ældre jægerstenalder, med mere bofaste, kystbopladser ved bl. a. Limfjorden kan tidfæstes til o. 9000 - o. 4000 f. Kr. Maglemose- (indtil o. 6400 f. Kr.), kongemose- (indtil o. 5400 f. Kr.), og ertebøllekulturer (o. 5400 - o. 4000 f. Kr.).

Journal nr.	Lokalitet	Federmesser	Store skafttungespids	Wenhener skraber	Flække-skraber	Små flække-skraber	Dobbelt-skraber	Skraber på afslag	Skraber/stikkel kombinationsværktøj	Stikker	Stikkel-afslag
HBV 187	Elemly SØ	1	1(2)		3	3			1		
HBV 185	Gamst Søenge		(3)								
HBV 189	Rolykkevej	(1)	1(1)	4	1	1				1	
HBV 191	Tingskovhus	2(2)		3(1)	3(4)					1	
MKH 411	Sølystgård M2	1(1)	(2)	5	3	1	1	6	2	3	3
MKH 1111	Sølystgård SØ	2	(1)							1(1)	
MKH 1124	Sølystgård SV		(2)								
MKH 1116	Sølystgård G	(1)		1							

Tabel 1. Oversigt over de sen-glaciale genstande fra de omtalte lokaliteter ved Dollerup Sø. Lokaliteterne HBV 191, MKH 411, MKH 1111, MKH 1123, MKH 1124 og MKH 1116 skal sandsynligvis ses som en enkel spredt lokalitet. HBV 185 og HBV 189 kunne også være del af en lokalitet. Lokaliteternes navne følger Filtenborgs oprindelig registrering og svarer til hans kortlægning.

69

70

Bue og pil var i løbet af ertebøllekulturen blevet jagtredskaber. I modsætning til de relativt store skafttungespids finder man nu mange og ganske små pilespidser af flint. Havet fyldte dengang mere end nu, takket være øget is afsmeltning, og skabte et øst- og et norddansk ørige. Det lune, salte hav egnede sig til at fange østers. Desuden blev hjorten, vildsvinet og sælen det dominerende jagtvildt. Man har formentlig flyttet bopladser mellem kyst (sommer) og indlandssøer / åer (vinter).

⁶⁹ Illustration fra artiklen om Federmesserkulturen.

⁷⁰ Skafttungespids, se <http://www.historieinfo.dk/ommelshoved.html>

Efteristidens bevægelser i landskorpen efter afsmeltningen har druknet de syddanske kystbopladser med tilhørende fiskeredskaber. Disse viser for alvor havets betydning som fødekilde.

Bondestenalderen o. 4000 - o. 1700 f. Kr. var tiden, hvor den fastboende bonde afløste den omstrejfende jæger og samler. Tamdyr, kornavl, keramik og slebne økser og en ny gravkultur. - Lange jordhøje med indvendige pæleinddelinger og trækamre. Afløses af storstensgravene med små stenkister i rund- eller langhøje, -dysser. De klassiske dysser kendes i tusindvis over hele landet. Efter dyssen kom jættestuerne, der var større kamre med gang, som blev genbrugt ofte, og derfor kan indeholde sneisevis af skeletter, hensætninger af lerkar osv.

Fra omkring 2800 f.Kr. kommer der som noget nyt den såkaldte enkeltgravskultur. Kulturen er bedst kendt fra Jyllands magre jorder, hvor skeletsporene er vasket helt ud. Gammelkendte redskaber ændrede sig, både flintøkser, stridsøkser og lerkar. Bopladserne synes indskrænket til enkeltgårde. Der kendes mange grave fra enkeltgravskulturen. Man har såmænd også benyttet tidligere tiders jættestuer til enkeltgravskulturens døde.

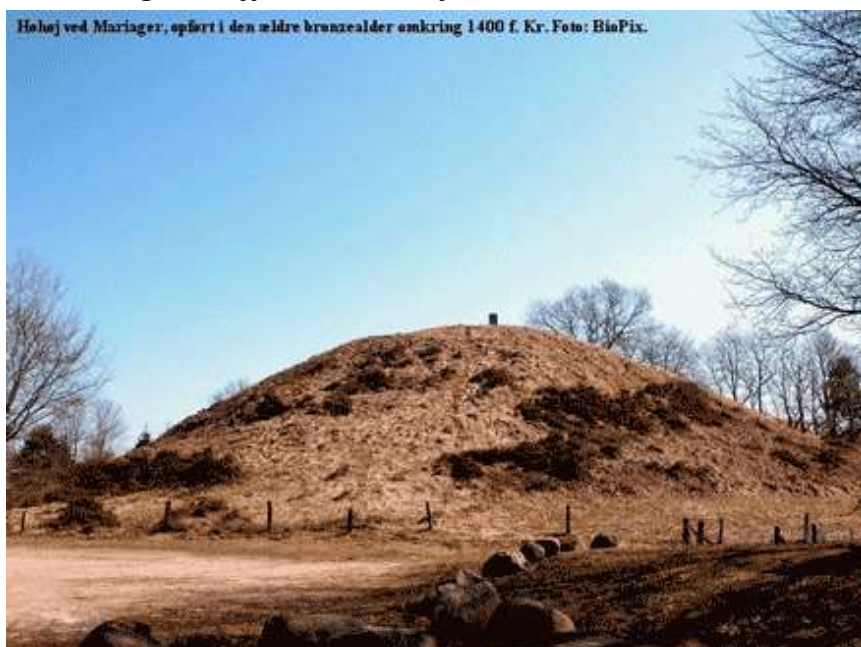
Som overgang til bronzealderen kalder man tiden fra o. 2400 - o. 1700 f. Kr. for dolketid. Der bliver her flintminedrift - ved Limfjorden i næsten stordriftsformat. Der fortsættes med stenbyggede enkeltgrave - med genbrug som i jættestuerne - og i Midtjylland uden høj.

Bronzealderen o. 1700 - o. 500 f.

Kr. Ud over at Danmark helt uden egne metaller nu blev en af Europas største forbrugere af bronze til våben m.v. pr. km², er gravhøjene vel nok det mest markante - de ligger i Danmark jævnt fordelt over hele landet. Der var relativt varmt og tørt i Danmark i denne periode, tidligere tiders skovarealer blev fortrængt af græsningsarealer til husdyrene. Der er ganske mange gravhøje fra bronzealderen. Der vil være tale om gravhøje med en højde på ofte op mod 4 m, ofte også anlagt på markante bakkedrag.

Bronzealderens gravhøje kan ligge i grupper eller på rad og række.

Beboelsen synes at have været enkeltstående to- eller treskibede langhuse, ikke landsbyer. Der er fundet og udgravet huse af denne type, som kunne tyde på, at agerbruget har været af mindre betydning, hvorimod husdyrbruget (som i resten af landet i bronzealderen) har været vigtigere - med husdyr som kvæg, får, geder, svin (i skovområder især) og heste, sidstnævnte dog nok kun som en luksus, de mere velstillede kunne tillade sig.

Høj ved Mariager, opført i den ældre bronzealder omkring 1400 f. Kr. Foto: BioPix.

Jernalderen inddeles efter fundenes særlige kendetegn i 1) før romersk jernalder, o. 500 f. Kr. - o. 1 e. Kr. (der er ikke noget, der hedder år 0), 2) romersk jernalder, o. 1 - o. 400 e. Kr., 3) germansk jernalder, o. 400 - o. 800 e. Kr.

Det blev o. 400 f. Kr. koldere i Danmark, og der kom nu mere sammenhængende bebyggelser, hvor man kunne bo på det samme sted eller blot flytte nogle få hundrede meter væk. I før romersk

jernalder bredte brandgravsskikken sig, dvs. de døde blev brændt og lagt i en urne, som blev anbragt på en flad mark, evt. ved siden af en eksisterende gravhøj.

Fra romersk jernalder ændrede gravskikkene sig igen. Efter brandgraven kommer nu skeletgraven igen, navnlig til begravelser af de mere velstående. Gravpladser med skelet- og brandgrave benyttedes ofte gennem århundreder, en enkelt med 2500 grave over et tids span på omkring 500 år. I yngre romertid skete der flere vigtige fornyelser. Landbruget gik endnu mere over til kvægavl end i bronzetiden. Havre og rug samt hør vinder frem.

Vikingetid. Danmarks vikingetid, navngivet efter, hvad datidens beboere også kaldte sig selv, i det mindste de af dem, der drog på sørøver- og handelstogter, kan dateres til ca. 800 - ca. 1050, altså lidt ind i den periode, hvor Danmark i princippet var gået over til kristendommen. Man har fra denne periode "**Trelleborgene**", hvoraf Fyrkat og Aggersborg ligger i Midtjylland. Disse borge har enten været "tvangsborge", dvs. beregnet på, at centralmagten kunne holde styr på befolkningen, eller de har evt. været beregnet på erobringstogter ud af landet.

Den lille Jelling sten (ca. 935)

Bag den store: Kong Gorm⁷¹ gjorde disse kumler⁷² efter Thyre sin kone, Danmarkspryd⁷³.

Den store Jelling sten (ca. 960-985): Kong Harald⁷⁴ bød gøre disse kumler efter Gorm, sin fader, og efter Thyre, sin moder, den Harald, som vandt sig hele Danmark og Norge og gjorde danerne kristne⁷⁵.

Neden for de to Jellinge sten, som man normalt anser for at være Danmarks dåbsattest. I det mindste er de monumenter over vikingekongen Harald Blåtands bekendtgørelse, at han samlede og

⁷¹ Gorm den Gamle (død omkring 958).

⁷² Kumler: tegn eller mindesmærke.

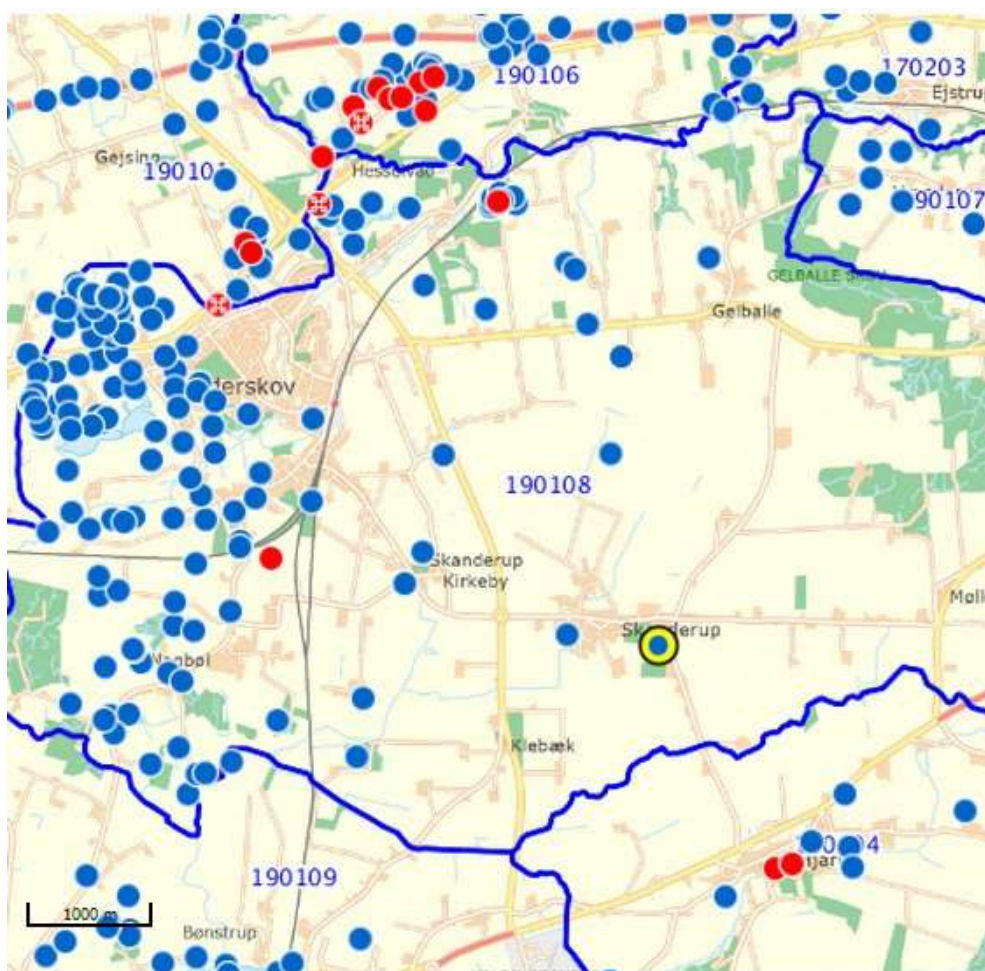
⁷³ Omdiskuteret oversættelse. Alternativt: Danmarks bod?.

⁷⁴ Harald Blåtand (død omkring 986).

⁷⁵ Omdiskuteret oversættelse. Alternativt: gjorde Danmark helt, fuldstændigt?.

kristnede hele Danmark. Kombineret med den viden, som vikingeborgene⁷⁶ giver os om en stærk centralmagt, kan man nok godt fæste lid til denne lidt reklameprægede bekendtgørelse. Men der har været kamp om magten, hvilket viser sig ved sønnen, Svend Tveskægs voldelige magtovertagelse.

Lokale fund

Mht. fund og fortidsminder i sognet er det, som det fremgår af oversigtskortet, især Dollerup, Nagbøl - sammen med nabobyerne Gejsing, Lejerskov, Hjarup og St. Andst - som rummer ind imellem bemærkelsesværdige fund og fortidsminder. I byerne Skanderup og Gjelballe er der relativt få. Man har nok oprindeligt bosat sig langs å og sø i Kolding ådal. Herfra så vel udflytning til torpbyerne, bl.a. Skanderup samt - ikke mindst kunne fundene tyde på - Dollerup-Nagbøl området. Kortets røde cirkler markerer fredede fortidsminder, de blå repræsenterer ikke-fredede fund og fortidsminder.

Der skal her gives en kort præsentation af fund og fortidsminder.

Præsentationens korrekthed beror på Kulturstyrelsens registrering. Så vidt det har kunnet konstateres, er denne registrering både korrekt og opdateret. Det kan desværre være problematisk at få adgang til flere af disse fortidsminder, da de er placeret på privat og ikke altid tilgængeligt areal.

⁷⁶ [Trelleborgene](#). Aggersborg og Fyrkat i det nordlige Jylland, Nonnebakken på Fyn og Trelleborg på Sjælland og i Skåne.

Uden for kortet, mellem vejen fra Gjelballe mod Kolding og møllevang er der ved Lindholdtgård fundet en ikke-fredet jernalderbosættelse, dog med ret få fundgenstande, kogegruber, lidt keramik og flintafslag.

Hos teologen Nicolay Jonge hedder det i hans [Danmarksbeskrivelse fra 1777](#) om Skanderup Sogn: "Paa Sognets Mark findes mange hedenske Begravelser og Offersteder."

Tidens tand, intensiv landbrugsdrift og anlæggelsen af jernbanen i 1866 har nok ændret dette noget. Hos A. F. Schmidt, Skanderup Sogn, 1926 hedder det s. 11, at man iflg. Nationalmuseet i 1898 "... skulle have kunnet stedfæste 28 Oldtidshøje i Sognet ... 15 af højene var i 1898 overpløjede ... og i 1922 da jeg besaa dem alle i Marken, kunde der sees smaa Forhøjninger i Agrene, hvor Højene angives at have været."

I dag kan man i Kulturstyrelsens registrering konstatere mellem 60-75 mere eller mindre velbevarede fortidsminder - samt fund - inden for sognegrænsen. Heraf dog kun 5 fredede, og disse hovedsageligt op ad sognegrænsen til Gejsing og Lejrskov, hvor der er massivt flere, især i Lejrskov området. Uden for sognegrænsen er der også mod sydøst i Hjarup og [Fovslet](#) et større antal fredede oldtidsminder.

Det må nok bekræftes, at jernbanen og det intensive landbrug har kostet dyrt mht. bevarelsen af fortidsminder. Der vil vel altid være et spillerum mellem det økonomiske, dagen og vejen og hensynet til historie og kultur. Alt i alt holder A. F. Schmidts o. 13 observerbare fortidsminder i sognet formentlig stadig stik.

[Fredede oldtidsminder](#)

Om en nu fredet urnegrav fra jernalderen, beliggende Kongsbjerg, registreret første gang i 1890, hedder det i 1936: "Højen beset Sept. 1936. Den er ikke egnet til Fredning, da den er beskadiget med store Afgravninger af Siderne, ved Anbringelsen af et Vognskur og en Kartoffelkælder. Ejeren vilde tilmed gerne have en Erstatning, hvis der skulde foretages Fredlysning."

[Kongsbjerg](#) blev fredet o. 1937. Højens urnegrav fra [jernalderen](#), lå i Kongsbjerggård "i et hjørne af gården", noget beskadiget. Offentlig adgang.

[Spidshøj](#), jordfæstegrav, rundhøj og urnegrav fra [bronzealderen](#). Udgravet første gang i 1902 (af lodsejer). Offentlig adgang.

[Flavenfeldt](#), jordfæstegrav, rundhøj, brandgrav fra bronzealderen, udgravet første gang 1903, registreret som overpløjet høj i 1898. Mark ved Rolles Mølle, hvor der blev udgravet grus til jernbanebyggeri.

[Hesselvad Bro](#). Rasteplads med restaureret bronzealderstenkiste fra gravplads, der blev fjernet ved vejbyggeri. Offentlig adgang.

[Dollerup](#), rundhøj, fredet før 1937, ad Nagbølvej, mod Dollerup, nord for Nagbøl Nygård, et par hundrede m. sydøst for *Tvillingehøjene*, Dollerupgård i Dollerup.

Ikke-fredede fund, Skanderup-Gjelballe

Søndergyden, jernalderskår, fundet 2002.

Hjarupvej, affaldsgrube fra før romersk jernalder, fundet ved byggemodning 2006.

Wissingsminde, affaldsgrube med urne fra ældre romersk jernalder, fundet 2000.

Skanderup Kirkeby, fund af bronzebeslag fra middelalder (1067-1535), vest for kirken, fundet 2003.

Elisabetslyst v. Gjelballevej, fund af keramik m.v. fra jernalder, fund i 2000.

Dakavej, kogegrube og keramik fra bronzealder, fundet 2002.

Gjelballehave, fund af stenlag i 1953, der blev tolket som en *røse*, dvs. en stensat gravhøj, som kan være alt fra stenalder til jernalder. Hvis det da overhovedet er en *røse*.

Store Bremhøjgård, stenalderfund og slibesten fra yngre jernalder / vikingetid, fund i 2000.

Vestergaard, oppløjede affaldsgruber, oldtid, ellers ingen nærmere datering, fundet i 2000.

Betydeligt tættere ligger de ikke-fredede fund i Lunderskov, Dollerup og Nagbøl.

I området i og omkring Dollerup er der markant mange oldtidsfund på *Tinghøjgård* og *Sølyst*. Samt *Dollerupgård*.

I Nagbøl er der især mange fund i *Nørremose* og *Nagbøl Søndermose*.

I Lunderskov koncentrerer fundene sig omkring *Spidshøj*, *Rolles Mølle* og *Kongsbjerg*. Ved Rolles Mølle er der en rundhøj, hvor der er gjort en del bronzealderfund, samt en grube, hvis funktion ikke er afdækket. Der er her desuden en del nedgravninger, som er sat i forbindelse med tyske militære anlæg. I nærheden heraf og i Spidshøj området er der formentlig 3 rundhøje, som enten ikke er endeligt lokaliseret, eller som er fjernet ved grusgravning. På Spidshøjgård er der ud fra et luftfoto lokaliseret en rundhøj, en jordfæstegrav og en bosættelse fra stenalder eller ældre, samt en bronzealdergrav. Spidshøjgård-fundene er gjort 1996-2005.

I Nagbøl er der en del *stenalderfund*, især i den sydlige del, der grænser op mod Bønstrup (Nagbøl Søndermose, Westerby). Desuden nogle *jernalderfund* i Nagbøl Søndermose og Petersminde, hvor der i 1994 blev fundet sten med indristning (helleristning) og to dolkegreb af flint.

På *Elmegården* er der i 2003 og 2004 gjort møntfund (en arabisk og en afghansk) fra [vikingetid](#). Desuden et middelalderfund, fragment / del af et bidselbeslag.

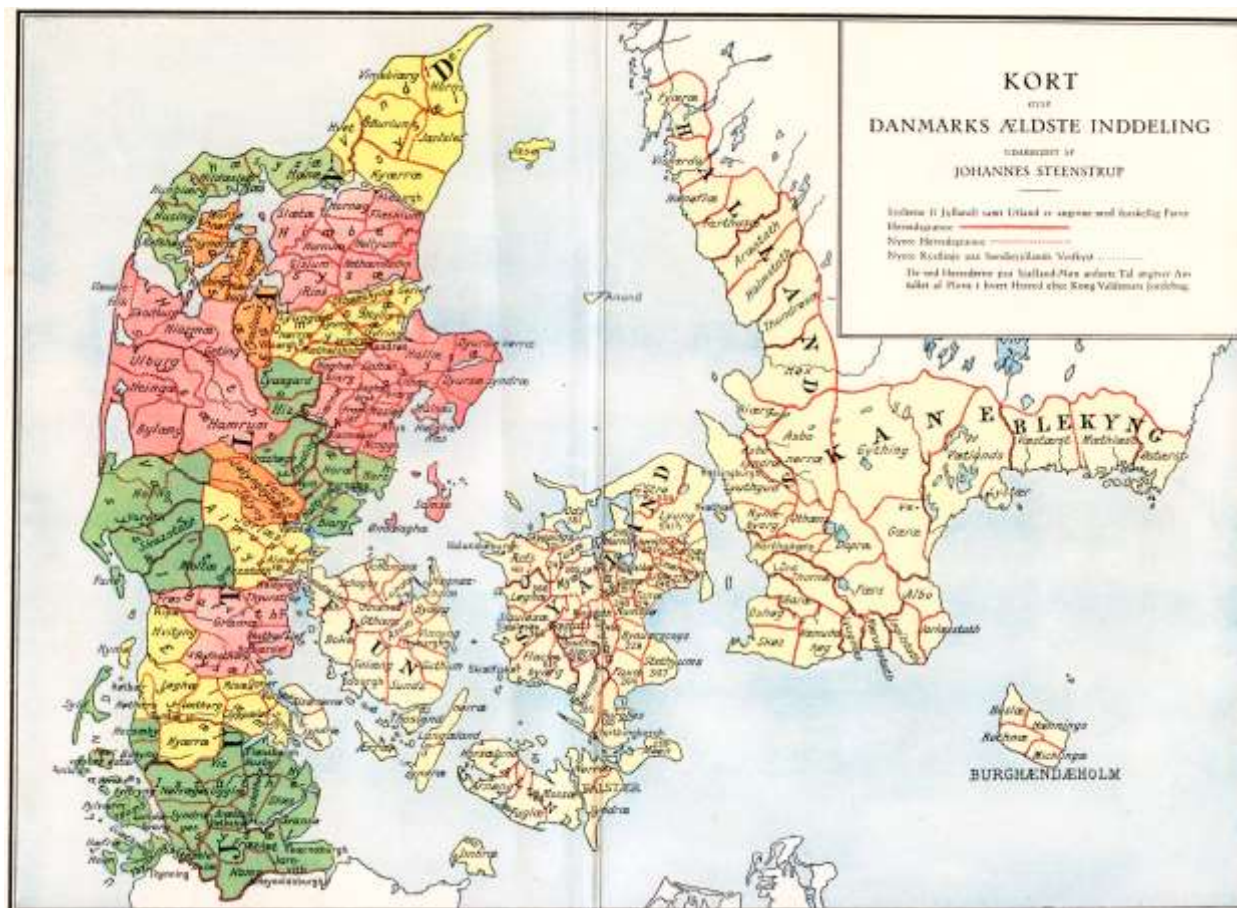
I Dollerup finder man absolut flest fund men til gengæld ingen eller kun et enkelt fortidsminde.

Tinghøjgård har vel navn efter den gamle tinghøj i Dollerup, som blev udgravet i 1912. På Tinghøjgård er der udgravet adskillige oldtidsfund, bl.a. også enkeltfund fra vikingetiden, et par hvæssesten.

Mellem Dollerup og Nagbøl finder man i *Tvillinghøje* urnegrave fra jernalderen, i nærheden af den fredede rundhøj nord for Nagbøl Nygård.

Syssel, herred, len, amt og Skanderup Sogn

Inddelingen i lande

Kortet.⁷⁷ Den ældste, administrative inddeling af Danmark i historisk tid, dvs. fra Jellingestenene og tiden omkring Harald Blåtand, har været inddelingen i lande, hvor de 3 vigtigste var Jylland (m. Fyn og Langeland), Skåne (m. Halland, Blekinge og Bornholm) og Sjælland (m. Møn, Lolland og Falster).

Denne inddeling fik blivende betydning som retsområder ([Jyske Lov](#) og lovgivningen for de 2 andre lande, som blev samlet i private retsbøger - i modsætning til Jyske Lov, som er en autoritativ, officiel lovbog, givet af kongen). Derfor er de 3 her nævnte lande de vigtigste, idet de øvrige lande overtog landskabslovene herfra, dvs. Jyske Lov. Jyske Lov blev [revideret i 1590](#), og blev i 1683 erstattet af [Christian 5.'s Danske Lov](#).

Middelalderens retsområder, landstingene (hvor der også var kongehyldning ved tronskifte) var placeret i *Viborg* (Nørrejylland), *Roskilde* (Sjælland, Halland, Bornholm og Blekinge), *Odense* (Fyn, Møn, Falster, Lolland, Langeland), *Urnehoved* (Sønderjylland) og *Lund* (Skåne). De havde først og fremmest lovgivende myndighed. Under landstingene var herredstingene, der både kom til at spille en rolle som domstole og i forvaltningen (efter at have ophørt med at have en militær betydning). Ved lov blev det i 1551 bestemt, at der i herredet skulle føres *tingbøger*. Der findes en ældre undersøgelse over [tingsteder i Viborg Stift](#), som også rummer

⁷⁷ Johannes Steenstrups Danmarks kort. Man kan identificere de 3 lande og i Jylland de 14 forskelligt farvede sysler. Gamle herredsgrenser er markeret med fuldt optrukne, røde linjer, stiplede for nyere herredsgrenser. Ved museklik på kortet bliver det muligt at forstørre et område, man vælger ved at klikke i det med musen.

fine oplysninger fra Koldinghus Len og Amt. Herunder kommer inddelingen i [birk og birketing](#). Et birk har været et geografisk afgrænset område som herrederne. Men i modsætning til herrederne var birkene opdelt på krone, kirke eller en adelig herremand. Hertil kom købstadsbirker. Birkeretten blev oprindeligt forbundet med (den strengere) bylovgivning.

Sysler

I middelalderen var Jylland inddelt i 14 [sysler](#) indtil reformationen i 1536, hvor syslerne helt forsvandt. Hertil kom 4 sjællandske sysler. De 14 jyske sysler var: Vendsyssel, Thysyssel, Sallingsyssel, Himmersyssel, Ommersyssel, Åbosyssel, Løversyssel, Hardsyssel, Vardesyssel, Jellingsyssel, Almindsyssel, Barvedsyssel, Ellumsyssel og Istedsyssel.

Skanderup Sogn, Anst Herred var i sysseлиндdelingen del af Almindsyssel.

Inddelingen i sysler må formodes at stamme fra 7-800-tallet. I 1100-tallet indgik syslerne også i den kirkelige lokaladministration som landprovsternes virkeområde. Som kongeligt administrationsområde fortrængtes syslerne i løbet af 1200-tallet af lenene. Vi må således nok forestille os, at Koldinghus Len har afløst Almindsyssel som kongeligt administrationsområde.

[Om Almindsyssel](#) hører vi første gang skriftligt i brev om gods i Branderup By, Diplomatarium Danicum 1401. Anst Herred nævnes første gang samme sted i [1402](#) og [1408](#).

Navnet syssel kendes stadig fra f. eks. Vendsyssel og Hardsyssel. Hvert syssel omfattede et varierende antal herreder.

Herreder

Normalt tillægger man betegnelsen [herred](#) (*hæræth*) betydningen hær og ridt (en hærskaer, der ridder ud). Både Syssel og herred findes som begreber før år 1000. I Kong Valdemars Jordebog (1231) findes der en liste over de dengang eksisterende danske herreder. Almindsyssel bestod af 6 herreder: Anst, Brusk, Elbo, Holmans, Jerlev og Slavs Herreder.

På landskabslovenes tid (1200-tallet) faldt herredernes embedsområde stort set sammen med lensområdet. Koldinghus Len kom til at bestå af Brusk, Jerlev, Holmans herreder samt halvdelen af Anst herred. Næsten identisk med, men mindre end det gamle Almindsyssel.

Len, Koldinghus Len

Koldinghus slot blev [opført 1248](#). Valdemar Atterdags mundskænk og rigsråd Henning Meinstrup fik i 1389 [Koldinghus som len](#), taget til nåde igen efter at have opholdt sig i Holsten og holdt med Mecklenburgerne. 1452 fik byen eneret på handel i Koldinghus Len, i 1536 bliver byen købstad.

Kongelige danske [hovedlen og slotslen](#), angivet med eksistensår.

Nørrejylland	Aggersborg (Han Herred) (1560) • Bygholm (1369-1617) eller Stjernholm (1617-1662) • Bøvling (1597-1662) • Dronningborg (1547-1662) • Hald (1536-1662) • Hønborg (1369-1493) • Kalø (1365-1662) • Koldinghus (1389-1662) og Rosborg (1397-1477) • Lundenæs (1375-1662) • Mariager (1603-1662) • Randers (1547-) • Riberhus (1368-1662) og Varde (1368-1439) • Sejlstrup (1536-1651) • Silkeborg (1536-1662) • Skanderborg (1369-1662) •
22	

Skivehus (1377-1662) • Skodborg (1375-1417) • Tordrup (1419-1496) • Ørum (1367-1662) og Hillerslev (1406-1423) • Åkær (1548-1662) • Ålborghus (1340-1662) • Århusgård (1536-1662) • Åstrup (1400-1662)

Fyn 9 Hagenskov (1375-1662) • Hindsgavl (1365-1662) • Kærstrup (Tåsinge) (1375-1401) • Nyborg (1369-1662) • Næsbyhoved (1368-1541) efterfulgt af Odensegård (1541-1662) • Rugård (1398-1662) • Tranekær (1369-1662) • Ørkil (1348-1403) • Ærøhus (1394-1439)

Sjælland og øerne 22 Abrahamstrup (1382-1654) • Antvorskov (1580-1662) • Dragsholm (1565-1662) • Frederiksborg (1560-1662) • Gurre (1361-1423) efterfulgt af Ørekrog/Krogen/Kronborg (1425-1662) • Haraldsborg eller Roskildegård (1419-1662) • Holbæk (1369-1662) • Jungshoved (1364-1440) • Kalundborg (1344-1662) • Korsør (1369-1662) • København (1375-1662) • Skjoldenæs (1429-1567) • Sæbygård (1604-1662) • Søborg (1369-1452) • Tryggevælde (1461-1662) • Vordingborg (1369-1662)

(Lolland): Grimstrup (1375-1416) • Ravnsborg og Halsted Kloster (1359-1662) • Ålholm (1364-1662) • Nykøbing (Falster) (1366-1662) • Stegehus (Møn) (1375-1662) • Visborg (Samsø) (1369-1370)

Sønderjylland 12 Flensborg (1411-1557) • Gottorp (1489-1493) • Haderslev (1372-1643) • Nordborg (1410-1490) • Padborg (1556) • Søgård (1344) • Sønderborg (f. 1375-1532) • Tilen (1490) • Trøjborg (1404-1558) • Tønder (f. 1375-1655) • Tørning (1426-1528) • Åbenrå (1375-1419)

Et len⁷⁸ kunne omfatte flere herreder. Enkelte len var dog så små, at len og herred faldt sammen. Embedsmanden (ombudsmandseembedet) havde til opgave at udøve øvrighedsmyndighed og at bestyre krongodset.

⁷⁸ "Den ældste betydning af begrebet feudalisme har med len at gøre (feudum). Denne betydning blev efterhånden af historikere udviklet til noget, man kan kalde en idealtype: Al jord på et givet territorium tilhørte i udgangspunktet fyrsten/kongen. Han bortforleuede (udlånte) så dele af territoriet til såkaldte vasaller mod at de ydede troskab og tjeneste. Disse vasaller bar ofte titler som hertuger, grever eller baroner og disponerede over ganske store landområder. Så store, at også de måtte overlade dele af det til såkaldte undervasaller mod de samme forpligtelser. Disse igen kunne så atter bortforlene til undervasaller osv., så man fik en hel pyramide af lens besiddere, som kun var bundet sammen af troskabseder. Med tiden opnåede vasallerne arvelig besiddelse af deres len, og så kunne det blive så som så med troskaben og sammenhængskraften i pyramiden. Systemet tenderede mod at ende i anarki. (Lens væsnet) ... har man anset for mest udbredt i det nuværende nordlige Frankrig og Belgien samt i England efter den normanniske erobring i 1066. Bortset fra sidstnævnte sted var systemet dog ikke enerådende, idet privat ejendom til jord også fandtes. Til gengæld kom systemet med tiden i mere eller mindre udpræget grad til at præge det meste af det øvrige Europa, hvor det dog i endnu højere grad måtte konkurrere med andre former for jordbesiddelse. I Danmark har man for det meste været enig om, at dette system kun fandtes i de såkaldte fyrstelen; dele af rigets yderområder, som blev givet til yngre kongesønner til standsmæssig forsørgelse. Af disse blev hertugdømmet Slesvig langt det mest betydningsfulde, bl.a. fordi de andre som regel kun bestod i én eller et par generationer."

Cit. Danmarkshistorien.dk

I 1650 fandtes der 19 nørrejyske hovedlen⁷⁹, herunder Koldinghus Len m. Anst, Brusk, Holmans, Jerlev herreder. Dog kun halvdelen af Anst Herred. Den anden halvdel, den vestlige var under Skodborg Len indtil 1573, hvor dette len blev nedlagt. Herefter var hele Anst Herred under Koldinghus Len. Lensmanden havde sæde på Koldinghus. Almind Syssel bestod af Anst, Brusk, Holmans, Jerlev og Elbo Herred. Altså næsten sammenfaldende med det, der blev Koldinghus Len.

Hvert herred bestod / består af et varierende antal *sogne*. Et sogn har formentlig før kristendommen været en betegnelse for områder, der søgte samme helligdom og ting, altså en religiøs og retlig betydning. Sogn er senere blevet afløst af betegnelsen herred, velsagtens fordi området blev led i en militær organisation. I dag er sognebetegnelsen den fundamentale i den kirkelige administration.

[Koldinghus](#)

⁷⁹ Hovedlen og slotslen er en samlet kategori. Hertil kommer nogle smålen. Forskellen mellem de 19 og 22 er nedlagte len i 1650.

Amter 1662-1793, 1793-1970, 1970-2007⁸⁰

Amterne 1662-1793

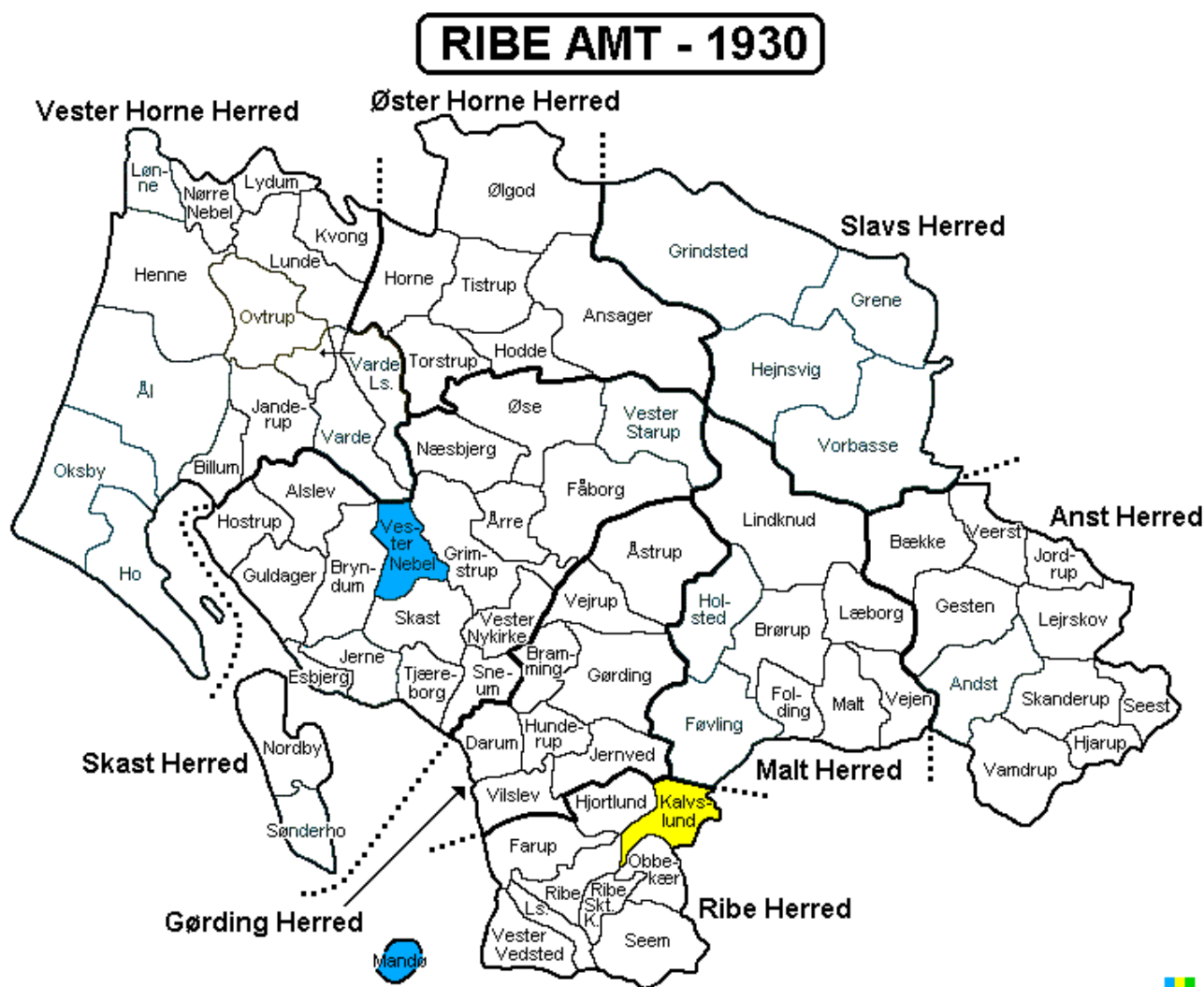
Koldinghus Amt 1662-1793

Overgangen fra len til amter i 1662 skete som en konsekvens af enevælden fra 1660. Ved kgl. Ordre af 19. februar 1662 blev det bestemt, at lenene fremover skulle ændre navn til amter, og den

⁸⁰ Danske len 1370-1443, Efter Henrik Lerdam, Danske len og lensmænd 1370-1443, Museum Tusculanums Forlag 1996. Her er kun angivet hovedlen.

Den kirkelige inddeling afveg fra inddelingen i amter, idet der samtidig med overgangen fra len til amter i hvert af landets 6 stifter udnævntes en stiftsbefalingsmand (senere også kaldet stiftsamtmænd), som i hvert fald ind i 1700-tallet var overordnet de amtmænd som stiftet omfattede (stifterne var større enheder end amterne).⁸¹

Amterne 1793-1970. Ribe Amt.

Med kongelig resolution af 4. sept. 1793 og den efterfølgende Rentekammerplakat (bekendtgørelse) af 21. juni 1794 blev en ny amtsopdeling offentliggjort. I Jylland oprettedes til at begynde med 9 amter. Der gik nogle år, inden denne omlægning helt var på plads. Resultatet var for hele Danmark 25 amter i alt.

Det tidligere Koldinghus Amt blev nu en del af Veile Amt.

⁸¹ For en juridisk orientering omkring retskredsens placering, [se her](#).

Det tidligere Riberhus Amt blev del af Ribe Amt, som kom til at omfatte Anst Herred og Skanderup Sogn, som således nu blev adskilt fra det tidligere administrative tilhør til Koldinghus Len og Koldinghus Amt.

Disse amter (dog kun 24) eksisterede indtil 1970, hvor antallet reduceredes til 14. Endelig afskaffedes amterne helt med den nuværende inddeling i regioner.

Ribe Amt eksisterede 1793-1970.

Endelig blev Skanderup Sogn, nu som Lunderskov Kommune, med kommunalreformen i 1970 del af

Vejle Amt, 1970-2007, der bestod af 16 kommuner i alt, herunder Lunderskov Kommune.

Lunderskov kommune bestod i denne periode af Skanderup, Jordrup og Lejrskov sogne. Og med den seneste kommunalreform fra 2007 er Skanderup Sogn nu en del af

Kolding Kommune i Region Syddanmark. Se [oversigt](#) over den administrative inddeling.

Amter og herreder, som de så ud 1662-1793 beskrives i Nicolay Jonges Danmarksbeskrivelse. Nicolay Jonge, 1727-1789, var dansk præst og forfatter - især om emner med geografisk indhold, men også oversættelser af Holbergs latinske skrifter. Hele Danmarksbeskrivelsen fra 1777 findes på Kongeriget Danmarks chorographiske Beskrivelse⁸². Man skal muligvis forholde sig skeptisk til detailbeskrivelser hos Jonge, når emnerne kræver sted- og tidsmæssig tilstedeværelse. Men med officiel overlevering af det foreliggende arbejde til arveprinsen, den senere kong Frederik 6., må man formode, at arbejdet er blevet officielt anerkendt i en statsadministration, hvor bondereformer og opmåling af landet stod højt på dagsordenen.

⁸² http://www.h58.dk/Jonge_dk/

Anst Herred og Skanderup Sogn omtales af Jonge (ret sparsomt) under [Koldinghus Amt](#)⁸³.

Stifter, Herreder / amter, sogne.

Danmarks aktuelle stift inddeling:

Aktuelt har Danmark en kirkelig inddeling i stifter med biskopper og domkirke, et varierende antal provstier i hvert stift med provster og et varierende antal sogne i hvert provsti med sognepræster. Danmark havde som særlig provins i den katolske kirkestat siden 1104 og indtil reformationen været inddelt i 8 bispedømmer, herunder ærkebispesædet i Lund. Men allerede o. 1060 oprettede Svend Estridsen de første 8 biskoppelige stifter i ønsket om at frigøre Danmark fra bispedømmet

⁸³ Om Anst Herred hedder det bl.a.: "Dette Herred har tilforn hørt til det af Kong Friderik den Fierde oprettede Rytterdistrikt, hvilket blev ved Auktion Aar 1765 bortsolgt. Herredet bestaaer af ti Landsbyesognekirker, hvilke ere: 1) Hiarupsogn; 2) Vamdrupsogn; 3) Andtsogn; 4) Giestensogn; 5) Veirstogn; 6) Beikesogn; 7) Lærskovsogn; 8) Jordrupsogn; 9) Skanderupsogn; 10) Sestedsogn."

Om Skanderup Sogn hedder det: "9) Skanderupsogn bestaaer af Skanderupbye; Nagbølle, hvor Præstegaarden ligger; Dollerupbye; Lunderskovbye; Gielballebye; Rollesmølle; Drabekmølle. Paa Sognets Mark findes mange hedenske Begravelser og Offersteder."

Hamborg-Bremen, og i erkendelse af vigtigheden af at samarbejde med den stærkere og stærkere katolske kirke. Det var således Svend, der allerede o. 1060 gjorde Viborg til bispeby. Er senere under Margrethe videre udbygget med overdragelsen af Hald Hovedgård (og len?) til Viborg bispen.

Med overgangen fra lens- til amtsmænd i 1662 kom der nye instrukser for stiftsamtsmændene i 1671, som i forbindelse med biskopper kom til at danne stifternes verdslige og gejstlige øvrighed. I forvaltningen af stifterne havde biskopperne ved hvert domkapitel et præstekollegium, kannikker, som skulle være bispens medhjælpere. Under hvert stift, bispedømme var der et større antal sogne - selv om sogn i sin oprindelige betydning nok har været noget ældre end kristendommen i Danmark. Næsten uden for den kirkelige forfatning var klostrene, selv om de fleste har været undergivet biskoppens jurisdiktion. I slutningen af middelalderen dannede herredet formentlig altid et provsti inden for stiftet. Antallet af provstier må således formodes at have afspejlet antallet af herreder.

Oversigt fra lenstiden til i dag. Skanderup Sogns administrative tilhør.

Skanderup Sogn er et af Anst Herreds 10 sogne.

Tidligst kendt var Anst Herred delt mellem Skodborg og Koldinghus Len - Skodborg Len omfattede Malt Herred og den vestlige del af Anst Herred: Veerst, Bække, Gesten, Andst og Vamdrup Sogne. I 1573 blev Skodborg Len nedlagt, og hele Anst Herred kom under Koldinghus Len. Antallet af len varierede i løbet af

perioden indtil omlægningen til amter i 1662. Det meste af tiden lå antallet af hovedlen på o. 50. Inddrager man alle smålen, når man op på et antal på o. 200 len.

Med overgangen fra len til amter fra 1662 kom Anst Herred under Koldinghus Amt.

Der var 45 amter, næsten tilsvarende antallet af len før omlægningen til amter.

Med ændringen af amtsinddelingen 1793 kom Anst Herred indtil 1970 under Ribe Amt. I denne omlægning var der 24 amter indtil 1970.

Med kommunalreformen i 1970 reduceredes amternes antal til 13 + 1, dvs. 3 hovedstadskommuner med amtsfunktion, 14 amter i alt. Skanderup Sogn blev en del af Lunderskov Kommune, Vejle Amt.

Med strukturreformen i 2004 inddeltes Danmark i 5 regioner fra 2007. Skanderup Sogn er nu en del af Kolding Kommune, der er en del af Region Syddanmark.

Ringene er sluttet efter nogle hundrede år med forskellig amtsligt tilhørsforhold, således at Skanderup Sogn nu igen er en del af - ikke Koldinghus Len, men af - Kolding Kommune.

Sognefogeder og andre lokale fogeder⁸⁴

Den 11. november 1791 udstedtes i kong Christian 7.'s navn en forordning om "sognefogeders beskikkelse, deres embedsforretninger og belønninger"⁸⁵. Man kan af denne forordnings ordlyd slutte, at sognefogeder har været kendt før 1791.⁸⁶

Man kender til sognefogeder på rytter- og krongodset tilbage fra 1600-tallet, altså også Koldinghus Len og Amt.⁸⁷ Derimod er vor viden om sognefogedinstitutionen i de øvrige dele af landet før 1791 mere sporadisk. Men også her synes det at være godt gjort, at der har været sognefogeder, som har bistået herredsfogeder og amtmænd i deres administration på sogneniveau.

Dette skulle være et resultat af, at den enevældige regering i forbindelse med oprettelsen af et landsdækkende politi i slutningen af 1600-tallet bevidst søgte at etablere sognefogedembeder også i privatejede godsområder. De blev udnævnt af amtmanden og bistod altså ham og herredsfogeden ved den statslige administration på sogneniveau. Disse sognefogeders vigtigste opgaver synes at have været at indhente og formidle lokale oplysninger samt organisering af bøndernes pligter ved offentlige arbejder.

Der var i tiden før landboreformerne og før forordningen om sognefogeder fra 1791 adskillige fogeder på landet: Herredsfogeder, delefogeder, skovfogeder, skrivere og visse andre, deriblandt

⁸⁴ Se også afsnit om [sognefogeder m.v.](#) under [Kolding Rytterdistrikt](#)

⁸⁵ <https://tidsskrift.dk/index.php/fortidognutid/article/viewFile/49346/91434>.

38. Forordning

om

Sognefogders Beskikkelse, deres Embeds Forretninger og Belønninger.

Vi Christian den Syvende, af Guds Naade, Konge til Danmark og Norge, ic. ic. Gøre alle vitterligt: At, da det er nødvendigt, at der allevegne i Vort Rige Danmark beskikkes duelige Mænd af Bondestanden til at være Sognefogder; men Vi erfare, at de, som dertil kunne være best skikkede, ikke fælden vægre sig ved at imodtage dette Embede, deels fordi dem ikke er tillagt nogen passende Belønning for deres tilhørende Arbejde og Møne, deels fordi de ofte savne den Agtelse og Velvillighed hos Almuen, der udfordres, naar de med Virksomhed og Nyttelighed kunne opfylde de dem paaliggende Pligter; Saa have Vi, i Henseende til Sognefogdernes Udnævnelse, Forretninger og Belønninger, allernaadigst fundet for godt, herved at anordne følgende:

⁸⁶

⁸⁷ Her har Johs. Lind lavet de grundlæggende undersøgelser, som viser sognefogeder med navns nævnelse tilbage i starten af 1600-tallet, altså også før enevælden. Sognefogederne er her fundet i lensregnskabet 1610-11, se <http://geltzer.dk/artikler/sgflen.php>, og <http://geltzer.dk/artikler/kilder/sognefogeder.php>.

sognefogederne. Hertil kommer tidlige landsbyfunktioner som oldermand, videfoged og grandefoged.⁸⁸

Sognefogeder og andre lokale embedsmænd før landboreformerne

Ud fra en gennemgang af det lokale kildemateriale fra Kolding Rytterdistrikt er der lavet en ganske detaljeret fortegnelse over sognefogeder i bl.a. Skanderup Sogn 1619-1792, dvs. tiden indtil Forordningen om Sognefogeder.⁸⁹ Der har formentlig fra starten været praksis, at der i sognet var to sognefogeder, hvoraf den ene altid bosiddende i Skanderup.

Ansvarsfordelingen mellem de forskellige administrative gøremål var ikke særligt veldefineret, og der fandtes adskillige overlappende funktioner

Man kan ved at sammenholde oplysningerne fra rytterdistriktets kilde- og andet materiale lave en så nogenlunde fortegnelse over Skanderup Sogns forskellige administrative repræsentanter.

Først en *fortegnelse over sognefogederne 1619-1792*, som er forsøgt korrigeret for gentagelser og regulære fejlskrivninger i kilderne:

1619-41, Jens Mikkelsen Stub, Skanderup,

1623-26, Jep Hansen (Jensen), Gelballe,

1666, Hans Thomsen Ulf,

1704-15, Jep Iversen, Skanderup

1724-32, Laust (Laurids) Thomsen Ulf, Skanderup

1732, Laust Ulf, præstens medhjælper, kaldes ikke sognefoged, 1750, Laurids Thomsen Ulf, Skanderup, tidligere sognefoged

1739, Las Thomsen,

1746, Søren Thomsen Terpager, Skanderup

1746-63, Poul Lauridsen Buch, Nagbøl

1750-63, Søren Terpager, Skanderup

1774-79, Laurids (Laurids, Peder) Terpager, Skanderup

1774-92, Niels Buch, Nagbøl

1789-92, Stefan Jensen, Skanderup

Oldermænd, grande- og videfogeder

Disse funktioner havde bønder, som stod for administrationen af landsbyens vedtægter og forskellige fællesaktiviteter. Hyppigt samme funktioner, som den tids sognefogeder (før 1791 forordningen) havde.

⁸⁸ Se afsnit om [Kolding Rytterdistrikt](#).

⁸⁹ Johs. Lind, <http://geltzer.dk/artikler/kilder/sognefogeder.php#skanderup>

Funktioner var en del af landsbyens selvstyre, hvorimod sognefogeder fra 1791 var en del af centralmagten. Oldermændenes havde desuden en selskabelig funktion, landsbyens gilder. Udtrykket skal her forstås bogstaveligt, dvs. der var tale om sammenskudsgilder, som regel afholdt på bestemte tider af året. Grandefogederne var tilknyttet datidens ejerlav, dvs. landsbyfællesskabet, som det vel så ud efter reformationen. Uanset om betegnelsen har været oldermænd, grande- eller videfoged, har der været tale om som regel et pligtmæssigt hverv som leder af fællesskabsaktiviteterne, som gik på omgang mellem bymændene. Funktionen var ændringer i eller opretholdelse af landsbyens vedtægter og forskellige former for fælles aktiviteter i forbindelse med jordfællesskabet.

Bondefogeder, rodemænd

Der var her sædvanligvis tale om en bonde, der var godsejerens, dvs. ridefogedens repræsentant, ligesom sognefogeden var det, og de havde således pligt til at udføre de højere myndigheders ordrer.

Ridefogeder, herredsfogeder, delefogeder, skovfogeder

Ridefogeden var godsejerens repræsentant i forhold til fæstebønderne, som han havde overopsyn med, og han ledede godsets administration.

Herredsfogeden udnævntes af lensmanden, under enevælden af kongen. Han skulle oprindeligt varetage kongens interesser på tinge, men efterhånden blev domsmagten hans vigtigste funktion.

Delefogeden kunne som repræsentant for kongemagten have retslige funktioner på herredstingene, men har nok også som ridefogeden ført tilsyn med bønderne. I forhold til kongemagten kan man måske sige, at herredsfogederne var retsvæsenets repræsentanter, delefogederne mere de administrative repræsentanter.

Skovfogeder kendes tilbage fra 1500-tallet som bønder, der blev udtaget til at værne om skovene og vildtet. Kongen udpegede blandt sit jagtpersonale eller lavadelen skovridere, der tilsvarende skulle værne skove og vildt mod krybskytter og ulovlig hugst. Altså stort set samme funktion. Senere beror forskellen mellem skovridere og skovfogeder på uddannelsens længde.

Lægdsmanden førte tilsyn med lægdsruller, dvs. militærudskrivningen. Dette embede blev oprettet i 1788.

Det er kun sporadisk undersøgt, hvem der har været sogne- og andre fogeder i tiden efter Johs. Linds undersøgelse.

Der er benyttet ældre vejvisere for Kolding Kommune, hvor der kan erhverves nogle oplysninger.

I [Vejviser 1877](#) "F. Petersen, Skanderup Sognefoged og Lægdsmand i 4. Udskrivningskr. 75. Lægd."

I [Vejviser 1887](#) formentlig den samme: "C. F. L. Petersen, (Skanderup), for Skanderup."

I [Vejviser 1894](#) "Sognefoged og Lægdsmand. Hans Nielsen, Gjelballe."

I [Vejviser 1902](#) "Sognefoged H N Roldsgaard, Gjelballe." Optræder også i [Vejviser 1904](#).

I [Vejviser 1910](#) "Gaardejer H Hansen, Gjelballe." Optræder også i [Vejviser 1914](#), her som Gdr. H. Hansen, Lunderskov."

Herefter er der ikke givet [netadgang til Vejviser](#) før 1950, og her i reduceret form.

Man kan finde sognefogeder herefter i Dansk Politistat: Danmarks Politi, Fængselsvæsen, Grænsegendarmeri og Sognefogeder, Christian Gjerløv m.fl. 1933-1934. I denne udgivelse finder man Johan Nielsen, gårdejer i Skanderup og sognerådsmedlem, sognefoged, lægdsmand og pantefoged fra 1927 i sognets østre distrikt. Samt Jens Christen Laustsen, fabrikant i Lunderskov, også sognefoged fra 1927 men i vestre distrikt af sognet, dvs. bosat Lunderskov.

Nielsen, Johan, Gaardejer, Sognefoged, f. 2. Okt. 1875 i Sdr. Vilstrup ved Eltang, Søn af Gaardejer Rasmus Nielsen og Hustru Abeline Marie, f. Johansen. Gift 15. Dec. 1910 med Kirstine Marie N., f. Schelde.

Sognefoged i Skanderup Sogns østre Distrikt 1. April 1927, Lægdsmand og Pantefoged. Uddannet ved Landvæsen, Elev paa Børkop Højskole 1892—93, Gaardejer. Medlem af Sogneraadet.

Bopæl: Skanderup pr. Lunderskov.

Johan Nielsen,
Skanderup.

Laustsen, Jens Christen, Fabrikant, Sognefoged, f. 27. Marts 1879 i Sdr. Bork, Søn af Gaardejer Jens Laustsen og Hustru Ane Marie, f. Simonsen. Gift 24. Juli 1903 med Else Marie L., f. Bendiksen.

Sognefoged i Skanderup vestre Distrikt 1. April 1927, Lægdsmand. Uddannet ved Landbruget. Fabrikant. Medlem af Bestyrelsen for Elektricitetsværket i Lunderskov.

Bopæl: Lunderskov.

Jens Christen Laustsen

Kolding Rytterdistrikt, Anst Herred, Skanderup Sogn før landboreformerne

Den befolkningsmæssige og økonomiske situation i den nordlige del af hertugdømmet Slesvig og op i Koldinghus Len omkring 1620 og igen omkring år 1700 er to væsensforskellige verdener. Jordebøger, amts- og toldregnskaber fortæller omkring 1620 om et landområde med stor velstand, hvor alle gårde og landsbyer er i god drift. Bønderne kan betale deres skatter og landgilde, og de kan eksportere korn, heste og stude sydpå.

Svenskekrige, enevælde og skattetryk

Velstand og driftsmæssig fremgang ændrer sig herefter dramatisk. I løbet af 30 år blev Jylland tre gange hærget af tropper, der krævede forsyninger såvel til mandskab som til et stort antal heste. Det skete to gange under Christian 4., en gang under sønnen Frederik 3. Begge markante konger i Danmarkshistorien, der traf for landet katastrofalt fejlslagne beslutninger om krigsførelse. Første gang var Kejserkrigen 1625-1629, anden gang den første svenske krig 1643-1645, begge under Christian 4. og tredje gang den anden svenske krig under Frederik 3. 1657-1660, hvor det gik helt galt. Frederik 3. begik 1. juni 1657 den dumhed at erklære Sveriges Karl 10 Gustav (1622-1660) krig, medens denne var på krigstog i Polen. I modsætning til både Christian 4. og Frederik 3. var Karl 10 Gustaf en begavet hærfører, og han ilede straks til Danmark for at tage den danske udfordring op, tvært imod Frederik 3. s forventninger om det modsatte. Det kom til at koste den danske befolkning rigtig dyrt.

Ved disse 30 års svenskekrige udsattes civilbefolkningen for grusomheder, nød, død og ødelæggelse i stor målestok. Da Karl 10. Gustaf 23. okt. 1657 opslog sit hovedkvarter i Kolding fortsatte svenskerne en brandbeskatning af befolkningen, som var indledt i de tidligere svenskekrige. Det var især den sydlige del af Jylland, Koldinghus, Haderslev og Riberhus Len – Nordslesvig, der led under de voldsomme krigshandlinger. Der var polske tropper, som ”hjalp” imod svenskerne, samtidig med at de hærgede og plyndrede i Koldinghus området. Ikke nok med det, de spredte også en dødelig plettyfus. Det fortælles i beretninger herom, at almuen døde i tusindvis, flere lå så længe, at de måtte samles op med greb, præsterne i Kolding og omegn kunne ikke følge med til at få begravet de mange døde. Især er situationen i Vonsild Sogn velbeskrevet p. gr. af en lokal præst, som førte en overordentlig omhyggelig kirkebog, især bemærkelsesværdig med en omfattende samling af levnedsbeskrivelser. En analyse af kirkebøgernes afdøde i tidsrummet 1685-1707 viser, at kun omkring en fjerdedel var fra sognet og den nærmeste omegn, resten tilflyttere til det krigshærgede område.⁹⁰ Man kan ud fra præstens, pastor Johannes Rüdes optegnelser fra 1659 se, at indbyggerne i Vonsild var fordrevne, hvis de ikke var slået ihjel eller døde af pest. De overlevende søgte asyl i Kolding, hvor Rüde dette år forrettede sine første kirkelige handlinger i sognet. Man

⁹⁰ Bl. a. beskrevet i De overlevende - Brusk Herred anno 1660, Laura Meyer Hansen.

<http://stadsarkiv.kolding.dk/koldings-historie/koldingbogen/31?view=aarstal>. Der er en helt enestående beskrivelse af svenskekrigenes konsekvenser i [Vonsild Kirkebog 1659-1708](#). Først og fremmest et resultat af sognepresten Johannes Rüde (1633-1707), der tiltræder som præst i Vonsild i 1659, og som herefter fører en helt enestående kirkebog m.h.t. at fortælle om sognets vilkår i stort og småt. En fortræffelig kilde til denne svenskekrigs konsekvenser i et sogn nær Skanderup.

kan forestille sig, uden at vide det præcist og dokumenterbart, at situationen har været tilsvarende i Skanderup Sogn.

For Skanderup Sogn starter kirkebogsoptegnerne med ”1. Hovedkirkebog” 1692-1758, altså noget for sent i forhold til de ødelæggende svenskekrige. Og slet ikke ført med de fortællende detaljer, som pastor Råde har med. Af kirkebogsoptegnerne for hele landet fremgår det, at Kolding egnen har været ekstraordinært hårdt ramt, medens f. eks. Mors helt har undgået svenskekrigenes rædsler og overgreb. Man kan af kirkebøgerne se, at polakkerne især opholdt sig langs Jyllands østkyst og ikke mindst i Kolding og omegn.

Af Anst Herreds Tingbog 1682-83 kan man 20. juli læse i anledning af en proces mod den lokale præst i Veerst for forsømmelighed med betaling af skyld på præstegården, proces mod præsten Niels Pedersen Kragelund: ”... For Niels Pedersen Kragelund mødte studiosus Niels Nielsen Kragelund. Han fremlagde sin faders skriftlige svar: Præstegården ligger ved alfar vej; blev under svenskekrigen ganske spoleret; han fik frataget alt og var forjaget fra hus og hjem i 3 år. Præstegården blev nedbrudt og brændt af polakkerne (som også nedbrændte størsteparten af sognet) ... Kong Frederik 3.'s benådningsbrev af 16/3 1661, at præsterne i Anst herred skulle nyde hjælp af Århus, Ålborg og Viborg stifter; men de har aldrig fået en skilling deraf.” Det fremgår yderligere af forskellige tingbogsudskrifter for Anst Herred, at ”Jorden ... siden svenskerkrigen (har) ligget øde og udyrket.”⁹¹ Ud over at illustrere kronens, Frederik 3.'s mangelfulde støtte til den hårdt plagede befolkning, viser disse tingbogsudskrifter, at den sidste svenskekrig har efterladt sig markerede spor i Anst Herred.

Den plyndring, Jylland var udsat for, og de afgifter, bønderne måtte yde til besættelsesmagten, knækkede en igangværende økonomisk opgangskurve. Efter Kejserkrigen var der store uregelmæssigheder i kronens indtægter fra bønderne i Nordslesvig og handelen med heste og stude gik stærkt tilbage, men hen mod år 1640 synes tingene at være tilbage omkring situationen i 1620. Torstenssonfejden og dens plyndringer førte til en direkte forarmelse af landbefolkningen ikke blot i Nordslesvig, men i store dele af Jylland. I de følgende år begynder der at komme uregelmæssigheder i administrationen, kilderne er mangelfulde - det peger i sig selv på store problemer - og de viser, at landet nu er præget af fattigdom og nedbrændte gårde. Landgilderegisteret (1642-44) vidner om mange forarmede og fattige bønder i Koldinghus området, som ikke kan betale deres landgilde, hvorfor gælden bliver tinglyst på de respektive ejendomme. Der er eksempler på helt op til 1/3 af alle ejendomme, der ikke kan betale landgilde, flere fordi de var øde og afbrændte. Det betød også, at godsejerne ikke fik deres indtægter. Kronen var i Koldinghus Len godsejeren, hvilket ingenlunde betød, at bønderne slap lettere, end de ellers ville have gjort. Selv om kronens fejsslagne krigspolitik var ulykkernes årsag. Frederik 3. gav uagtet ondernes årsag direkte ordre til, at hans fæstebønder skulle betale deres ”contributioner” til kronen. Oven i købet skulle de bedrestillede betale ekstra for de mange, der var ude af stand til at betale. Det medførte naturligvis, at mange gav op og efterlod sig ødegårde, hvor kongen så forgæves måtte søge sine indtægter. Omkring 1650 var også godsejere og købstædernes købmænd ramt af krisen.

⁹¹ Anst Herreds Tingbog 1679-81 og 1682-83.

Skanderup Kirke blev plyndret under både kejserkrigen 1625-29 og Torstenssonfejden 1643-45. Desuden blev både Drabæks og Rolles Møller afbrændt under de 30 års svenskekrige. Her har lejesoldaternes sold vel været blandt den bedste i sognet, rigeligt med korn, dvs. mad. Der findes ingen mundtlige beretninger om livet under svenskekrigene. Ud fra de foreliggende (noget sparsomme) kildeudsagn og ved at sammenholde med forholdene i nærtliggende sogne, forekommer det rimeligt at antage, at Skanderup Sogn som de omkringliggende i Koldinghus Len har været hårdt ramt af svenskekrigene. Der kan ikke herske tvivl om, at det har været en forfærdelig tid i sognet, først og fremmest for almuen.

Enevælden indføres 1660

Som et resultat af oprustningen i forbindelse med først Christian 4.'s krige, senere svenskekrigene 1657-60 opstod der et stærkt behov for øgede statsindtægter. Der blev i 1660 indkaldt til Stænderforsamling, og her forsøgte adelsstanden at fastholde hævdvundne principper om skattefrihed. Det gav kongen mulighed for sammen med de øvrige stænder, borgerstanden og gejstligheden at indføre enevælden. Den fjerde stand, bønderne var det blevet sædvane at anse for at være tilstrækkeligt repræsenteret gennem godsejerne, dvs. den jordejende adel hovedsageligt. Enevælden indførtes i 1660 som et resultat af de privilegerede stænders (adelens) stædige fastholden af hævdvundne privilegier (først og fremmest skattefriheden) i en situation, der var skabt af kongemagtens fejlslagne udenrigspolitik.⁹² Havde Frederik 3. fiasko i udenrigspolitikken, havde han succes indenrigspolitisk, hvor adelen udmanøvreredes i et samspil med borgere og gejstlighed.

⁹² Det kunne synes, at rette bager for smed ikke er eller har været noget enestående fænomen.

Enevælden kunne nu opkræve de skatter, der var så stort et behov for. Man havde tænkt sig at indføre en konsumtions- og en stempelpapirs afgift. Der kunne dog hermed ikke inddrives de nødvendige skatter hurtigt nok. Derfor blev der 05. november 1660 pålagt en kopskat.

Denne skat blev pålagt per hoved på alle over 12 år, beløbsmæssigt gradueret efter skatteevnen. En biskop skulle betale 4 rigsdaler, andre gejstlige, lektorer m. fl. 2 rigsdaler og således videre gradueret nedefter i det sociale hierarki. Der skulle også betales kopskat for hustru og børn over 12 år, hvilket resulterede i et voldsomt lavt tal i registrerede børn i denne aldersklasse.

Rytterdistrikterne

Svenskekrigene demonstrerede et akut behov for effektivisering af det danske militære beredskab. Et af elementerne heri var rytteriet, der som alt andet skulle finansieres. Det naturligste var at lade det direkte underholde gennem krongodsets finansielle ressourcer, dvs. pålæg til de omfattede bønder. 23. april 1670 blev den første Anordning om Rytterdistrikter udstedt for Sjælland, for hele landet 01. august, dog først med forordning fra 05. oktober 1670. I forordningens artikel 2 hedder det: ”Den, som bor paa en Ryttergaard, skal enten selv ride og være Rytter eller og holde for sig en dygtig Karl med tilbehørig Hest, Gevehr og Klæder, som det sig bør, og paa Mønstringen kan for godt agtes”.⁹³ Dette pålæg i rytterdistriktet gjaldt både fæstere og selvejerbønder.

Rytterdistrikterne blev således oprettet efter 1670 i bestræbelserne på at få revanche over Sverige. Af de i alt 12 oprettede rytterdistrikter lå de 3 i Jylland⁹⁴. De oprettedes på krongodserne.

Kolding Rytterdistrikt

Koldinghus Rytterdistrikt oprettedes i 1680 og blev solgt på auktion 1765-67. Her blev en del bønder i bl.a. Anst Herred - og hermed Skanderup Sogn - selvejere, og denne proces fortsatte og førtes til ende med landboreformerne, hvor selvejet helt afløste de tidligere landsbyfællesskaber.

Rytterdistriktet i Kolding havde godser i Elbo, Holmans, Brusk og Jerlev Herreder. I Anst Herred var der kun strøgods⁹⁵.

Skanderup Sogn, landsbyvedtægter, lokalt selvstyre, dagligdag

Der er i Skanderup ingen bonde eller præst, som har efterladt sig skrifter, som kunne gøre det muligt for os at følge livet i dagligdagens mangfoldighed, før vi kommer op i nyere tid. Det havde også været dejligt med en eller flere bevarede **landsbyvedtægter**, selv om udsagnsevnen i den slags kilder som regel er begrænset til specifikt lokale forhold. Og her kun reglerne, hvorfra den daglige praksis kan variere i et uigennemskueligt omfang.

⁹³ Hans Knudsen op. cit., s. 322.

⁹⁴ Koldinghus, Dronningborg og Skanderborg.

⁹⁵ Dvs. Jord, der tilhørte en sædegård, der ligger med mere end 2 miles afstand.

Hvis man ikke skal gå til arkiverne, især Landsarkivet i Viborg, og her foretage et allerede foretaget rekonstruktionsarbejde, så er der i 1938 udkommet *Danske Vider og Vedtægter* i 5 bind v. Poul Bjerger, T. J. Søgaard og August F. Schmidt.⁹⁶

Resultatet af brugen af dette værk er dog ganske nedslående. Der er ingen vider for nogen dele af Skanderup Sogn. Heller ikke for lokaliteter inden for Anst Herred. Fra tiden under Koldinghus Amt, dvs. 1662-1783 er der vider fra Børkop i Holmans Herred 1723, Skærup samme herred 1756, Eltang Brusk Herred 1667 og Almind samme herred 1709. Der er noget - men ret pauvert - fra Ribe Amt: kun vider og vedtægter fra Ribe, Varde, Henne i Vester Horne Herred og Sønderhoe Fanø, Skads Herred.

Det vil være meningsløst at bruge dette materiale til andet end *en generel karakteristik af indholdet af landsbyvedtægter og vider*. Det må formodes, at generelt har landsbyvedtægterne for landsbyerne i Skanderup Sogn nok haft et nogenlunde tilsvarende indhold som de geografisk nærliggende landsbyer, som her skal refereres.

Viderne fra Kolding Amt, Holmans og Brusk Herreder er divergerende i indhold, men kan refereres for indhold mht. hovedtræk.

Børkop i Holmans Herred fra 1723, refereret fra retssag, nedfældet i Koldinghus birketingbog for den 15. januar 1737, har 15 paragraffer, der omhandler

- indhegning med grøft og gærde af egen grund og ager,
- ved aktiviteter skal der tages hensyn til ikke at skade ”anden mands sæd”,
- forskellige regler om ikke uden tilladelse at inddrage fælles jord til dyrkning eller kvæghold,
- respekt for andres gærder,
- der er mødepligt til grandestævner (fællesmøder),
- der skal udvises respekt for flertalsafgørelser,
- vidfogedens påbud skal følges, og han må ikke udsættes for skældsord o.l.
- Ved dødsfald er der regler for ligfølge og fortæring af øl, brændevin m.v.,
- der gives bøder for ukvemsord, banden o.l. ad grande- eller vidfogeden⁹⁷, når han udpanter for brud på vedtægterne.

Alt i Børkop med nøje angivelse af bødetakster til kongen og til landsbyen.

Skærup i Holmans herred fra 1756. Vedtægterne er ufuldstændige, i 20 paragraffer, hvor de første 8 mangler.

- Der er regler for anbringelse af kreaturer efter høst på en kornvang,
- regler for antallet af kreaturer på fællesarealer, hvor gårdene skal medregne tilhørende husmands- og boelssteder,

⁹⁶ Ja, det er højskolelæreren med de usædvanligt mange skriftlige udgivelser af varierende kvalitet, herunder også Skanderup Sogns Historie. *Danske Vider og Vedtægter* er kritiseret for sjsuske-, herunder også ganske alvorlige fejl, dvs. sproglige misforståelser og fejl, der må karakteriseres som faglig inkompetence. Værket er alligevel nøje gennemgået - og brugt med forsigtighed - i håbet om at kunne finde vider eller landsbyvedtægter fra Skanderup.

⁹⁷ Landsbyers sognefogeder dengang. Men vide-, grandefogeder og oldermænd var en funktion af landsbyernes selvstyre, sognefogederne derimod repræsentanter for centralmagten, se afsnit om [sognefogeder](#), evt. også eks. [her](#).

- husmænd skal betale ekstra per hoved til lodsejerne, da det er dem, der har udgifter til markgærderne.
- For at forebygge ”svig ved græsningen” skal alle fællesgræssende hoveder, heste, svin m.v. brændemærkes, brændejernenes gåen på skift er anført nøje med navns nævnelse, husmænd får brændt via lodsejer,
- og der skal være nøje kontrol med, om der kommer fremmede kreaturer på græsning. Det anføres nøje, hvilke dyr med anført alder, hvilket antal, der må være på angivne ottinger, der er opmålt ved sidste landmåling.

Også her angives nøje bødetakster, øjensynligt kun til landsbyen. Det bemærkelsesværdige her er takster og begrundelser for husmænd og bol.⁹⁸

Eltang, Brusk Herred, domsafgørelse o. vedtægter fra 1667 og Almind, samme herred 1709, videbrev for Kolding Hospitals bønder i 29 paragraffer.

Sagen fra Eltang er efter Brask Herreds tingbog for den 27. juli 1667. Her refereres i retssagen ”videbrev, som grander och nabuor i Eltang hafver gjort år 1648 den 28. mai”. Det er kun de 2 indledende paragraffer i den her så ældst kendte vide. Den omhandler

- en art social udligning, de velhavende skal give til de mindre velhavende.
- Og - lidt bemærkelsesværdigt - at en lodsejer kan blive pålagt at give ½ tønne øl, såfremt hans hustru ikke deltager i mødet.⁹⁹

Almind Herreds videbrev i 29 paragraffer

- er først og fremmest bemærkelsesværdigt ved de også her nøje specificerede bødetakster,
- og at de stort set konsekvent skal gives med halvdelen til landsbyen og halvdelen til ”de fattige”.
- Paragrafferne omhandler indhegning, nøje regulering af dyreholdets græsning,
- ingen færdsel på tilpløjede og -såede agre,
- alle skal deltage i den fælles høstning,
- regulering for at holde hest, som ” ... kand springe vore hopper...”,
- små kræ (gæs, svin m.v.) skal vogtes, så de ikke gør skade.
- Der er flere paragraffer, der i detaljer beskriver skader og bøder i forbindelse med dyrehold,
- hvis karle eller sønner gør skade på andre lodsejeres jord, er det husbonden, der er ansvarlig og betaler bøder,
- forbud mod at fremmede graver tørv eller slår lyng på fælleden,
- ingen må slå græs på fælleden,
- regler for, at man skal hjælpe grandfogeden med at inddrive bøder, der må ikke bruges ukvemsord over for denne,

⁹⁸ Bol er siden vikingetiden en betegnelse for bondegårde, som så senere har været lige store i modsætning til gårde i almindelighed. Bol kan også betegne mindre gårde, en mellemting mellem husmænd og bøndergårde. Endelig kan bol være et mål for flere gårde. I de her refererede vedtægter må det antages, at bol har haft betydningen mindre gård.

⁹⁹ ”... hver mand skal tage sin høstrue med sig, uden hun hafver loughlig forfald. Hver det icke gjør, bøde en half tønne øl i lauget.”

- man skal lukke gærder mv. efter sig.
- Alle regler skal meddeles til alle af grandefogeden.
- Det bestemmes endelig i § 27, at ” Alle de bøder, som efter dette videbref kand forefalde, må ingenlunde bruges til drik og fylderier, men skal, når de fattiges først er frataget, anvendes til byens nytte eller og uddeles til enhver lodseiere efter hans gårds hartkorn.”

I *vedtægterne for Sønderhoe* er det lidt andre men også her helt dagligdags og meget praktiske ting, der sættes regler op for i 19 paragraffer. De første tre omhandler,

- hvorledes og hvornår man høster tang,
- en om fælles fragt,
- en om kørsel med vogne,
- en om færdsel på dyrkede marker, der medfører skader på afgrøderne,
- en om vedligeholdelse af alfarveje,
- en om tyring af kreaturer, så de ikke gør skade på de fælles marker m.v.
- Alt med nøje opregning af bødetakster for begåede forseelser eller svigt i forhold til de fælles pligter.

Alt viser selvfølgelig noget om dagen og vejen i tiden. Men altså desværre er der intet helt lokalt fra Skanderup Sogn.

Der kan derfor kun siges noget helt generelt ud fra de tilgængelige vider og vedtægter fra Koldinghus og Ribe Amt. Man kan måske antage, at det geografisk nærtliggende Skanderup Sogn har haft ca. tilsvarende regler for dagliglivet i 16-1700-tallets landsbyer.

Det ligger under alle omstændigheder fast, at den enevældige administration fra 1660 fortsat overlod ganske meget selvstyre til landsbyerne, hvor de fleste gårde, hovedparten fæstere, nogle ganske få selvejere, befandt sig. Uden for fællesskabet var der også nogle ganske få enkeltgårde - som med landboreformerne blev den helt dominerende driftsform, også for gårdene, placeret i de gamle landsbyers dyrkningsfællesskab. Der var ingen lovgivning om dette lokale fællesskab. I Danske Lov fra 1683¹⁰⁰ forudsattes landsbyvedtægternes eksistens, men der blev ikke i loven givet regler for fællesskabet.

Sammenfattende kan man vel sige, at det landsbyfællesskab, som med landboreformerne afløstes af en meget mere individualiseret bondestand, havde en lang række regler, som vel afspejler de problemer, der var forbundet med fællesskabet.

Landsbyfællesskabets regler, sammenfatning

I det daglige arbejde med jord og husdyrhold skulle der således tages hensyn til fællesskabets regler, både mht. dyrehold og markdrift. Den fælles arbejdsproces i dyrkningen af jorden krævede ligelig deltagelse, fordeling af de fælles goder / fælles arealer skulle sikres mod misbrug, der skulle udvises hensyn i arbejdsprocessen, respekt for arbejdet med dyrkningen af jorden, så man ikke ødelagde andres arbejde med at så og pløje. Desuden også regler for dyreholdets udsætning på de dyrkede vange eller fællesarealer. Der har her formentlig været tale om gardering mod misbrug og

¹⁰⁰ Danske lov findes i digitaliseret form, [her i pdf-udgave](#).

sikring af, at gødningen fra kreaturholdet indgik i det kredsløb, som den til kreaturerne benyttede vang også skulle have gavn af.

Man kan måske udlæse, at sognets forskellige landsbyer også havde regler mod andre landsbybeboeres misbrug af de sikkert noget lukkede landsbyfællesskaber. Man kan meget vel forestille sig, at landsbyfællesskabet i Skanderup med de fleste gårde og således også de største fællesarealer, har haft regler, der skulle forhindre misbrug fra de omkringliggende, mindre landsbyfællesskaber.

Man kan måske også udlæse, at dødsfald var en af lejlighederne til lidt fest og indtagelse af øl og brændevin, som der så også blev givet regler for m.h.p. at undgå potentielle misbrugere.

Om der også i Skanderup har været regler for, at gårdejernes ægtefæller, kvinderne skulle deltage i grandestævner, får stå hen som et åbent spørgsmål.

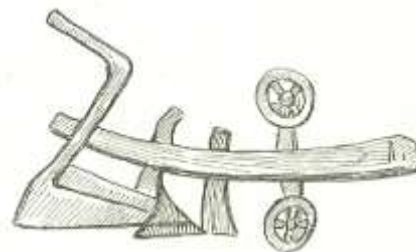
Landsbyfællesskabet i Skanderup har ind i 1600-tallet været ledsaget af en adelig sædegård, Skanderupgaard, indtil en gang før 1660, hvor det af Nygårds Sedler fremgår, at Skanderupgaard er en bondegård under Koldinghus Len, ejet af Mogens Krag til Kaas.¹⁰¹ I 1600-tallet må Skanderupgaard derfor anses for også efter sædegårdstiden at have været ejet en del af tiden af en adelig og derfor næppe en del af det landsbyfællesskab, som har været underlagt vider og vedtægter i stil med de her refererede.

Der var i Skanderup desuden 3 selvejergårde, Mariegaard, Helenesminde og den gård, som senere blev til Wissingsminde. Hvordan landsbyfællesskabet har forholdt sig til disse selvejerbønder, har vi ingen efterretninger om. Men det fremgår tydeligt af de tilgængelige kilder, at regimentskriveren på Koldinghus (og hermed kongen, statsmagten) har haft et noget anstrengt forhold til selvejerbønder i almindelighed. Og at han så rigeligt sørgede for at disse bønder blev beskattet særskilt hårdt.¹⁰²

Det lokale landsbyfællesskab

Iflg. [historikeren E. Arup](#) var landsbyfællesskabet oprindeligt et plovfællesskab nødvendiggjort med hjulploven¹⁰³, der kom til Danmark i 1100-tallet, sammen med trevangsbruget.

Ved undersøgelser af landsbyfællesskaber benytter man de ret pålidelige oplysninger om landsbyfællesskabet og dyrkningsforholdene inden for dette, som kan hentes i Christian 5.'s matrikel fra 1688¹⁰⁴.

¹⁰¹ [Nygårds Sedler](#). At den til bondegård degraderede, tidligere sædegård, nu ejes af den adelige Mogens Krag til Kaas betyder selvfølgelig ikke, at Krag boede på gården, hvilket må anses for ikke bare overordentligt, men helt usandsynligt. Han levede 1625-1676, boede og døde på Kaas ved Skive. Det nuværende Kaas blev opført i 1635 af faderen Niels Krag. Om Skanderupgaard som sædegård indtil starten af 1600-tallet, [se her](#).

¹⁰² Se s. [afsnit om Selveje og fæste](#).

¹⁰³ Hjulploven efter kalkmaleri i Hald Kirke, v. Randers. Kendes syd for grænsen allerede fra 600-tallet, efterfølger arden, afløses fra o. 1800 af svingploven af jern.

¹⁰⁴ Erstatte 1662/64 matriklen (landgilde- og amtsstuematriklen), der var enevældens første forsøg på registrering af jorden som skattegrundlag. Hartkornet var her udregnet efter fæstebøndernes landgilde tilbage fra 1500-tallet. Det overvejende håndskrevne matrikuleringsmateriale (gotisk håndskrift) består af 3 protokolrækker. Den mest omfangsrige er de såkaldte **markbøger** og **eng- skov og græsningsprotokoller** udformet i 1681-83. Dernæst følger **modelbøgerne**, der blev udformet i perioden 1684-86 og endelig de egentlige matrikelprotokoller fra 1687-89.

Landbrugssamfundets bosættelses- og dyrkningsformer fra middelalderen indtil landboreformerne:

- *Enestegårde* lå for sig selv uden for landsbyerne og var ikke en del af dyrkningsfællesskabet.
- *Enkeltgårde* lå også for sig selv, men var underlagt en landsbys dyrkningsfællesskab.
- *Selvejergårde* udgjorde med 1688 matriklens udformning ca. 2 % af de eksisterende gårde. Selvejrbønderne fandtes især omkring hertugdømmerne og i nærheden af kongelige borge. Altså to faktorer, som skulle fremme selvejet i Skanderup Sogn.
- *Fæstebrug*, dyrket af fæstere, bønder der lejede jorden hos konge, kirke eller den adelige godsejer udgjorde langt hovedparten af gårdene. Der kan anføres mange grunde til at fæstebønder efterhånden afløste selvejere: især selvejrbønderne blev pålagt ekstraskatter og afgifter, helt op til det dobbelte, selvejet mistedes som regel også som konsekvens af bondeoprør. I realiteten var det kun de største gårde, der havde råd til at forblive i selveje.
- *Dyrkningsfællesskabet*.

Jord- og dyrkningsfællesskabet i Skanderup Sogn omfattede fæste- og selvejergårde. Praktiske forhold medførte en omfattende fælles regulering, bl.a. i forbindelse med hegn og gærder og andre større arbejder, ligesom justering og omfordeling af de tilmålte ressourcer, betegnet rebning og omrebning, skete inden for jordfællesskabets rammer. Uden for fællesskabet lå tofterne, der var indhegnede, mindre jordstykker ved de enkelte gårde, samt anden særjord, ofte betegnet enemærker eller løkker.¹⁰⁵

Trevangsbruget har tre vange med treårig rotation, den dyrkede jord (rug, byg, udyrket fælle, hvor kvæget kunne gå) + overdrev. Markbøger fra 1683 synes at vise, at i Jylland modsat Sjælland og øerne havde 3-4 år før skifte. Skyldes muligvis, at man ikke havde hegn om vangene i Jylland.

Agerjordens vange deltes i åse, der deltes i agre. Hver gård havde en ager i hver ås.

I Nordvestjylland er der en variant, som kaldes *Limfjordssystemet*. Man kan her skelne mellem forskellige former for mere eller mindre trevangsbrug og alsædebruget, der i reglen var forbundet med store græsningsarealer og et betydeligt kvæghold, idet den intensive udnyttelse af jorden krævede megen staldgødning. Alsædebruget er ofte blevet betragtet som det ældste af dyrkningssystemerne.

Med Limfjordssystemet er der tale om en underlig blanding af dyrkningssystemerne, nemlig alsædebrug, græsmarksbrug uden tægter og græsmarksbrug med tægter. Tægter er vange, blot ikke indhegnede.¹⁰⁶

I store dele af Jylland, herunder Anst Herred, havde man som variant til trevangsbruget sædeskifter, hvor hver vang / tægt dyrkedes 3, 4, undertiden i 5 år. Men det betød så også, at hvilejorden fik mere end et hvileår. Hvileåret var ganske nødvendigt, da der ofte var mangel på gødning, ikke

¹⁰⁵ Begrebet "Toft" har i en undersøgelse af Sundby på Mors en helt anden betydning end på Øerne, hvor det oftest var en særlig ager ud for hver enkelt gård med bredder proportionale med gårdens andel af "bymålet" hyppigt målt i otting (1/8 af et bol). Steen Busck,

¹⁰⁶ Beskrevet i [Historisk Tidsskrift](#), Karl-Erik Frandsen, Vang og tægt.

mindst fordi dyreholdet antalsmæssigt var langt mindre, end det blev i løbet af 1800-tallet med selvejerbrug og forbedret teknologi.

Med Chr. 5.'s matrikel fra 1688 fik man opmålt og overblik over antal landsbyer, gårdene og fordelingen på herreder og de nyoprettede amter. I Koldinghus Amt var der relativt mange, 230, landsbyer i 1682.

I landsbyerne, også i Skanderup Sogn, lå hver gård på tofte af varierende størrelser. Tofte indeholdt bygninger, kål-, abildgård m.v., og toftens størrelse var efter landskabslovenes bestemmelser retningsgivende for gårdens andel af bymarken

Til bestemmelse af de enkelte landsbyer er der i TC's sognehistorie benyttet matrikelkort og -ansættelser 1688, 1844, 1883 og enkelte andre kort. Desuden fotokopier af skøder m.v. samt et ret righoldigt fotografisk materiale.¹⁰⁷

I sognehistorien benyttes til bestemmelse af sognets gårde en "gammel" og en "ny matrikel".

Den gamle matrikel er Christian 5.'s 1688-matrikel.¹⁰⁸ Selv om denne matrikel i forhold til 1662-64, Landgilde- og Amtsstuematriklen¹⁰⁹ var overordentlig grundig og levede op til statsmagtens behov for at få et præcist grundlag for beskattningen, blev det med landboreformerne og udskiftningen i slutningen af 1700-, begyndelsen af 1800-tallet, hvor der massivt blev inddraget overdrev og krat i de enkelte landsbyer samtidig med udskiftningen, nødvendigt med en "ny matrikel", som først var afsluttet i 1844. Den nye matrikel havde også mere graduerede bonitetsbestemmelser end 1688-matriklen.

En oversigt over de to matrikler for sognets enkelte gårde finder man under Miljøministeriet, Geodatastyrelsen.¹¹⁰

Man kan benytte de to matrikler til at sammenligne landsbyernes hartkornstørrelser i landsbyernes gårde før og efter udskiftningen.

Matriklerne havde privilegerede (skattefri) og uprilegerede ansættelser. Der var en hovedinddeling i ager- og eng- samt skovskyld. Disse blev igen opgjort i *tønder (tdr.)*, *skæpper (sk)*, *fjerdingkar (fk)* og *album (alb)*.¹¹¹

¹⁰⁷ Se videre herom i afsnittet om [Landboreformerne](#).

¹⁰⁸ Særligt værdifulde er her markbøgerne, der indeholder de rigeste topografiske oplysninger, dvs. gamle marknavne. For hvert herred findes en Skov-, Eng- og Græsningstaksationsprotokol. Selve hartkornsansættelsen sker i Modelbøgerne eller beregningsprotokollerne, en for hvert herred.

¹⁰⁹ Riberhus Amts Matrikel 1662, findes i Rigsarkivets Matrikelarkiv (1818 B) bliver hurtigt fulgt op af Amtsstuematriklen af 1664, Matrikelarkivet nr. 1819, Koldinghus Amt. Denne ældste af matriklerne giver et godt billede af, hvad man dyrkede, omsat til hartkorn og afgifter. Man kan se, at en del gårde havde særjord ud over jordfællesskabet, tidligere tiders naturalieydelse er omregnet til hartkorn, og man kan af disse udlede specielle produkter for hver egn. Endelig er der i disse ældste matrikler rester af tidligere tiders skatter: gæsteri, ledingsskat, høstskat, sommerskat, kongestød (stuth). Se [Gunnar Knudsen, De danske Matrikler ...](#)

¹¹⁰ <http://hkpn.gst.dk/>. Man skal slå op på "Protokoller", her finder man både hartkornsprotokoller og sogneprotokoller. Der er delt op i privilegerede og uprilegerede hartkorn. Adelens hartkorn var privilegeret, dvs. skattefri. Desuden var købstads- og embedsjorder (f. eks. præstegårde) fri for hartkornsbeskattningen, købstæderne dog i stedet pålagt en grundskyld. Nagbøl var den eneste af sognets byer, der havde privilegeret hartkorn, idet præstegården lå her, Denne skattefrihed bortfaldt i 1850.

¹¹¹ 1 tønde = 8 skæpper, 1skæppe = 4 fjerdingkar, 1 fk = 3 album, 1 alb. = 4 penning.

Sognets hartkornsopgørelser i 1688 og 1844

I Hartkorns Extract for Anst Herred finder man Skanderup Sogn fordelt således: Nagbølle og Dollerup Byer samt Drabæks Mølle s 136ff, Lunderskov og Gjelballe Byer, s, 140ff, Skanderup Bye, s. 147ff. Her finder man det gamle hartkorn (1688) og det nye (1844) fordelt på gårde og byer. Man kan her først og fremmest se, hvilken ændring i hartkorn, udskiftningen og landboreformerne medførte.

Skanderup Sogns samlede hartkorn¹¹²

Gammel matrikel				Gl.	Byerne	Ny	Ny Matrikel				%
Tdr	Sk	Fk	Alb	%		%	Tdr	Sk	Fk	Alb	vækst
59	2	2	1 ¹⁵ / ₁₆	25	Nagbølle og Dollerup, Drabæks Mølle	29,3	107	7		1 ³ / ₄	82
85	5	2	2 ¹ / ₂	36	Lunderskov, Gjelballe	33,2	121	5	3	1 ¹ / ₄	43
94	4	1	3 ³ / ₁₀	39	Skanderup	37,0	135	4	1	2 ¹ / ₂	44
239	4	2	1 ³ / ₄	100	Hele sognet	100	365	1	1	1 ¹ / ₂	53

Det fremgår tydeligt, uanset om synsvinklen lægges på byernes % andele i hartkornsforøgelsen mellem 1688 og 1844 eller deres procentuelle vækst, at der var tale om *en forøgelse af hartkornet i sognet* (52,7 %). Det fremgår lige så markant tydeligt, at *hartkornsforøgelsen især skete i Nagbøl og Dollerup med Drabæks Mølle*. Drabæks Mølle er opført under Dollerup, har matr. nr. 13. Der var her tale om en forøgelse fra 2 tdr., 5 sk, 3 fk, 2¹/₂ alb. til 8,6,3,2¹/₂, dvs. en vækst på 241 %, langt over hartkornsforøgelsen i selv dette vækstområde. Også Rolles Mølle, matr. nr. 10, under Lunderskov by forøgede sit hartkorn betydeligt, fra 3,4,2,2¹/₂ til 9,5,2,1¹/₂., dvs. 178 %. Rolles Mølle havde både før og efter hartkornsforøgelsen større hartkorn end Drabæks Mølle. Selv om Rolles Mølle har bidraget til hartkornsforøgelsen i Lunderskov, Gjelballe fra gammel til ny matrikel, så er det stadig helt klart i Nagbølle, Dollerup med Drabæks Mølle, hartkornsforøgelsen sker.

Sognets landsbyer, matrikelstørrelser fra 1688 indtil 1844 matriklen

Det er ikke her hensigten at lave en fremstilling, hvor man kan følge de enkelte gårde og deres ejere. Her må man gå til Thomas Christensen, Skanderup Sogns Historie.

Derimod er det hensigten at få et overblik over, hvorledes de enkelte brug, matrikler udviklede sig mellem den gamle og den nye matrikel, dvs. *hvilken betydning landboreformerne fik for den gamle jordfordeling efter tofternes størrelse*. Om muligt også, om der kan konstateres afvigende forhold for de ret få selvejere.

¹¹² I de foretagne beregninger over procentandele og -fordelinger er tønder, skæpper, fjerdingkar, album og penning omregnet til decimaler. Der er selvfølgelig ikke tale om decimaler, således som det fremgår af note 61. Omregningen til decimaler er helt simpel, antallet af skæpper divideres med 8, fjerdingkar med 32, album med 96.

Beregningsmæssigt er den foretagne simplificering kun konstaterbar ud på decimalerne, der derfor her er undladt. Se forskellige matrikeloplysninger [1](#), [2](#), [3](#), [4](#)

Ikke alle matrikler vil blive medtaget, i princippet kun de mest illustrative for udviklingen. Som hovedregel er matrikler under 1 tdr. undladt, hvis de ikke er skønnet vigtige til beskrivelse af en tendens i udviklingen.

I alt er der i sognet med den nye 1844 matrikel 169 matrikler. Heraf er der 19 nye matrikler.

Nagbølle Bye i 7 her udvalgte matrikler af 8, ingen nye.

I Nagbøl har de mindste matrikler her den største hartkornsvækst fra 1688 til 1844, de to største matrikler har henholdsvis en relativ lav og en relativ høj vækst %. Det er matrikel nr. 3, Nagbølgaard, der har den 3. største vækst % i Nagbøl. [Se appendiks 2.](#)

Gammel matrikel				Matr. nr.	Gård	Ny Matrikel				% vækst
Tdr	Sk	Fk	Alb			Tdr	Sk	Fk	Alb	
7		3	1	1	Præstegård	9	4	1	2 ³ / ₄	34
9	6	1	2 ³ / ₈	3	Nagbølgaard	17	5	1		82
4	2	2	2	4		6	6			56
3	4	1	1	5		3	7	3	1	9
4	2	2	2	6		7	1	2		67
1	6	3	1	7		3	4	3	1½	110
	4	2	2	8		1		2	2	142

Dollerup Bye i 11 her udvalgte matrikler af 14, 3 nye matrikler, 15,16, 18B.

I Dollerup er den absolutte højdespringer i hartkornsforøgelsen Drabæks Mølle tæt fulgt af matrikel 17, et af de mindste brug. Væksten for de større brug ligger under gennemsnittet.

Gammel matrikel				Matr. nr.	Gård	Ny Matrikel				% vækst
Tdr	Sk	Fk	Alb			Tdr	Sk	Fk	Alb	
9			1 ¹ / ₄	9		13	7	1	1 ¹ / ₄	54
3	1	3	3 ³ / ₄	10		6	1	3	2	93
5	5		2 ³ / ₈	11A		9	2	1	1 ¹ / ₄	64
	2	3	1	11C			4	1	1 ¹ / ₄	51
3	4	1	7 ⁷ / ₈	12		5	3	3	2 ³ / ₄	55
2	5	3	2 ¹⁷ / ₂₄	13	Drabæks Mølle	8	6	3	2 ³ / ₄	233
1	5	1	1	14		2	4	3	2 ³ / ₄	57
				15		2	4	3	3 ³ / ₄	100
				16		1	7	3	1 ¹ / ₄	100
	1	1	2	17			5	1	2 ¹ / ₄	276
	2	3	1 ¹ / ₈	18A			5	1	1 ³ / ₄	95

Skanderup Bye i 19 her udvalgte matrikler af 59. 5 nye matrikler, 1, 20-24.

Den største vækst i Skanderup med udskiftningen var de nye matrikler, som ikke eksisterede før 1844 matriklen. De største gårde, matriklerne 6-7, 8, 9 og 12, fordelte sig med en sammenlægning af matrikler til Wissingsminde, der hermed voksede betydeligt i forhold til før udskiftningen, og den største fremgang i øvrigt for matrikel 9 (Skanderup Nørgaard) og 12 (Skanderupgaard, den tidligere sædegård) med henholdsvis 75 og 37 %.. [Se Appendiks 2.](#)

Gammel matrikel				Matr.nr	Gård	Ny Matrikel				% vækst
Tdr	Sk	Fk	Alb	.		Tdr	Sk	Fk	Alb	
				1 ¹¹³	Skolelærerjord		6	2	1½	100
1	5	2		2a og b	Præstejord	2	3		2	46
	2	2	½	3a	Mariegaard		3	1	½	30
7	1	1	1½	4a		7	3	1	1	3
2	4		2	5	Buchs Gaard	3	6	3	1	53
15	4	3	3/5	6	Wissingsminde	12	1	3	1	-22
				7a		8	1	1	1½	100
10	5	1	2	8a	Grønvanggaard	13	3	2	½	26
10	7	1	1	9a	Sk. Nørgaard	19		3	½	75
3	7	3	½	10a	Ejersminde	4	2	1	½	8
2	5		1½	10b	Jægerspris	4	5	2	2¾	79
3	2		1	11a	Langagergaard	5	7	0	2	81
2		1	2½	11b	Koløkkegaard	1	7			-9
10	5	3	1	12a	Skanderupgaard	14	5		2	37
4	2		2	13a	Helenesminde	4	4	1	1½	6
4	5	1	2½	14a	Harbogården	7	6	1	1¼	66
1	6		2⅝ ₁₆	14b	Hagstedgaard	1	2	1	1¼	-27
2	1		1½	14c		1	5	2	1	-21
1	5		9/10	16a	Damkjærgaard	3	2	3	2½	106
2	5	1	½	17	Rørkjærgaard	4		2	½	53

Lunderskov Bye i 13 her udvalgte matrikler af 32, 5 nye matrikler.

I Lunderskov er højdespringeren i vækst af hartkorn klart Rolles Mølle. Ellers sker hartkornsforøgelsen i de mindre brug, herunder også med den nye matrikels nyoprettede.

¹¹³ Lå mellem Grønvanggaard og Wissingsminde, overtaget af Wissingsminde

Gammel matrikel				Matr.nr.	Gård	Ny Matrikel				% vækst
Tdr	Sk	Fk	Alb			Tdr	Sk	Fk	Alb	
				1		1	1	2	½	100
3	1	2	1	2a		4	2	1	2¾	35
2	3		1 ⁵ / ₂₄	2b		2	3	1	¼	-1
4	2	2	2½	3a		4	4	1	1¾	5
2	6	1	1½	4a		3	6	2	2¼	37
2	3		¾	4b		3		2	2	29
5	3	1	1 ⁷ / ₈	5		7	1		1¼	32
1	6	1	2 ⁷ / ₈	6		2	6	3	1¼	59
1	4		1¼	7		1	6	1	¾	18
	6	3	2 ³ / ₁₆	8		1	7	1	2	122
				9		1	1		¼	100
3	4	2	2	10	Rolles Mølle	9	5	2	1½	171
	5	3	2¼	11a		1			2	38

Gielballe Bye i 14 matrikler af 56, 8 nye matrikler.

Der er ingen decideret store [hartkorn](#) (o. eller over 10, gns. er o. 5 tdr.). Ud over at den samlede hartkornstilvækst i Gielballe og Lunderskov er sognets laveste, så er fordelingen i Gielballe overordentlig jævn. Matr. 29A bliver landsbyens største og har den største vækst på 53 %.

Gammel matrikel				Matr. nr.	Gård	Ny Matrikel				% vækst
Tdr	Sk	Fk	Alb			Tdr	Sk	Fk	Alb	
5	3	1	1¼	20a		6	3	2	¾	18
	6	3	1¾	20b			5	2		-20
5		1	¼	21a		6	6	3	2	36
2	1		2	22a		3	2		1	52
3			1⅓	23a		3	3	2	2	15
3	1	2	1¾	24		3	6	3	2	21
1	5	1	2⅔	25		2	1		1	27
2	6	3	⅔	26		3	2	2	1¾	17
2	3	3	½	27a		2	4	2	1¾	6
5		3	2¼	28		7	1		¼	39

4	6	2	1½	29a	7	3	¾	53
2	6	2	2	30a	4		1¼	42
2	1			30b	2	5	2 1¼	27
2	6	2	1½	32	3	1	1 ¾	12

Der forekommer ikke at være belæg for mere vidtgående konklusioner omkring jordfordelingen før og efter landboreformerne, fra den gamle til den nye matrikel.

1) De største hartkornsforøgelser skete på sognets 2 møller, Drabæks og Rolles Mølle. Desuden 2) forøgelser på en række mindre matrikler. 3) Kun i mindre grad hartkornsforøgelser på de større matrikler, herunder selvejernes.

Ud over dyrkningsfællesskabet og fæstesystemet var det et problem for bønderne, at godsejerne var pålagt at udpege soldater til 6 års tjeneste ved ordningen med permanent soldaterudskrivning fra 1701 (*landmilitzen*). Bønderne blev boende, men skulle bruge sparsom fritid til eksercits, prygl og at være udsatte for faren for krig, svenskekrigene. Desuden fra 1733 *stavnsbindingen*, der efterhånden kom til at gælde alderen 4-40 år med binding til det gods, hvor man var født.

Krongods i Koldinghus Len

I Koldinghus Len havde Frederik 2. i 1578—79 ved mageskifter med adel og Ribe Kapitel samlet alt gods i Anst, Brusk, Elbo, Holmans og Jerlev Herreder under kronen.

Der var i denne proces klager fra bønderne over, at gårdene i samme by ofte var ulige store, og over for stor ulighed i byrdernes fordeling, dvs. de skatter og afgifter, bønderne - både fæstere og de få selvejere, 324 i Koldinghus Len i 1614¹¹⁴ - skulle betale.

Man kan ud fra kilderne¹¹⁵ se, at bymarken var delt i marker, Skanderup i 2, Sønder- og Nørremark, Gjelballe i 4, alle verdenshjørnerne. Man kan i modelbogen se, at Skanderups 2 marker var delt i 8 indtægter¹¹⁶, Gjelballes i 10, de øvrige af sognets landsbyer i 9 indtægter.

Under denne inddeling var der så agre, smalle strimler jord, som lå fordelt mellem landsbyens gårde, således at hver gård fik en nogenlunde andel af god og dårligere dyrkningsjord.

Iflg. 1688 matriklen var der i Anst Herred 314 gårde, heraf 11 enestegårde.¹¹⁷ De 314 gårde havde 1504,02 tdr. hartkorn, dvs. gennemsnitsstørrelsen var 4,8 tdr. hartkorn. Hertil kom 55 huse med jord, 5 huse uden jord. Der var 1552,65 tdr. hartkorn i alt inkl. huse med jord.¹¹⁸ Skanderup og

¹¹⁴ Hans Knudsen, Kolding Rytterdistrikts Selvejere, 1924, s. 321

¹¹⁵ Modelbøgerne i Chr. V's Matrikel, S 6396-97. 1749. Holmans, Elbo, Jerlev, Brusk og Anst herreder, Vejle, Kolding og Fredericia købstæder (Koldinghus Amt), 1 bd

¹¹⁶ Der oplyses intet om forholdet mellem marker og indtægter, men der er givet skøn på, at indtægterne har været fordelt på de 2 eller 4 marker, således at en indtægt har været et samlet stykke jord, en gård.

¹¹⁷ Bebyggelsesbilledet uden for købstæderne var landsbyer, der var langt den mest dominerende bebyggelsesform, enestegårde, der især fandtes i hedeprægede egne med få gårde i landsbyerne, og hovedgårde, dvs. adelige godser.

¹¹⁸ [Horsens Museum](#). Oplysninger fra Henrik Pedersen, De danske landbrug fremstillet på grundlag af forarbejderne til Chr. V's matrikel 1688. Kbh. 1928. Senere forskning har sat spørgsmålstegn ved de af H. Pedersen anførte statistiske bearbejdelser, f. eks. mht. opdeling efter bosættelse (ejerlav), der snarere må opfattes som en stednavnefortegnelse,

Hjarup, 2 af de største byer i og omkring Skanderup Sogn havde hver 94 tdr. hartkorn. Man kan heraf udlede, hvis der har været 17-18 gårde i Skanderup o. 1688, at gennemsnitstørrelsen har været o. 5 tdr. hartkorn, lidt over herredsgennemsnittet.

Skovene i Anst Herred kunne se ud til ofte at have været rebede, delt mellem bønderne, hvilket i Koldinghus Lens regnskaber har medført adskillige udsagn om forskelle i gårdenes skovpart.

Køb og salg af krongods i sognet 1535-1765¹¹⁹

Man kan i de af Rigsarkivet udgivne dokumenter identificere navne på købere af og deres tilgodehavender i forhold til kronen. Men mht. de anførte jorder i sagens natur desværre først fra 1662 matrikelbetegnelser. Og gennemgående er det stort set umuligt at identificere de anførte handlers placering mht. toft eller i landsbyfællesskabet. Der er oplysninger, om det er gårde, bol eller anden jord, om der er tale om specielle ydelser i form af tiende o.l.

Alt i alt er det derfor stort set umuligt at bruge oplysningerne til andet end at placere transaktionerne landsbyvis og hvem, der handler med kronen med hvad, men ellers ikke nærmere beskrevet.

Et interessant aspekt ved de i Skanderup Sogn handlede jorder er, at der er flere **kirker** involveret på forskellig vis. Selvfølgelig Skanderup Kirke.

23. marts 1579 får Kierstine Ulfeldt til Vrandrup¹²⁰ bl.a. en gård i Gielballe, hvor der er jord, hvoraf der svares landgilde¹²¹ til Skanderup Kirke. Og "... i Nagbøl 1 G(ård). og 1 Kirkejord, der bruges til Gaarden". Desuden en gård i Skanderup, hvor der svares landgilde til Kolding Kirke. Senere, i 1580, mageskiftede K. Ulfeldt hovedgården i Seest til kronen. 16. juli 1579 får "Peder Rantzov til Vamdrup¹²² ... i Skanderup 3 G(årde). for Jord og en Toft, som tilhører Andst og Skanderup kirker. 22. marts 1580 afstår Kirstine Ulfeldt "... Jord, som bruges til den ene Gaard (i Skanderup), men hører til Kolding Kirke. [Oberst Ditlev Brochtorph](#) overtog i 1698 4 kirkejorder i Skanderup og i 1699 "1 stk. Kirkeskov i Lyng Sønden for Skanderup Kirke".

Man vil bemærke, at der i sognet i byerne Skanderup, Nagbøl og Gjelballe, var kirkejord, som tilhørte især Skanderup men også Andst og Kolding Kirker.

Desuden er det lidt bemærkelsesværdigt, at man 13. dec. 1664 kan se, at Fredericia Skoles betjente og en del af rektors løn finansieres af "2 gode Kirketiender fra Skanderup S ...". Kirkeværgerne og kapitlet ved Ribe Domkirke får i 1554 og afhænder i 1578 gårde i Dollerup, Skanderup og Lunderskov.

Ud over kirken er der enkeltstående transaktioner, som er interessante i forhold til sognets historie.

og mht. at der ofte kan være tale om flere brugere pr. matrikelenhed. Der er i forskellige landsdele benyttet forskellig opmålingsteknik. Endelig er de angivne hartkornsmål snarest arbitrære skattemål og kan næppe bruges til nogen form for sammenligning geografisk eller over tid. Alt i alt skal den refererede statistik tages med de her givne forbehold.

¹¹⁹ Gennemgang af Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden, bd. 1-5 v. Rigsarkivet 1892-1995. Uddrag af relevante arkivpakker. Alt fra Skanderup Sogn.

¹²⁰ En nu nedrevet hovedgård i Seest.

¹²¹ Med reformationen overgik alt kirkegods til kronen - som jo også sælger her. Men den nævnte langilde må formodes at have været specielt tilegnet kirken.

¹²² Vamdrupgaard, som Rantzau i 1602 mageskiftede med mølle og gods for Trøjborg len.

22. dec. 1578 får Christoffer Lindenov til [Valbygaard](#) ved Slagelse ” 1 Mølle, kaldet [Drabecks Mølle](#)”. Det er første gang Drabæks Mølle optræder i en skriftlig kilde.

Man kan 1604, 24. febr. se, at ”Casper Marckdanner til Siøgaard får gårde på Fyn for gårde i Dollerup og Lunderskov” (Bd. 1, s. 342).

Det er også interessant, at en velhavende dame som [Magdalene Banner, Krabbesholm](#) i Skive 24. juli 1573 sælger ”... i Ansted H(erred), Skanderup S(ogn) og By 1 G(ård)”, (Bd 1 s. 135).

Magdalene Banner var gift med Iver Krabbe til Østergaard i Salling, som startede byggeriet af Krabbesholm. Magdalene Banner fuldførte det smukke, sengotiske byggeri.

Selvejerbønder i Skanderup Sogn

En række skøder og overdragelser viser, at der i Nagbøl, Dollerup og Skanderup, især Nagbøl, var selvejerbønder i 1600-tallet i Koldinghus Rytterdistrikt, nøje gennemgået i Hans Knudsen i Historie/Jyske Samlinger, Bind 4. række, 4 (1924). [Thomas Christensen](#) har skrevet en artikel herom, hvor Hans Knudsens undersøgelser benyttes.

Forskellen på en fæster og en selvejrbonde har været minimal. I stedet for den indfæstning¹²³, som fæsterne skulle betale, skulle selvejrbonden svare ’husbondhold’¹²⁴.

Skanderup Sogn hørte under Koldinghus Len og Amt indtil 1793 og hermed også Koldinghus Rytterdistrikt i en stor del af perioden. Konkret manifesterede det sig i Skanderup positivt med en [rytterskole](#) fra 1725.

Mere blandet var den beskatningsmæssige konsekvens af at høre under rytterdistriktet. Ved 1664 matrikuleringen blev alle gårde ansat til hartkorn¹²⁵ som standardiseret mål. 8 tdr. hartkorn skulle nu svare en rytter med fuld udrustning til de i 1670 oprettede rytterdistriktet. Bønderne kunne selv afgøre, om de ville ride for gården, eller om de ville betale for den rytter, der skulle stilles. Under alle omstændigheder var det en fast udgift, som var pålagt alle gårde for hver 8 tdr. hartkorn. Der skulle altså knap og nap 2 gårde af gennemsnitstørrelse til at svare den krævede rytter til rytterdistriktet.

Med den skånske krig 1675-79 forsøgte den danske Christian V at tilbageerobre Skåne, Halland og Blekinge, som var blevet tabt ved Roskildefreden i 1658, men forgæves. Frankrig ønskede ingen ændringer. Det eneste resultat af krigen blev derfor store militære udgifter, som også fik konsekvenser for tilstanden i Koldinghus Ryttergoods. Der var nu næsten ingen bønder, der ønskede at ride for rytterdistriktets gårde, og i 1680 skiltes rytter og bonde helt.¹²⁶

Ud fra sessionsprotokoller for det 2. jyske Regiment, dvs. Kolding Rytterdistrikts godser er der mulighed for ret detaljeret at undersøge forholdene for både fæstere og selvejere i distriktet. Man

¹²³ Der kunne være tale om arve- eller livsfæste. Fæstebrevet skal altid tinglæses. Indfæstningen er en engangsafgift. Desuden betales en årlig fæsteafgift for brugen af den fæstede gård til ejeren, kongen eller en godsejer.

¹²⁴ [Husbondhold](#) har den oprindelige betydning, at kongen var husbond i forhold til selvejerbønderne.

¹²⁵ Navnet stammer oprindeligt fra landgildeafgifter, som blev ansat i en enkelt kornsort, rug eller byg, såkaldt hårdt eller ”hart” korn. Landgilde var fæstebondens faste årlige afgift i naturalier og penge til herremanden, som ejede fæsterens gård.

¹²⁶ Det følgende bygger på [Hans Knudsens undersøgelse](#) i Kolding Rytterdistrikts selvejere - fra 1924 ganske vist, men undersøgelsen er stadig det grundigste og mest informerende, der foreligger om emnet.

kan især få indblik i forholdene for selvejerne, fordi disse var en torn i øjet på de forskellige regimentskrivere på Koldinghus, da selvejerbønderne (med rette) klagede over manglende hensyntagen til deres rettigheder, når de blev beskattet af rytterdistriktet.

Især ophidsede de en regimentskriver Søren Blanchsted, som i 1690'erne klagede over, at selvejerbønderne ødelagde beskatningsgrundlaget af deres jorder ved at bortsælge jorden. Desuden irriterede det også Blanchsted, at selvejerne havde husmandshold, som de plyndrede med så mange afgifter, at husmændene ikke kunne betale noget til kongen, dvs. til rytterdistriktet. Denne skattefrihed for selvejerbøndernes husmænd fik Blanchsted i 1690 afskaffet, kan man se af hans optegnelser.¹²⁷

Selveje og fæste

Efter Grevens Fejde, i 1536, var en hel del selvejerbønder blevet gjort til fæstere, således at selvejerbøndernes antal nu var o. 10 %. Dette antal faldt ret markant i årene herefter.

Generelt må man nok også sige, at det ikke har været stort bedre at være blandt de ca. 2 % selvejere i slutningen af 1600-tallet end at have været fæstebonde. Skredet til det bedre, og her først og fremmest for de lidt større bondebrug, gårdejerne, skete først med landboreformerne fra slutningen af 1700-tallet.

Fra 1200-tallet var de største jordejere / godsejere skattefri. Alle andre blev alle pålagt at betale leding, dvs. en skat til krigsførelse foruden arbejde (inne) og underhold til kongemagten ved rejser (ægt) og stud (havreskat) fra tidligere tid.¹²⁸

Uanset om bonden var fæster eller selvejende, skulle der svares enten landgilde (fæstebønderne) eller husbondhold (selvejerne), ægt (forplejningsforpligtigelser i forbindelse med rejser, foretaget af kongen eller hans embedsmænd), inne og fæstebøndernes hoveri, selvejerbønderne desuden bondeskyld¹²⁹.

Selvejerbønderne forsøgte at reducere deres andel af disse afgifter i forhold til fæsterne. Desuden forsøgte de som nævnt at opretholde over for kronen deres andel af skatter fra husmændene. Blanchsted gjorde en stor og stort set med held kronet indsats for at reducere disse selvejersfordele.

Blanchsted blev i 1694 arresteret, fordi han ikke "... kunde faa sine Regnskaber i Orden". Hans to efterfølgere blev arresteret af samme grund. Spørgsmålet er nok, om skylden for disse regimentsskriveres sørgelige skæbne ikke snarest har ligget i ryttergodsets slette tilstand som et resultat af svenskekrigene. Derfor nok også den hårde fremfærd mod de påholdende selvejerbønder.

¹²⁷ Her refereret efter Hans Knudsens undersøgelse: "... ved Sessionen | 1690 bemærker (Blanchsted): „Samme Husmænd har aldrig til Kongen givet en Skilling førend forgangen Aar, jeg lærte dennem at betale den første Kopskat".

¹²⁸ Fritagelsen for de kongelige afgifter ved overdragelse af gods til adelige ses f. eks. i [Diplomatarium Danicum, 5. række](#), frihedsbrev på gods ved overdragelse til en "væbner og hans arvinger" i 1413. Dette medførte selvfølgelig spekulation hos selvejerbønder og godsejere i at indgå fæsteforhold for at slippe for afgifterne til kongemagten.

¹²⁹ Med enevælden blev det almindeligt, at kronen kunne overdrage de skatter, som også selvejere var pligtige at yde kongen (landgilde eller husbondhold, ægt, dvs. kørsel og hoveri / inne, arbejde på krongodset) til private - i form af "bondeskyld".

I Koldinghus Len var der 324 selvejerbønder i 1614 iflg. Hans Knudsen. I Skanderup Sogn kunne det se ud til, at der har været 8 selvejerbønder i 1690. I selve Skanderup var der 3 selvejere¹³⁰: Mariegaard (nr. 2), Helenesminde (nr. 3) og nr. 1, der senere blev lagt ind under Wissingsminde. Resten finder man i Nagbøl, hvor selvejerne vist især har været placeret. Iflg. TC skulle der have været 5 og et selvejerboel. Kun hvis vi fraregner det af TC angivne selvejerboel passer antallet med Hans Knudsens meget velunderbyggede oplysninger.

Men uanset antallet vil det nok være mest af interesse for detaljen, hvordan det i løbet af middelalderen er gået med selvejerbønders og fæsterees rettigheder, end evt. kvalitative forskelle i evner eller vilkår, som man måtte formode at kunne finde mellem fæstere og selvejere før landboreformerne. M.a.o. har der heller ikke i Skanderup Sogn eller i Kolding Rytterdistrikt som sådan været de helt store forskelle mellem selvejerbønder og fæstere. De har i 1500-tallet oprindeligt været væsentligt bedre stillet end fæsterne, men de var en torn i øjet på konge-, statsmagten og dennes repræsentanter, i Kolding Rytterdistrikt især regimentsskriveren.

Skatter og afgifter til stat og kirke, sammenfatning

De første kendte skatter i Danmark er stud- og ledingsskat. Det er henholdsvis en skat, der afløste forpligtigelsen til at huse og underholde kongen på hans rejser rundt i landet og en skat, der betalte for fritagelse for selv at deltage i kongens krigsførelse. Kongen var jo middelalderen igennem, over enevælden indtil junigrundloven i 1849 regeringsmagten.

En særlig afgift var skatten til kirken, **tienden**¹³¹. Tiende indføres i 1100-tallet af kong Niels, vist i realiteten af Knud d. Hellige (1080-86). Som navnet siger, udgjorde denne kirkeskat en tiendedel af de skattepligtiges, dvs. bøndernes afgrøde.

Tienden kan groft inddeles i 3 dele: 1) til byggeri af kirkerne, 2) til præsternes underhold og 3) til biskopperne. Især den sidste del var forhad. Med reformationen overtog kronen kirkegodset, og den tidligere bispetiende blev nu kongetiende. Adelen slap med reformationen for at betale tiende, men den tiende, der betaltes af det øvrige gods blev så en skat på bønderne. Tiendeholderen var så forpligtiget til at underholde den tilhørende kirke.

Tienden var en naturalieafgift, som først fra 1856 kunne afløses af et pengebeløb. Tiende blev endeligt afløst af en lov om kirkeskat fra 1920.

Efterhånden kom stud- og ledingsskat til at betyde mindre for kongens indtægter. Stigende betydning fik told på handelsbyerne. Og med reformationen fik indtægterne fra det fra kirken overtagne krongods stigende betydning.

Med enevælden i 1660, svenskekrigene mv. var staten blevet mere og mere forgældet, og det medførte ønske om faste og stabile indtægter fra jorden, dvs. hartkornsskatten. I byerne øgedes tolden på handel med konsumtionsafgiften, der opkrævedes indtil 1852. Først i 1903 indførtes der formue- og indkomstbeskatning.

¹³⁰ Se matrikelkort med gårde og gårdnumre næste i [appendix 2](#).

¹³¹ Artikel af Troels Dahlerup i [Fortid og Nutid 1981-82](#), Om tienden,

Landboreformernes virkning i Skanderup Sogn kan man i TC's fremstilling¹³² se med den tilhørende udskiftning fra landsbyfællesskabets jordfordeling, som startede i 2. halvdel af 1700-tallet.

Ud over udskiftningens selvstændiggørelse af det enkelte bondebrug i forhold til fællesskabet var der med landboreformerne også tale om en gradvis overgang fra fæste til selveje.

Reformerne fandt sted i flere omgange.

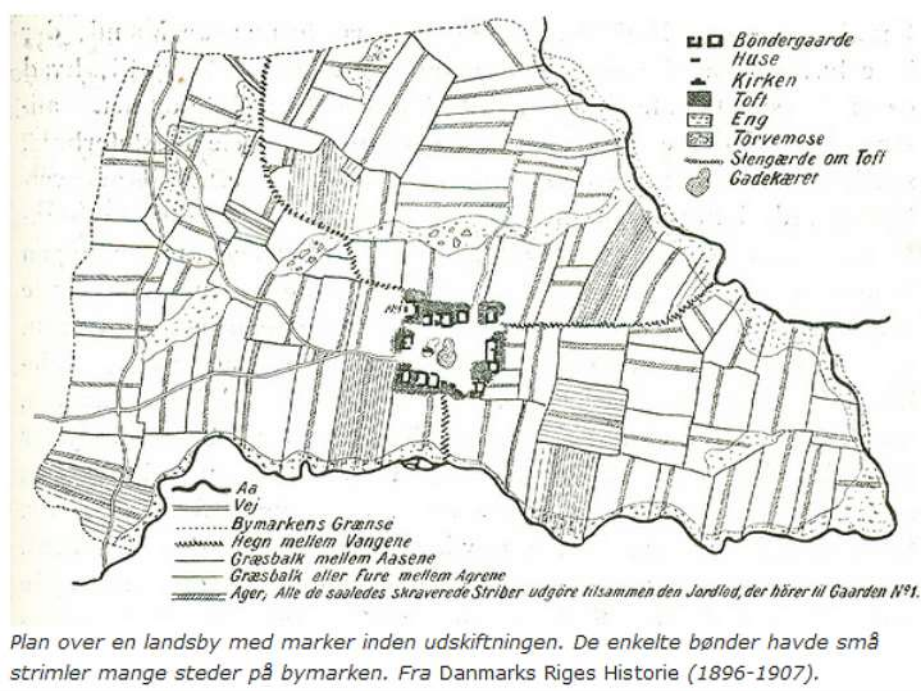
Ophævelse af fællesskabet om overdrevenes græsningsarealer mellem flere byer skete med Forordningerne 29. december 1758, 28. december 1759 og 8. marts 1760, ikke som påbud men som opfordring. Herfra gik reformerne af landsbyfællesskabet gradvist videre med forordningerne 27. juli 1769, 13. maj 1776 og endelig den samlende lov af 23. april 1781.

Fra 1781 tog udskiftningen fart, da regeringen stillede krav om gennemført udskiftning for at tillade bortsalg af fæstegårde til selveje. Omkring 1810 var udskiftningen af de danske landsbyer stort set afsluttet.

I TC's beskrivelse opereres der med udskiftningsår, som ligger ret tilfældigt i forhold til disse forordninger. Men de må under alle omstændigheder have udskiftningsforordningerne som forudsætning.

Hertil kom, at stavnsbåndet fra 1733 blev ophævet med forordning af 20. juni 1788.

Der findes desværre kun umiddelbart tilgængelige, dvs. digitale, [historiske matrikelkort](#) tilbage fra 1820.¹³³ De første matrikelkort blev udarbejdet 1806-22, i vidt omfang ved genbrug af allerede eksisterende kort, navnlig udskiftningskort. Disse kort kan derfor være en udmærket kilde til udskiftningens umiddelbare virkninger. Dog kan mange af kortene indeholde oplysninger, som er overtegnet de oprindelige kort. Derfor kan de være vanskelige at fortolke.

¹³² Thomas Christensen, Skanderup Sogns historie.

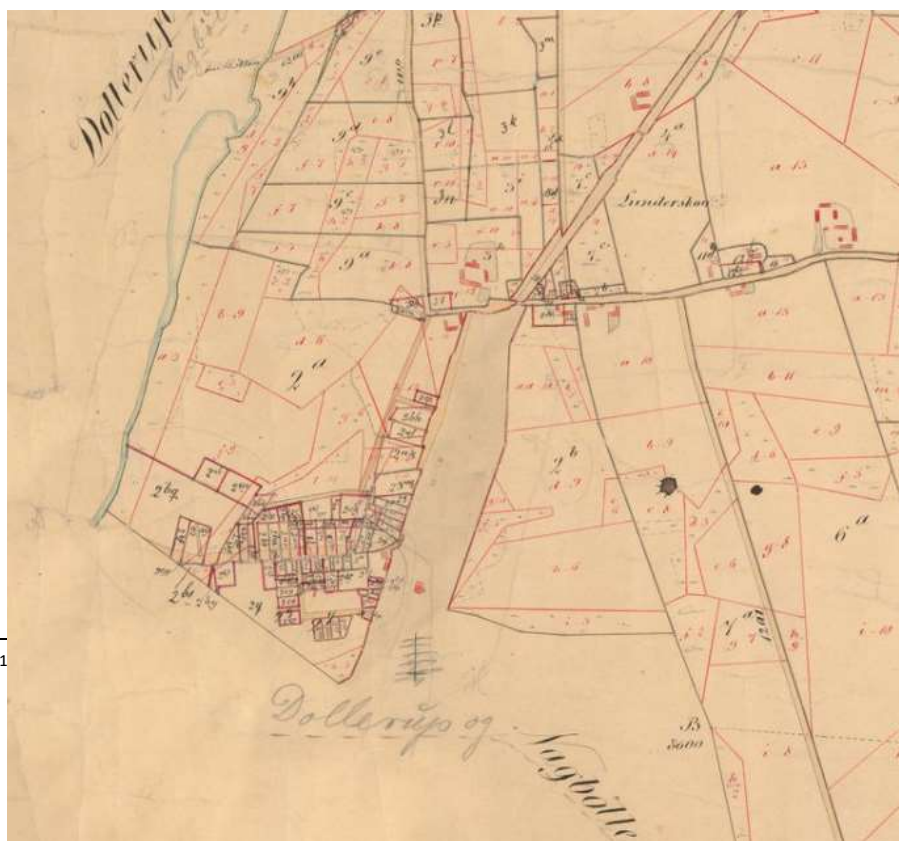
¹³³ Hent [matrikelkort 1846](#). Hent [matrikelkort 1882](#)

Herunder plan over en landsby med marker inden udskiftningen. De enkelte bondebrug havde små strimler flere steder på bymarken i modsætning til tiden efter udskiftningen, hvor bøndergårdenes marker er blevet samlet og gårdene (som regel) udflyttet fra landsbyfællesskabet. Se videre Danmarkshistorie.dk.

Med udskiftningen blev landsbyens i spredte strimler fordelte arealer samlet til sammenhængende brug, landsbyfællesskabets geografiske diversitet blev ophævet, og vi fik starten på de enkeltstående brug, der kendes i dag.

På matrikelkort over Skanderup 1820-47 ser man tydeligt resultatet af landboreformernes udskiftning i Skanderup. Skanderup by ligger stadig midt i markarealerne. Kigger man nøje efter, kunne det se ud til, at Skanderupgaard, den tidligere sædegård (matrikel 12a) i 1820 stadig havde en betragtelig størrelse, hvilket også fremgår af den ”ny matrikel”, 1844 matriklen.

Kigger vi nærmere på Skanderup by, kan vi se, at byens største gårde efter udskiftningen og landboreformerne ligger her i den skikkelse, som stort set varede ved til langt ind i 1900-tallet.¹³⁴

Når de oprindelige matrikler fra 17-1800 tallet anføres så detaljeret for Skanderup, er det først og fremmest fordi Skanderup så tydeligt (endnu) har bevaret store dele af den

historiske matrikulering, dvs. de gamle gårde. I Nagbøl, Dollerup - især - og Gjelballe er der tale om langt mindre lokaliteter, og her er koncentrationen i den bymæssige bebyggelse derfor også langt mindre udtalt.

Skanderup Sogns lokaliteter, lokalitetshistorie

Geografisk omfatter Skanderup Sogn landsbyerne *Skanderup*, *Nagbøl*, *Dollerup*, *Gjelballe* og forskellige lokaliteter i tilknytning hertil. Desuden landsbyen *Lunderskov*, der med jernbanens anlæggelse fra 1866 bliver til et jernbaneknudepunkt, en stationsby af ganske central betydning som knudepunkt til det i 1864 til Prøjsen tabte Slesvig og Holsten samt den vestlige del af Danmark, dvs. Esbjerg.¹³⁵

Det er lidt bemærkelsesværdigt, at 1800-tallets folkelige bevægelser med højskoler, andelsbevægelse, forsamlings- og missionshuse overfladisk set ikke har efterladt sig markante spor i sognet i forhold til mange andre lokaliteter

Andelsmejeriernes start i 1882 resulterede helt i sognets ånd i Skanderup Mejeri 1888, som fra 1895-96 fik det søndagshvilende Lunderskov Mejeri som alternativ.¹³⁶ Krydret med det særlige raffinement, at det gamle Skanderup Mejeri flyttede til Lunderskov ved jernbanen, og det gamle Skanderup Mejeri blev i 1922 ombygget til kirke for den valgmenighed, der var blevet dannet i 1910. Smukt fulgt op af valgmenighedens omkringliggende efter- og friskole.

Der var så til gengæld ingen højskoler, her måtte sognets unge drage udensogns til deres foretrukne, enten grundtvigianske eller indre missionske højskole.

Ret bemærkelsesværdigt er der overhovedet heller ingen forsamlingshuse i sognet, men fra 1889 et enkelt [missionshus](#).

Et noget ”dødt sogn” mht. folkelige bevægelser før opsplittningen i Indre Mission og valgmenigheden har man i religiøse kredse kaldt det. Men den religiøse vækkelse har vel så for de samme kredse været reaktionen mod dette åndelige dødbideri. Og [hvilken vækkelse!](#)

I den følgende gennemgang af sognets enkelte lokaliteter henvises de mere detaljerede matrikeloplysninger o.l. til [Appendix 2](#).

Landsbyen Skanderup.

Oprindeligt har navnet været Skandorp eller -torp. Det har så i løbet af 14-1500-tallet udviklet sig til Schanderup.

[Efterleddet](#) i Skanderup kommer således af [torp](#). Efterleddet torp kendes fra den tidlige vikingetids landsbyer o. 850 til middelalder o. 1350. Det er et af de allermest udbredte efterled, som findes i afledte varianter som -trup, -drup, -rup. Forleddet må formodes at kunne være mands- eller slægtsnavnet Skandi. Der er udflytninger fra Skanderup til Klebæk med udskiftningerne i slutningen af 1700-tallet. Klebæk har endelsen bækk, et vandløbsnavn fra 1490 (Klefbek). Der findes originale matrikelkort for 1820-47, 1847-69, 1869-85, 1885-1942¹³⁷, og herefter en række

¹³⁵ I Trap 5. udg., Kongeriget Danmark, Om Anst Herred, 1898-1906, kan man se en beskrivelse af [Skanderup Sogn o. 1900](#).

¹³⁶ Se afsnit om [andelsmejerier](#).

¹³⁷ Se under [Skanderup](#) for matrikeloplysninger.

matrikelkort 1942-78 i dele, tilsvarende 1978-96, som man skal sammenstykke, hvis der ønskes overblik over hele lokaliteten. I givet fald søges der fra kald til [matrikelkort på nettet](#), og her udfylder man søgefeltet med bynavn eller kode. Man kan også få [kort over ejerlav og matrikler](#) for hele Skanderup Sogn. Det gælder for alle kort, at man kan zoome ind ved at trække et klart markeret, rødt rektangel omkring det, man ønsker at studere nærmere.

Landsbyen Nagbøl.¹³⁸

Efterleddet bølge kommer af bol, der formentlig har betydningen enkeltgård. I modsætning til torp byerne er de fællede eller udmarker fra moderbyerne. Sammen med bol navne vil der som regel være et mandenavn. Nagbøl ses omtalt første gang i 1468. Se Matrikelkort¹³⁹.

På det her benyttede matrikelkort 1853-69 fremgår det tydeligt - sammenholdt med Skanderup, Lunderskov og Gjelballe - at Nagbøl og Dollerup (neden for) var sognets to mindste lokaliteter.

Nagbøl og Dollerup har haft fælles

ejerlav og byjord, beliggende mellem landsbyerne.¹⁴⁰

Landsbyen Dollerup.¹⁴¹

Der har i 1610 iflg. Koldinghus Lens regnskaber været 4 gårde og 2 boelsteder i Dollerup. Ved folketællingen i 1787 (den første er fra 1769) har der været 10 familier, altså en absolut lille lokalitet. Ses første gang omtalt i 1469. Som Skanderup er det et torp navn. Forleddet kan have betydningen dal, kan måske alternativt være et navn.

[Matrikelkort 1853-69.](#)

¹³⁸ Se matrikelkort for Lunderskov neden for.

¹³⁹ Se under [Skanderup](#) for matrikeloplysninger.

¹⁴⁰ TC s. 63.

¹⁴¹ Se matrikelkort for Lunderskov neden for.

Dollerupgaard har været ejet af Caspar Markdanner, muligvis også beboet af den adelige slægt Sandberg¹⁴². Det er dog usikkert. Men den sædegård i Dollerup, som har eksisteret, har nok været Dollerupgaard. Baron Holger Stampe ejede Dollerupgaard 1868-1875¹⁴³. Det er usikkert og ikke dokumenterbart, at Markdanner og Stampe skulle have haft sæde på gården. Der har formentlig for Anst Herred været herredsting i Dollerup.

Landsbyen Gjelballe.

I 1610 nævnes 9 gårde, som ved matrikuleringerne i 1644 og 1688 bliver til 12. Gjelballe er et naturnavn, efterleddet -balle har betydningen 'jævnt stigende forhøjning' eller 'afdeling af landsby'. Navnet Gilleballe stammer fra 1469, fra 1664 ses navnet som Gielballe. Usikker betydning, men det kan være, at der har vokset 'gyvel' her. Kan også i andre lokaliteter end Skanderup Sogn have haft betydningen 'gold'. I folketællingsmaterialet er stavemåden Gjelballe eller Gielballe. Se matrikelkort.¹⁴⁴

Af matrikelkortet 1821-47 fremgår det tydeligt, at Gjelballe er væsentligt større end Nagbøl og Dollerup, men mindre end Skanderup. Det er den tidligere sognerådsformand 1923-43, Knud Knudsens gård Kirstinelund, der ligger som den ene gård th. i kortet ved gennemfartsvejen.

Landsbyen Lunderskov.

Man kan se, at det nært Lunderskov liggende Dollerup o. 1820 ikke afviger meget fra Lunderskov størrelsesmæssigt.¹⁴⁵

I 1610 nævnes 5 gårde, 5 husmandsteder og 2 møller ([Drabæks og Rolles Mølle](#)). Som Lunderskov mark kendes der tidligst en beskrivelse fra 1579. Navnet Lunderskoff optræder 1451-1513. Der er tale om et naturnavn, lund og skov. Se matrikelkort.¹⁴⁶

¹⁴² Det eneste, som kan gøre gården til sædegård.

¹⁴³ Iflg. [Nygaards Sedler](#).

¹⁴⁴ Se under [Skanderup](#) for matrikeloplysninger. 1821-47 matriklen for Lunderskov, Gjelballe delen.

¹⁴⁵ Matrikelkortene er fra 1853-69, de afviger ikke meget fra 1820 matrikelkortene, bortset fra at de er mere overskuelige, indeholder ikke så mange tidlige tilføjelser.

¹⁴⁶ Se under [Skanderup](#) for matrikeloplysninger. 1847-69 matriklen for Lunderskov. Kun Lunderskov Bye.

Stationsbyen Lunderskov.

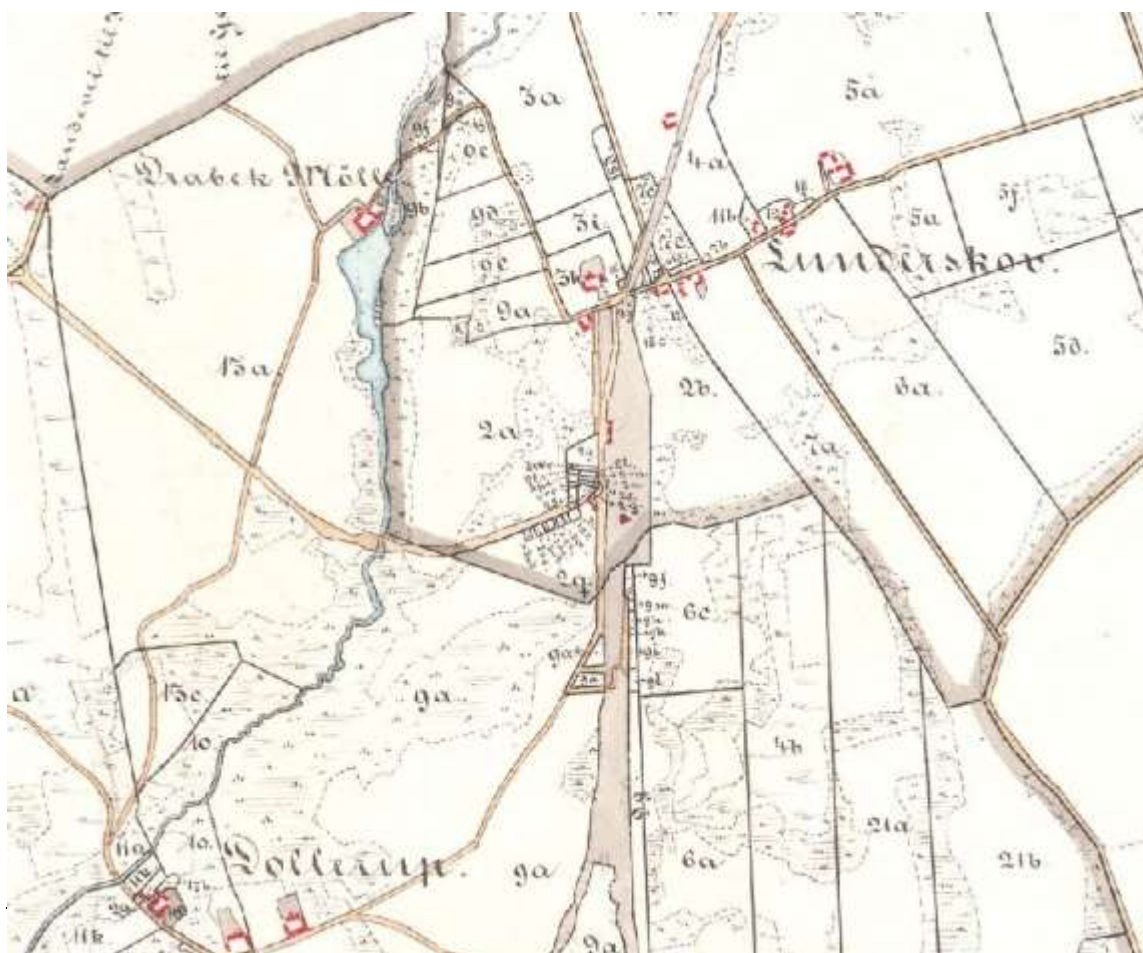
I 1866 åbnes jernbanelinjen gennem Lunderskov. På et kort fra 1873 ser man både omridset af den gamle landsby og stationsbyen. Se matrikelkort.¹⁴⁷ I Trap 3. udg. bd. 5 hedder det om Lunderskov i 1901, altså lige før stationsbyen befolkningsmæssigt lægger sig i spidsen i sognet: "Lunderskov, stor Stationsby - 1/2 1901: 77 Huse og 532 Indb. - med Friskole, Andelsmejeri, Savmølle, Teglværk m. m., Købmandshdlr., Gæstgiveri, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postkontor; Dollerup med Skole."

Blandt skoler bemærker man her den indremissionske friskole, som eksisterede 1885/86-1922, og skolen i Dollerup fra 1883, der i 1923 blev suppleret med en helt ny skole.

På ovenstående matrikelkort for Lunderskov 1885-1904¹⁴⁸ kan man se, at landsbyen Lunderskov endnu mangler en del i at blive en fuldbyrdet stationsby. Lunderskov Station strækker sig fra den sydlige del, "Dollerup og Nagbølle" til det, der bliver bymidten. Men der er stadig o. århundredskiftet kun sporadisk bymæssig bebyggelse, selv om der i tiden herfra indtil 1911 sker mere end en fordobling af folketallet.¹⁴⁹

Som det fremgår af jernbanekortet, blev Lunderskov i 1866 et tidligt resultat af jernbanenettets skabelse af ca. 500 [stationsbyer i Danmark](#).

Lunderskov by, matrikelkort 1883 og stationsbygningen

¹⁴⁸ Se under Landsbyen Lunderskov.

¹⁴⁹ Se side 34, [folketællinger](#).

Kort over danske jernbanestrækninger oprettet mellem 1847-1875."Historisk Atlas Danmark" (1987). Samt en Jernbane og Postliste fra 1877 ([Kolding By og Omegn 1877](#)).

Jernbane- og Postliste.

Jernbanetogene.

Kolding: syd paa Kl. 5₁₀, 11₂₅, 2₄₅*, 7₂₀, 11 og 3₂*; nord paa Kl. 6₁₀, 9₃₂, 1₄₇*, 5₄₃, 7₁₀, 11₁₂ og 1₄₇; vest paa Kl. 5₁₀, 9₂₅, 2₄₅ og 7₂₀.

Eltang: syd paa Kl. 4₄₈, 8₅₅, 11₁₀, 7₂ og 10₃₇; nord paa Kl. 6₂₀, 9₄₉, 5₄₃, 7₃₅ og 11₂₃.

Tavlov: syd paa Kl. 4₃₂, 8₃₅, 10₅₉, 6₄₅ og 10₂₀; nord paa Kl. 6₃₃, 9₅₅, 5₅₂, 7₄₀ og 11₃₅.

Ejstrup: syd paa omtr. Kl. 5₂₀, 11₃₅, 7₃₀ og 11₁₀; nord paa omtr. Kl. 5₄₅, 9₄₅, 5₁₅, 6₄₅ og 10₄₅; vest paa omtr. Kl. 5₂₀, 9₄₀ og 7₃₀.

Lunderkø: syd paa Kl. 5₄₅, 11₄₇, 3₂*, 7₅₅ og 11₃₀; nord paa Kl. 5₃₅, 8₅₃, 1₂₂*, 5₃, 6₃₀ og 10₅₅; vest paa Kl. 5₅₀, 10₁₅, 3₁₅ og 7₅₀.

Bejen: øst paa Kl. 8₁₆, 12₅₂, 5₃₅ og 9₅₇; vest paa Kl. 6₃₅, 10₅₁, 3₃₈ og 8₁₇.

Brørup: øst paa Kl. 7₅₇, 12₃₇, 5₁₆ og 9₃₇; vest paa Kl. 6₄₇, 11₁₇, 3₃₂ og 8₂₄.

Holsted: øst paa Kl. 7₃₈, 12₂₅, 4₄₀ og 9₂₀; vest paa Kl. 7₅, 11₄₅, 4₁₅ og 8₃₂.

Bamdrup: nord paa Kl. 5₁₀, 8₃₂, 1₂₅, 4₅₅, 10₂₀ og 1₁₅*.

(De med * betegnede ere 3-tog.)

Jernbanebillet-Liste.

Fra Kolding til:	Enkelt-Billetter				Dobbelt-Billetter.			
	1. Kl.	2. Kl.	1. Kl.	2. Kl.	1. Kl.	2. Kl.	1. Kl.	2. Kl.
Halborg	11	85	7	30	17	80	11	30
Karhus	6	50	4	5	9	55	6	10
Bramminge	2	80	1	75	3	80	2	45
Brørup	1	75	1	10	2	40	1	55
Ellang	~	40	~	25	~	55	~	35
Esbjerg	3	65	2	30	5	5	3	20
Fredericia	1	10	~	70	1	50	~	95
Frederikshavn	15	20	9	35	22	95	14	50
Gjording	2	45	1	55	3	40	2	15
Hjerring	13	85	8	50	20	85	13	20
Hobro	10	5	6	20	15	~	9	55
Holstebro	9	20	5	70	13	80	8	75
Holsted	2	10	1	30	2	90	1	85
Horsens	4	15	2	60	5	75	3	65
Långaa	8	40	5	20	12	50	7	95
Lunderskov	~	70	~	45	~	95	~	60
Middelfart	1	95	1	20	2	65	1	70
Ryborg	5	85	3	65	8	45	5	40
Odense	4	45	2	80	6	25	4	~
Randers	8	80	5	45	13	15	8	35
Ribe	3	65	2	30	5	5	3	20
Ringkjøbing	7	45	4	65	11	5	7	5
Silleborg	6	80	4	25	10	5	6	40
Slanderborg	5	45	3	40	7	85	5	~
Sluse	11	5	6	80	16	55	10	50
Tarlov	~	60	~	40	~	85	~	55
Vamdrup	1	~	~	65	1	40	~	90
Varde	4	50	2	80	6	30	4	~
Vejen	1	35	~	85	1	85	1	20
Veje	2	50	1	55	3	45	2	20
Viborg	9	85	6	10	14	75	9	35
Rjøbenhavn	11	80	6	70	17	70	10	10
Hamborg	14	61	10	67	~	~	~	~

Jernbanetaksterne er alle med afgang fra Kolding. Der er kun anført 2. og 3. klasse. Selv om det ser billigt ud, så var 1870'erne alligevel et dyrt årti med ganske markante prisstigninger. Men en returbillet fra Kolding til Lunderskov for under 1 kr. uanset klasse ser jo overkommeligt ud. Efter 1870'erne faldt priserne jævnt indtil 1. verdenskrig, hvor de igen steg voldsomt.

Lunderskov og jernbanen

Før Lunderskov blev stationsby, var det en lille landsby, sognets 3. største / mindste. Men som så mange andre stationsbyer med [N.P.C. Holsøe](#) som arkitekt på stationsbygningen.

I 1901 folketællingen var der i Lunderskov 355 indbyggere. Dette antal blev mere end fordoblet det næste tiår indtil folketællingen i 1911, hvor der er optalt 855 indbyggere.

Som landsby, dvs. før jernbanen i 1866 med tilhørende stationsbygning og kro¹⁵⁰ næsten lige over for, har der i Lunderskov været en landsbygade, hvor gårdene og husene var placeret. 15 gårde og nogle huse er optalt med folketællingen i 1870.

Fra [folketællingen for 1880](#) kan man få sparsomme men ret gode supplerende oplysninger omkring jernbanens stationsbygning i Lunderskov. Her boede to husstande, begge ansat ved jernbanen og med familie. Samt tilhørende disse to husstande midlertidige beboere i sognet, også ansat ved banen. Hertil kom i stationsbygningen, der blev opført i 1874, at den tidligere stations brevsamlingssted nu også blev postekspedition.

Som husfader er der angivet to, Niels Hansen, stationsinspektør, med kone og 2 plejebørn. Desuden Niels Peter Sundblad, restauratør, med kone, 2 børn og 2 tjenestepiger¹⁵¹. Ud over disse husfædre med familier, er der på stationsbygningens matrikel og dets løbe nr. registreret flg. som ansatte ved banen, men også helt klart uden bosiddende familier på matriklen, dvs. på tillægsliste som midlertidigt bosat i sognet og altså på stationens matrikel: Kristian F. Sunds, fyrbøder, A. P. Hansen, togfører, A. Lorens, konduktør, Jakob Kjærulf, lokomotivfører. De kommer alle fra henholdsvis Esbjerg og Varde iflg. Tillægsliste A. Lokomotivføreren førte (oprindeligt) lokomotivet, togføreren kontrollerede togets sammensætning, bremses og (i dag) især billettering mv. I den daværende stationsbygning har der således i 1880 boet 14 mennesker, heraf 4 børn. Pladsmæssigt kunne det nok have været et problem. Ikke mindst, da der også skulle være plads til de øvrige funktioner, tilhørende stationsbygningen.

¹⁵⁰ Se "højekantkort" 1840-1899 i [Historisk Atlas](#). Kortet må have data efter 1866, idet den oprindelige station over for Finnemanns Kro er markeret. Men før 1874, hvor den nye stationsbygning blev opført i forbindelse med etableringen af forbindelse til Esbjerg.

¹⁵¹ Niels Peter Sundblad er iflg. Folketællingen født i 1851. Han var stadig restauratør på Jernbanerestauranten i 1920'erne, hvorefter der kom et par problematiske kvinder iflg. [Niels Lings'](#) erindringer, ikke udgivet, det her anførte er skrevet i 1980.

Alle den tids stationsbygninger havde stort set samme arkitekt, N. P. C. Holsøe. Foto 1911.

I debatten omkring det nu nedrevne vandtårn til Lunderskov Banegård kunne man iagttage f. eks. dette indlæg i Jyske Vestkysten 29. sept. 2008: "Vandtårnet er et af de få DSB-vandtårne, der stadig eksisterer, også selv om det ikke har været benyttet til sit oprindelige formål i mange år. Samtidig indgår det i en helhed på Lunderskov station, hvor både stationsbygning, pakhus, vandtårn, remise, drejeskive, kulgård og kolonnehus er bevaret. En sådan tilsvarende hel samling af jernbanerelaterede bygninger, som de brugtes på større knudepunkter, findes kun bevaret

ganske få andre steder i Danmark. Andre steder er en eller flere bygninger for længst revet ned." Ydermere hedder det i Kulturstyrelsens kommentarer til fredningen af stationsbygningen i 1992: "Det vil være et stort tab for stationsmiljøet, om dette markante vandtårn forsvandt." Nu er altså desværre også vandtårnet i Lunderskov nedrevet.

Omkring starten af det, der blev Storegade, lå Lunderskov Landbohjem, med pensionat, mødelokaler m.v., oprettet i 1890 lige over for stationsbygningen. Lunderskov Landbohjem var en forening (selskab hed det den gang) med en valgt bestyrelse, og Oskar Lassen er i 1901 folketællingen registreret som agerbruger og som foreningsvært for Landbohjemmet, sammen med søsteren Dora, der i denne folketælling er registreret som husbestyrerinde. I 1906 folketællingen er Oskar Lassen registreret som vært på Lassens Hotel, søsteren som værtinde. I 1901 folketællingen ser det ud til, at søskendeparret bor bag Landbohjemmet, fra 1906 bor de på matr.nr. 2ci, hvor det nyopførte Lassens Hotel kom til at ligge.

I 1901 var der foruden huse 7 gårde, 1 med mølle (der burde have været 2, men det fremgår ikke af folketællingsmaterialet), 8 boelsteder, 1 skole, 1 stationsbygning, 1 posthus (samme matrikel 2b som stationsbygningen, men her 2by og 2bz), 1 Landbohjem, 1 brugsforening, 1 gæstgivergård, 1 mejeri. Og hertil som identificerbare stillingsbetegnelser: formand, sagfører, postmester, maler, snedker, skomagere, portører. Desuden fra [optegnelser fra 1894](#) (en [Vejviser](#) for Kolding Omegn) for Lunderskov flg. registrerede stillingsbetegnelser i redigeret oversigtsform: forligsmægler, vurderingsmand, stationsforstander, postekspeditør, jordemoder, telefonist (som iagttageligt bierhverv), bager, bødkere, klodsemager (træsko), kalkværk, klude-, benhandler, kro-, restaurationsdrift, malere, møllere, sadelmager, skræddere, slagter, smed, urmager, mejeridrift. Alt i alt ser man landsbyens tidligere erhvervsbetegnelser, hvor stationsbyens nye er kommet til. Man bemærker i Vejviseren for 1894, at der foruden andelsmejerierne Skanderup og Lunderskov var et fællesmejeri i Gjelballe og et mejeri på Dollerupgård. I 1902 er der kun de to andelsmejerier tilbage, Skanderup og Lunderskov Mejeri. I det nærliggende Hjarup var der Hjarup Andelsmejeri, og 1897 blev Bastrup Mejeri grundlagt som et søndagshvilende mejeri ligesom Lunderskov Andelsmejeri.

Lunderskov Jernbanestation

Ved anlægget af jernbane i 1866 - og før anlægget af den sydjyske tværbane i 1874 - var Lunderskov kun en meget ubetydelig station med et krydsningsspor og et kort læssespor. Jernbanestationen var oprindeligt en træbygning, formentlig 50-100 m. nord for den nuværende

jernbanestation. Den oprindelige stationsbygning må formodes at være blevet opført samtidig med den over for liggende kro, Lunderskov Gæstgivergaard¹⁵².

Det primære kildemateriale til beslutningsprocessen omkring både det første, jyske jernbanenet, der 1866 førtes til Lunderskov, og den sydbane, som blev besluttet trukket fra Lunderskov til Esbjerg, er Rigsdagstidende, som er gennemset¹⁵³. Her fremgår det, at daværende indenrigsminister J. B. S. Estrup som konsekvens af, at det jyske hovednet i 1866 var etableret, 6. januar 1868 fremsatte to lovforslag, 1) om bygning af en havn i Esbjerg, og 2) i tilknytning hertil ”en passende baneforbindelse” til resten af landet, dvs. det etablerede jyske jernbanenet. 24. april 1868 kom så ”Lov om Udvidelse af det jyske Banenet”.¹⁵⁴

Det blev besluttet, at det nye banenet skulle udgå fra Lunderskov, men hvor også Vamdrup havde været i spil.

Ind i overvejelserne gik den fra 1864 gældende grænse ved Kongeåen, som man planlagde ændret. Hvad den jo også blev i 1920. Problemet med Vamdrup var, at en linjeføring herfra til Esbjerg ville komme til at strække sig gennem den gang tysk område. Lov om den endelige linjeføring Esbjerg-Gørding-Vejen-Lunderskov blev vedtaget 11. maj 1870, og ”den 9,7 Mil lange sydjydske Tværbane (Lunderskov-Esbjerg-Varde) aabnedes d. 3dje Okt. 1874”.¹⁵⁵

Samme år, i 1870 blev der til det kommende jernbanebyggeri sluttet kontrakt med et konsortium bestående af firmaet Baron Gedalia & Co., justitsråd E. C. Møller og muremester Lauritz Petersen København)¹⁵⁶.

Hvornår blev den nu fredede stationsbygning i Lunderskov opført?

Man kan af det samtidige avismateriale se, at Bygningsarbejdet på Lunderskov Station med etableringen af den sydjyske tværbane til Esbjerg blev udbudt i Licitation 6. juli 1874, og at tilbuddene skulle være overbaneingeniør C. Bayer i hænde inden 17. juli 1874.¹⁵⁷ I entreprisen lå foruden en ny hovedbygning en ny lokomotivremise. På den nye stations østside blev der så anlagt en tosporet lokomotiv- langremise.

¹⁵² Bygningen, der husede Lunderskov Gæstgivergaard, eksisterer stadig som Jernbanegade 1 i Lunderskov.

¹⁵³ Byggeplaner mv. er kun set refereret af Jens Bruun-Petersen i Jernbanehistorisk årbog '99. Det forekommer til gengæld at være en veldokumenteret og -researchet beskrivelse.

¹⁵⁴ Departementstidende 1868 hæfte 22 – 23.

¹⁵⁵ Nationaløkonomisk Tidsskrift, Bind 9, Første række (1877), Danmarks Statistik. De danske Jærnbanner. Samt annonceret i adskillige aviser, f. eks. Thisted Amtsavis 29. sept. 1874.

¹⁵⁶ G. A. Gedalia var vekselerer, der tjente rigtig godt på entrepriser med jernbanebyggeri.. Titlen ”baron” fik han af den italienske stat i 1870. I april 1875 gik Gedalia fallit. Justitsråd E. C. Møller figurerer i en skibsliste fra 1873, som måske forklarer hans engagement i projektet. Oplysninger her også fra Nationaløkonomisk Tidsskrift 1877.

¹⁵⁷ F. eks. annonceret i Fyens Stiftstidende 9. juli 1874. Fhv. museumsdirektør Poul Dedenroth-Schou hævder i en artikel i Kolding Senior (<http://www.koldingsenior.dk/senior151145.pdf>), at stationsbygningen først blev opført i 1887-88 efter tegninger af Holsøe fra 1866. Denne fejlagtige datering skyldes formentlig en tilsvarende fejlagtig datering ved fredningen af stationsbygningerne i 1992.

Bygningsarbejde paa Kolding og Lunderskov Jernbanestationer.

I indeværende Aar skal der opføres:
paa Kolding Jernbanestation: en Bygning
for Postexpedition og en Tilbygning til
Varehuset;

paa Lunderskov Jernbanestation: en ny Ho-
vedbygning og en ny Lokomotivremise.

Tegninger og Betingelser samt Overslag
ligge til Eftersyn paa Kolding Jernbane-
station og paa Undertegneds Kontor fra
Torsdagen den 9de d. M. Skriftlige Tilbud
maa være indsendte til Undertegnede inden
den 17de d. M., Kl. 9 Aften.

Aarhus den 6te Juli 1874.

C. Bayer,
Overbaneingenier.

Fyens Stiftstidende 8. juli 1874

Huse, et Par Møller og et Garveri. Ogsaa til
denne Station har man knyttet det bedste Gaab
paa Grund af det velbyrte og velbesøgte Op-
land. Forbi Andst, hvis smukke Taarn med Spir
tager sig særdeles godt ud, Raabølle, Døllerup
og Standerup kommer man, idet Banen gjør et
skarpt Spring og løber et lille Stykke ved Siden
af Nibbanen, til Endestationen Lunderskov,
hvor en ny, ret anseelig Stationsbygning er un-
der Arbejde, og hvor der i det Hele taget ud-
folder sig en Virksomhed, som ikke er alminde-
ligt paa en Landstation.

Som det saaledes vil sees, frembyder der sig
ikke noget af mere end almindelig Interesse paa
Luren; men alene for at bese det storartede
Havneanlæg ved Esbjerg lønner det sig Ulejlig-
heden at gjøre Rejsen, som man, naar Banen
bliver tagen i Brug, kan ende paa en Dags Tid.

Fyens Stiftstidende 30. sept. 1874

Man kan af en journalistisk rejsebeskrivelse i *Fyens Stiftstidende* 30. sept. 1874 om den [Sydjydske Tværbane](#) se i beskrivelsen af en rejse fra Esbjerg til Lunderskov, at der i Lunderskov befinder sig "en ny, ret anseelig Stationsbygning ... under Arbejde". I *Middelfart Avis* konstateres det 25. sept. 1874, at "Den ny Stationsbygning ved Lunderskov var endnu i Tirsdags ikke under Tag."¹⁵⁸

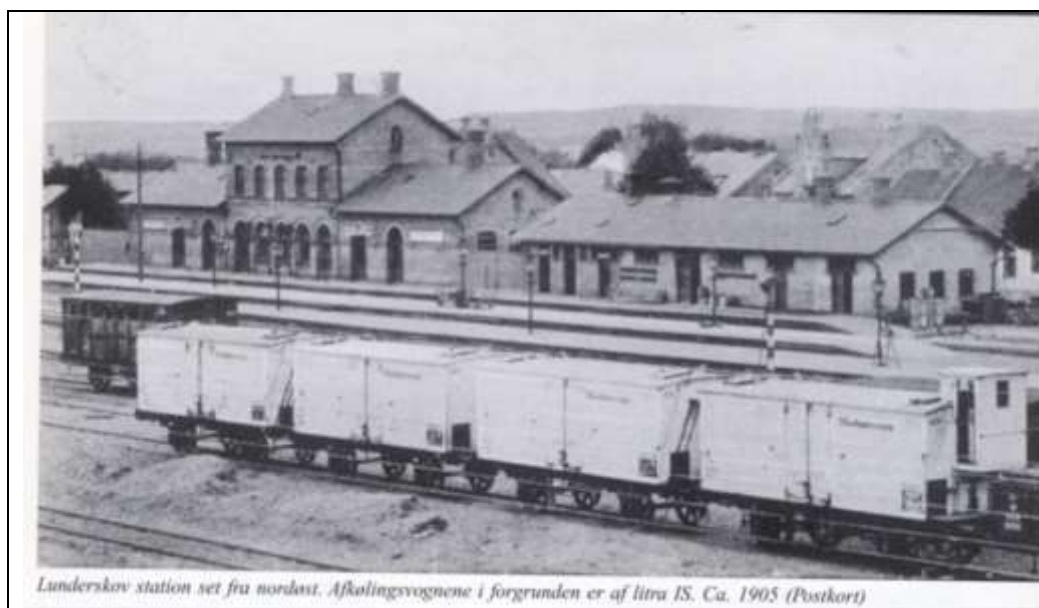
Ud fra det samtidige avismateriale, hvor bygningen af Lunderskov Jernbanestation (og Postekspedition i Kolding) annonceres i juli 1874, og hvor to samtidige avisartikler i slutningen af september 1874 beskriver en næsten opført, ny jernbanestation i Lunderskov, kan det kun konkluderes, at byggeåret har været 1874, færdiggørelse formentlig i starten af oktober ligesom indvielsen af den nye tværbane.

I [Slots- og Kulturstyrelsens fredningsbeskrivelse](#) af Lunderskov Jernbanestation fra 1992 anføres fredningsomfanget som hovedbygning og pakhus, opført 1866 og N. P. Holsøe som arkitekt.

[Hovedbygningen](#) anføres opført 1887, [pakhuset](#) i 1888 i den videre beskrivelse af de to fredede bygninger, hvor der angives BBR, matrikelnummer o. a. praktiske oplysninger.

Det er ret imponerende, at Slots- og Kulturstyrelsen formår at bringe hele tre forkerte årstal

¹⁵⁸ | 1874 faldt tirsdag på flg. datoer: 1., 8., 15., 22. og 29. Der må her således være tale om tirsdag 22. sept. 1874.

Lunderskov
Jernbanestation
o. 1905

Lunderskov station set fra nordøst. Afkolingsvognene i forgrunden er af litra IS. Ca. 1905 (Postkort)

for de fredede bygninger, hvor det rigtige opførelses år er 1874.¹⁵⁹ Oplysningen om, at Lunderskov Station skulle være opført 1866, stammer (bl.a.) fra DSB's strækningsregistrant. Af samme fremgår det, at stationsbygningen skulle være opmålt 1881, hvilket ikke harmonerer med hverken 1887 eller 1888 som opførelses år. I så fald skulle man have opmålt endnu ikke opførte bygninger.

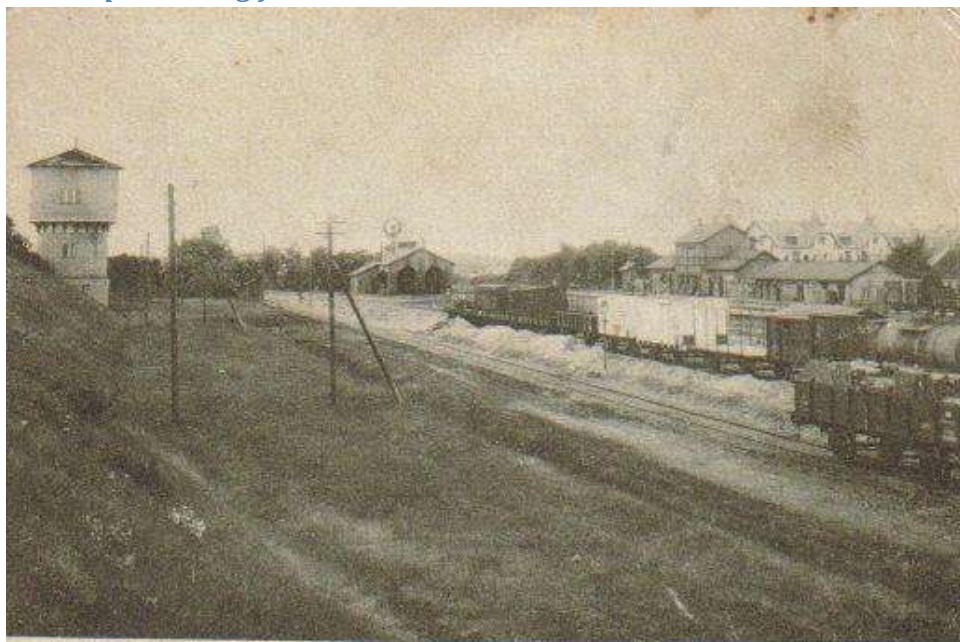
Det benyttede avismateriale kan til gengæld ikke benyttes til hverken at godtgøre særskilte opførelses år for hoved- og lagerbygning, eller om disse to, fredede bygninger er opført samme eller forskellige år. Da DSB's strækningsregistrant og BBR oplysninger heller ikke er pålidelige, er det på det foreliggende grundlag vanskeligt at komme det nærmere, end at hovedbygningen til Lunderskov Jernbanestation må have været opført i eller omkring oktober 1874, hvor tværbanen til Esbjerg blev taget i brug. Lagerbygningen muligvis lidt senere, hvis vi tager fredningsoplysningerne til efterretning.¹⁶⁰

Den i oktober 1874 nyopførte stationsbygning fik en passende, måske endda overdreven størrelse i forhold til Lunderskov som jernbaneknudepunkt. Det toetages midterparti flankeres af enetages partier. Alt i alt en stor og harmonisk bygning, også i sammenligning med tilsvarende stationsbygninger. Linjen mod Esbjerg blev i første omgang trukket uden hensyn til de byer, som banen løb forbi. Først senere har disse byer, f. eks. Andst, Vejen, Brørup mv. etableret sig som stationsbyer.

¹⁵⁹ En henvendelse til styrelsen har ikke kunnet overbevise den om, at fredningsoplysningerne måske burde revideres. Det vil blive for dyrt og besværligt, hedder det i svaret fra styrelsen.

¹⁶⁰ Det er muligvis ubegrundet at tage de fejlagtige fredningsoplysninger som andet end det, de er, en fejlagtig antagelse, baseret på informationer, der ikke kan bekræftes, endsige kontrolleres. Man kan sige, at enslydende oplysninger fra samtidige aviser ikke i gængs forstand er tilstrækkelig dokumentation. Her må man dog tage i betragtning, at der er tale om en officiel bekendtgørelse og en faktuel beskrivelse, som kun kan afvises, hvis man skulle være i stand til at hævde, at de pågældende avisberetninger om Lunderskov Jernbanestation har været fri fantasi, en indforstået spøg.

Postekspedition og jernbane

Hilsen fra Lunderskov

Et postkort med Hilsen fra Lunderskov. Der er motiv fra både jernbanen og fra det, der i 1898 [udskilt fra stationsbygningen](#) som posthus.¹⁶¹

¹⁶¹ Poststemplets dato er 21.10.1908.

Sammen med stationsbygningen fra 1866 blev der indrettet brevsamlingssted og senere postekspedition i stationsbygningen¹⁶². Samt en jernbanerestaurations, der ses registreret fra 1877. Den oprindelige stationsbygning fra 1866 var af træ, og som i alle tidens stationsbyer blev der ud over stationsbygningens restaurant også opført en kro, et Gæstgiveri over for jernbanen. I Lunderskov kom der til at ligge - lidt forskudt i forhold til jernbanestationen - Lunderskov Kro / Hotel, også kaldet [Finnemanns Kro](#).¹⁶³ Her blev der senere, da stedet ophørte, måske brændte i 1929, i 1934 bygget et [alderdomshjem](#). Som kro eller Gæstgiveri har dette sted har fra o. 1905 som Finnemanns Lunderskov Hotel afløst det oprindelige [Lunderskov Gæstgiveri](#). Det oprindelige Lunderskov Gæstgiveri ligger stadig Jernbanegade 1 som tidligere købmands- og manufakturforretning.

Postomdelingen i Lunderskov blev formentlig varetaget som et brevsamlingssted i - eller i tilknytning til - stationsbygningen fra og med jernbanens ankomst i 1866.

Så vidt, det har kunnet konstateres, skete der ikke nogen ændring heri med bygningen af den nuværende Lunderskov Station i 1874. I udliciteringen af byggeriet af den nye jernbanestation hed det i annonseringen i Fyens Stiftstidende 9. juli 1874, at der ud over den nye jernbanebygning i Lunderskov skulle bygges en "Postexpedition" i Kolding.

Først i 1887 blev der "Postexpedition" i Lunderskov iflg. [Officielle Meddelelser 1887](#), s. 53. Og man kan f. eks. i Folkebladet Sydjylland 16. nov. 1893 se, at "Postexpeditionen" midlertidigt er overdraget "Postexpedient J. H. Jacobsen". Og fra denne flytning af postexpeditionen forsvandt en [postfunktion fra Lunderskov Gæstgivergaard](#), som ellers havde ligget her fra næsten jernbanens ankomst til Lunderskov i 1866 indtil 1888, så vidt man kan konstatere ud fra annoncering af "Landposten" og "Dagvogne" fra Lunderskov Gæstgivergaard..

Af Folkebladet Sydjylland 6. okt. 1897 fremgår det, at man siden 1894 havde drøftet, at jernbanebestyreren havde fuldt nok at gøre med opgaverne på "Krydsningsstationen", hvor der efterhånden var et "Brevantal på 122.000". Tre gange så stort et aktivitetsniveau som Vamdrup Station var man oppe på i 1911 med et tilsvarende større personale på 29 mand.¹⁶⁴

Problemet i Lunderskov var, at et "Postexpeditionslokale" ikke kunne tilvejebringes inden for rammerne af den eksisterende jernbanebygning.

Da det bygningsmæssige problem var løst, udnævnte man så 5. nov. 1898 "Postexpedient" J. R. Bodholdt, Horsens til "Postmester" i Lunderskov. 1. dec. 1898 kunne Folkebladet Sydjylland ydermere meddele, at "Lunderskov Postkontor ... flyttes fra Jærnbanestationen hen til Maltgjører Juhls Ejendom ...", hvor den nye postmester så tiltrådte postmesterembedet.¹⁶⁵

Sammenfattende kan det således konstateres, at postekspeditionen i Lunderskov med jernbanens ankomst i 1866 startede med ekspedition og postvogn fra det formentlig lige over for den nyopførte jernbanestation i træ, Lunderskov Gæstgivergaard, beliggende på det nuværende Jernbanegade 1, medens stedet ejedes af Gæstgiver Juhl.¹⁶⁶ Høker Nis Christensen Juhl var i 1890 registreret som ejer af det hus i Lunderskov, som i 1898 blev solgt som Posthus. Den samme Nis Christensen Juhl

¹⁶² Vurderet ud fra det samtidige avismateriale, f. eks. Folkebladet Sydjylland 6. okt. 1897, ser det ud til, at der siden 1894 har været drøftelser om at adskille jernbane- og postfunktion, hvilket skete i 1898 med ibrugtagning af posthus og -ekspedition Frederiksberggade 4. Dette posthus blev erstattet af et nyt i Vestergade 2 i 1981 og nedrevet i 1985.

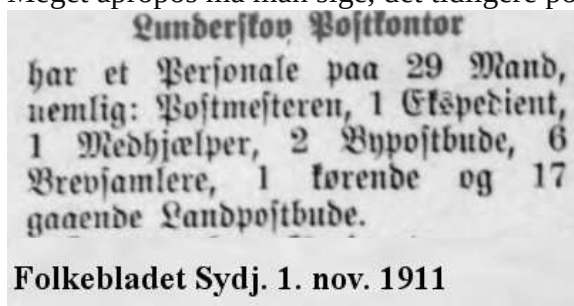
¹⁶³ Billedet af det formentlig ombyggede hotel stammer fra et kort fra 1908. Iflg. folketællingen 1911 overtog L. C. Finnemann først stedet som Lunderskov Hotel i 1909. Før Finnemann, der havde sit sted på matr. 2aq, var der Lunderskov Gæstgivergaard på matriklen ved siden af, matr. 2g.

¹⁶⁴ Folkebladet Sydjylland 1. nov. 1911.

¹⁶⁵ Folkebladet Sydjylland 5. nov. og 1. dec. 1898.

¹⁶⁶ Af samtidige avisannoncer kan man se, at "Gæstgiver" Juhl havde postekspedition her. Første registrerede annoncering er i Kolding Folkeblad 17. dec. 1878. Herefter fortløbende, indtil Kolding Folkeblad 25. juli 1888, sidste registrerede annoncering.

var i 1870 folketællingen registreret som "Gjæstgiver" Juhl, der må antages at være ophørt med at være Gjæstgiver i 1888-90 hvor postekspeditionen er ophørt fra Lunderskov Gjæstgivergaard.¹⁶⁷ Man kan af folketællingsmaterialet se, at Nis C. Juhl i 1890 har været 46 år gammel, og han har således i en moden alder skiftet fra Gjæstgiver til at være Høker i det, der senere blev posthus. Meget apropos må man sige, det tidligere postomdelingssted taget i betragtning.

Lunderskov 1911-12.

Posthusets personale i 1911. - Et postkort fra 1912 med motiv fra Storegade 27, hvor mølleren Anton Boisen i 1907 startede et mølteri under navnet Lunderskov Stations Mølle¹⁶⁸. I 1946 blev stedet overtaget af Tove og H. K. Madsen¹⁶⁹, som startede cykel-, motorcykel, senere automobilforretning og -værksted, foto fra 1946. Forretningen blev afhændet til Thomsen Auto 2006. På fotoet af Lunderskov Stationsmølle ses et bud for "colonial isenkram".

Som yderligere dokumentation for, at det nye posthus kommer til at ligge på Frederiksberggade 4 fra 1898, er der foretaget kontrolopslag i folketællingsmaterialet for 1890 og 1901 samt bekræftet i matrikelfortegnelsen for 1883, at postmester Bodholdt bor i det "nye" posthus på matr. nr. 2 by og 2bz.¹⁷⁰ Hvor Folkebladet Sydjylland blot meddeler, at "Maltgjører Juhls Ejendom" er erhvervet som postkontor, så kan man i folketællingen for 1890 se, at der er registreret en Høker Nis Kristensen Juhl, 46 år, personløbenr, 128. I husstanden er der ægtefælle og 4-5 børn. I matrikelkort 1883 kan man se, at 2by og 2bz er posthusets matrikelnr.

¹⁶⁷ Se nærmere i beskrivelsen af denne tids [værtshuse og kroer](#).

¹⁶⁸ Navnet Lunderskov Stations Mølle ses (omend utydeligt) på Storegade 27 fotoets husgavl.

¹⁶⁹ Iflg. oplysning fra sønnen Jens-Ove Madsen.

¹⁷⁰ [Historiske matrikelkort 1883, Skanderup Sogn](#).

Værtshuse, kroer, hoteller

Lunderskov Hotel / Kro. Her placeredes senere [alderdomshjemmet](#). Foto neden for skulle være dette etablissement som det har set ud før en ombygning. Desværre mangler der dokumentation i form af skriftlige kilder for denne antagelse. Der er ej heller nogen tidsfastsættelse af ombygningen. Men det kunne måske være ved L. C. Finnemanns overtagelse i 1909?

Lunderskov Stations hovedbygning og pakhus er opført i sten i 1874, tinglyst fredet i 1992.¹⁷¹ Indeholder Stationsrestaurant. Udateret postkort.

Lassens Hotel, senere Hotel Lunderskov. Opført i 1906 som afløser for Landbohjemmet, som Oskar Lassen var foreningsvært for. Han var vært for det nyopførte Lassens Hotel. Lunderskov Landbohjem, postkort dateret 29/9 1906. Lassens Hotel, udateret. Postkort.

¹⁷¹ Stationsbygningen af træ fra 1866 fik ved ombygningen i sten fra 1874 i 1877 spiritusbevilling som det eneste sted i Lunderskov, før Hotel Lunderskov også med navneændringen i 1943 fik bevillingen.

I [Vejviser for Kolding og Omegn 1894](#) anføres under "Kroer og Gæstgiverier. Lunderskov Kro, »Landbohem« Lunderskov, Lunderskov Stationsrestauration."

Lunderskov Gæstgivergaard, Kro, Hotel, Afholdshotel, også kaldet Lunderskov Hotel har været to etablissementer. Det ene, Lunderskov Gæstgivergaard kan være etableret i forbindelse med opførelsen af jernbanen gennem Lunderskov. Der er ikke omtale af kro eller beværtning i Lunderskov før dette tidspunkt, og man kan ved at sammenholde forskellige oplysninger i adresselister for Kolding Omegn og sogneprotokollerne ret sikkert slutte, at Lunderskov Gæstgivergaard er opført ca. samtidig med etablering af jernbanen gennem Lunderskov. I 1870 folketællingen er den på dette tidspunkt kun 25 år gamle Nis Christensen Juhl anført som Gæstgiver på matriklen. Han var opvokset på et par af egnens større gårde, Nagbølgaard og Dollerupgaard, som faderen Christen Hansen Juhl på skift var ejer af. I 1840 folketællingen: "Matr.nr: en Gaard, Nagbøllegaard Stednavn: Nagbølle Bye". I 1850 folketællingen: "Matr.nr: 2, en Gaard Stednavn: Lunderskov".

Første gang, vi hører om arrangementer på stedet, er ved en sammenkomst omkring en mindesten, sat ved Skanderup Kirke til minde om slaget ved Ejstrup 23. april 1849, hvor der var tre fra sognet faldne (men navnemæssigt ukendte) soldater. Sammenkomsten i denne anledning er refereret i Kolding Folkeblad 26. april 1874, og den blev afholdt på "Lunderskov Gæstgiveri".¹⁷² Desuden kan man i Kolding Folkeblad 15. sept. 1876 se annoncering af en præmieuddeling i Kolding Omegns Landboforening, afholdt på "Lunderskov Gæstgivergaard". Fra 1878-79 og frem til 1888 nævnes Gæstgiver Juhl som station for dagpostvogne i Kolding Folkeblad¹⁷³. I folketællingen for 1890 er der kommet en ny gæstgiver, Hans Jepsen Damgaard, og herefter kunne [dagpostvogne fra Gæstgivergaarden](#) se ud til at være ophørt. I avisomtale er der et spring frem til 1899, hvor der annonceres med "Dans 2. juledag". I 1901 folketællingen er der på Lunderskov Gæstgivergaard en "staldforpagter", Hans Lauridsen og en "Gæstgiver" Laurids Poulsen Lauridsen. Dette viser, at der har været kørestald til Gæstgivergaarden.

¹⁷² Hvor der fra Skanderup Sogn var 3 faldne, er der på [Bramdrup Kirkegård](#) i 1874 rejst et mindesmærke for 11 faldne soldater.

Dagvogne.

Fra Kolding (Henriksens Enke, Rendebanen) daglig over Bonsteb og Taps til Christiansfeld og Haderslev 7 Morgen og 4 Efterm., i Haderslev 10 og 7.30; tilbage fra Haderslev 8 Form. og 5 Efterm., i Kolding 11.30 Form. og 8.30 Eftm.

Fra Egved Mandag, Onsdag, Torsdag og Lørdag kl. 7 Form. til Vejle; tilbage Efterm. kl. 3½ (fra Gæstgiver Petersen).

Fra Kolding (Vognmand Koch, Laasbygade) hver Søndags Efterm. kl. 4 over B. Rebel til Egved; tilbage fra Egved Kro Morgen kl. 6.

Fra Lunderskov (Gæstgiver Juhl) hver Søndags Eftermiddag efter Iltogets Ankomst nord fra over Røjstovhus til Arangelund.

Kolding Folkeblad 7. januar 1879

Kolding Folkeblad 17. dec. 1878

I Jyllandsposten kan man 26. febr. 1905 se, at "Lunderskov Gæstgivergaard er af Gæstgiver Laursen ..." mageskiftet med en ejendom i Vejen. Og det må formentlig ses som ophør af Lunderskov Gæstgivergaard.

I 1906 folketællingen er Gæstgiveren på Gæstgivergaarden Peter Boysen. I dennes husstand er der hustru, 1 barn, 1 moder på aftægt, 3 "besøgende" og 2 "tyende". Hvis matr.nr. skal aflæses som 2aq, så kan der ikke være tale om den af Gæstgiver Laursen i 1905 ombyttede, så må det være naboejendommen, der nu er blevet Gæstgiveri, altså forud for Finnemanns overtagelse af den her beliggende ejendom.¹⁷⁴

Som Hotel Lunderskov annonceres i Jyllandsposten 12. juli 1909 "Mine nymonterede Værelser og 1. Kl. Køkken anbefales Dhrr. Rejsende. Ærb. L. C. Finnemann". Også i Jyllandsposten, 21. nov. 1911 søges "ældre, erfaren Kogejomfru eller Kokkepige" til Hotel Lunderskov, L. C. Finnemann.

Man kan af avisannonceringer¹⁷⁵ se L. C. Finnemann optræde som gårdejer, -forpagter og sælger af forskellige landbrugsartikler i Ødis Bramdrup i 1902 og 1903.

I folketællingen 1911 er Finnemann registreret som bosat i Lunderskov fra 1909, tilflyttet fra Vamdrup, står der. I denne oplysningsmæssigt ret detaljerede folketælling kan man konstatere, at L. C. Finnemann med familie boede på matr. 2aq, medens matr. 2g og 2dk beboedes af købmand Juhl og familie. De to matrikelnumre dækker over det, der nu er Jernbanegade 1 og 3. Ud fra tidligere folketællinger kan man se, at Lunderskov Gæstgivergaard lå på matr. 2g, altså det nuværende Jernbanegade 1. Ved at sammenholde med 1911 folketællingens oplysninger, så var Christen Juhl

¹⁷⁴

Folketælling 1906					
Gæstgiveri	18	Karoline Lunderskov Jensen	K	2/3 1905	11
		Peter Boysen	A	2/3 1876	9
		Karoline Boysen	A	2/3 1876	9
					Købmænd
					Købmænd

¹⁷⁵ F. eks. Folkebladet Sydjylland 30. maj 1903, annoncering fra Bramdrup Nygaard i Ødis Sogn.

Handwritten note: 1955

[illegible]

89

Her et foto, dateret til o. 1930 af lokalarkivet, med Christen Juhl og hustru Karen Juhl i baghaven til Jernbanegade 1. Bygningen i baggrunden ligner på besnærende vis et parti fra [Lunderskov Hotel](#), som skulle være brændt i 1929!! Denne bygning lå jo på matriklen ved siden af, matr.nr. 2aq. Og denne bygning kan være ombygget eller nyopført mellem 1905 og 1909, hvor L. C. Finnemann overtager matr. 2aq. En mulighed kunne være, at denne bygning har været kørestald til Lunderskov Gæstgivergaard, og at den så er blevet bibeholdt indtil mindst 1930 på Jernbanegade 1's matrikler. Det må så betyde, at Finnemanns Lunderskov Hotel er blevet modelleret efter den gamle Lunderskov Gæstgivergaard, beliggende på nutidens Jernbanegade 1.

Det betyder så med altovervejende sandsynlighed, at det nuværende Jernbanegade 1, matr. 2g, er den gamle Lunderskov Gæstgivergaard, som bygningen er kommet til at se ud i dag. Det må være den bygning, som oprindeligt blev opført omkring 1866, senest 1870, hvor Gæstgiver Nis Christensen Juhl i folketællinger er registreret som Gæstgiver.¹⁷⁸

I 1909 erhvervede L. C. Finnemann matr. nr. 2aq, det nuværende Jernbanegade 3, hvor den bygning, som muligvis er brændt i 1929 lå, og som blev indrettet som Lunderskov Hotel.¹⁷⁹

Efter 1911 ser man ikke nogen form for annoncering fra Finnemann. Man kan måske formode, at konkurrencen fra Lassens hotel, fra 1919 Lunderskov Missionshotel har gjort hoteldriften vanskelig for hans Lunderskov Hotel, der ophører med at eksistere fra omkring 1929.¹⁸⁰

Efter nogen debat i sognerådet omkring placering af et nyt alderdomshjem - hvor bl.a. Fattiggården var i spil - blev det nye alderdomshjem i 1934 placeret, hvor Lunderskov Hotel havde ligget. Fattiggården solgtes samme år til en lokal gårdejer, M. Kjær.

På Hotel Lunderskovs nuværende placering lå [Landbohjemmet](#) fra 1890, der blev efterfulgt af [Lassens Hotel](#) i 1906. Fra 1919 hed det [Lunderskov Missionshotel](#), indtil det blev til [Hotel Lunderskov](#) i 1943.¹⁸¹

Oskar Lassen var i 1901 folketællingen registreret som agerbruger og som foreningsvært på Lunderskov Landbohjem. Denne titel dækker over, at Landbohjemmet var et opholdssted, drevet af foreningen Lunderskov Landbohjem.¹⁸²

Personalet på Landbohjemmet kan man iagttage ud fra folketællingen i 1901. Her er Oskar Lassen registreret som husfader, foreningsvært og agerbruger. Altså helt forventelige prædikater, når han var vært i den forening, han formentlig også har været medlem af, Lunderskov Landbohjem.

¹⁷⁸ Den første presseomtale findes i Kolding Folkeblad 26. april 1874, hvor der rejses et mindesmærke for 3 ikke navngivne soldater fra sognet på kirkegården - som en af deltagerne har begravet på slagmarken. Sammenkomst i [Lunderskov Gæstgiveri](#).

¹⁷⁹ Man kan i folketælling 1911 se, at L. C. Finnemann og familie bor på matr. 2aq, købmand Juhl og familie bor på matr. 2g, hvor tidligere Lunderskov Gæstgivergaard lå, se [foto og beskrivelse](#).

¹⁸⁰ Man kan af Kraks Vejviser, henholdsvis 1927 og 1930 se, at Lunderskov Hotel er forsvundet, og kun Lunderskov Missionshotel er tilbage.

¹⁸¹ I [Kraks Vejviser 1917](#) og 1918 hedder stedet Lassens Hotel, i [1919](#) Lunderskov Missionshotel.

¹⁸² Samtidige aviser og folketællinger.

Søsteren Dora Lassen er husbestyrerinde. Der er yderligere en søster, Marie Lassen, 2 stk. tyende og 2 mandlige logerende.

Det har været et absolut mindre etablissement, også når man sammenligner med personalet iflg. 1911 folketællingen. Her er Oskar Lassen og Dora Lassen henholdsvis gæstgiver og husbestyrerinde. Der er desuden 3 pensionærer, 6 logerende, 1 ”tjenestetyende”, 1 hotelkarl, 1 serveringsjomfru, 1 kokejomfru, 1 stuepige, 2 køkkenpiger. Desuden bor der en staldforpagter, [Jens C. Laustsen](#) med kone og børn.

Lassens Hotel var flere gange til debat i sognerådet mht. spiritusbevilling og gæstgiveri. Allerede før det indremissionske flertal i sognerådet fra 1913 blev det nedstemt at give denne bevilling.

Ud fra annonceringer i den samtidige presse, Folkebladet Sydjylland, kunne det se ud til, at Oskar Lassen nok har erhvervet Landbohjemmet i 1905. Og i febr. 1906 dukker de første annonceringer fra Lassens Hotel op.

Foreninger af samme type som Lunderskov Landbohjem findes også i omegnens mindre byer. Der høres sporadisk om foreningsarrangementer i 1906. Men herefter hører vi ikke mere til den forening. Sammenligner man med andre Landbohjem, så kunne et fællestræk være, at de som forsamlingshuse syd for Kongeåen blev bygget og dannet for at kunne mødes på egne (danske) betingelser uden de tyske myndigheders indblanding. Da Lunderskov Landbohjem er en forening med lokaler nord for Kongeåen, skal der dog nok søges andre begrundelser for denne forenings dannelse. Forudsætningen for at belyse dette er, at der er bevaret foreningsarkivalier.¹⁸³

Lunderskov.
Medlemmer af det tidligere „**Lunderskov Landbohjem**“ indbydes til et **Møde**, som afholdes paa **Lassens Hotel** Fredag den 1. Juni, Efterm. Kl. 5.
Dagsorden: Vedtagelse af ny Love, Bestemmelse om en Udflugt.

Folkebladet Sydjylland 29. maj 1906

[Lassens Hotel](#) måtte med manglende spiritusbevilling så klare sig på anden vis. Her en annonce i Kolding Omegn fra 1914. Lunderskov Landbohjem fortsatte som forening, også efter at det nye hotel var opført på foreningens pensionats beliggenhed, hvor Landohjemmet havde ligget.

[Lassens Hotel](#) under opførelsen i 1906. Der forlyder intet i den samtidige presse om, at Landbohjemmet skulle være brændt. Det er muligvis Landbohjemmets kørestald (t.v.), som Lassens Hotel overtager.

¹⁸³ En søgning på 'lokalarkiver viser materiale fra Jels, Vedsted, Oksbøl, Holbøl, Abild, Bryrup, Kauslunde, Søndergade (Vejle), Esbjerg og Omegn, Tinglev. Fraset en enkelt undtagelse ud over Lunderskov, alle syd for Kongeåen.

De første annonceringer fra Lassens Hotel starter 21. febr. 1906. Hotelbyggeriet må således nok formodes at være startet i 1905.

Teatret
i
Lunderskov.
(Lassens Hotel.)
Dilettantforestilling
i veldædigt Øjemed
Mandag den 26. Februar,
Kl. 8. pr.
og
Onsdag den 28. Februar, Kl.
7 1/2. pr.
Der opføres:
En af dem skal giftes,
Lystspil i 1 Akt.
Paa Familiebal,
Farce med Sang i 1 Akt.
En Tordenskylle.
Efter Forestillingen Mandag Bal
til Kl. 2.
Billetpriser: 1. Parket 1. Kr.
2. Parket og Nr. Balkon 75 Øre.
Staaaplads og Børn 50 Øre.
Billetter kan forudbestilles hos
Fæstemand Eiler, Lunderskov
(Telefon Nr. 38).

Folkebladet Sydjylland 21. febr. 1906

Det nyopførte Lassens Hotel

Lunderskov Missionshotel, kort dateret 1924 og 1927.

I tiden o. 1. verdenskrig toppede Dansk Afholdsforening med o. 69.000 medlemmer. Man kan i Kraks Vejviser se, at Lunderskov Missionshotel mellem 1942 og 1944 blev til [Hotel Lunderskov](#). Navneændringen kan muligvis skyldes en nu opnået spiritusbevilling¹⁸⁴.

Derimod har der tilsyneladende ikke været forsøg på at hindre spiritusudskænkning på [Lunderskov Stationsrestauration](#), som fra 1877 i adskillige år havde den samme restauratør, N. P. Sundblad. I de tilgængelige sogneprotokoller figurerer stedet simpelthen ikke som diskussionsemne mht. spiritusbevilling.

¹⁸⁴ I [Kraks Vejviser 1942](#) figurerede hotellet stadig som Lunderskov Missionshotel, i [Kraks Vejviser 1944](#) er navnet ændret til Hotel Lunderskov. Af protokoller for Lunderskov og Omegns Grundejerforening fremgår det, at man 3.2.1943 afholdt møde på Hotel Lunderskov (gennemset af Anna Jespersen, meddelt herfra). Navneændringen (og evt. også spiritusbevilling) i forbindelse hermed må således være sket senest 3.2.1943, formentlig en gang i 1942.

Ud over at være restauratør i en menneskealder i Lunderskov, var N. P. Sundblad også et par år 1881-82 agent i den massive udvandring, der foregik fra Danmark ca. 1835-1914 i et omfang af 172.073 udvandrede 1868-1900¹⁸⁵. Der annonceredes med Sundblad som agent i pressen. Men hvor mange, der er udvandret fra sognet under indflydelse heraf, kan der ikke siges noget om ud fra det gennemsete kildemateriale. Det har nok ikke været alverden. Netop i 1880'erne gik det rigtig godt for landbrugslandet Danmark. Så der har ikke været den umiddelbare tilskyndelse, begrundet i nød, som ellers har været drivkraften i store dele af udvandringsbølgen fra Europa i disse år. Iflg. det hovedværk, som grundigst har undersøgt udvandringen fra Danmark¹⁸⁶, var der en markant forøgelse af udvandringen i 1880-84, men et markant fald fra 1895-99. Det relevante materiale, hvis Sundblads rolle i udvandringen skulle undersøges, ville være registreringer i Vejle Byfogedarkiv 1879-85. Samt materiale fra politiets årsberetninger og forskellige statistiske sammendrag, der i givet fald skulle sammenholdes.¹⁸⁷

O. 1910 kunne det se ud til, at N. P. Sundblad disponerede over en eller flere ejendomme omkring Jernbanestationen, hvor butikker, værelser kunne fås til leje.¹⁸⁸ Den tidligere Gjestgivergaard har måske været her imellem. I 1911 folketællingen ejede den tidligere ejer, Nis Christensen Juhl tilsyneladende igen stedet, udlejet til sønnen, købmand og manufakturhandler Christen Juhl. Den gamle Gjestgivergaard blev som anført solgt af N. C. Juhl o. 1890, og den kunne så være generhvervet efter mageskiftet i 1905, hvor den fra velsagtens 1906 er ophørt som Gjestgivergaard, indtil den fra 1909 blev erstattet af Finnemanns Lunderskov Hotel.

Til Amerika.
State-Linjen
 befordrer 3 Gange om Ugen Passagerer til alle Pladser i Amerika.
 God Behandling og udmærket rigelig Kost paa stærke, ny og hurtigsejlende Skibe til billigste Priser.
 Arbejde anvises Passagerer fra Kontoret i Chicago.
 Trykte Oplysninger om Arbejdsforholdene samt om frit Land, tilsendes ved at henvende sig hos
 Hr. N. P. Sundblad, Restauratør, Lunderskov Station,
 samt hos
 Hr. Assistent Jul. Møller, Kolding, eller hos
 Vincens Niber,
 Kolding Folkeblad 26. 26. febr. 1881

State Linjen
 til
AMERIKA.
 Denne for sin Omhyggelighed for Passagerernes Velvære saa bekjendte Linje, befordrer hver Fredag Passagerer via **Glasgow** og **New-York** til alle Pladser i **Amerika** til Dagens billigste Priser.
 Salg af Jordejendomme, Arbejds- og Tjenesteplasser anvises fra Kontoret i **Chicago.**
 Nærmere angaaende State Linjen meddeles af
 Gjestgiver Sundblad, Lunderskov,
 Kolding Folkeblad 3. april 1882

Hotel- og restaurationsvæsen i Lunderskov afspejler temmeligt nøje det herskende religiøse og - afspejlet i sognerådet - politiske magtforhold, suppleret med den o. århundredskiftet ganske stærke afholdsbevægelse med en spiritusbevilling, der tidligst i 1943 bliver givet til Hotel Lunderskov,

¹⁸⁵ Kristian Hvidt, Flugten til Amerika, Aarhus 1971, s. 539..

¹⁸⁶ Kristian Hvidt, Flugten til Amerika, Aarhus 1971, tabeller s. 541.

¹⁸⁷ Dette materiale er ikke gennemset. Heller ikke diverse statistiske publikationer omkring befolkningstællinger, se f. eks. Kr. Hvidt, s. 68.

¹⁸⁸ F. eks. annoncering i Folkebladet Sydjylland 2. nov. 1910.

som Lunderskov Missionshotel på dette tidspunkt har taget navneforandring til. medens spiritusudskænkning uden problemer har kunnet foretages på jernbanerestaurationsen siden 1877.

Stationsbyens centrale færdselsåre var Storegade, hvor det tidlige byggeri startede omkring stationsbygningen. Her var Landbohjemmet, senere erstattet af Lassens Hotel, sagførervirksomhed, købmands- og bagerbutik og flere andre, forskellige forretninger. Over for den ny anlagte bane lå [Lunderskov Gæstgivergaard](#), Afholdshotellet, Lunderskov Kro m. fl. navne.

I kronologisk rækkefølge har der været Lunderskov Gæstgivergaard eller Kro, senere Afholdshotellet, som i 1909 afløstes af Finnemanns Lunderskov Hotel. Fra 1877 Jernbanerestaurationsen, fra 1890 Landbohjemmet, der i 1906 erstattedes af Lassens Hotel, 1919 Lunderskov Missionshotel, 1943 Hotel Lunderskov.

Der var 2 nøh 3 ting der især havde interesse for den danske kong Christian IV - nemlig ol, damer og mursten...

- derfor kaldes han ofte for "Byggekongen" måske uden nogensinde at havde haft en murske i hånden...

Niels Peder Christian Holsøe
- han var en byggekonge, dog uden krone...

Hvis fodaftryk de fleste danskere har set mere end een gang dog oftest uden at vide det...

Andelsmejerierne startede i 1882 - og blev den dominerende mejeriform, som reformerede tidligere tiders ikke altid så kvalitetsprægede mælke-, smør-, og osteproduktion. Sideløbende var der i starten privatejede fællesmejerier, som vi kan se det i Gjelballe og herregårdsmejerier, dvs. herregårde eller større gårde, som kunne håndtere større mængder af mælk på en mere ensartet og hygiejnisk måde, end tilfældet havde været på de enkelte gårdbrug. Men det var helt klart andelsmejerierne, der både teknisk og økonomisk blev dominerende i mejeridriften. Også selv om religionen kunne lægge en bremse på den økonomiske gevinst.

Lunderskovs position som det transportmæssige centrum i et landsogn kan demonstreres med, at der her blev placeret 2 andelsmejerier, som igen var et udtryk for religionens og missionens rolle i C. J. Moes tid i sognet, et søndagshvilende mejeri, som brød ud fra det i 1888 etablerede Skanderup Andelsmejeri¹⁸⁹ under navnet Lunderskov Andelsmejeri, bygget i 1895-96 og ligesom Skanderup Andelsmejeri fra 1912 placeret op til jernbanen, på Jernbanegade. Skanderup Andelsmejeri blev i 1912 flyttet fra Skanderup til Lunderskov, også op til jernbanen ved Frederiksberggade, der er en forlængelse af Jernbanegade.

Det gamle mejeri i Skanderup. Fotografiet må være fra før 1922, hvor mejeriet ombyggedes til Valgmenighedskirke. Ombygningen har været betydelig, kan man se på vinduer og murværk og det efterfølgende billede af den ombyggede kirke, hvor vi har Skanderup Valgmenighedskirke,

¹⁸⁹ Skanderup Andelsmejeri flyttede i 1912 til Lunderskov, hvor det blev placeret ved jernbanen, Frederiksberggade. Mejeriets bygninger i Skanderup blev ombygget til valgmenighedskirke for den valgmenighed, der var blevet dannet i 1910 under indtryk af modsætningerne mellem folkekirkens missionske dominans under pastor C. J. Moe og de medlemmer af folkekirken, som ikke sympatiserede med alt, hvad det indebar, både forkyndelsesmæssigt og hvad det havde som konsekvens for det daglige liv, f. eks. søndagshvile og anden gudelighed i det daglige.

formentlig ret nyopført, d.v.s. o. 1922. Man har her endnu ikke igangsat renovering af kirkegårdspartiet ud til Kastanie Alle, som det fremgår af et nyere foto af kirken.

Desuden et postkort med foto af efterfølgeren for Skanderup Mejeri, Andelsmejeriet Skanderup, opført 1912 i Lunderskov ved jernbanen, Frederiksberggade 15.

Det søndagshvilende Lunderskov Mejeri fra 1895-96 i Lunderskov lå også over for jernbanen, Jernbanegade 9.

Der var i Danmark i alt 11 sogne, hvor man (ret uøkonomisk) oprettede både søndagshvilende og almindelige andelsmejerier, som så skulle dele den mælk, der var til rådighed.

Drabæks og Rolles Mølle¹⁹⁰

Fra gammel tid var der i landsbyen Lunderskov to møller, Drabæks Mølle og Rolles Mølle. Man kan af folketællingsmaterialet se, at Rolles Mølle i 1787 var størst i folketal, 11 mod Drabæks Møllens 6. I 1840 var folketallet på Drabæks Mølle steget til 14, Rolles Mølle er her ikke registreret.

Drabæks Mølle optræder som navn første gang i Kancelliets Brevbøger i 1578 iflg. Nordisk Forskningsinstituts navneforskning. I Kronens Skøder Første Bind 1535-1648, hedder det s. 189 for 22. dec. 1578, "... Christoffer Lindenov til Valbygaard ... faar ... for ... Schanderup S. og By 2 G. og 1 Mølle, kaldet Drabecks Mølle...".

Man kan ud fra dette citat fra Kronens Skøder slutte, at kronen nok senest med reformationen i 1536 har erhvervet Drabæks Mølle - hvilket var det almindeligste med de af kirken ejede vandmøller. Det har også været helt almindeligt, at en del af disse møller blev overdraget til adelen, her altså Christoffer Lindenov, som så i 1578 igen afhænder til kronen til gengæld for et par andre gårde i Anst Herred. Møllen har muligvis fungeret under et kloster i Kolding før reformationen, i så fald indtil 1529.

Slår man op i [Nygårds Sedler](#), forekommer Drabæks Mølle første gang i 1688 som ejet af kongen, brugt af møller Peter Nielsen. Også Rolles Mølle er registreret i Nygårds Sedler 1688, her uden ejer, hvorimod kronen stod som ejer i 1704.

Begge møller er vanskelige - for ikke at sige umulige - at efterspore mht. oplysninger før det her anførte.

Derfor må det nok betragtes med nogen skepsis, når det i forskellige beskrivelser hævdes, at Drabæks Mølle, kan tilbageføres til 1100-tallet. Der mangler slet og ret dokumentation.¹⁹¹

I [kornkammeret.dk](#), hvor denne myte anføres - muligvis også dens (kommercielle) oprindelse - gives der også nyttige og rigtige beskrivelser af møllens nedbrænding i 1660 under Karl Gustav Krigene 1657-1660 og i 1907, hvor møllen genopførtes i den nuværende skikkelse.

Rolles mølle ligger med Drabæks Mølleå løbende langs avlsbygningerne. De nuværende bygninger er opført i 1871. Mølleriet blev nedlagt i 1950'erne.

¹⁹⁰ I 2012 udkom Slægten fra Drabæks Mølle i Skanderup Sogn, forfatter Hans Grue. Slægten følges 1634-1930, dvs. efterkommere af møller Peder Nielsen, 1634-1697. [Se bogomtale](#).

¹⁹¹ Tidligere museumsinspektør Christian Fischer er arkæolog og en af landets fremmeste eksperter på vandmøller. Han har i 2004 udgivet [Tidlige danske vandmøller](#). Det er ikke Christian Fischer bekendt, at der skulle være arkæologiske vidnesbyrd om en vandmølle fra 1100-tallet, hvor Drabæks Mølle nu ligger. Den manglende arkæologiske dokumentation betyder derfor, at 1100-tallet som Drabæks Møllens historiske rødder i bedste fald er tvivlsomme oplysninger og under alle omstændigheder mangler arkæologisk dokumentation. De tvivlsomme dateringsangivelser for Drabæks Mølle, finder man i [DSB Museumtog](#), [Den store danske](#), Gyldendals Encyclopædi, [Kornkammeret.dk](#), [HistoriskAtlas.dk](#), [VisitKolding](#), [Wikipedia](#) (som angiveligt har skrevet direkte af efter Kornkammeret.dk og muligvis Gyldendals Encyclopædi), Kulturstyrelsens [Bygningskultur 2015](#). Der kan sikkert findes flere eksempler. Men her er der et godt eksempel på, at en fjer er blevet til mindst fem høns - en tvivlsom påstand bliver ikke mere rigtig af at blive gentaget, uanset antal gange.

Drabæks Mølle o. 1945

Rolles Mølle i dag

Rolles Mølle o. 1900

I Danmark er [de](#) første skriftlige belæg for vandmøller skriftlige kilder fra 1130'erne: Vittskövle i 1131 (Necrologium Lundense, s 75), Värpinge i 1133 (Diplomatarium Danicum 1 II 56) og Næstved i 1135 (DD 1 II 64). Herudover kendes der ingen tidlige dateringer af vandmøller, undtagen enkelte arkæologiske udgravninger af mølledele, som med kulstof-14 metoden daterer de tidligst kendte vandmøller i Danmark til tidlig middelalder. Som det vil fremgå neden for, så blev vandmøller i middelalderen stort set udelukkende oprettet i forbindelse med klostre, hyppigt også uden for klostrets mure. Der har aldrig eksisteret et kloster i Lunderskov. Der har i Kolding fra 1286 eksisteret et franciskanerkloster, som blev nedlagt i 1529. Der findes adskillige fantasifulde beretninger om møllens udspring i 1100-tallet, muligvis alle med Kornkammeret som inspiration. En enkelt underbygger påstanden med, at der skulle være fundet munkesten under den nuværende mølle, som peger på 1100-tallet. Hvordan melder denne historie intet om.

Der er heller ikke, så vidt det har kunnet efterprøves, fundet arkæologiske vidnesbyrd om en mølle i Lunderskov. Det må derfor nok om Drabæks Mølle konstateres, at møllen er nævnt første gang skriftligt i 1578 i Kronens Skøder, og at dens eksistens næppe kan dokumenteres før dette skriftlige udsagn.

Mølletypen på Drabæks Mølle kendes ikke før efter midten af 1700-tallet hvor dens ene [overfaldskværn](#) var blevet til 3, og i 1777 fik den yderligere indlagt en grubbekværn (kværn, som bruges til afskalling af byg og fjernelse af skægget på andre kornsorter). Da havde den i nogle år været i selveje. Senere reduceredes antallet af kværne til to.

Drabæks mølle ophørte i 2008 med en nu moderne, eldreven, økologisk certificeret mel- og grynproduktion, som er henlagt til Vejle Havn. Den stadig naturskønt beliggende mølle er privatejet og kan kun ses udefra.

Om vandmøller generelt, se [Appendix3](#)

Forskellige erhvervsvirksomheder i øvrigt

Som stationsby var Lunderskov med i en landsdækkende industrialiseringsproces, der efterhånden reducerede det gamle primære erhverv, landbruget til en plads som leverandør og bidragsyder til de nye industrielle erhverv.

Her medtages nogle vigtige lokale bidrag til denne erhvervsmæssige proces.

DAKA

DAKA, Dakavej 12, 6640 Lunderskov. Fabrikken efter ombygning i 1999.

Kildematerialet til DAKAs historie er sparsomt. Man kan finde en smule, ikke meget, på [Slagtermuseet i Roskilde](#).

Danske Andelsslagteriers Kødfoder og Albuminefabrik i Lunderskov blev stiftet den 29. oktober 1948 af andelsslagterierne i Aabenraa, Kolding, Gråsten, Rødding, Sønderborg og Vojens. Således er fabrikken en del af andelsbevægelsen, in casu andelsslagterierne.

Fabrikken begyndte sin virksomhed den 1. november 1948 i den af Andelsslagteriet i Kolding i 1943 opførte fabrik i Lunderskov.

I 1907 erhvervede slagter [Jonas Mathiesen](#)¹⁹² sig 7 tdr. land, iflg. de tilgængelige oplysninger beliggende ved Gelballevej og Østergade. Han oprettede her en destruktionsanstalt for selvdøde dyr. Senere blev der også etableret sæbeproduktion på stedet.

¹⁹² I den benyttede tekst (svensk) hedder det i note 50: "Omkring 1840 overtager Bodil og Hans's datter Margrethe Katrine Hansdatter og hendes mand Simon Lauritsen, som kommer fra gård nr. 4 i Lunderskov, og de har gården ved folketællingen 1834, men ca. 1840 og årene fremover havde gården skiftet ejere. Der blev solgt af 7 tdr. land jord til en Jonas Mathiasen, som, oprettet en destruktionsanstalt for selvdøde (dyr).

Jonas Mathiesen med familie, en lastbil, der tilhørte firmaet og ejendommen, der lå der, hvor senere DAKA blev opført. Tidsmæssigt er de bragte fotos dateret fra o. 1912 til 1930'erne, d.v.s. kort før firmaet blev solgt til H. L. Jørgensen.

På Lunderskov Lokalarkiv, hvor fotos fra Jonas Mathiesens virksomhed stammer, er der varierende bestemmelser af tiden, hvor Jonas Mathiasen startede virksomheden. Enten 1907 eller 1912. Virksomheden hævdes også at have ligget stille indtil 1924. Det er dog under alle omstændigheder ukorrekt at kalde virksomheden DAKA, hvad der først var tale om fra 1948.¹⁹³

Grundlæggeren af sæbeproduktionen på Hermes, Møllegade 4-6, Lunderskov.

Hans Lorenzen og hustru Anne Marie Jørgensen samt 2 børn. Det på fotoet yngste barn, Tage Jørgensen er født i 1943. Derfor må fotoet være fra 1944-45 og ikke som angivet af Lunderskov Lokalarkiv 1930-40.

Familiens hus kom senere til at ligge ved siden af LM (Lunderskov Møbelfabrik), som også blev grundlagt i 1940, næsten samtidig med, at Hermes startede i Møllegade,

Den blev efterhånden udvidet, og en tid var der også sæbefabrik ved siden af. Slagteriet købte siden stedet, og det er så det, som er blevet til D.A.K.A.

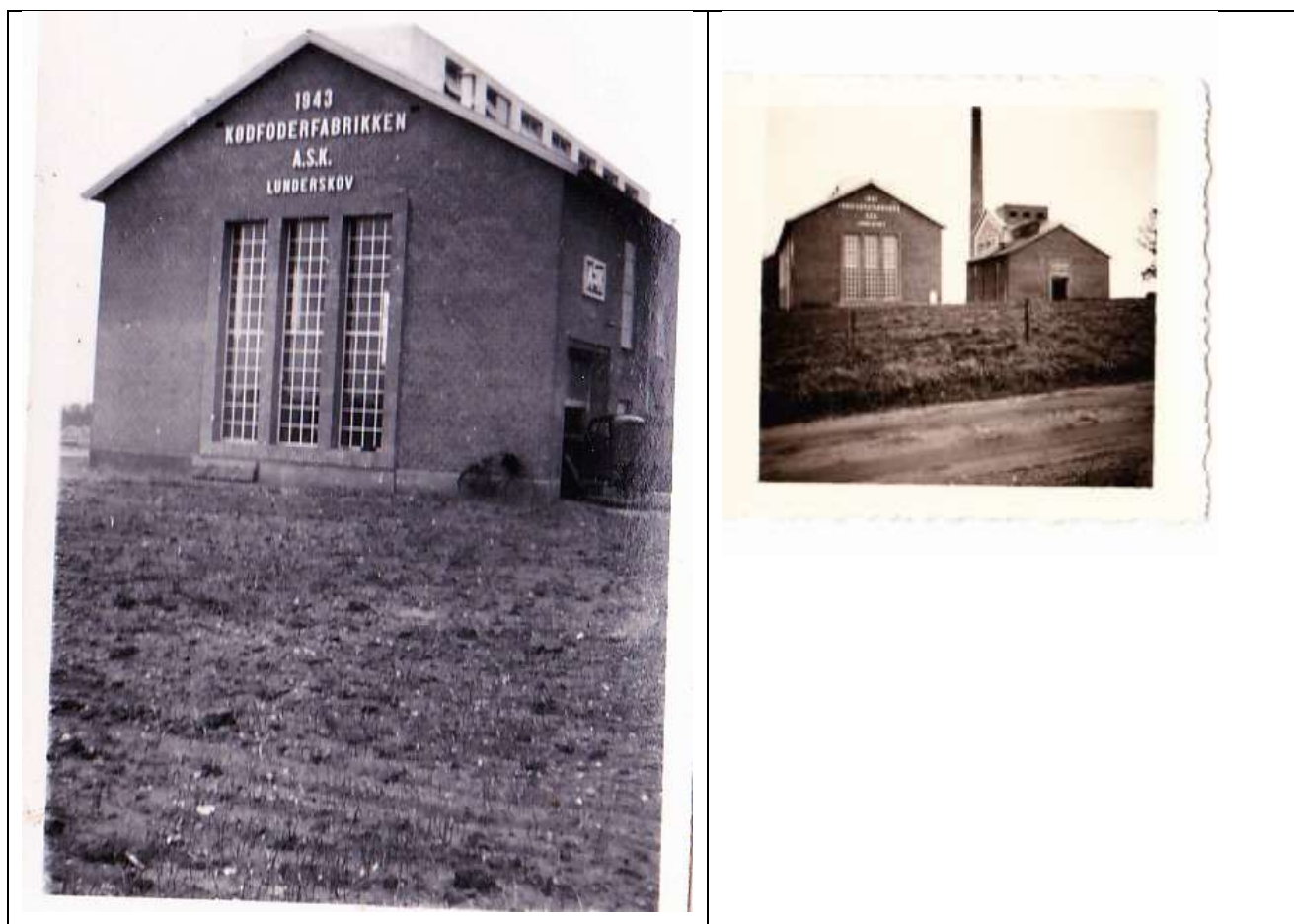
Gården har oprindeligt været beliggende ved Gelballevej (Østergade). *Hör till: Margrete Katrine Hansdatter254.*. I kirkebogen for 1900 figurerer som viet Jonas Mathiesen, tjenestekarl, født 5. aug. 1875, gift 5. nov. 1900.

¹⁹³ Forudsat Slagterimuseets oplysninger om stiftelsen af DAKA er korrekte.

Lunderskov.

I 1937 erhvervede Hans Lorenzen Jørgensen Jonas Mathiesens ejendom¹⁹⁴, og sæbeproduktionen på ejendommen foregik på en fabrik bag stuehuset, hvor familien Jørgensen boede 1. sal.¹⁹⁵ Denne sæbeproduktion blev i 1940 flyttet til Hermes, Møllegade i Lunderskov, over for Lunderskov Mejeri. Sæbeproduktionen fortsatte indtil 1959. Ud over sæbeproduktion havde Hans L. Jørgensen i Lunderskov også vaskeri, bil- og vaskemaskineudlejning og en lille badeanstalt.

Man kan måske sige, at valget af placering for det senere DAKA på Dakavej har været en naturlig forlængelse af de aktiviteter, som Jonas Mathiasen siden 1907 havde på stedet.

Før stiftelsen af DAKA i 1948 hed de i 1943 opførte bygninger ”Kødfoderfabrikken A.S.K. Lunderskov, som det ses af et næsten samtidigt fotografi. A.S.K. har så velsagtens været navnet fra opførelsen i 1943, Andelsslagteriet Kolding, benyttet indtil fabrikken DAKA stiftedes i 1948.

¹⁹⁴ Iflg. oplysninger fra Lunderskov Kommunes Lokalhistoriske Arkiv, nummer B1067, etablerede Jonas Mathiesens søn, Christian M. i april 1932 sæbefabrikken Hermes, som Hans Lorenzen Jørgensen så overtager i 1937 og i 1940 flytter til Møllegade i Lunderskov. Disse oplysninger bekræftes af oplysninger i disse års folketællinger.

¹⁹⁵ Oplysninger om Hans Lorenzen Jørgensen, Hermes m.v. er givet af sønnen, Tage Jørgensen. De her omtalte bygninger er for længst nedrevet, efter Kolding Andelsslagteri i 1943 erhvervede ejendommen.

Medlemskredsen er senere blevet udvidet med Tønder Andelsslagteri, der blev optaget 1956, Esbjerg Andels-Svineslagteri 1960. Herefter er samtlige syd- og sønderjyske andelsslagterier blevet ejere af virksomheden. De første direktører var E. Lerche, der efterfulgte direktør H. Møller-Olsen fra Kolding i 1950.

Med landbrugets øgede produktion og eksport af animalske produkter, hvor andelsbevægelsen spillede en hovedrolle, blev perioden 1870-1914 landbrugets økonomiske glansperiode. Den gunstige prisudvikling i landbruget skabte indkomster og investeringer i nyt materiel, og det var specielt store gårde og godserne, som var ledende i udviklingen, indtil andelsbevægelsen fra 1882 satte de middelstore gårdmandsbrug i førertrøjen.

Et væsentligt element i den gunstige økonomiske udvikling i landbruget var jernbanenettet, i Lunderskov fra 1866 som en overordentlig væsentlig transportfaktor. På længere sigt kostede det landbruget arbejdskraft, både direkte til jernbanearbejdet, men også med urbaniseringen, afvandringen til byerne og med emigrationen, Flugten til Amerika.

I 1887 gik 500 landmænd på Horsensegnen sammen og stiftede det første andelsslagteri, der allerede begyndte slagtingen samme år. I Kolding afholdtes den 29. maj 1888 stiftende generalforsamling for andelsslagteriet her. Gårdejer Hans Buch, Seest, der havde været formand for det udvalg, der arbejdede med sagen, blev valgt som slagteriets første formand.

Under hård konkurrence med de private slagterier voksende antallet af andelsslagterier til 26 i 1900 til 44 i 1914. Ved 1960'ernes begyndelse var antallet nået op til 62, fra 1990 under navnet Danish Crown, der efter årtusindskiftet udviklede sig til en af verdens førende kødproducenter. De mange mindre andelsmejerier er efterhånden blevet fusioneret til større enheder. Det var de mange fusioner, der førte til dannelsen af Danish Crown. Navnet introduceredes i 1970. Omkring årtusindskiftet skete de markant største fusioner og nedlæggelse af mindre andelsslagterier. I 2010 ændres Danish Crown fra andelsselskab til aktieselskab. Dette kan med nogen rimelighed ses som andelstankens endelige gravlæggelse inden for slagteriområdet.

Produktionsmæssigt kan det være vanskeligt at tegne et klart billede af DAKA gennem tiderne. Ved starten var fabrikken indrettet med 3 tørsmeltere og et benzinekstraktionsanlæg. Der produceredes ud fra slagteriaffald og selvdøde dyr.

De tiltagende slagtninger krævede, at der igen i 1954 blev indrettet transportbånd, der muliggjorde afhentning af slagteriernes affald løst i vognkasser.

I 1956 blev der opført en ny lagerbygning, og forarbejdningsteknikken blev løbende ændret med f. eks. centrifuger, anlæg til transport af materialer fra ekstraktionsanlægget, og et mølteri.

Det var betydelige og stigende mængder af råvarer, der blev tilført fabrikken. I regnskabsåret 1948-49 indtil 1960-61 steg råvaremængden fra 4,3 til 15,9 mio. kg, antallet af selvdøde dyr steg fra 16.000 stk. til 59.000 stk. i 1960-61.

Som den første fabrik i Europa blev afdelingen i Lunderskov certificeret med både de såkaldte animalske biprodukter og fødevaringredienser i én fabrik. Det var under navnet DAKA Proteins, en del af DAKA a.m.b.a., der på et tidspunkt ejedes af 19 andelshavere, størstedelen af den danske og svenske kødindustri.

I 2011 overgik DAKA i kølvandet på Danish Crown til aktieselskabsformen, DAKA Denmark A/S Dakavej 12 6640 Lunderskov.

Nyeste nettoomsætning er i 2014 kr. 825.456.000.

Antal ansatte i hele koncernen angives aktuelt til 200-499. Der sker forarbejdning af svinekød, Fremstilling af andre kemiske produkter, engroshandel med fisk og fiskeprodukter, genbrug af sorterede materialer.

De nyeste beskæftigelsestal for Lunderskov afdelingen er 22 i 2008.

Først med 1980'ernes vandmiljøplaner blev der for alvor gjort noget ved **spildevandsproblematikken**.

Spildevandet fra DAKA SARVAL, Lunderskov ledes nu direkte til et kommunalt rensningsanlæg. Ved tilsynet i 2014 blev der ikke observeret lugtgener.

Det blev ved tilsynet oplyst, at eksternt firma tjekker støvfiltre og udskifter ved behov.

Der har tidligere været problemer med skumdannelse på kommunens rensningsanlæg, der modtager spildevand fra DAKA, men efter en udskiftning af membraner på ultrafiltreringsanlægget forekommer dette ikke længere.

Den nyeste tilsynsrapport fra 2015 har kun minimale anmærkninger til miljøforholdene på fabrikken. Der har også løbende været stor velvilje i forhold til den vigtige arbejdsplads i de kommunale lokalplaner.

Af kendte **arbejdsulykker** på DAKA kan nævnes den tragiske i 1950, hvor en 29 årig slagtersvend, familiefar med to børn opholdt sig i et kar, der skulle rengøres, hvor han blev overhældt med kogende vand og døde et par dage senere på Kolding sygehus.

O. 1959-60 eksploderede et tørsmelteranlæg i forbindelse med et benzinekstraktion.

Fra møbelfabrik til LM Camping, LM Glasfiber, LM Wind Power, General Electric

- Fra træ til glasfiber, fra børnemøbler til møllevinger.

Johan Nielsen

Indledning

I beskrivelsen af landets - måske verdens - betydeligste firma i produktionen af vindmøllevinger, et firma, vokset op i stationsbyen Lunderskov, kan der indledningsvis refereres fra Kolding Kommunes [Kommuneplan 2013-25](#), i skrivende stund den nyeste: ”... LM Windpower er en af de største virksomheder i Lunderskov. Den har været i Lunderskov siden 1940¹⁹⁶. I de første år som møbelproducent, Lunderskov Møbelfabrik og fra 1978 som vindmøllevingeproducent med distribution til og produktion i hele verden. I 2008 flyttede LM Glasfiber sin administration og dermed ca. 300 af sine medarbejdere til Kolding.

Der vil dog stadig være fremstillings- og testvirksomhed i Lunderskov.”

Med LM Wind Power, der fra 2017 er en del af General Electric, har vi et på flere måder typisk dansk fænomen, en mindre håndværksvirksomhed, der vokser sig ind i nutiden som en global virksomhed af et betydeligt internationalt format.

Vi har her nogle individuelle virksomhedsspecifikke træk kombineret med mere generelle virksomhedskarakteristika, og en tidsspecifik historisk ramme, hvor der skal træffes valg, som kan blive afgørende for virksomhedens eksistens. Tilbage står, om der kan peges på elementer og udviklingspotentialer, der kan generaliseres som bærende for Danmarks hovedsageligt små og mellemstore virksomheder, når de som LM skal vokse ud over rammerne og opnå global succes.¹⁹⁷ Og om der i LM udviklingen har været helt enestående træk, der er tids- og personbetinget.

Det er her ikke hensigten at sammenligne med andre virksomheder i Danmark, langt mindre sammenligne på globalt plan. Men derimod er der forsøgt blotlagt en virksomhed så detaljeret, som det foreliggende kildemateriale muliggør. Og få udviklingens komponenter lagt i en ramme, hvor der så forhåbentlig vil vise sig mulighed for konkluderende karakteristikker.

Virksomheden startede i Lunderskov med to lokale snedkere, som begge kan regnes som stiftere af det, der som LM Glasfiber blev til LM Wind Power i 2001¹⁹⁸, og som i 2017 er opkøbt af General Electric for 11,2 mia. kr.¹⁹⁹ Det er Ejnar Anholm Lorentzen, født 1914 i Janderup vest for Varde, udlært som snedker i Gredstedbro. Og Aage Hilmar Skouboe, født 1918 i Sneum syd for Varde (nu Tømmerby), udlært som snedker i Skads.

De to snedkere kan muligvis godt have kendt hinanden fra denne del af Vestjylland, hvor der er en afstand på mellem 30 og 40 km, afhængigt af ruten, mellem de to byer. Med afstanden og datidens transportmuligheder er det dog mindre sandsynligt, også selv om de begge er blevet uddannet inden for snedkerhåndværket. Men de har konstaterbart været nært forbundet personligt og som samarbejdspartnere fra begyndelsen af 1940'erne i Lunderskov.

De har formentlig lært hinanden at kende ved en samtidig ansættelse hos snedkermester Roldsgaard, Storegade 19 i Lunderskov. Og de forblev livslangt venner og samarbejdspartnere i det, der i 1941 blev stiftet af Ejnar Lorentzen som *Lunderskov Møbelfabrik, LM*, indtil Lorentzen i 1977 afhændede

¹⁹⁶ Formentlig kun siden 1941, iflg. 60 års fødselsdagsartikel i Folkebladet Sydjylland 31.10.74.

¹⁹⁷ D.v.s. [virksomheder med op til 249 ansatte](#).

¹⁹⁸ Salget kan ses i en lille notits i Jyllands Posten 28. marts 2001.

¹⁹⁹ LM Wind Power har i dag over 6.500 ansatte i otte lande: USA, Canada, Kina, Indien, Brasilien, Spanien, Polen og Danmark. [DR Nyheder](#). Købt af General Electric for 11,2 mia. kr. iflg. [Ingeniøren](#) 11. okt. 2016.

sin halvdel af aktierne i det LM Glasfiber, som Skouboe i 1965 fik medejerskab af, først som I/S, fra 1972 som A/S.

Sammen skabte de to snedkere i Lunderskov en udviklingsorienteret virksomhed, der har nået et betydeligt og internationalt format, som for firmaet ikke mindst er slået fast med General Electric's opkøb fra 2017. Virksomheden er nu placeret i en globaliseret sammenhæng, hvor tilhøret til den lille stationsby næsten er kappet.

Springet frem mod en status som global aktør skete først og fremmest under Aage Skouboes søn, Flemming Skouboe som direktør fra 1979 og eneejer siden 1988.

Hele udviklingen er foregået med en passende kombination af håndværksmæssig dygtighed, opfindsomhed, et godt blik for udviklingspotentialer og med de rigtige beslutninger i situationer, hvor det ikke har været så let som i bagklogskabens klare lys. Skal man fordele komponenterne i den virksomhedsmæssige succes på de involverede, kan man måske sige, at Aage Skouboe var den opfindsomme og pertentlige håndværker, som startede i en god, velfungerende kombination med Ejnar Lorentzen som den mere forretningsmæssige del af samarbejdet. Med opsplittningen af LM og Lorentzens salg af aktieandele blev det efterfølgende Aage Skouboes søn, Flemming Skouboe, der forretningsmæssigt bragte firmaet ind i den industrielle sværvægtsklasse. Men i en klar videreførelse fra det gode håndværk, som var skabt af faderen, Lorentzen og en lang række medarbejdere, som mere anonymt også har været bærende for succesen.

De store spring for LM har været inddragelsen af *glasfiber som produktionsmateriale*, og efterfølgende valget af et produkt til den alternative energi, *vindmøllevinger*, da energikriserne ramte Danmark i 1970'erne i to omgange, i 1973-74 og i 1978-79.

De to energikriser lagde rammerne for Danmarks økonomi fra 1970'erne og 1980'erne igennem. Med stagflation, et økonomisk set indtil da uhørt begreb, med stigende priser og inflation samt et betalingsbalanceunderskud, der afspejlede konsekvenserne af energikriserne. Et problem, der især ramte Danmark i en tid, hvor der endnu ikke var igangsat olieproduktion i Nordsøen. Endelig var stagnationsdelen en vedvarende, høj arbejdsløshed som et resultat af især de med energikrisen forbundne olieprisstigninger, og hermed stigende produktionsomkostninger.

Det var her et godt valg blandt de afstukne muligheder, der fik LM Glasfiber til at neddrogse produktionen af lystbåde og gå over til produktionen af vindmøllevinger. Den rigtige beslutning i den rigtige situation med et måske heldigt valg blandt de langsigtede muligheder. Den gang var det ikke så indlysende, at den alternative energi skulle overtage så store dele af energiforsyningen, som vi i dag ved, den har.

Eller som Storm P. skulle have sagt det: *"Det er vanskeligt at spå, især om fremtiden."*

Kildematerialet til firmahistorien er både noget sparsomt og på sin vis ganske udmærket. Der er skrevet ganske lidt om hovedtrækkene i virksomhedshistorien ud fra det begrænsede kildemateriale, d.v.s. uden adgang til virksomhedsarkiver. Også sidstnævnte, sekundære fremstillinger benyttes²⁰⁰ her sammen med det arkivmateriale, det har været muligt at fremskaffe.

Der er inddraget beretninger fra nulevende, virksomhedstilknyttede personer, som på centrale punkter har haft et godt indblik i virksomhedernes udvikling og problemer. Det er helt afgørende for den ønskede validitet i fremstillingen.

I karakteristikken af den virksomhedsmæssige ledelse er benyttet karakteristikker fra virksomhedstilknyttede personer, herunder de to sønner af grundlæggerne. Disse karakteristikker

²⁰⁰ Især brugbar er Jensen, I. K. (2014). Mænd i modvind, afsnittet om LM Glasfiber.

kan kun benyttes autoritativt sammenholdt med andet virksomhedsspecifikt materiale. Det historiske virksomhedsmateriale, hvoraf noget er offentligt tilgængeligt, gennemses og registreres i det omfang, der bliver givet adgang²⁰¹. Her skal virksomhedsspecifikke detaljer afdækkes.

Det har ikke været muligt at få alle fagforeningstilknyttede medarbejdere til at udtale sig omkring konfliktsituationer i især LM Glasfiber. Her har det været nødvendigt at få mundtlige informationer fra medarbejdere ”på gulvet”, som så har kunnet sammenholdes med de indhentede ledelsessynspunkter.²⁰²

Desuden er samtidige avisannonceringer og -artikler benyttet. Dagens aviser kan ofte i deres beskrivelse af virkeligheden være forbavsende tendentiøse og selektive i deres fremstilling, såmænd også upræcise og fejlagtige. Men avismaterialet kan alligevel ofte være en god hjælp, især som ledetråd til ting, der så skal undersøges nærmere.

Starten som møbelfabrik, personer og udviklingsperspektiver i LM

LM er forkortelsen for **Lunderskov Møbelfabrik**, der blev grundlagt i 1941 af Ejnar A. Lorentzen²⁰³. Senere kom den fire år yngre Aage H. Skouboe til. I første omgang skulle der produceres træmøbler.

Aage H. Skouboe er under besættelsen som modstandsmand registreret i [Modstandsdata-basen](#) som snedkersvend, hvad han så i princippet må have været indtil 1945, som er slutåret for de registrerede i Modstandsdata-basen.

Aage Hilmar Skouboe er iflg. kirkebøgerne (Andst og Skanderup Sogn) i november 1947 ugift snedkermester, født i Sneum Sogn (Tømmerby), Ribe Amt 26. juni 1918, gift i Andst Kirke 6. dec. 1947.

Også i kirkebogen i 1949 anføres Aage H. Skouboe som snedkermester ved sønnen, Flemming Skouboes fødsel og dåb. Her optræder E. Lorentzen og hustru som faddere til Flemming Skouboe. Ved barnedåb for Ejnar Lorentzens første søn, Erik Lorentzen 27. febr. 1944, var Aage Skouboe, tituleret som snedkersvend, fadder sammen med en anden snedkersvend.²⁰⁴

Titulært må det således anses for godt gjort, at Aage Skouboe mellem 1945 og 1947 har fået en funktion, der gjorde, at han officielt er blevet anført som snedkermester. Det har ydermere været Ejnar A. Lorentzen, der en gang i 1941 - efter en ansættelse som bestyrer siden 1937 hos snedkermester Roldsgaard i Lunderskov - har startet produktionen af træmøbler i de lejede lokaler bag hotellet, hvorefter Aage Skouboe nok er blevet inddraget som en slags kompagnon eller

²⁰¹ Desværre har det ikke været muligt at få adgang til de virksomhedsarkiver, som LM Wind Power, nu General Electric råder over. Der har været rettet henvendelse i flere omgange, også med anmodning om at få etableret kontakt med medarbejdere, der har en længere ansættelseshistorie i firmaet. Det kunne måske i en ikke alt for fjern fremtid være en god studenteropgavemulighed at få mere vedholdende kræfter anvendt på at få adgang til dette materiale.

²⁰² Fra direktør i LM Glasfiber siden 1979, ejer siden 1988, Flemming Skouboe, og fra Aksel Skovgaard, direktør siden 1987, siden også medlem af og formand for LM Glasfibers a/s bestyrelse.

²⁰³ Det fremgår f. eks. af en fødselsdagsartikel i Folkebladet Sydjylland 31.10.1974 i anledning af E. A. Lorentzens 60 års fødselsdag. Det fremgår også heraf, at Lorentzen i 1937 kom til Lunderskov som bestyrer i snedkermester Roldsgaards møbel- og snedkerforretning. I folketællingsmaterialet for 1940 anføres Ejnar Anholm Lorentzen som snedkersvend, født i 1914. Han bliver gift i Jernved Kirke 3. oktober 1942, og her tituleres han snedkermester. Ejnar A. Lorentzen må således være blevet snedkermester mellem folketællingen i 1940 og ægteskabet i okt. 1942. Det bekræfter fødselsdagsartiklens oplysning om, at det var i 1941, der blev startet virksomhed i lokaler bag hotellet.

²⁰⁴ Se [appendiks 6](#), uddrag af kirkebøger.

”driftsleder”, vel senest i 1947, hvor han har betegnelsen snedkermester. Men allerede i 1944 personligt nært tilknyttet Ejnar Lorentzen, som det fremgår af de to familiers gensidige brug af hinanden som faddere for de førstefødte.²⁰⁵

Sammenfattende var Ejnar Lorentzen ved starten af LM i 1941 ejer. Medens Aage Skouboe givet har været ansat fra start, senest fra 1947 som en uformel ”driftsleder”,²⁰⁶ indtil han i 1965 blev medejer sammen med Lorentzen i det den gang etablerede LM Glasfiber I/S.

Den væsentlige og fremadrettede virksomhedsudvikling kom til at foregå i *glasfiberafdelingen*, som Aage Skouboe hele tiden har stået for, nu også som formel medejer fra 1965. Og med E. Lorentzen ude af billedet i 1977, da han her solgte sin 50 % aktieandel i LM Glasfiber.

Der skete så fra slutningen af 1970’erne en videre *transformation fra et mindre firma, drevet efter håndværksmæssige principper, til et industrielt kompleks i globalt format*, som firmaet var ved salget til LM Wind Power i 2001, og som det ikke mindst er blevet ved at blive opkøbt af det multinationale General Electric.

Der har her været nogle overgangsproblemer, som ikke mindst udspillede sig i tiden, hvor både Aage Skouboe og sønnen, Flemming Skouboe drev firmaet sammen. Indtil Flemming Skouboe i 1988 købte sin fars aktieandel og blev eneejer.

Transformationen fra et traditionelt håndværkspræget firma til et rationelt drevet, industrielt kompleks skete i et spændingsfelt, hvor far og søn stod med et ben hver sit sted.

Man kan muligvis karakterisere det som en generationskonflikt. Men så også en konflikt, hvor generationen, der skulle give stafetten videre, Aage Skouboe helt tydeligt stod for resultater på et andet felt, end det, som sønnen, Flemming Skouboe kom til at efterlade sig. Det var et spring væk fra den nære kontakt mellem medarbejderne og en håndværker med den snilde og akkurate, der skulle til for at kunne se nye tekniske muligheder i glasfibermaterialet, og få det udformet, så den håndværksmæssige kvalitet var i orden.²⁰⁷ Samarbejdet og kontakten ”på gulvet” var her vigtig, og den blev i udpræget grad sat i højsædet af Aage Skouboe.²⁰⁸

Her over for stod sønnen, næste generation, som kom ind på ledelsesplan i en økonomisk trængt tid, med problemer på markedet for den daværende bådproduktion som et resultat af 1970’ernes økonomiske kriser og problemer med at få afsat en bådproduktion i det omfang, den var gearet til den gang.

Det krævede ledelsesmæssig og økonomisk omstilling, som det var vanskeligt at nå til enighed om, generationerne imellem. At det lykkedes, og at resultatet blev en så iagttagelig succes skyldes et samspil af mange faktorer. Det iagttagelige resultat er transformationen af LM Glasfiber i efterspillet fra problemerne i bådproduktionen fra o. 1978 til den massive succes på møllevingemarkedet, der var en realitet o. 1990.

²⁰⁵ Se [appendiks 6.](#). Og her specifikt omkring [dannelsen af LM](#). Flemming Skouboe angiver, at faderen først blev medejer i 1965, ved byggeriet af LM Glasfiber på Rolles Møllevej, og at faderen indtil da var ansat som en slags driftsleder. Dette kan så meget vel have medført betegnelsen snedkermester i kirkebogen allerede i 1947. Oplysningen om det reelle medejerskab i 1965 bekræftes af oplysninger fra Erik Lorentzen.

²⁰⁶ Udtrykket er Flemming Skouboes. Medejerskabet i 1965 er også oplyst af Flemming Skouboe, bekræftet af Erik Lorentzen.

²⁰⁷ Hermed selvfølgelig ikke sagt, at Flemming Skouboe ikke havde kontakt til gulvet og medarbejderne. Men nok med en mere administrativ holdning til virksomhed og drift, end faderen havde haft.

²⁰⁸ Der er her helt enslydende udsagn, der bekræfter dette. Både fra ledelsesrepræsentanter, folk ”fra gulvet” og kolleger, samarbejdspartnere.

Overordnet om egen rolle i LM frem til salget i 2001 siger Flemming Skouboe: ”Set i bakspejlet havde en række tilfældigheder og en god portion held ført til, at det var muligt for mig at afhænde LM på fornuftig vis. Tilfældigheder, der kunne opstå helt uforskyldt og blot skulle udnyttes fornuftigt - og held, der til gengæld løbende skulle opsøges.”²⁰⁹ Kort og rammende dækker denne beskrivelse ganske godt overgangsfasen med møllevingerne, som det vil fremgå i [afsnittet herom](#).²¹⁰

Kronen på værket var således for længst kommet ud over det håndværksmæssige, i virkeligheden også det driftsmæssige i et større firma. De finansielle transaktioner kunne og skulle på dette stadium spille den helt afgørende rolle.

LM stifterne

Før LM's egentlige produktionshistorie kan det være på sin plads med en karakteristik af de to samarbejdspartnere, [Ejnar A. Lorentzen](#) og [Aage H. Skouboe](#). Først formuleret af Skouboes søn, Flemming Skouboe: ”Forholdet mellem min far og Lorentzen var ret enestående. De

²⁰⁹ Flemming Skouboe.

²¹⁰ Se evt. også mere generelt omkring [vindmøller](#).

Ejnar Lorentzen og hustru i 1963.

Og foto af Storegade 19 i Lunderskov, hvor Roldsgaard havde møbeludsalg og snedkeri. Det ældste foto, dateret af Lokalarkivet til 1910 viser snedkerværkstedet bag ved bygningen ud til Storegade. Næste foto er dateret af lokalarkivet til 1930 / 60. I dag er huset uigenkendeligt som Nærbutikken m.v.

Fra Lokalarkivet foto fra o. 1940 - [Svend Glindfeldt](#) og Ejnar Lorentzen, begge snedkersvende hos Roldsgaard. Svend Aa. Glindfeldt fulgte med Ejnar Lorentzen fra Roldsgaard til [baggården til hotellet](#) i 1941. Senere, muligvis samtidigt fulgte også Aage Skouboe efter til det nystartede firma.

havde jo været i lære sammen²¹¹, men havde også sammen skabt LM Glasfiber, som Lorentzen først solgte sin halvdel af i januar 1977²¹². Lorentzen var forretningsmanden og min far ham med idéerne og designevnerne. Der var aldrig et ondt ord imellem dem, og andre skulle ikke stille spørgsmål ved, hvad de indbyrdes havde aftalt.”

Denne karakteristik bekræftes af Lorentzens søn, Erik Lorentzen med tilføjelsen, at de to partnere og venner altid betragtede hinanden som ligemænd, også selv om det i starten var Lorentzen, der stod som den formelle ejer af LM. Det økonomiske interesserede ikke Aage Skouboe, hvorimod udvikling og innovation var hans interessefelt og stærke side. Godt suppleret af Ejnar Lorentzen, der så skulle - og kunne - tage sig af det forretningsmæssige.

Hertil kommer så Aage Skouboes søn, [Flemming Skouboe](#), født 5. januar 1949 som den ældste af Aage Skouboes og Anna Kristina Skouboes (født Fjordwalt) 5 børn. Flemming Skouboe blev den, der som først direktør og siden ejer omlagde LM til en industriel profil. Han tog realeksamen fra Lunderskov Skole i 1966, og han var fra januar 1967 i kontorlære hos byens ostegrosserer, Peter Michaelsen A/S, hvor Johan og hans yngre bror Niels Ove Michaelsen var direktører og ejere.

²¹¹ Var i lære i henholdsvis Gredstedbro og Skads, også forskudt med aldersforskellen.

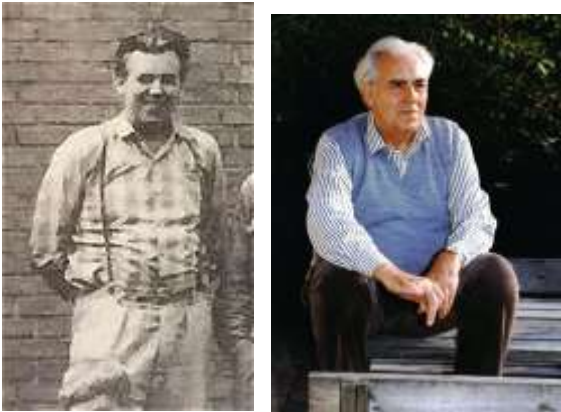
²¹² Til Tranerg Holding A/S, Folkebladet Sydjylland 26.01.77.

Familierne Skouboe og Michaelsen kendte hinanden fra besættelsestiden hvor Aage Skouboe var blevet ansat hos Roldsgaard. Herom siger Flemming Skouboe, at hans mor var i huset hos ostegrosserer Peter og Margrethe Michaelsen den sidste del af krigen, hvor hans forældre lærte hinanden at kende. ”Tag ham Skouboe, havde den gamle grosserer sagt til min mor, han er en ordentlig mand”. Forældrene blev gift i Andst Kirke i 1947, og Flemming Skouboe er registreret født i Lunderskov, Nørregade 19 i 1949.²¹³

Ud over realeksamen og en kontoruddannelse inden for ostebranchen, tog Flemming Skouboe senere en Højere Handelseksamen og yderligere 3 år i London på en købmandsskole, før han vendte hjem og gik ind i faderens firma. I første omgang for at betale den gæld af, som han var kommet i ved at låne penge af faderen, som han, Aage Skouboe uden videre havde givet ham efter de magre år i England. Hvis Flemming Skouboe havde forestillet sig, at det var en gave, så tog han fejl, han skulle arbejde pengene af i LM Glasfiber.²¹⁴ Og det blev først i formafdelingen, hvor der blev arbejdet med produktion af glasfiberremnerne. Dette arbejde brød Flemming Skouboe sig ikke om, eller - som han formulerede det - han ”duede” ikke til det. Langt bedre gik det i administrationen, hvor han fandt arbejdet ”spændende”.

Flemming Skouboe blev således ikke uddannet som håndværker. Det kan der jo være mange grunde til, men det har nok medvirket til, at hans perspektiv i firmaet har været anderledes end den håndværksuddannede fars. Men det er så også vigtigt at bemærke, at han har været rundt i firmaet, også de dele, hvor det praktiske arbejde blev gjort.

Møbelfabrikken

	Et børnemøbel, indkøbt lokalt fra LM i 1950-54.²¹⁵ Konstruktør, idemand - til stort set alt fra LM - var Aage Skouboe.
---	--

Møbelfabrikationen startede i et *lokale i baggården til Hotel Lunderskov*.²¹⁶

Initiativtager var Ejnar Lorentzen, som medbragte fra [Roldsgaard Møbler](#), Storegade 19 i Lunderskov - hvor de bl.a. havde produceret ligkister - Svend Aa. Glindfeldt og senere Aage

²¹³ Oplysninger fra Flemming Skouboe og kirkebøger, Skanderup Kirke.

²¹⁴ Oplysninger fra interview med Flemming Skouboe i Kolding Folkeblad 27.05.95. Ingen træer vokser ind i himlen.

²¹⁵ Indlagt på en [lokal Facebookside](#). Fra omkring 1950-54 iflg. oplysninger herfra.

²¹⁶ Eller Lunderskov Missionshotel, som det hed indtil 1943.

Skouboe, som blev førstemand. Svend Glindfeldt var som Aage Skouboe aktiv i modstandsbevægelsen. Efter besættelsen ophørte han med at arbejde i det nystartede firma.²¹⁷

I besættelsestiden skulle der have været gemt våben til modstandsbevægelsen på loftet af de benyttede produktionslokaler i baggården til hotellet iflg. Ejnar Lorentzens søn.²¹⁸ Det giver god mening, når vi ved, at Aage Skouboe var aktiv i modstandsbevægelsen, måske registreret bl.a. af denne grund.²¹⁹

I den første tid havde LM succes med produktion af sofaborde med bemalede kakler nedlagt, som Selma Roldsgaard malede iflg. Flemming Skouboe. På denne tid producerede man også små boghylder.

Fra 1949 startede en produktion af små børnemøbler med hjerteformede stolerygge, som Aage Skouboe oprindeligt lavede til sønnen Flemming. Og her kunne Lorentzen se, at det kunne blive en god forretning. Produktionen af disse børnemøbler fortsatte de næste 25 år, hvor markedsføringen først og fremmest var, at førende fotoforretninger benyttede disse møbler, når børn skulle fotograferes.²²⁰

Det fremgår af [Karen Schelde Larsens beretning](#) om læretiden på LM Camping 1966-69, at møbelfabrikkens produktion af børnemøbler stadig foregik 1966-69, men nu fremstillet af Jørgen Jørgensen i Løjt Kirkeby. Bestillingen kunne foregå på LM Camping, der så videreformidlede til Løjt Kirkeby.

Den første fabrik, der blev bygget til afløsning for lokalerne bag Hotel Lunderskov blev opført i Møllegade. Denne fabriksbygning skulle være blevet opført mellem 1945 og 1950.²²¹

Den fortsatte udvidelse af LM skete på det til Møllegade nærliggende Drosselvej en gang i 1960'erne. Glasfiberproduktionen desuden i et frugtlager på Nørregade 9 og i en lejet bygning i Gl. Lunderskov, på den anden side af banen, før glasfiberproduktionen i 1965 blev flyttet til egne bygninger på Rolles Møllevej.²²²

Som møbelfabrik havde LM også en entreprise med at tætné fiskebassiner af træ, ”når de jernbanevogne, der transporterede levende ørreder fra Lunderskov Station til Sydeuropa, kom tilbage og træbassinerne skulle kalfatres, så de kunne klare nye rystelser ned gennem Europa.”²²³

²¹⁷ Ejnar Lorentzen og Aage Skouboe er født i henholdsvis 1914 og 1918. Se <https://arkiv.dk/vis/2557096> og <https://arkiv.dk/vis/2560091>. I 1940 folketællingsmaterialet er Lorentzen anført som snedkersvend hos møbelhandler Roldsgaard, Storegade 19. [Herfra](#) er Lorentzen fotograferet sammen med den unge (20 år i 1940) snedkersvend [Svend Aage Glindfeldt](#), der i løbet af besættelsen blev involveret i modstandsbevægelsen. I Modstandsdata-basen er [Aage Hilmar Skouboe](#) som aktiv i modstandsbevægelsen også tituleret som snedkersvend. Iflg. Folkebladet Sydjylland 31.10.1974 er Lorentzen udlært i Gredstedbro, Skouboe (nogle år senere) i Skads iflg. Flemming Skouboe. Men begge udlært som snedkere henholdsvis nordøst og sydøst for Esbjerg. Hvis ikke andet er anført, er oplysninger givet af Flemming Skouboe.

²¹⁸ Oplysninger fra Erik Lorentzen.

²¹⁹ Der er intet grundlag for at gætte på, hvorfor Skouboe, ikke Lorentzen var med i modstandsbevægelsen. Men måske fordi Lorentzen netop havde stiftet familie, det havde Skouboe endnu ikke. Det kan om Aage Skouboe i [Modstandsdata-basen](#) konstateres, at han, som de fleste, var med i en militærgruppe. Ellers intet om lokale aktiviteter.

²²⁰ Oplysninger fra Flemming Skouboe. Iflg. avisomtaler blev selv børnemøblerne periodisk fremstillet i glasfiber.

²²¹ Det har ikke været muligt at komme det nærmere, iflg. Flemming Skouboe i slutningen af 1940'erne.

²²² Oplysninger fra Flemming Skouboe. Den lejede stald har formentlig været en gartnergrund o. Gl. Møllegade, men på den anden side af banelegemet. Det mest sandsynlige er, at der på gartnergrunden har været istandsættelse af fiskebassiner, og at den egentlige brug af glasfiber er startet på Nørregade 9 i eller omkring 1957. Nørregade 9 blev senere BP tankstation.

²²³ Oplysninger fra Flemming Skouboe.

Her fik Aage Skouboe så den ide, at denne proces kunne klares med glasfiber, hvilket ikke fik noget heldigt udfald. Det gjorde derimod en ny og bedre ide, ”at bygge hele bassinet af glasfiber i stedet for træ. Og en produktion af fiskebassiner startede muligvis i den lejede stald omme i Gl. Lunderskov på den anden side af banen. En produktion, der siden blev flyttet til et tidligere frugtlager i Nørregade,²²⁴ formentlig i 1957, og derfra i 1965 til den nye fabrik på Rolles Møllevej. Og da glasfiberbassinerne egnede sig til at blive transporteret på lastbiler, udkonkurrerede denne form for transport af levende fisk snart jernbanevognene fra Lunderskov Station. Og LM fik udviklet et komplet program - ikke bare af transportbassiner til levende ørreder og ål, men også al mulig andet udstyr til opdræt af fisk.”²²⁵

²²⁴ Dette frugtlager er senest etableret til glasfiberproduktion i 1957, da en ansat, [Kristian Bøge](#) her startede som arbejdsmand i glasfiberproduktionen, senere ansat som værkfører på Rolles Møllevej. Mundtlig information fra KB. Tidsperspektivet må være, at den lejede stald i Gl. Lunderskov har fungeret 1952-53, fra starten af brug af glasfiber, indtil 1957, hvor produktionen blev flyttet til Nørregade.

²²⁵ Oplysninger fra Flemming Skouboe.

Glasfiber og firmaopsplitning

Produktionen af udstyr til fiskebassiner må således have startet arbejdet med glasfiber i LM.

Det skulle iflg. sekundærlitteraturen have været omkring 1952-1953, fabrikken begyndte at arbejde med dette materiale, som så har været forløberen til, at man begyndte at producere campingvogne, både og senere møllevinger af samme materiale. Så tidligt startede brugen af glasfiber dog ikke iflg. Flemming Skouboe, som født i 1949 mener at kunne huske ibrugtagningen af glasfiber i LM's produktion. Der er ikke yderligere informationer herom i de samtidige aviser, som ganske vist i tiden omkring Korea-krigen, d.v.s. samtidigt med 1952-53, som er nævnt i sekundærlitteraturen, skrev en del om brugen af glasfiber, men først og fremmest om brug af "skudsikre veste" for de amerikanske soldater i krigen.²²⁶ På den anden side ligger det helt fast, at det var i 1955, produktionen af campingvogne i glasfiber blev startet.²²⁷ 1953 er nok ikke et helt usandsynligt år for ibrugtagningen af glasfiber i LM's produktion. Og her så med fiskebassiner i glasfiber.

I en avisartikel fra 1967²²⁸ om LM's dambrugsartikler nævnes det af "salgschef Tage Knudsen", at LM for 8 år siden, d.v.s. i 1959 stadig lavede fiskebassiner i træ, og at glasfiberproduktionen af varer til dambrug m.v. først omkring dette tidspunkt for alvor tog fart, produktion af fiskedamme først for 6 år siden, d.v.s. i 1961. Al usikkerhed taget i betragtning kan det m.h.t. glasfiberproduktionen slås fast, at campingvogne startede man med at lave i glasfiber i 1955, at man startede med at arbejde med glasfiber på gartnergrunden i Gl. Lunderskov før Nørregade i 1957. Dambrugsartikler i glasfiber må, uanset avisartiklen fra 1967, være startet før 1955 i Gl. Lunderskov, formentlig i 1953.

I 1953 blev Lunderskov Møbelfabrik iflg. sekundærlitteraturen splittet op i 2 virksomhedsdele, 1. LM Camping med Ejnar Lorentzen som direktør og den formelle ejer af begge virksomheder, 2. LM Glasfiber²²⁹ med Aage Skouboe som driftsleder.

Det fremgår af Kraks Vejviser for henholdsvis 1952 og 1953, at kun LM Camping i løbet af 1953 er registreret som virksomhed, og med E. Lorentzen som indehaver. Der er her intet om LM Glasfiber.²³⁰

Ejerforholdet i de to i 1953 muligvis opsplittede firmaer kendes der intet til, men LM Glasfiber I/S blev først dannet i 1965, hvor Skouboe også først på dette tidspunkt gik fra at have været driftsleder til at blive egentlig medejer. Aage Skouboe havde her 49 % og Ejnar Lorentzen 51 % af virksomheden. Først med omdannelsen til aktieselskab i 1972 delte Lorentzen og Skouboe aktiekapitalen ligeligt.²³¹

²²⁶ F. eks. Holstebro Dagblad, 2. dec. 1952. Frederiksborg Amts Avis 07. maj 1951 omtaler plastik, forstærket med glasfiber.

²²⁷ Jyllands Posten 8. okt. 1955. Bekræftes i Folkebladet Sydjylland 31. okt. 1974, fødselsdagsartikel for E. Lorentzen.

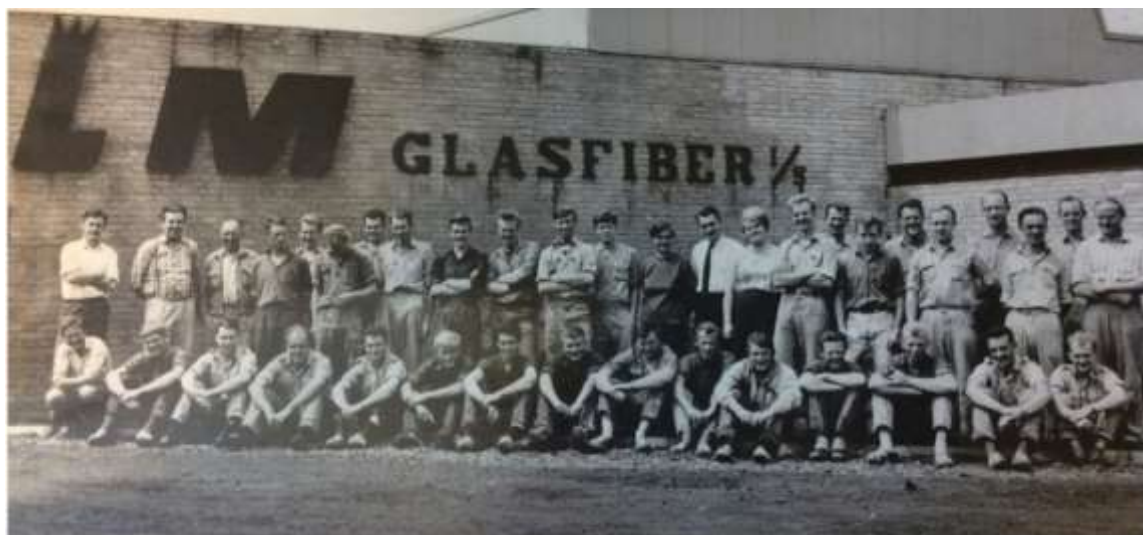
²²⁸ Folkebladet Sydjylland 30. maj.1963

²²⁹ Glasfiber i egentlig industriel produktion startede i 1935 med dannelsen af Owens-Corning Fiberglass Company. Selskabet blev børsnoteret i 1952. Den europæiske afdeling blev etableret i 1965. Selv om kendskabet til glasfiber ikke er af så ny dato, har det været ganske fremsynet allerede i 1953 at indlede brug af dette materiale. Flemming Skouboe siger herom: " På et tidspunkt var der i det forløb kommet en handelsrejsende forbi med et nyt materiale kaldet glasfiberarmeret polyester, og min far fik den idé, at materialet kunne anvendes til at tætné fiskebassiner med i stedet for værk og beg."

²³⁰ [Kraks Vejviser 1953](#). Også i [Kraks Vejviser 1961](#) er Lorentzen registreret som virksomhedsejer.

²³¹ Flemming Skouboe: " I Møllegade blev driftsleder min fars officielle titel, men han blev først medejer i 1965, da glasfiberdelen af LM Camping flyttede til en ny fabrik på Rolles Møllevej - og LM Glasfiber I/S blev stiftet." I Handelsministeriets ... Anmeldelser til handelsregistre fra 1964, nr. 5 er LM Caravans International I/S v. E. Lorentzen & Co., hvilket kunne tyde på, at en mere formaliseret ejer struktur var på vej i LM, så endeligt realiseret i 1965.

Dette bekræftes også af Ejnar Lorentzens søn, Erik Lorentzen, som anfører, at de to partnere altid betragtede hinanden som ligemænd, ”dog var det far, som stod i papirerne som den reelle ejer. Den side af sagen interesserede nemlig overhovedet ikke Aage. Da selskabet LM Glasfiber blev stiftet, syntes min far dog ikke, at det fortsat skulle være et uformelt ejerskab”, og Aage Skouboe blev ved stiftelsen af LM Glasfiber I/S medejer.²³²

LM Glasfiber I/S, foto fra før 1972, hvor firmaet blev et A/S. Yderst t.v. stående som nr. 2 og 3 Aage Skouboe og Sigfred Kiel. Siddende som nr. 3 foran Sigfred Kiel Kristian Bøge. Og stående som nr. 5 fra højre Peder Jørgensen, velsagtens Aage Skouboes favoritmedarbejder i udviklingsafdelingen. Nr. 1, stående fra venstre er Palle Mortensen, ingeniør og bådentusiast.

Da Ejnar Lorentzen solgte sin aktieandel i 1977 til Tranberg Holding i Kolding, udgjorde hans aktieandel 50 % af hele firmaet som et resultat af aktieselskabsdelingen i 1972.²³³

Også ud fra annonceringer ved vi, at LM Glasfiber var et interessentselskab, LM Glasfiber I/S, indtil det i 1972 blev omdannet til et A/S, aktieselskab.

Økonomisk har selskaberne i perioder kørt regulært på pumperne. Herom fortæller Ejnar Lorentzens søn fra situationen i starten af 1960'erne: ”... jeg tror ikke selskabskapitalen har været særlig stor, for de manglede konstant kapital, da virksomhederne jo udviklede sig hurtigere end indtjeningen kunne følge med. Og fars første opgave var hele tiden at finde pengene til udvidelserne ... Jeg husker far sige, at der var vi heldige, (med at få leverancen betalt straks),²³⁴ for de havde virkeligt ikke penge til lønninger til næste lønudbetaling. Og sådan var det ofte. [Jørgen Christiansen](#) som havde kontor i stueetagen i bygningen på Møllegade, råbte ofte til min far når der var en lønudbetaling om hjørnet, at nu lukkede han altså op for vinduet, så de stegte duer kunne flyve ind. Og de kom altid. Helt vildt, når jeg sådan tænker tilbage på det.”

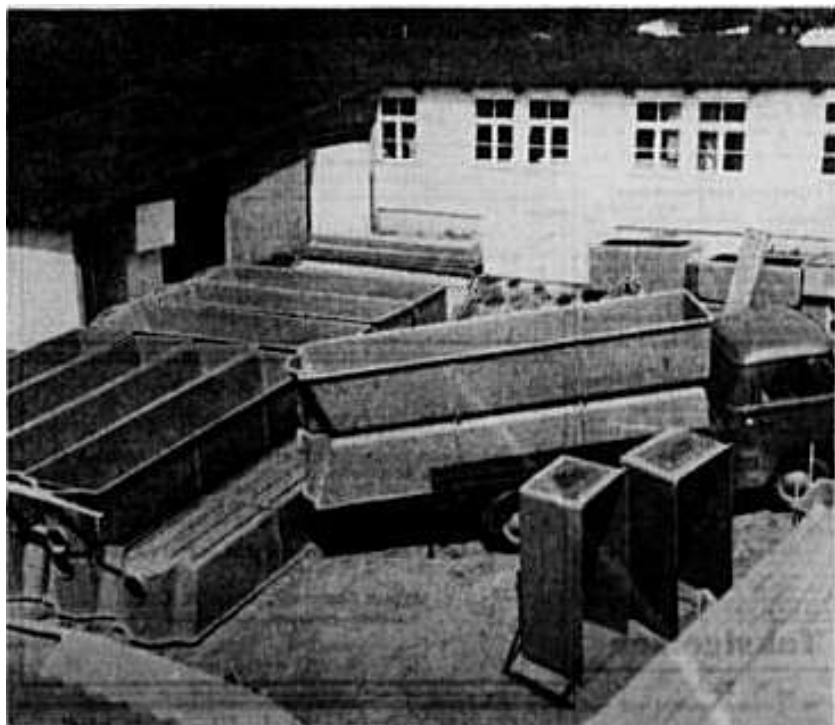
Vi har her også en illustration af den håndværksmæssigt baserede virksomhed uden egentlig strategisk og økonomisk planlægning. Under alle omstændigheder har det økonomiske lidt ligget på tilfældighedernes overdrev, ”de stegte duer”, der helst skulle komme flyvende og - som det følgende viser - manglende blik for, at egen produktion af campingvogne kunne blive udkonkurreret

²³² Oplysninger fra Erik Lorentzen. Delingen 51-49 % mellem Lorentzen og Skouboe er oplyst af Flemming Skouboe.

²³³ Iflg. oplysninger fra Flemming Skouboe.

²³⁴ Med at få pengene kontant for sen levering af 10 stk. Siesta i begyndelsen af 1960'erne.

af en billigere import, som man oven i købet selv stod for. Og det var vel at mærke Ejnar Lorentzen, den mest forretningsorienterede, der stod for dette aspekt i makkerparrets samarbejde, som disponerede, måske som en god håndværker, men vel ikke efter egentligt bogholderimæssige principper.

Fiskedamme produceret på LM i 1963. Det er damme til klækning og opdræt iflg. avisartiklen.

Produktionsstedet er LM Camping iflg. Jyske Tidende 26.07.1963.

Arbejdsdelingen i glasfiberproduktionen mellem Møllegade, Nørregade og Gl. Lunderskov på dette tidspunkt, før den egentlige udskillelse med glasfiberfabrikken på Rolles Møllevej, er usikker.

Sideløbende med den produktion af campingvogne, som Lorentzen stod for, og som fra 1955 også skete i glasfiber, så stod Skouboe for produktionen af fiskebassiner i glasfiber.

I 1963 kunne det se ud til, at den o. 1961 startede produktion af fiskedamme i glasfiber nu var ved at nå et større format, også til eksportformål.²³⁵ Daværende produktionschef [Jørgen Christiansen](#) oplyser, at der er interesse for disse fiskedamme, også i udlandet. Den i 1963 omtalte produktion blev solgt til et dambrug i Nordjylland og en fiskeeksportør i Esbjerg.

Produktionen af dambrugsudstyr i glasfiber har ligget sideløbende med produktionen af campingvogne i glasfiber fra 1955. Efterhånden har campingvognsproduktionen i løbet af 1960'erne mere og mere fortrængt dambrugsproduktionen.

Campingvogne

I 1948²³⁶ begyndte fabrikken at producere campingvogne efter en ide, som Lorentzen og Skouboe fik fra USA.²³⁷ Produktionen var i starten med krydsfiner. Fra 1955 blev det LM Glasfiber, der

²³⁵ Jyske Tidende 26. juli 1963.

²³⁶ Man kan måske antage, at med igangsætningen af produktionen af campingvogne var den nye fabrik i Møllegade taget i brug som afløser for de lejede lokaler bag hotellet.

²³⁷ Se artikel i [Politiken 15. jan. 2015](#) og Folkebladet Sydjylland 31.10.1974, artikel i anledning af Lorentzens 60 års fødselsdag.

producerede de bunde og sider, som campingvognene bestod af, og leverede disse til LM Camping, der færdiggjorde vognene.²³⁸

LM i Møllegade med den senere udvidelse på Drosselvej. Privat foto.

Disse campingvogne skulle have været i en meget høj kvalitet. Folk med indsigt heri hævder, at det var tydeligt at der stod håndværkere fra møbelfabrikationen bag. At denne kvalitet så gjorde firmaet sårbart i konkurrencen med de billigere, især engelske vogne, er en anden sag.

Historien om ideen til produktionen af Campingvogne på LM lyder således²³⁹: ”Svend Hansen, som var (ansat på) Jyllands-Posten, havde været i Australien og set, at man derude kunne sætte en beboelig trailer efter en bil, og således som sneglen bevæge sig omkring med huset på ryggen. Svend Hansen havde en ugentlig rubrik, som hed ”Mellem Jyder”, hvortil han fartede Jylland rundt for at finde sjove og interessante historier, og en dag, han var i Lunderskov, kom han mere eller mindre tilfældigt i snak med Lorentzen og Skouboe om det, han havde oplevet i Australien, og enden blev, at de nok mente, at de kunne bygge ham en trailer/campingvogn, som han kunne spænde efter bilen og køre rundt i Jylland med.

²³⁸ Jyllands-Posten 8. okt. 1955. Bekræftes i Folkebladet Sydjylland 31. okt. 1974, fødselsdagsartikel for E. Lorentzen.

²³⁹ Iflg. Flemming Skouboe som han har hørt historien fortalt.

Den her afbildede model fra Fyn, indregistreret i 1953 kunne godt være den opklappelige model, Sesam. Vognen er af ”fineste fyrretræ”.

Kilde: Fyens Stiftstidende 12. juli 2008.

Denne LM Campingvogn kunne godt være en af de første i glasfiber. Foto fra 2008.

I 1955 blev den første campingvogn i glasfiber produceret på LM. Det var en Siesta, og det kunne godt have været en model i stil med de herover anførte, hvor modellen t.h. er annonceret som en Siesta 1957.

Som sagt så gjort. Danmarks første campingvogn blev bygget af lister beklædt med lærred og fik en aerodynamisk dråbeform. Og Svend Hansen kom med sin begejstring for projektet - og LM i det hele taget - til at betyde rigtig meget fremadrettet for markedsføringen af et større program af LM-campingvogne.”

Den første, dråbeformede campingvogn fra LM efterfulgtes af en opklappelig model, Sesam, herefter Senior, som var forholdsvis stor.²⁴⁰

Iflg. en artikel i Fyens Stiftstidende 12. juli 2008²⁴¹ eksisterer der stadig en LM campingvogn, indregistreret i 1953. Det skulle være en yderst solid vogn med "... et typegodkendt Brenderup kornvognsunderstel, der må bære et ton". Ejeren hentede selv denne model i Lunderskov. Hans beskrivelse iflg. avisen er, at "vognen ... efter hans mening nok (var) møbelfabrikkens første model - sammenklappelig med aluminiumsbeklædning, og træet var af fineste fyrretræssortering, totalvægten på 350 kilogram, og han fik den indregistreret med synsfri sammenkobling mange år senere, omkring 1975. De originale hynder findes fortsat i den." Vognen står iflg. avisen i en lade på Sydfyn.

Først med Siesta modellen blev glasfiberarmeret polyester anvendt som byggemateriale. "Ja, faktisk var der på det tidspunkt ikke tidligere produceret så store emner i glasfiber uden for USA".²⁴²

Produktionen af campingvognene i glasfiber i stedet for krydsfiner startede i 1955.²⁴³ I 1959 blev LM Camping fusioneret med henblik på import af Sprite fra England, og blev til *LM Caravans International I/S*, som fremstillede ca. 300 vogne. Ca. 100 blev solgt i Danmark og resten gik til Sverige.²⁴⁴ LM Caravan International I/S fortsatte med kontorer i Møllegade, da LM Camping flyttede til Drosselvej.

LM vogne
Husvagn-Safir-62

Denne LM Safir fra 1962 figurerer her foran Lunderskov Møbelfabrik. Og en efterfølger, Safir 1966.

LM Vogne
Husvagn-LMSafir450-66

²⁴⁰ Modellerne er oplyst og beskrevet af Flemming Skouboe. Foto af campingvognen fra Fyn fra 1953 må være Sesam modellen.

²⁴¹ <http://www.fyens.dk/bilbaadcamping/Campingvognen-fra-moebelfabriken/artikel/1030272> . Efter beskrivelse og foto har det nok været en Sesam, se [foto](#).

²⁴² Iflg. Flemming Skouboe, som også er kilde til modelnavne og -beskrivelser (Siesta, LM Sport, Safir).

²⁴³ Jyllands Posten 8. Okt. 1955. Her omtalt som "den første af sin art" i verden, d.v.s. lavet af glasfiber.

²⁴⁴ [LM-Veterancamping.dk](#) og [hjemmeside for Intercamp A/S](#). Begge hjemmesiders oplysninger er justeret og korigeret ud fra oplysninger fra Erik Lorentzen og Flemming Skouboe.

Privat foto af LM Camping, hvor Sprite er blevet en del med fusionen til LM Caravans International I/S i 1959.

I 1959 begyndte LM for at klare efterspørgslen at importere engelske "Sprite" campingvogne - som var meget billigere og lettere end de danskproducerede. Det gjorde det muligt for familier med mindre biler at trække disse, d.v.s. et større og bredere publikum.²⁴⁵ Med modellerne Sprite, Eccles, Europe, Fairholme og Wilk (fra Tyskland) fik firmaet en meget stor markedsandel i Danmark (ca. 50 %).²⁴⁶

Efter Siesta kom LM Sport, og så Safir, der blev den sidste i rækken af glasfibercampingvogne fra LM.

Da Lorentzen og Skouboe ikke kunne engelsk, blev der ansat en sælger, [Jørgen Christiansen](#), der kunne. "Og det blev lynhurtigt en kæmpe succes, ... han var en glimrende ... sælger, og denne del af virksomheden voksede eksplosivt ... Samtidig blev også Obi Teltfabrik i Odense opkøbt af virksomheden ... Omsætningsmæssigt var det kæmpestort, og (der blev) tjent masser af penge."²⁴⁷

Noget af caravanproduktionen flyttede fra Møllegade til Drosselvej i denne periode, hvor Caravans International forblev i Møllegade med Jørgen Christiansen som direktør. Samarbejdet med LM Glasfiber, som fra 1965 på Rolles Møllevej var et selvstændigt firma, ledet af Aage Skouboe i ejer fællesskab med Ejnar Lorentzen, betød, at glasfiberleverancen til LM Camping helt uden konkurrence foregik fra LM Glasfiber, hvis underskud de første år netop skulle være blevet finansieret gennem produktionen af campingvogne.²⁴⁸

Modellerne fra ca. 1966 var desuden med termovinduer og forskellige former for luksusudstyr, der nok gjorde, at firmaet udkonkurrerede sig selv ved at importere billige, udenlandske modeller.²⁴⁹

²⁴⁵ Oplysninger om detaljer i campingvognproduktionen fra Erik Lorentzen. Om de engelske vogne: "Eneste problem var dog at hverken far eller Åge kunne tale to ord engelsk." Se også Folkebladet Sydjylland 31.10.1974.

²⁴⁶ Iflg. historiske oplysninger fra [Intercamp A/S](#).

²⁴⁷ Oplysninger fra Erik Lorentzen.

²⁴⁸ Iflg. [LMklubben](#), der dog ikke forekommer alt for godt orienteret i øvrigt, når det drejer sig om andet end bådproduktionen.

²⁴⁹ I Flemming Skouboes beskrivelse: "Vognene var blevet fortrængt af de billigere fra især England, hvilket blev starten til et nyt skud på virksomhedsstammen, nemlig LM Caravans International, som havde Lorentzen som hovedaktionær, samt to fra Odense og min far som mindretalsaktionærer. LMCI var under ledelse af Jørgen Christiansen i en årrække den største importør af campingvogne fra England og Tyskland til Skandinavien."

I 1971 overtog den engelske koncern CI, Caravans International LM afdelingen, som kom til at hedde Caravans International Danmark A/S. Med de to oliekriser i 1970'erne blev firmaet i 1980 besluttet omdannet til Intercamp A/S som en også i dag eksisterende agenturvirksomhed i campingbranchen.²⁵⁰

Campingvogne udstillet i Møllegade. Privat foto.

LM Safir 1962 t.v. og en LM 900 HP 1963

I 1984 tog LM Camping med E. Lorentzen som direktør en ekstra produktionshal i brug i anledning af en millionordre fra det svenske båddeværft Comtex AB i Göteborg.²⁵¹ Ikke til en genoptaget produktion af campingvogne i glasfiber, men til forarbejdning af træ til bådproduktion i bl.a. Comtex. Denne produktionsomlægning ligger næsten samtidig med LM Glasfibers start på produktionen af møllevinger. Men i LM Camping slet ikke med samme succes og vækstmuligheder, Lorentzen var på dette tidspunkt også blevet 70. Man hører ikke efterfølgende om denne produktionsomlægning.

Arbejdspladsen LM Camping

Beskrivelse af dagligdag og administration på en virksomhed forudsætter, at der eksisterer en erindring om virksomheden som arbejdsplads. For LM Camping er her benyttet som kilde en elev

²⁵⁰ Oplysninger fra [Intercamp's historiske oplysninger](#).

²⁵¹ Folkebladet Sydjylland 01.03.84.og Jyllands Posten 31.10.84.

på LM Campings kontorafdeling 1966-69, Karen Schelde Larsen og skriftlige oplysninger fra Ejnar Lorentzens søn, Erik Lorentzen, Tidsmæssigt et mindre, men dog ganske centralt nedslag i virksomhedshistorien. Der er tale om erindringer på betragtelig tidsmæssig afstand. Og det er desuden erindringer, der ikke har rod i deltagelse i selve produktionsprocessen.

Fra ansættelsen som elev på LM Camping 1966-69 har Karen Schelde Larsen en temmelig omfattende beskrivelse af forholdene i administrationen, hvor eleven først blev anbragt ved et telefonisk omstillingsbord, bag en luge med udsigt til udstillingen af campingvogne og med henvendelse fra kunder. Bag skranken var der adgang til salgschefens kontor. Desuden havde bogholderen (Børge Hartmann iflg. Karen Schelde Larsen) og Lorentzen kontorer i samme område på nu Drosselvej. Samt en frokoststue for værkstedspersonalet, og et rum til rengøringspersonalet med rengøringsmidler²⁵².

Det var kontorelevens job at hente rundstykker hos byens bager, Jacob Nielsen til formiddagskaffen. Formiddagskaffe og rundstykker gav firmaet. Kagerne til eftermiddagskaffen, hentede kontoreleven i middagspausen, og dem skulle personalet selv betale.

Salgsbreve blev skrevet på en stencil, som så duplikeredes til kunderne. Bogholderen tillod ikke slåfejl, lærte kontoreleven!

Det var også kontorelevens opgave at medvirke til uddeling af løn til personalet. Fra læretiden 1966-69 erindrer Karen Schelde Larsen Giovanni Mautone²⁵³, en dygtig møbelsnedker fra Italien, Olav Christensen i malerværkstedet, William Olsen, Sigvald Jensen, Hans Nielsen, Jacob Frederiksen og Regner Holm i "det store værksted". Og Marie Madsen, som gjorde rent i campingvognene og vist nok også sommetider syede gardiner til dem, Jeppe Olsen, som lavede alt forefaldende arbejde, gjorde bl.a. rent i rabatterne. Rengøringsdamen i bygningerne på Drosselvej var fru Jørgensen. Desuden var der ansat "en ung maler, Ulla", der skulle vedligeholde bygninger og kontoret. Hun havde desuden også opgaver i Lorentzens sommerhuse, når de skulle males til udlejning.²⁵⁴

Hvis de foreliggende oplysninger omkring Giovanni Mautone holder, har der i slutningen af 1960'erne været et samarbejde mellem LM Glasfiber, der producerede bådene i glasfiber og LM Camping, der også betød udveksling af medarbejdere. Måske specielt o. Giovanni Mautone, der havde specielle kvalifikationer m.h.t. træarbejdet i både campingvognene og bådene.

Karen Schelde Larsen har i sine erindringer om læretiden på LM Camping 1966-69 også en beskrivelse omkring salg til kunderne, det mere generelle billede, må man formode: "Når der blev solgt en campingvogn, blev der først på salgschefens / sælgerens kontor lavet en slutseddel med alle aftaler. De fleste kunder betalte ikke kontant, og så skulle der laves en købekontrakt, med

²⁵² I Karen Schelde Larsens læretid varetoges rengøringen af "Fru Jørgensen", der også boede i en lejlighed, ejet af Lorentzen, over for dennes privatbolig.

²⁵³ Iflg. VeteranCamping.dk om Giovanni Mautone, forholdt det sig således, at "træ arbejdet blev i stor udstrækning lavet af en italiensk møbel snedker Giovanni der var helt fantastisk i sit fag. Hans færdigheder blev senere udnyttet i forbindelse med apteringen af de såkaldte LM Glasfiber både, der også udstrålede noget af den samme kvalitet."

²⁵⁴ Karen Schelde Larsen i utrykte erindringer om LM Camping 1966-69.

karbonpapir, så vi havde en kopi til os selv, og med renteberegning og serieveksler med afdragene. Det blev min opgave. Jeg havde en tabel til renteberegningen...”

Efter at have arbejdet med kontorarbejde i Kolding i fem år kom Karen Schelde Larsen midlertidigt tilbage til LM Camping. Det må så have været o. 1974. Det hedder her om LM Camping, at ” ... det var nok her, de dårligere tider begyndte,” eksemplificeret med, at sønnen Erik Lorentzen startede egen virksomhed, Kolding Ship Shop.

Hvor 1970'erne blev slutpunktet for campingafdelingens vækst, har starten været præget af succes'en med at bruge glasfiber fra 1955, starten i 1959 med importen af engelske ”Sprite” campingvogne, billigere konkurrenter til de danske kvalitetsprodukter. Det var her, det var værdifuldt med en sælger, der kunne engelsk, [Jørgen Christiansen](#), hvor virksomheden iflg. Erik Lorentzen ... voksede eksplosivt ... Omsætningsmæssigt var det kæmpestort, og (der blev) tjent masser af penge.” Dette lidt i modsætning til situationen, hvor Jørgen Christiansen havde sit kontor i Møllegade, før udvidelsen til Drosselvej, hvor han iflg. Erik Lorentzen gav udtryk for, at firmaet o. lønningsdag ofte var i problemer.²⁵⁵

Med oliekriserne i 1970'erne og konkurrencen fra den billige udenlandske import, blev det som anført i 1980 nødvendigt at omdanne firmaet til Intercamp A/S, som nok må kaldes slutstenen på LM Camping tiden.

²⁵⁵ Se [Jørgen Christiansen herom](#).

Bådproduktionen

LM reklame fra o. 1970, her fra mysigma.dk

- med logoer:

Bemærk de fine dekorative detaljer. Det er jo også markedsføring!

I 1954 startedes i LM Glasfiber en produktion af speedbåde, som udviklede sig til en produktion af mindre fritidsbåde, damjoller i 1967 og endelig i 1969 produktion af egentlige, større sejlbåde. Starten på denne produktion skete iflg. Flemming Skouboe i et udviklingssamarbejde med Diesella i Kolding.²⁵⁶

Serien kom til at bestå af LM Speed, Surf, Safe og Safety.²⁵⁷

I 1953 kunne man i danske aviser læse om "Baade af Plastic og Glasfiber".²⁵⁸ Det blev hurtigt fulgt op på LM, som tidligt i 1950'erne havde fået blik for dette produkts muligheder.

Starten på en større produktion af fritidsbåde var iflg. Flemming Skouboe lidt af en tilfældighed. "Da LM var flyttet til Rolles Møllevej (i 1965) blev en ung maskiningeniør, Palle Mortensen, fra Strandby ved Frederikshavn ansat til at styre produktionen af dambrugsudstyr. Problemet var blot, at Palle Mortensens store lidenskab var *damjoller*, og han havde faktisk selv konstrueret en 21 fods damjolle, som han gik mere op i end at styre produktionen af fiskebassiner." Lorentzen og Skouboe blev så i 1967 (mener Flemming Skouboe²⁵⁹) enige om, at man kunne "... bygge *en søens campingvogn*..." Og videre iflg. Flemming Skouboe: "Min far tog derfor den 21 fods damjolle og savede den igennem på langs og på tværs. Forlængede den med 2 fod og gjorde den lidt bredere, hvorpå ham kom en campingvognsindretning ned i båden. Og det blev til den første LM-motorsejler, en LM 23. Det blev også til LM 16, LM 23 Comfort, LM 24, LM 27, LM 28, LM 29, LM 30, LM 32, en serie Mermaid'er og en serie Vitesser."

LM 23 var starten på en motorsejlerproduktion af anseelig størrelse og med op til 220 mand beskæftiget på fabrikken i Lunderskov. - "Kan huske at jeg i forbindelse med bygningen af

²⁵⁶ Det har kunnet konstateres, at der er en 13' LM båd med en 2-gears Diesella motor fra 1963.

²⁵⁷ Flemming Skouboe.

²⁵⁸ F. eks. Korsør Avis 17. febr. 1953.

²⁵⁹ Og det bekræftes af de her anvendte, samtidige annonceringer.

Storebæltsbroen regnede ud, at hvis man lagde alle de LM-både, der var bygget, i forlængelse af hinanden, så kunne de nå tværs over Storebælt - i to spor...²⁶⁰

LM-produktionen af motorsejlbådtyper var i starten primært en produktion af *bådskrog til selvbyggere* - efter ide af en medarbejder, P. Møller Hansen - udvendigt færdige både, hvor køberne selv monterede det af LM Camping leverede træbyggesæt med en nøje byggevejledning. "Det var især LM 23, LM 24 og LM 27, der blev solgt på den måde." Herefter var det mest færdigbyggede både, som LM Glasfiber leverede.²⁶¹

"Men fra start leverede LM også glasfiberskrog til andre danske værfter - f.eks. Drage og Knarr til Børresen i Vejle og hele Flipper Scows program af populære sejlbåde, hvilket i 70'erne gjorde LM til Danmarks største bådværft med en produktion af flere hundrede enheder om året.²⁶²

Udviklingen i bådproduktionen i glasfiber var således speedbåde, damjoller, der blev videreudviklet til egentlige sejlbåde, også en slags "*søens campingvogn*", herunder *selvbyggerkonceptet*.

Fra 1978 har LM Glasfiber i stigende grad været tvunget til at omlægge fra bådproduktionen. I okt. 1982 annonceredes LM28, en den gang relativt dyr båd. Men omlægningen til at producere vinger til vindmøller var i gang. Omkring 1990 havde vingemølleproduktionen stort set fortrængt bådproduktionen, som bådproduktionen i 1960'erne fortrængte campingvognproduktionen.

²⁶⁰ [Storebæltsforbindelsen](#) åbnede i 1997-98.

²⁶¹ Her er forholdet LM firmaerne så byttet om, den ekspanderende bådproduktion i LM Glasfiber aftog campingudstyr fra LM Camping, som her stort set havde udkonkurreret sig selv på campingmarkedet. I modsætning til den første tid i LM Glasfiber, hvor underskuddet blev dækket ved leverancer til det ekspanderende LM Camping.

²⁶² Flemming Skouboe.

Overgangen til produktion af vindmøllevinger, medarbejderne

En tidligere ansat på LM 1969-70 giver virksomheden et godt skudsmål, både som arbejdsplads og - ikke mindst - Aage Skouboe som leder.²⁶³ Det hedder om Skouboe, at han var på virksomheden fra start til slut ("kom først, gik sidst hjem"). Han var overalt på virksomheden, men især i udviklingsafdelingen.

Udviklingsafdelingen var for Aage Skouboe det helt naturlige sted. Her kunne han afprøve ideer

SENSATIONSTILBUD
fra Skandinaviens største yachtforretning

**21' DAMJOLLE -
EN KVALITETSBÅD
TIL JAGT OG FISKERI**

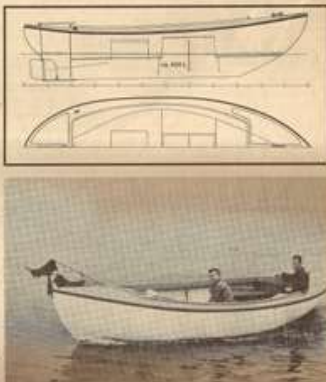
Anerkendt af Statens Skibstilsyn

Udvalgt dam LM Strandby	kr. 9.400.-
Udvalgt dam LM Strandby	kr. 8.700.-
Udvalgt i glasfiber med ruder	kr. 1.650.-
Udvalgt i glasfiberbarkrog. 8-16 HK benzín eller dieselmotor	
Levert også i 16' til	kr. 5.975.-
Udvalgt dam	kr. 3.375.-
Udvalgt skrog, uden dæk	kr. 2.480.-
Udvalgt i glasfiber med ruder	kr. 1.300.-

ALLE PRISER ER EXCLUSIV MOMS

DAMJOLLE:
Længde 4,85 m, bredde 1,85 m, dybgang 0,60 m

DAMJOLLE:
Længde 6,40 m, bredde 2,30 m, dybgang 0,60 m

Efter [speedbådene](#) indledtes i 1967 med [Palle Mortensen](#) som konstruktør produktionen af [damjoller](#).

Damjolle, konstrueret i 1967 af Palle Mortensen, annoncering i [Båd-revyen 1972 og 1974](#). Bemærk, at man kunne reducere prisen med 1/3 som selvbygger. Annonce fra o. 1970.

BÅD-revyen 1974

LM 16/17 **Pris: 18.872**

Konstruktør: Palle Mortensen.
Konstruktionsår: 1967. Værkt: LM
Glasfiber A/S, Lunderskov. Bygget-
metode: langskælet.

Dimensioner: Længde: 5,00 m.
Bredde: 2,00 m. Dybgående: 0,65
m. Vægt: 650 kg.
Byggemateriale: Skrog: glasfiber.
Overbygning: sandwich. Afslutning:
mahogni.

Driftsmuligheder: Motor og sejl.
Maksimal motoreffekt: 5-10 hk.
Sejlareal: 12,00 m².
Standardudstyr incl. i prisen: Hyn-
der, mast, sejl komplet.

Pris: Uden sejl og motor: 18.872
kroner. Med sejl: 22.000 kroner.
Bemærkning: Fås som selvbyg-
gerbåd for 12.834 kroner. Leveres
også som motorbåd og damjolle
(leveringstid: 2-4 måneder).

Solgt:
LM Glasfiber A/S, 8840 Lunder-
skov. Tlf. (00) 58 51 22.

*Dansk jolle af den rundbuede type og derfor meget sø-
dygtig. Det er en jolle med gode salgstal, hvilket især skyl-
des fabrikken fremstød for selvbyggere.*

sammen med medarbejdere, der som han selv dyrkede perfektionisme og håndværksmæssig kunnen. Et samspil, hvor nye ideer kunne afprøves uden at spørge, chefen var der jo selv, sammen med i princippet ufaglærte, men med en selvlært håndværksmæssig kunnen, som gjorde både Skouboe og medarbejderne glade.²⁶⁴ Det betød et tæt og godt forhold mellem Aage Skouboe og de

²⁶³ Carl-Martin Nielsen på [Facebook](#).

²⁶⁴ Forskellige informationer "fra gulvet", f. eks. Kristian Bøge, der startede i glasfiberproduktionen på det tidligere frugtlager på Nørregade, Lunderskov i 1957. Bøge startede som arbejdsmand, demonstrerede sit værd og blev efter flytningen af glasfiberproduktionen til Rolles Møllevej i 1965 værkfører her.

medarbejdere, som han især satte pris på at arbejde sammen med. F. eks. Kristian Bøge, senere stifter af glasfiberproducerede både fra 1976 på [Bøges Både](#). Og Peder Jørgensen, der var vokset op på en gård i Klebæk. Han var som Kristian Bøge ufaglært. Efter 7 års skolegang og et ophold på en efterskole arbejdede han på den arbejdsplads, som for ham nærmest var livets mening, LM Glasfiber.

I en reportage i Folkebladet Sydjylland 05. nov. 1976 er personerne ud over Aage Skouboe angivet som salgsdirektør P. E. Staal-Nielsen og produktionschef Knud E. Hansen.²⁶⁵

LM Glasfiber, Rolles Møllevej 1, Lunderskov under tilbygning af kantine og omklædningsfaciliteter i 1976. Fabrikken blev opført i 1965²⁶⁶. Herover som fabrikken ser ud efter en yderligere tilbygning af overetage til kontorlandskab i 90'erne - med tegnestuer til de ingeniører, det blev nødvendigt at ansætte med produktionsudvidelserne.

Kristian Bøge og Peder Jørgensen var eksponenter for håndværksmæssige kvaliteter, som Aage Skouboe satte særdeles højt. Da Kristian Bøge startede egen produktion af glasfiberbåde, fik han helt kontant støtte fra Aage Skouboe med f. eks. frie lån af støbeforme o.l. fra LM Glasfiber. Og der kunne her ikke blive tale om at inddrage disse lån, fordi LM Glasfiber i en periode fra 1978 var i økonomiske og produktionsmæssige problemer. LM medarbejderes forsøg på at forbedre situationen for LM på denne måde fik direkte ordre fra Aage Skouboe om, at det kunne der ikke være tale om.²⁶⁷

Han var "et dannet menneske", der mødte arbejdsstyrken med forståelse og lydhørhed, som det også hedder fra en tidligere arbejder på gulvet. Med Skouboe som forbillede blev der "arbejdet flittigt" og engageret i virksomheden. Og det er jo en ledelsesstil, som til alle tider nok kan karakteriseres som gavnlig for enhver virksomhed.

Med sønnens, Flemming Skouboes, ord var Aage Skouboe "medarbejdernes mand" i forhold til ledelsen, hvilket kunne få den lidt bizarre konsekvens, at Aage Skouboe som ejer sad sammen med ledelsen og hørte, hvad den drøftede i forhold til medarbejderne. Herefter lod han sin viden som det

²⁶⁵ I avisartiklen er "fabrikant" Ejnar Lorentzen citeret for sin tale ved indvielsen af byggeriet og desuden på fotoet forvekslet med Aage Skouboe, som jo på dette tidspunkt var hovedkraften i glasfiberafdelingen, selv om Lorentzen endnu ikke havde solgt sin aktieandel.

²⁶⁶ [LMklubben](#) daterer opførelsen til 1964, Flemming Skouboe angiver 1965, som her benyttes som korrekt år.

²⁶⁷ Fortalt mundtligt af Kristian Bøge. Principperne i Aage Skouboes adfærd over for medarbejdere på gulvet bekræftes af LM ledelsesrepræsentanter som Flemming Skouboe og Aksel Skovgaard.

for ham mest naturlige i verden gå videre til arbejderne. Det kunne f. eks. være til tillidsmanden gennem flere år, Jens Madsen²⁶⁸. Som så kunne bruge sin viden i forhandlingerne med ledelsen.²⁶⁹

Aage Skouboes søn, Flemming Skouboe, efterfulgte faderen som leder af LM Glasfiber i et ikke helt uproblematisk far-søn samarbejde (iflg. Flemming Skouboe i Politiken 30. juli 2004). Flemming Skouboe blev optaget i firmaet i 1974. I 1979 overtog han ledelsen og i 1988 købte han faderens aktieandel for ca. det dobbelte af det, han i 1986 erhvervede det konkursramte Vestas' aktieandel for.²⁷⁰

Om problemerne omkring firmaets udviklingsstrategi startede, da Flemming Skouboe blev direktør i 1979, er ikke direkte konstaterbart. Men generationsforskellen har vel ligget latent siden hans start i firmaet i 1974. Og da de med bådproduktionen forbundne problemer spidsede til fra 1978, har der naturligvis her ligget en direkte anstødssten i bekymringen, forbundet med firmaets fremtidsudsigter. I Flemming Skouboes optik så situationen således ud: I hvert fald fra 1979 og frem til Aksels²⁷¹ regeringstid var det for mig et 24/7/365-job, hvor det meste af tiden gik med udvikling, markedsføring og salg af LM-både – men også med at holde organisatorisk og økonomisk sammen på den forvoksede håndværksvirksomhed, der helst ikke ville transformeres til noget tidssvarende.”

Denne transformation fandt alligevel sted. I fugleperspektiv med et endog særdeles godt resultat. Aage Skouboe gav meget fornuftigt - muligvis også modstræbende - plads til en ny og meget mere professionel ledelsesform under Flemming Skouboe og Aksel Skovgaard. Resultaterne blev gode, kan vi i tilbageblik nu konstatere.

Vindmøller og vindmølleindustrien, nye markedsudfordringer for LM²⁷²

Overgangen fra produktionen af sejl både i LM Glasfiber til produktion af vinger til vindmøller skete i en situation, hvor brugen af vindmøller fik en historisk renæssance, hvor funktionen nu blev produktion af energi som et alternativ til den fossile energiproduktion.

Energikriserne i 1970'erne betød på det helt overordnede plan, at man i regering og folketing blev opmærksom på ulemperne ved afhængigheden af de fossile energiformer. For det første markedsafhængigheden af et så ustabilt område som Mellemøsten. For det andet de stærkt sigende energiprisers betydning for betalingsbalancen og produktionsomkostningerne i Danmark. Desuden blev man i stigende omfang opmærksom på de miljømæssige problemer med de fossile brændsler, samt knapheden, den begrænsede mængde i forhold til den vedvarende energiform. Det satte den vedvarende energi, ikke mindst vindmøller i fokus.

²⁶⁸ Som også senere blev værkfører i firmaet, i produktionshal 3, fortæller Aksel Skovgaard, som vist reducerede [Jens Madsens](#) indflydelse væsentligt, da han blev direktør. Det var nok også en naturlig konsekvens af den industrielle professionalisering af LM under Flemming Skouboe og Aksel Skovgaard, at en tidligere ret magtfuld tillidsmand nu blev sat i overenskomstmæssige rammer og - muligvis som et plaster på såret - blev værkfører.

²⁶⁹ Tilkendegivelser fra Flemming Skouboe og Aksel Skovgaard, der begge som ledelsesrepræsentanter kunne få problemer på denne konto.

²⁷⁰ Oplysninger fra Flemming Skouboe og Mænd i modvind, spec. s. 151ff., 156, 161. Vestas erhvervede i 1984 Tranbergs 50 % aktieandel i LM, samtidig med at de også selv startede en produktion af møllevinger. Se her også Jyllands Posten 25.09.86 om Køb af aktiehalvparten fra Vestas.

²⁷¹ Aksel Skovgaard, ansat som direktør i 1987 af Flemming Skouboe. Det citerede er Flemming Skouboes formulering.

²⁷² Se evt. appendiks om [vindmøller](#).

Historisk havde man i Danmark siden 11-1200-tallet benyttet vind- og vandmøller til især formaling af korn. De ældste møller er stub-møllen, der drejer for vindretningen på ”stubben”, d.v.s. et fundament ved jorden. Disse tidlige møller afløstes i Danmark i 1700-tallet af den hollandske mølle, der drejer efter vindretningen med ”hatten”, d.v.s. det øverste af møllen. Disse kornmalende møller fik en kort genkomst med 2. verdenskrig, men forsvandt stort set fra 1950’erne og frem. Men vandt så en ny og dominerende plads i den samfundsmæssige produktion med den el-producerende vindmølle fra 1970’erne og frem til i dag.²⁷³

Delingen af LM med 50 % af aktiekapitalen til henholdsvis Skouboe og til Lorenzen i 1972 endte med Lorentzens aktiesalg til Tranberg Holding i Kolding i januar 1977²⁷⁴, der efterfølgende i 1984 solgte til vindmølleproducenten Vestas. Flemming Skouboe havde på dette tidspunkt ikke råd til at købe aktieposten, der blev ham tilbudt. Og han troede ikke rigtigt på firmaets fremtid på dette tidspunkt²⁷⁵, selv om det californiske vindmølleeventyr var i opstartsfasen i 1983. Aktieposten blev så solgt ved Flemming Skouboes mellemkomst til Vestas.²⁷⁶ Hermed blev LM i 1984 en slags ”buffer-producent” til de møllevinger, Vestas selv producerede.

Det amerikanske marked, skatteregler, konkurer, vindere og tabere i vindmølleindustrien

LM Glasfiber Rolles Møllevej. Og [LM Wind Power produktionshal](#), med verdens længste møllevinge i 2016.

Men mellemspillet til LM’s kurs mod en vindmøllevingesucces var fyldt med farlige skær og uforudsete hændelser, især med ændrede skatteregler på først det amerikanske og efterfølgende det danske marked.

Indledningen til vindmølleindustriens optur havde været præget af ”industrivirksomheder, som ikke havde andet at lave - og hvis kunder var selvforsynende økoflippere, venstreorienterede skolelærere, kystbanesocialistiske overlæger og andre politiske skrålhalse”.²⁷⁷ Denne noget negative karakteristik viser med al tydelighed, hvor kompliceret det var at navigere inden for dette område. *Tiden for den lille håndværksvirksomhed var ved at være definitivt slut. Planlægning,*

²⁷³ Se videre for en nærmere og mere grundig beskrivelse af vind- og vandmøllernes historie i [vandmøller](#), specielt [vindmøller, her](#).

²⁷⁴ Oplysninger fra Flemming Skouboe. Se også Folkebladet Sydjylland 26.01.77.

²⁷⁵ Mænd I modvind, s. 152.

²⁷⁶ Iflg. Flemming Skouboe i Mænd i modvind, s. 152 til en bedre pris end den, han selv var blevet tilbudt at købe til.

²⁷⁷ Mænd i modvind, s. 147.

virksomhedsstrategi og effektiv, moderne virksomhedsledelse måtte nu tages i brug. Syntes den næste generation i virksomhedsledelsen på LM Glasfiber. Og sådan blev det.

Danmarks første vindmølleproducent, Vestas opstod i 1898 som smedje i Lem. I 1978 produceredes de første vindmøller på vindmøllefabrikken i Lem. I 1980 etableredes der samarbejde med Zond Systems, der var med, da de første vindmølleparker blev etableret i USA i 1981. Zond Systems skulle i samarbejdet med Vestas sørge for driften af vindmøllerne i Tehacapi passet, 160 km nordøst for Los Angeles.²⁷⁸

De californiske vindmølleparker startede i 1981 med 150, i 1982 oppe på 1150, i 1983 på 2400 og i 1985 på 4989 vindturbiner, hvor størrelsen udviklede sig fra gennembrudsstørrelsen 55 kW til 100 kW i 1985. De blev installeret i 3 områder i Californien, hvor det nordligste var Tehacapi passet. Ud over amerikanske og andre modeller, opførtes især møller fra Danmark: fra Vestas, Bonus, Wind Magic, Micon og Nordtank. De danske møller erobrede snart det amerikanske marked, og de danske producenter leverede tusinder af vindmøller hertil, ca. halvdelen af de møller, der blev leveret til området 1981-85. Gennembrudsåret var 1983.²⁷⁹

De skattemæssige fordele for investorer i vindenergi i Californien ophørte i dec. 1985. Det gav arbejde i næsten døgndrift til de leverandører, der skulle nå at opstille møllerne og have dem i drift, før de gunstige skatteregler bortfald. Vestas måtte i oktober 1986 gå i betalingsstandsning som en konsekvens af det reducerede amerikanske marked, og ved udgangen af 1986 dannedes så Vestas Wind Systems A/S, der udelukkende beskæftiger sig med vindenergi, og med Johannes Poulsen som ny, administrerende direktør.²⁸⁰

Det tvang LM til at finde en alternativ produktion dette år, og det blev især fiskebassiner af glasfiber til norsk lakseproduktion. På den positive side for LM kunne Flemming Skouboe ved betalingsstandsningen i Vestas i oktober så købe den 50 % andel tilbage, som Vestas havde erhvervet hos Tranberg i 1984. Formedelst et stort banklån, men til en meget favorabel pris, ca. det halve af den pris, han betalte faderen, Aage Skouboe for dennes aktieandel senere, i 1988.²⁸¹ Det fælles køb af Vestas aktierne sker gennem LM Boats International, hvor Aage og Flemming Skouboe ejer hver sin halvdel.

Man kan sige, at situationen i 1986 i høj grad var stormens øje, hvor det fordelagtige køb af Vestas aktierne var en ganske væsentlig komponent.

Den næste var spillet om markedet for vindmøllevinger.

LM som vinder i produktionen af vinger til vindmøller

LM havde i 1983 problemer med de møllevinger, de havde produceres til producenten Bonus. LM's bådkonstruktør havde meddelt firmaet og Flemming Skouboe, at sådan en mølle kunne LM godt producere. Han havde forudgående kigget på en vindmølle på Kolding Højskole, der således blev forbilledet for den første vingeproduktion på LM. Desværre havde højskole- og Tvind møllerne

²⁷⁸ [Ingeniøren, 25. juli 1986](#). Tehacapi er i dag [verdens største vindmøllepark](#)

²⁷⁹ Windpower for the World: The Rise of Modern Wind Energy, Del 1, 2013, s. 518-524. Se også [hjemmeside for Vindmølleindustrien](#).

²⁸⁰ Op til 1986 havde det amerikanske marked været præget af en ekstrem grad af opportunisme og lykkeriddere. Især den amerikanske skattelovgivning havde givet vindmølleejere nogle ekstreme begunstigelser. Denne lovgivning blev ændret i 1986, og det fik det amerikanske vindmøllemarked til at kollapse. Se [Ingeniøren 25. juli 1986](#).

²⁸¹ Oplysninger fra Flemming Skouboe, Mænd i modvind, s. 158f. Jyllands Posten 25. sept. 1986 omtaler i en kort notits, at LM Boats International har købt de 50 % af aktiekapitalen i LM Glasfiber, som Vestas sælger ved sin konkurs.

omvendt omløbsretning af urets, hvilket LM møllevingerne så også fik. Bonus i Brande aftog nogle af disse første vinger, som ”fik deres testmølle til at ... rasle fra hinanden”, fordi deres gearkasser ikke var tilpasset denne omvendte omløbsretning.²⁸²

LM's i 1986 reelt eneste tilbageværende konkurrent i vingeproduktionen til vindmøller, Alternergy²⁸³ fik i løbet af 1986 stigende problemer med deres vinger,²⁸⁴ og i november 1986 gik firmaet konkurs, medens der fra især det amerikanske marked indløb stribevis af reklamationer over haverier, forårsaget af fejl og dysfunktioner i møllevingerne.²⁸⁵

På trods af de tidligere dårlige erfaringer med LM vinger, konstrueret efter Tvind princippet, blev Bonus nu kunde hos LM Glasfiber med en stor ordre på vinger til 100 møller. Blot havde man på fabrikken i Lunderskov opdaget, at der var fejl i vingerne, de flækkede ved belastninger, de burde kunne tåle. Den norske leverandør af polyesterlimen indvilgede efter nogen diskussion i, at problemet kunne ligge i firmaets lim. Der blev etableret en ordning hvor det norske firmas forsikringsselskab betalte for omkostningerne ved en erstatning for produktionen af de defekte vinger. Det var formentlig en af flere situationer i opstartsfasen til vindmøllevingeproduktionen,

LM Glasfiber

hvor det ligesom med problemerne med omløbsretningen kunne være endt med en økonomisk katastrofe for LM Glasfiber.

Omlægning af arbejdspladsen LM Glasfiber

I 1981 var der på LM Glasfiber startet en fyringsrunde, hvor 21 medarbejdere i februar fik en fyreseddel i, hvad der blev kaldt en rationalisering i forbindelse med krisen i bådindustrien. Iflg. Folkebladet Sydjylland var LM Glasfiber nu på 130 medarbejdere mod 209 det foregående år.²⁸⁶

I april 1983 var der igen en fyringsrunde, hvor 1/3 af firmaets nu 150 medarbejdere blev afskediget i en situation med udenlandsk statsstøtte til bådbyggeri og en skærpet konkurrence på bådmarkedet,

²⁸² Mænd i modvind, s. 151ff.

²⁸³ Oprettet i 1981 ved køb af det konkursramte Økær Vindmøller Hinnerup. [Opkøbt af Coronet Boats](#), der var interesserede i at få et alternativ til deres bådproduktion, da 70'ernes oliekrise havde haft en voldsomt negativ effekt på deres forretning. Coronet stiftede herefter virksomheden, Alternergy, som udelukkende producerede vinger til vindmøller. Ligheden med LM Glasfiber er påfaldende m.h.t. problemerne i bådproduktionen. Men blev så her klart underlegne i forhold til LM i vingeproduktionen.

²⁸⁴ Se [Ingeniøren 18. april 1986](#).

²⁸⁵ Mænd i modvind, s. 158.

²⁸⁶ Folkebladet Sydjylland 26.02.81.

som gjorde, at lønningerne på LM begyndte at blive et problem for ledelsen.²⁸⁷ Blandt de afskedigede var en metal-tillidsmand og en sikkerhedsrepræsentant, hvis afskedigelse via det fagretlige system i maj samme år blev kendt uberettiget.²⁸⁸

I juli 1990 fyredes der 4 medarbejdere, fordi der blev set fodbold i arbejdstiden. Der var uenighed mellem sagens parter, om det var TV eller radio. Men det kan i den her behandlede sammenhæng være ligegyldigt, det væsentlige er, at ledelsen på LM her slog fast, at de overenskomstmæssige regler skulle følges, og at man ikke ville affinde sig med en ikke tilstrækkeligt effektiv arbejdspræstation, som der i ledelsens optik var tale om her.²⁸⁹

Om den tids gennemførte fyringer siger Flemming Skouboe "... at LM i bådtiden var underlagt nogle ret voldsomme sæson- og konjunkturudsving - og i vingetiden underlagt, at finansieringen af store projekter kunne trække ud. Og en hurtig tilpasning af arbejdsstyrken var derfor virksomhedens eneste mulighed for overlevelse på det korte sigt." Kort formuleret har vi jo her essensen i den danske "[fleksicurity model](#)", at det fleksible arbejdsmarked (fyringer og ansættelser efter behov) skete med det element af indkomstsikkerhed, som en af regeringen ført aktiv beskæftigelsespolitik skulle sikre sammen med arbejdsløshedsunderstøttelsen. Et væsentligt element i denne ansættelses- og fyringspolitik efter behov blev iflg. Flemming Skouboe altid drøftet grundigt med tillidsmand og produktionschef. "Den daværende ledelses fornemmelse for omsætningsudviklingen samt evne til prompte at reagere på samme var ..." blandt de relativt få ting, som Aage Skouboe også kunne rose ledelsen under sin søn for.²⁹⁰ Ud over den nødvendige effektivisering med konjunkturbestemte fyringer og ansættelser gennemførte Flemming Skouboe også i slutningen af 1986 en omlægning, hvor timeløn erstattede akkordaflønningen, der var blevet alt for dyr for firmaet.²⁹¹

Aksel Skovgaard²⁹² var i 1987 blevet ansat som teknisk, senere ledende direktør, i en periode, hvor der i nogen tid havde været problemer med firmaets indtjeningsevne, både bestemt af vingemarkedet, men også en lønstruktur i LM, hvor en arbejder kunne tjene næsten det dobbelte af indtjeningen på Karl Møllers Maskinfabrik.²⁹³

Aksel Skovgaard var helt klart Flemming Skouboes initiativ i en trængt situation i virksomheden. At netop Aksel Skovgaard blev "headhunted" af Flemming Skouboe skyldtes også, at han (FS) interesserede sig for sport, og Aksel Skovgaard havde som divisionsspiller i håndbold derfor en høj status.²⁹⁴

Altså i realiteten lidt tilfældighedernes spil, hvor Aksel Skovgaard, der kom som teknisk direktør fra Pasilac koncernen i Kolding, ganske vist havde de formelle kvalifikationer, også i og med, at han kendte en arbejdsplads fra gulvet - han var udlært maskinarbejder på Karl Møllers Maskinfabrik, Nagbøl. Men det i sig selv var i princippet ikke tilstrækkeligt til at besidde de egenskaber, som Flemming Skouboe ønskede sig.

²⁸⁷ Jyllands-Posten 07.04.83.

²⁸⁸ Refereret i Kolding Folkeblad 17.05.83.

²⁸⁹ Refereret i Fyens Stiftstidende 10.07.90.

²⁹⁰ Man kan af Flemming Skouboes tilkendegivelser her nok slutte, at det i den givne situation ville have været velkommen med lidt mere ros. Men mon dog ikke Aage Skouboe, hvis han var blevet gammel nok til at opleve det, ville have været, og i realiteten har været, stolt af de opnåede resultater i det firma, han havde haft så stor andel i?

²⁹¹ Iflg. Flemming Skouboe og Aksel Skovgaard.

²⁹² Stammer fra Mariegaard, Skanderup, uddannet som maskinarbejder på Karl Møllers Maskinfabrik, teknikum ingeniør, født i 1938.

²⁹³ Iflg. Flemming Skouboe og Aksel Skovgaard.

²⁹⁴ Herom siger Flemming Skouboe: "Aksel har jeg kendt til så længe, jeg kan huske. Hans far var jo sognerådsformand i Lunderskov - og Aksel byens håndboldhelt."

Det viste sig, at de ønskede kvalifikationer havde Aksel Skovgaard. Med ham ved roret kunne Flemming Skouboe ”fyre sig selv”.²⁹⁵ Aksel Skovgaard havde ingen lønkrav, men som han formulerer det (givet også til Flemming Skouboe under ansættelsessamtalen), så kunne han jo bare rejse igen, hvis han ikke blev tilfreds med lønnen.²⁹⁶ Det blev han jo så nok efterfølgende.

I 1987 kunne der meldes om udvidelse af medarbejderstaben.²⁹⁷ Men der var også iflg. Aksel Skovgaard en del ”trælse”, d.v.s. overenskomststridige strejker. Som Aksel Skovgaard formulerer det: ”Da jeg kom til LM i 87, var det fra en jernindustriel virksomhed med ca. 1.000 timelønnede, hvor man samarbejdede indenfor det regelsæt, der var aftalt mellem Georg Poulsens tropper og Jernindustrien. Derfor svarede jeg (til LM) tillidsmanden, at jeg forhandler ikke med de timelønnede så længe de strejker, (og at) INFO-møder i kantinen (kunne man se bort fra), da jeg var vant til, at denne form for INFO foregik på SU-møder.”

Aksel Skovgaard indførte således helt konsekvent de forhold på en større arbejdsplads, som han var vant til fra Pasilac Therm i Kolding²⁹⁸. Også på det lønmæssige område blev der ”normaliseret”, forstået på den måde, at ”urimeligt gode” akkorder nu blev erstattet af almindelig timeløn.²⁹⁹ Man kan sige, at den foregående tids eksempler på fyringer og arbejdskampe nu helt konsekvent blev lagt under den kontrol, som havde været under udvikling fra tiden under Flemming Skouboe, i hvert fald siden 1979, og kun fodslæbende accepteret af den gamle ledelse under Aage Skouboe. Det var måske netop ganske udmærket, at det var Aksel Skovgaard, der førte Flemming Skouboes retningslinjer igennem i overgangstiden. Aage Skouboe fik straks respekt for Aksel Skovgaards kunnen og effektivitet, og hvis de af ham (AS) udstukne retningslinjer ikke blev fulgt, kunne konsekvensen tydeligt markeret blive, at firmaet mistede et værdifuldt ledelsespotentiale. Og dette spil var nok lettere i forholdet mellem en ejer og en direktør, end mellem far og søn.

Med disse justeringer og i samspil med en også nyansat økonomichef, Lars Mikkelsen³⁰⁰, blev LM Glasfibers usikre situation i overgangen mellem båd- og møllevingeproduktion vendt, så firmaet de følgende år tjente så mange penge, at virksomhedskonstruktionen måtte laves om for at forhindre indblik i, hvor god indtjeningen var (iflg. Aksel Skovgaard, bekræftet i Mænd i modvind). Flemming Skouboe uddyber herom: ”Jeg kunne mærke, at jeg var kommet i gode hænder, og jeg lærte noget om, hvor stor en forskel det kan gøre for en virksomhed at have rigtig dygtige folk i stedet for bare dygtige folk,”³⁰¹

²⁹⁵ Flemming Skouboe siger: ”... allerede fra tidligt i 90’erne oplevede jeg med Aksel ved roret en ny frihed, hvor jeg også kunne bruge tid på andre interesser” end fuldtidsjobbet i firmaet.

²⁹⁶ Alle her formulerede oplysninger stammer fra henholdsvis Flemming Skouboe og Aksel Skovgaard.

²⁹⁷ Folkebladet Sydjylland 02.05.87.

²⁹⁸ Tidligere De Danske Mejeriers Maskinfabrik, DDMM, fusioneret med Pasilac Silkeborg til Pasiliac Therm, Kolding i 1977.

²⁹⁹ Oplysninger fra Aksel Skovgaard og Flemming Skouboe. Overgangen fra akkord- til timeløn var allerede effektueret af Flemming Skouboe før ansættelsen af Aksel Skovgaard.

³⁰⁰ Da Flemming Skouboe ”fyrede sig selv” som administrerende direktør, blev han efterfulgt af netop Lars Mikkelsen som økonomichef og Lars Christensen som leder af salg og markedsføring, se [WindPower Monthly 1. marts 1995](#).

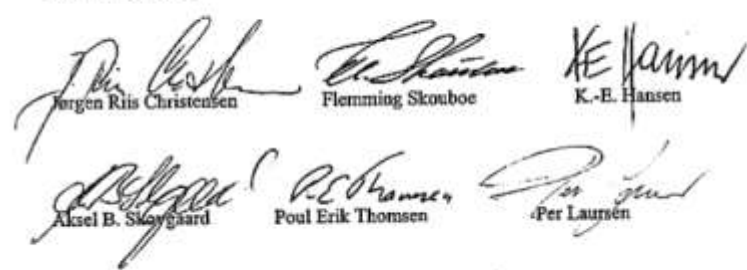
³⁰¹ Mænd i modvind, s. 156ff. Her omtales de 2 nye, centrale ledere, som Flemming Skouboe ansætter i 1987. Og hvordan den nye økonomichef insisterer på, at offentligheden og forretningsforbindelser ikke må vide, hvor god indtjeningen i firmaet i virkeligheden blev med omsvinget i 1987.

I den favorable konkurrencesituation, hvor LM Glasfiber stort set kun havde dyrere og dårligere konkurrenter uden for landets grænser, f. eks. det hollandske Airpac, det tidligere Stork, hævdede man priserne på økonomichefens anbefaling. Det kom til at gå så godt, at Flemming Skouboe i 1988 kunne købe faderen, Aage Skouboe ud. Over for handelspartnerne holdt firmaet efter økonomichefens anbefaling lav profil og lykkedes med at lade som om, indtjeningen slet ikke var så stor, som den i virkeligheden var. Flemming Skouboe undlod at køre ud til kunderne i sin nye, store, dyre BMW, lånte i stedet konens gulpladebil, som var brugt og meget lidt pralende, selv om det var en udmærket bil. Dette gav på den anden side problemer i forhold til at få finansieret fabriks-, produktionsudvidelser. Her måtte man så også købe brugt i Rudkøbing.³⁰³

I 1996 var årsresultatet før skat i virksomheden 33.803.397, meddelt ved direktion, bestyrelse og med revisionspåtegning.³⁰⁴

I [Årsrapporten for 2000](#), fremlagt 14.05.2001 var årsresultatet med overførsel kr. 224.830 210, heraf selve årsresultatet på kr. 28.824.291. Det foregående årsresultat var kr. 25.438.827.

Kapitalbalancen, aktiver og passiver var kr. 963.866.126, hensættelser kr. 248.566.729. På dette tidspunkt, hen mod salget i 2001, var der på LM Glasfiber "worldwide" ansat o. 2500 personer efter beregning, lavet af Aksel Skovgaard ved salget.³⁰⁵

Lunderskov, den 24. marts 1998 DIREKTIONEN: Aksel B. Skovgaard Anders D. Christensen Flemming Bjerregaard Lars K. Mikkelsen BESTYRELSEN: Jørgen Riis Christensen Flemming Skouboe K.-E. Hansen Aksel B. Skovgaard Poul Erik Thomsen Per Laursen REVISIONSPÅTEGNING	302
--	------------

Flemming Skouboe havde efter overtagelsen af virksomheden fra sin far valgt at koncentrere produktionen på to steder i Danmark: den nye fabrik på Vingen i Lunderskov³⁰⁶ og i Hammelev. I

³⁰² Revisionspåtegningen i 1998 forekommer i en situation, hvor Aksel Skovgaard både sad i direktion og bestyrelse for LM Glasfiber. Det følgende år fratrådte adm. Direktør Fl. Bjerregaard sin stilling, der igen blev midlertidigt overtaget af Aksel Skovgaard, indtil udnævnelsen af Anders D. Christensen, tidligere salgschef, som administrerende direktør, hvorefter Aksel Skovgaard genindtrådte som formand for bestyrelsen for LM Glasfiber. Fredericia Dagblad 08. okt. 1999 og Jyske Vestkysten 09. dec. 1999.

³⁰³ Mænd i modvind, s. 158f.

³⁰⁴ [Årsrapport 24.06.1996](#) og Årsrapport 25.06.1998,

³⁰⁵ Meddelt af Flemming Skouboe.

³⁰⁶ Mellem Lunderskovvej og Dakavej.

stedet blev produktionsstederne i Vejen, Gesten, Kolding, Hårup, Kirkeby på Fyn, Engesvang og Rudkøbing lukket, mens værkstedet i Vamdrup fik lov til at overleve.³⁰⁷

LM Glasfiber begyndte også at vokse uden for landets grænser. I 1993 åbner en fabrik i Indien og året efter en fabrik i Spanien, og i 1999 åbner en LM-fabrik i North Dakota i USA.

På denne baggrund blev LM Glasfiber 8. maj 2001 solgt til den engelske investeringsfond Doughty Hanson for 2,25 mia. kr.³⁰⁸

Året efter forsøgte fonden at børsnotere LM Glasfiber til det dobbelte, hvilket ikke lykkedes. Det blev også et problem, at de store vindmøllekoncerner havde insourcet en stadigt stigende del af vingeproduktionen. LM Glasfiber måtte i denne situation afskedige over 1.000 mand. Omsætningen faldt i 2003 fra lidt over 2 mia. til 922.689.000 kr., og resulterede i et underskud på 58.867.000 kr.³⁰⁹ I 2004 beskæftigede LM Glasfiber omkring 2.000 medarbejdere.

I 2009 var der iflg. Ingeniøren o. 7000 medarbejdere på verdensplan, i Danmark o. 2200. LM Glasfiber fik i 2007 et underskud på 292 millioner, skrev Berlingske Tidende.

Iflg. hjemmesiden for LM Wind Power bevægede det tidligere lokale firma sig nu internationalt: 2010 - LM Wind Power Group opdeles i 3 sektioner, LM Wind Power Blades, LM Wind Power Service & Logistics og Svendborg Brakes

2011 - LM Wind Power Service & Logistics ekspanderede i Nord Amerika med erhvervelsen af Encore Power Services (EPS)

2013 - Svendborg Brakes solgtes til Altra Holdings Inc. Efter sigende med et betydeligt underskud.

I 2015 forsøgte Doughty Hanson at afhænde LM Wind Power og overvejede herunder en børsnotering af selskabet. Dette var dog problematisk p. gr. af de store underskud i perioden op til 2014.³¹⁰

I 2015 havde LM Wind Power dog haft et betragteligt overskud, hvilket skulle kunne fremme salget på det amerikanske marked.³¹¹ Hvilket da så også er sket, LM Wind Power er iflg. pressen 11. okt. 2016 solgt til amerikanske General Electric for 11,2 mia. kr.³¹²

Med dette salg er LM nu blevet en del af et vindmarked, hvor rollen formentlig vil være en oparbejdet ekspertise, som General Electric kan bruge på både det amerikanske og det globale marked.

Ringene er sluttet i den forstand, at det var konkurrencerne i den danske vindmølleindustri i forbindelse med ændringen af de amerikanske skatteregler i 1985 og de efterfølgende ændringer i de danske skatteregler, 1996, der lagde det solide fundament til LM's erobring af møllevingeproduktionen.

De nyeste [nøgletal for virksomheden](#):

RESULTATREGNSKAB i hele 1000	2015	2014	2013	2012	2011
---------------------------------	------	------	------	------	------

³⁰⁷ <http://lmklubben.dk/home.html>

³⁰⁸ Salgsprisen varierer i forskellige dagblade og tidsskrifter fra 2.1 til 2.4 mia. [Børsen 12. juli 2002](#) siger 2,1 mia., [ugeavisen.dk](#) siger 2,4 mia. De fleste kilder siger 2,1 mia. 2,25 mia. er et estimeret, muligvis realistisk gennemsnit.

³⁰⁹ [Årsrapport 10.05.2004](#)

³¹⁰ [Se Energy Supply](#) 14. sept. 2015.

³¹¹ [Se Jyllands-Postens finanstillæg](#) 16. Sept. 2014

³¹² <http://stiften.dk/erhverv/stor-dansk-vingeproducent-er-solgt-til-ge-for-11-milliarder> og <http://wind.cleantechnology-business-review.com/news/ge-to-acquire-stake-in-wind-power-business-of-lm-group-121016-5028800>

Valutakode	DKK	DKK	DKK	DKK	DKK
Omsætning	675.767	476.461	312.615	618.967	613.818
Bruttofortjeneste	424.416	346.022	301.100	588.534	167.179
Afskrivninger	-93.674	-173.692	-95.117	-109.270	-87.971
Kapacitetsomkostninger i alt	306.026	365.011	458.891	789.549	474.617
Resultat før skat	389.376	102.719	-106.524	-43.360	-94.951
Årets resultat	266.320	44.891	-158.357	6.759	-40.589

Beskæftigelse

Beskæftigelse på LM Wind Power						I tiden op til salget af LM
	2015	2014	2013	2012	2011	
Antal ansatte	366	404	399	553	661	

Glasfiber til LM Wind Power var antallet af beskæftigede på virksomheden lokalt 20-49 medarbejdere, et enkelt år i 1990'erne var der f. eks. 33 medarbejdere. Efter salget var antallet af medarbejdere i den nu globale og mere omfattende virksomhed på 1000+ medarbejdere i Danmark indtil 2010. Herfra og indtil 2012 lå antallet af medarbejdere på 500-999. Siden da har antallet af medarbejdere ligget på 200-499.³¹³ Eller de helt præcise tal 2011-15³¹⁴:

Globalt var der 6.332 ansatte i LM Wind Power ved udgangen af 2015.³¹⁵

Arbejdsmiljø og glasfiberproduktion

I produktionen af vindmøllevinger er der aktuelt hos LM Wind Power - som i resten af vindmøllebranchen - konstateret betydelige [arbejdsmiljøproblemer](#)³¹⁶ i forbindelse med arbejdet med glasfiber, især styren, som indgår i produktionen af vindmøllevinger, både m.v.

I glasfiberproduktionens første tid har man ikke kendt noget til disse problemer, som ikke desto mindre altid har været glasfiberproduktionens følgesvend, også den, der er foregået hos LM siden 1950'erne. Statistisk set og til en ædruelig vurdering af miljøproblemernes omfang nytter det ikke noget, at man kender en eller flere, der aldrig har fået konstateret gener, alternativt en eller flere, der har fået lungebesvær, fået konstateret kræft m.v. under kortere eller længere tid med de arbejdsforhold, som glasfiberproduktionen byder.

Det er her ikke ambitionen at dække alle aspekter ved de miljømæssige problemer, som kan variere med de berørte personers helbredstilstand, modstandskraft og omhu med at iagttage givne sikkerhedsforanstaltninger på den ene side. På den anden side virksomhedens omhu med at følge

³¹³ [Virksomhedsoplysninger](#).

³¹⁴ [Proff Nøgletal](#). - beskæftigelsen i Danmark.

³¹⁵ [Ingeniøren 11. okt. 2016](#). Selskabet har hovedsæde i Kolding, men formelt drives selskabet nærmere fra chefkontoret i Amsterdam og har fabrikker i Spanien, USA, Indien, Danmark samt Kina.

³¹⁶ I det her henvisende link til [avisen.dk](#) er samme artikel i 2011 bragt i Berlingske Tidende, Buiseness, samme dato, helt samme indhold.

lovmæssigt fastsatte sikkerhedsregler og vurdering af produktionsmæssige omkostninger, forbundet med en højere eller mindre ambitiøs opfølgning på givne sikkerhedsregler.

Endelig kan det være en diskussion i sig selv, hvorledes arbejdsmiljø og sikkerhed dækkes af pressen. Alligevel her først den trykte presses dækning af arbejdsmiljøproblemer på LM Glasfiber. Der er formodentlig fundet alt, som er kommet til udtryk i den trykte presse. Det har under alle omstændigheder været hensigten. Der har også, specielt under den indledningsvis nævnte styren sag, været TV dækning. Det medie er ikke undersøgt nærmere.

Og endelig her kun en skitsering af problemet, som det ser ud med ret tilfældigt valgte eksempler samt set ud fra tilsynsmyndighedernes vinkel. Hvor godt funderet og undersøgt, tilsynsmyndighedernes viden om problemet er, kan der ikke siges noget om i denne skitseagtige præsentation af problemet.

Den første svage antydning i pressen af miljøproblemer i forbindelse med brugen af glasfiber på LM Glasfiber afdelingerne finder man i 1983, hvor man i en konjunkturbestemt fyringsrunde også finder en tillidsmand og sikkerhedsrepræsentanten.³¹⁷ På et møde mellem firmaet, repræsenteret ved Flemming Skouboe og SID tillidsmanden, [Jens Madsen](#), var der enighed om, at pressen havde givet et "forvrænget" billede af situationen. SID tillidsmanden var på mødet forbavsende spagfærdig i betragtning af, at arbejdersiden efterfølgende fik fyringen af sikkerhedsrepræsentanten og tillidsmanden kendt uberettiget, begge skulle

tilbydes genansættelse.³¹⁸ Uden nærmere præcisering nævnes det i avisomtalen, at det var "... fyringen af sikkerhedsrepræsentanten ... , der satte sindene i bevægelse og siden udviklede sig til en "miljøsag". Denne noget kryptiske omtale må henvise til, at i og med at sikkerhedsrepræsentanten var blevet fyret, var der også tale om en miljøsag. Dette omtales dog ikke i mødet mellem Flemming Skouboe og Jens Madsen, ej heller i omtalen af kendelsen fra mødet mellem Jernets Arbejdsgiverforening og Dansk Metal om sagen.

Herefter høres der ikke noget i pressen om miljømæssige aspekter ved brugen af glasfiber før september 1989, hvor Folkebladet Sydjylland omtaler, at LM Glasfiber selv har søgt om en

³¹⁷ Folkebladet Sydjylland 20. april 1983, foto herfra.

³¹⁸ Kolding Folkeblad 17. maj 1983.

miljøgodkendelse i Teknisk Udvalg. Den relativt nyansatte direktør, Aksel Skovgaard siger i denne forbindelse, at han synes, "... det er fornuftigt at få orden i miljøet", både internt og i forhold til naboerne.³¹⁹ Kort tid herefter om konkurrencevilkår og miljø i forbindelse med produktionen af både i glasfiber siger Flemming Skouboe, at "... firmaet har de seneste år investeret mere end seks millioner kroner i miljøforanstaltninger for at kunne opretholde produktionen." Det nævnes i samme forbindelse, at det er billigere at producere i Øst- og Sydeuropa, men at "den håndværksmæssige kvalitet også er derefter".³²⁰

En måned herefter er der en længere artikel, hvor en ansat på LM Glasfiber, Iver Vedstesens, sikkerhedsrepræsentant, erklærer sig tryk ved firmaets udluftningsanlæg Han har på dette tidspunkt været ansat i 27 år i arbejdet med glasfiber, d.v.s. siden 1963. Han kan også huske, at det først var midt i 60'erne, der blev installeret udsugning, hvilket så nok må have været ved udflytningen til den nye fabrik på Rolles Møllevej fra Nørregade. Før den tid skældte hans kone ud over, at han "lugtede af polyester ud af munden."³²¹ I samme artikel erklærer Flemming Skouboe sig som tilhænger af de danske arbejdsmiljøregler, men at EF³²² burde sikre ens konkurrencevilkår ved at kræve samme bestemmelser i alle "EF-lande". Konsekvensen for LM Glasfiber i kampen om markedet med f. eks. hollandske konkurrenter er, at "vore konkurrenter i Holland kan spare en million kroner ..." ved besparelser på udsugningsanlæg, som LM Glasfiber har afholdt omkostningerne ved.³²³

Et strejkeforløb i 1994-95 på Gesten afdelingen kunne ud fra avisartiklerne muligvis vurderes som afledt af en i tiden stigende opmærksomhed omkring de miljømæssige forhold, som man så måske blandt de ansatte har følt sig foranlediget til at bruge til at få presset lidt mere igennem i forhold til arbejdsgiveren m.h.t. det arbejdsmiljømæssige. Starten på strejkerne i 1994 begrundes med, at acetone ikke står i skabe med udsugning, samt at der også har været problemer af tilsvarende karakter på "Sønderborg Yachtværft". LM Glasfiber får her et miljøpåbud om brug af masker, indtil udluftningen er i orden. I øvrigt med henvisning til "Sønderborg Yachtværft". Ca. ½ år efter strejker man igen i Gesten, her fordi 3 arbejdere er blevet syge p. gr. af fejl i udsugningsanlægget. Som LM meddeler straks at være gået i gang med at udbedre.³²⁴

Eventuelle problemer med arbejdsmiljøet ophører jo ikke med at eksistere, fordi aviserne ikke skriver om dem. I 2011 tages der så fat igen med de indledningsvis nævnte artikler, d.v.s. en artikel af J. P. Kildevang i avisen.dk, overtaget af Berlingske Tidende, Business. Der nævnes her en række skrækindjagende eksempler på helbredsproblemer, kræft og dødsfald. Men konstaterbart mere med appel til følelser, den hellige forargelse og den overfladiske erkendelse end egentlig research, hvor årsag, virkning og forskellige samspilsfaktorer kunne have spillet ind.

Flemming Skouboe nævner som kommentar til artiklen og flere fra samme journalist en patient med diagnosen markante hjerneskader, der har arbejdet på LM Glasfiber. Diagnosen er konfirmeret af en kendt professor, overlæge, senere rektor på Københavns Universitet, Erik Skinhøj. Det drejer sig om en arbejdsskadeerstatning, som en ansat på LM i 1974 fik tilkendt efter en anmeldelse til Arbejdsskadestryelsen, foretaget af datteren.

Problemet med den pågældende patient er blot, at han også har været ansat i et malerfirma med brug af betydelige mængder af skadevoldende cellulose-lak - uden nogen form for beskyttelse, at han har været "døvstum fra fødslen", hvorfor professoren selvfølgelig ikke har kunnet få ham på talefod,

³¹⁹ Folkebladet Sydjylland 13. sept. 1989.

³²⁰ Aarhus Stiftstidende 8. jan. 1990.

³²¹ Jyllands Posten 7. febr. 1990.

³²² Det daværende EU.

³²³ Se her nærmere om [konkurrencen fra Holland](#).

³²⁴ Kolding Folkeblad 7. og 8. okt. 1994, Horsens Folkeblad 24. marts 1995.

men har brugt dette som indikation på en hjerneskade, forårsaget af arbejdet på LM Glasfiber. Hvor der i øvrigt ud over det nævnte også kunne være tale om en udtalt demens.³²⁵

Alt her blot nævnt for at illustrere, at problemer med helbredet hos en person, der er miljømæssigt hårdt ramt meget vel kan skyldes en flerhed og faktorer. Dette selvfølgelig ikke for at benægte, at det kan være sundhedsskadeligt at arbejde med styren. Især uden beskyttelsesmæssige foranstaltninger.

Det kan måske også være på sin plads at tage et par eksempler, som ligger uden for pressens mere eller mindre velbegrundede opfattelse af vigtigt og mindre væsentligt. Og uden de involveredes, fagforeningers og arbejdsgiversidens, interesser sat i front.³²⁶

Hertil så først ejer og stifter af firmaet, Aage Skouboe, der døde som 81 årig efter at have arbejdet knapt halvdelen af sit erhvervsaktive liv i daglig kontakt med miljøproblemerne. Vel ikke ved arbejdet med støbeformene - men hovedsageligt i udviklingsafdelingen. Dog i nær kontakt og med og mulighed for både at indånde og på anden vis få kontakt med styren og glasfiber. Også Kristian Bøge, grundlæggeren af Bøges Både, kan nævnes. Han startede som arbejdsmand med glasfiberproduktion i det tidligere frugtlager i Nørregade, hvor han velsagtens som alle andre har arbejdet under ganske elendige udluftningsforhold, indtil han blev værkfører på Rolles Møllevej og senere ejer i eget firma, hvor der også er arbejdet med glasfiber. Kristian Bøge er født i 1935 og lever fint endnu (2016).

Der kan også gives eksempler på arbejde med glasfiber, hvor der har kunnet konstateres betydelige helbredsproblemer, folk, som er døde i en alt for tidlig alder m.v. Den her i anden forbindelse nævnte Peder Jørgensen, der har arbejdet sammen med Kristian Bøge og tæt sammen med Aage Skouboe i udviklingsafdelingen, døde i en relativt ung alder. Om det skyldtes arbejdet med glasfiber eller, at det på anden vis var skrevet ind i kortene for hans liv, kan der her ikke siges noget fornuftigt om. I den indledende henvisning til avisen.dk, der f. eks. repræsenterer LO synspunkter, er de givne eksempler på arbejdsmiljøproblemerne i arbejdet med glasfiber skåret efter den læst, at problemerne entydigt tilskrives arbejdsmiljøet på LM Glasfiber.

Der er yderligere udvalgt to repræsentanter med kendskab til forholdene ”på gulvet”, Iver Vedstesen, tidligere sikkerhedsrepræsentant, ansat med glasfiberarbejde i over 38 år, siden 1963, hvor han startede på det daværende LM Glasfiber i Nørregade. Han har her kun haft ”6 sygedage”. Iver Vedstesen har arbejdet på LM Glasfiber hele sit erhvervsaktive liv, fordi han synes, det ”er en fantastisk arbejdsplads”.

Desuden Jeff Holst, der siden 1998 har arbejdet for LM, både LM Glasfiber og LM Wind Power, ”... har været i næsten samtlige afdelinger i forskellige positioner, uddannet plastmager ... værkfører i Hammelev ... en stilling i Udviklingen ...” samt tillidsmand 2009 til 2016.

Ikke overraskende kan Iver Vedstesen berette om de helt og aldeles manglende sikkerhedsforholdsregler, der var under arbejdet på afdelingen i Nørregade fra 1963. Allerede ved udflytningen til Rolles Møllevej i 1965 blev der iflg. ham foretaget arbejdsmiljømæssige foranstaltninger med gulvudsugning, som løbende blev suppleret med udsugning i loftet og mange flere miljømæssige forbedringer.³²⁷ I dag kan man ikke arbejde med glasfiber uden maske og beskyttelsesdragt, fortæller Iver Vedstesen. Efter hans mening skyldes langt de fleste, om ikke alle,

³²⁵ Meddelt af Flemming Skouboe.

³²⁶ Der findes stadig nulevende fagforeningsrepræsentater, som har arbejdet på LM Glasfiber. Blot har det desværre ikke været muligt at få nogen form for udtalelse herfra.

³²⁷ Iflg. det refererede avisstof skete der et spring i de miljømæssige foranstaltninger i 1989.

miljømæssige problemer, som gør folk syge, enten manglende hensyntagen til beskyttelsesforanstaltninger, eller hang til ”for meget alkohol”, som i kombination med alkoholindholdet i den polyester, der arbejdes med, ”kan give problemer.” Adspurg om forholdene i Gesten, hvor der har været en del uro, er karakteristikken af de her ansatte ikke så positiv, de var ”nogle svin” i deres forhold til sikkerhedsbestemmelserne, hævder Iver Vedstesen som kommentar til den her refererede uro i Gesten afdelingen.

Iflg. Jeff Holst har firmaet haft ”en rivende udvikling på alle fronter, en af de største ... nok på sikkerheden”. Og videre om det, Jeff Holst kalder ”styrenskandalen”, at det her blev ”... lagt ud som om at vi ikke havde masker og der absolut ingen beskyttelse var, dette har altid – i hvert fald i mine 18 år - været til rådighed, og reglen om at bruge det har aldrig været ændret.” Tilfredsheden med LM som arbejdsplads udtrykkes således: ” Personligt skal jeg bæres herfra, og jeg ved at samtlige kollegaer i min afdeling på Rolles Møllevej, har samme holdning. LM er under huden på en, det er ikke bare en arbejdsplads, det er hele den måde man er medarbejder på hvor man ikke bare er et hjul i et større dikkeværk. Det er ikke mange steder man har det så godt som her på faktisk alle måder.

Der er i forhold til de her refererede tillids- og sikkerhedsrepræsentanter forsøgt indhentet en kommentar fra tillidsrepræsentanten i 1980’erne, som dog ikke har ønsket at udtale sig. Skal der siges noget (derfor også usikkert) om hans situation, kunne det måske være, at han løbende fik sin indflydelse beskåret, endeligt konfirmeret under Aksel Skovgaard, hvor han på måske passende vis blev flyttet op, måske skulle man sige hen, i hierarkiet til en post som værkfører. De to øvrige er særdeles positive i deres vurdering af deres henholdsvis nuværende og tidligere arbejdsplads, også hvad angår det miljømæssige. Og de er i øvrigt adspurgte uafhængigt af hinanden samstemmende enige om, at brugen af sikkerhedsstyr har været et ”must” på virksomheden. Når vi ser på de to adspurgtes ansættelsesforløb fra 1963 og fra 1998 til i dag, så er der ingen tvivl om, siger begge, at det i den sidste del af perioden er blevet obligatorisk at bruge sikkerhedsudstyret. I tiden før 1998 er der gradvist blevet strammet op. Men sikkerhedsudstyret har ”hele tiden ligget der” iflg. Iver Vedstesen. Problemet kunne blot være at få det brugt.

De to her behandlede kilder til udsagn ”fra gulvet” kan tages med to typer forbehold. Jeff Holst er ansat og har tydeligt en loyal ansats profil i forhold til ansættelsesperioden 1998 til 2016. Iver Vedstesen er værdifuld på den lidt længere bane, loyal og tydeligt glad for sin arbejdsplads gennem en rigtig lang periode 1963 til 2001-02. Det kunne måske have været på sin plads med en mere officiel OL holdning som kontrast. På den anden side er det ikke skønnet umagen værd. Det afgørende må være udsagn om den konkrete arbejdsplads historisk og aktuelt.

Hvis der ikke skal foretages en nøjere statistisk undersøgelse, hvor der også tages højde for anden helbredspåvirkning, arvelige dispositioner m.v., må man nok nøjes med at konstatere, at der er betydelig forskel på det arbejdsmiljø, som forskellige erhverv og forskellige tider byder på. Derfor her kun afsluttende en kort skitsering af de konstateringer, som forskellige myndigheder har gjort om arbejdet med styren, glasfiber og i vindmølleindustrien.

[Miljøstyrelsen](#) anfører om styren, at ”styren er optaget på EU’s liste over potentielt hormonforstyrrende stoffer i kategori 1, og er harmoniseret (og blevet) klassificeret under CLP forordningen³²⁸...” Hvis det forekommer kringlet udtrykt, så her, hvad der anføres i de af Miljøstyrelsen refererede risikovurderinger - at sundhedsfaren opstår ved inhalation af dampene, hvor hudkontakten med styrendampe ikke er ”signifikant”. Styren udledt til atmosfæren nedbrydes

³²⁸ [Europaparlamentets og Rådets klassificering](#), mærkning og emballering af stoffer og blandinger – CLP.

ret hurtigt, hvorfor der ikke skulle være iagttagelige, eksterne miljøeffekter ved glasfiberproduktionen.

[Arbejdstilsynet](#)³²⁹ har lavet en rapport over problemet 2001-11, d.v.s. i LM Wind Power tiden. Det hedder i konklusionen: ” Som opgørelsen af antallet og arten af arbejdsskader viser, har der været problemer med såvel ulykkesrisici, ergonomiske og kemiske arbejdsmiljøforhold over årene. Problemerne med arbejdsmiljøet er også afspejlet i typen af anmeldelser af erhvervsbetingede sygdomme i perioden, hvoraf en del er blevet anerkendt som arbejdsskader. Samtidig viser redegørelsen, at der løbende er ført tilsyn, og at der også løbende er blevet anmeldt og behandlet anmeldelser om erhvervsbetingede sygdomme. Trods antallet af anmeldelser må det dog på det foreliggende grundlag konkluderes, at hovedproblemet omkring arbejdsmiljøet primært har været ulykker og ergonomiske belastninger. Der kan endvidere ikke på baggrund af de indtil nu anmeldte skader ses et markant antal af skader med langtidsvirkninger såsom kræft og hjerneskader knyttet til udsættelse for styren. Dette billede kan eventuelt ændre sig såfremt det viser sig, at disse sager ikke er blevet anmeldt...”

Sammenfatning

Små og mellemstore virksomheder - med op til 249 ansatte - er typisk dansk. Eftersom de er flest, rummer de naturligvis også flest gode succeshistorier. Heriblandt Lunderskov Møbelfabrik, LM, som to snedkere i 1941 igangsatte i lejede lokaler i den lille stationsby. Den er som LM Wind Power i 2017 formodet 11,2 mia. kr. solgt til General Electric.

De rimeligt iøjnefaldende succeskriterier for LM har i første række været solid håndværksmæssig kunnen sammen med en god portion opfindsomhed. Og nok især fremsynetheden i valget af glasfiber. Det gælder både til fiskebassiner, campingvogne, både og vindmøllevinger. Desuden rettidige omlægninger, hvor det kunne være gået som med LM Camping, der udkonkurrerede sig selv med kvalitetsvogne, der blev for dyre i forhold til vogne, firmaet ikke selv producerede, men importerede.

LM Glasfiber har i forhold hertil et mere velsmurt forløb. De første år, hvor produktionen med glasfiber var i støbeskeen, og hvor den håndværksmæssige ekspertise i arbejdet med dette materiale blev grundlagt, har det formentlig været så heldigt, at underskud og lærepenge er blevet kanaliseret fra LM Camping til LM Glasfiber, der jo var samarbejdspartnere, medejere og personlige interessenter hos hinanden. I det mindste indtil Lorentzen i 1977 solgte sin aktieandel i LM Glasfiber.

I LM Glasfiber blev der fra firmaets stiftelse truffet de rigtige valg i bådproduktionen med produktionen af speedbåde som supplement til fiskedammene i 1960'erne. Damjollen, helårsbåden som afløser for den sæsonprægede sommer-speedbåd. Og endelig omkring 1978 det i eftertiden indlysende valg af vindmøllevinger i produktionen, hvor oliekrisen havde skabt nye energimæssige behov.

³²⁹ Der linkes til hentning af den pdf fil, som udgør Arbejdstilsynets rapport.

Endelig i de første, ind imellem noget kaotiske år med møllevinger nogle heldige sammentræf med andres konkurs og egne produkter, der fik fodfæste på markedet.

Der har været tale om en god symbiose af oparbejdede, håndværksmæssige færdigheder i en medarbejderstab, som er vokset op med en Ole Opfinder som leder og samarbejdspartner på gulvet. Men som så i 1980'erne, da produktionen af møllevinger var i en succesfuld opstartsfase, nærmere bestemt i 1987, måtte tænke nyt.

Med en nyansat direktør, som var vant til at håndtere en større arbejdsplads, hvor der ikke er plads (råd) til uformelle samarbejdsrelationer.

Det var formentlig ansættelsen af en ny ledelse med professionelle arbejdsformer, tilpasset en stor og planlægningstung virksomhed, der gjorde udfaldet. Denne omlægning blev foretaget under Ole Opfinders søn, Flemming Skouboe, der er uddannet administrativt hos den lokale ostegrosserer, suppleret med en smule videregående handelsmæssig uddannelse. Som næppe kan have gjort udslaget.

Det helt store talent har været det ikke uvæsentlige at ansætte de rigtige folk, have blik for omlægningsbehovet. Og lidt held med valg, herunder køb og salg på det finansielle marked.

Diesella som det startede i Lunderskov

Eli Andersen, grundlæggeren af Diesella i Kolding stammer fra Lunderskov. Han er født i 1915 som søn af Marius Andersen, der indtil 1934 var købmand med butik i Storegade 3. Her et billede, som skulle være den første motorcykel, som den 12-årige Eli Andersen fra Lunderskov byggede i 1927.

Efter en uddannelse som elektriker grundlagde han i tiden mellem 1943 og 1946 fabrikken Diesella, der i 1946 blev placeret på Agtrupvej i Kolding, hvor man 1949-67 producerede Diesella knallerter. Både faderen Marius og broderen Arne gik med i driften af dette firma.

Fabrikken i Kolding fik navnet Diesella, fordi Eli Andersen især interesserede sig for at udvikle en motor til hjælp i modelfly, en delvis dieselmotor.³³⁰

Faderen, Marius Andersen skulle også have ejet det hotel, der i dag hedder Hotel Lunderskov. I 1940 er der i folketællingsmaterialet som hotelejer anført M. (?) P. Andersen, født 19.11.1886, hustru Karen Søvnald Andersen. Ægteskab indgået 18.9.1912. Eli Andersen er født 1915. Disse data kan således godt passe, blot hed hotellet dengang Lunderskov Missionshotel, indtil 1942-43³³¹.

Eli Andersen døde ved en flyveulykke i 1960, hvorefter broderen videreførte firmaet.

Eli Andersens fly på den froste Kolding Fjord i 1956

³³⁰ (<http://www.stemplet.dk/?Knallerter:Danske:Diesella>).

³³¹ I 1940'erne startede LM, Ejnar A. Lorentzen i lokaler, der lå bag hotellet, se [kapitel om LM](#).

Fra Karl Møllers Maskinfabrik Nagbøl til GKN Wheels

Det hele startede i Nagbøl med Karl Møllers far, smeden Erik Møller. Iflg. Karl Møllers søn, Jørn Møller fødtes Karl Møller ind i familien som smed i 6. generation.

Karl Møllers Maskinfabrik producerede fra 1941 til midten af 1960'erne ca. 600 tipvognsmotorlokomotiver, især til eksport. Sammen med Pedershåb Maskinfabrik, Brønderslev, Danmark var Karl Møllers Maskinfabrik den tids to største.³³²

Karl Møllers Maskinfabrik startede i Nagbøl i 1904, hvor faderen, Erik Møller købte jord til sit smedeværksted på Nagbølvej. Da der i forvejen var en smed i Nagbøl kaldte Erik Møller sit sted for et maskinværksted.³³³ I Erik Møllers hus er nu indrettet et museum for den tidligere maskinfabrik.

Indtil 1943 blev fabrikken drevet af Erik Møllers sammen med de to sønner, Karl og Johannes Møller iflg. Karl Møllers søn, Jørn Møller. De fremstillede maskiner til tørveindustrien, som den gang var udbredt i moserne rundt om i Nagbøl. Meget af materialerne til fremstilling var gamle biler som blev bygget om til skinnelokomotiver til at trække tipvogne som man havde i moserne. Mange af maskinerne, som de producerede i 30erne var opfundet af faderen Erik under første verdenskrig. Resterne af bilerne i øvrigt blev lavet om til landbrugsvogne som de lokale bønder købte.

Man kan i samtidige aviser se Erik Møller annoncere med sine til tørvefremstilling beregnede produkter: ”Tørveværk til salg. Et brugt tørveværk med forme, tipvogne, spor og en vandsnegl står til salg ved henvendelse til Erik Møller”, ”Et transportabelt tørveværk med spor, tipvogne og forme, til en daglig produktion af ca. 70.000 tørv, står til salg straks hos Erik Møller”, ”Maskiner til

³³² <http://www.jernbanen.dk/fabrik.php?id=75>

³³³ <http://historiskatlas.dk/PrintGeo.aspx?GeoID=7469>

salg. 1 stk. ny tørvemaskine med elevator og dyndbeholder. Produktion ca. 80,000 daglig, transportabel. 2 à 300 meter spor samt nogle tipvogne, 500 mm sporvidde. ,,, , Erik Møller pr. Nagbøl", " Et nyt tørreværk med et godt, brugt lokomobil til en daglig produktion af 50,000 tørv står til salg hos Erik Møller", " For tørvefabrikanter. Et transportabelt tørreværk med pumper, elevatorer og dyndbeholder til en produktion af 60,000 tørv om dagen, elevatorkæder, vogne til udkørsel af tørvemassen samt en presser med elevator sælges af Erik Møller, Nagbøl pr. Lunderskov.³³⁴

Efter Karl Møllers overtagelse af fabrikken i 1943 indledte han fremstillingen af de i indledningen nævnte skinnelokomotiver samt landbrugsvogne. Det kunne i det samtidige avismateriale se ud til, at ikke var egenproduktion af lokomotiver før fra slutningen af 1944: "1 stk. 700 m/m motorlokomotiv lejes omg. eller 1 stk. 600 m/m motorlokomotiv, der kan omforandres til 700 m/m sporvidde. Carl Møller, Nagbøl".³³⁵ Allerede i okt. - dec. 1944 hed det i Jyllandsposten: " Motorlokomotiver, 2½ til 4½ tons, med eller uden generator, leveres fra lager. Priser fra 8200 kr. med generator. Karl Møller, Maskinfabrik, Nagbøl pr. Lunderskov.³³⁶

Lige efter krigen var det svært at skaffe materialer, hvorfor Karl Møller besluttede selv at fremstille nav og fælge til produktionen. Da der var problemer med at få fælgene presset runde, konstruerede Karl Møller sine egne valsere, som iflg. Jørn Møller stadig findes på fabrikken den dag i dag. Råmaterialerne kom på den tid fra Uldall's Jernstøberi i Vejen.³³⁷ I samarbejde med dette firma blev der købt metal og andet godt fra tyskernes bunkere på vestkysten. Med dette stål kunne man fremstille diverse værktøjer til presserne, idet stålet kunne hærdes. Yderlige købtes reserve hydraulik pumperne fra Tirpitz³³⁸ kanonerne. Der blev konstrueret en hydraulik presse med modhold, og efter mange forsøg lykkedes det at presse en trillebør kasse af et stykke.³³⁹ Denne presse kunne trykke med 1000 tons. I denne periode blev der virkelig produceret mange trillebøre, man havde et slogan: Er manden træt og ganske mør, det hjælper med en Nagbøl bør.

Med erfaringerne begyndte man at producere reservedunke til brændstof. Med samme erfaringer startedes en produktion af helpressede radiatorer. Side løbende med ovenstående blev der fremstillet skinnelokomotiver, også til eksport. I et samarbejde med broderen Johannes Møller begyndte eventyret med motor vejtrømler. I Nagbøl tilvirkedes valserne, vendegearene og forgaflen, som så

³³⁴ Jyllandsposten 24.-26.03.1916, 04.-06.07.1916, 04.08.1917, 11. 13. 15.06.1918, Politiken 06.-08.05.1917

³³⁵ Jyllandsposten 22.06.1944- 23.06.1944- 24.06.1944

³³⁶ Jyllandsposten 15.10.1944, 29.10.1944, 12.11.1944, 03.12.1944, 10.12.1944, 17.12.1944, 31.12.1944

³³⁷ Alt iflg. Jørn Møller. Uldalls Jernstøberi A/S blev grundlagt i 1944, <http://www.birn.com/uldalls-jernstoeberi-a/s.html>. Senere overtaget af Holstebro firmaet Vald. Birn.

³³⁸ Tirpitz-stillingen bestod af to bunkere, som var en del af Atlantvolden, som den tyske besættelsesmagt opførte langs Nordsøens kyster. De ligger på Tane Hedevej i Blåvand, og det sydlige er nu oprettet som museum. Bunkerne blev planlagt i 1943-44, men var endnu ikke opført ved befrielsen i 1945. Batteriet blev således aldrig bygget færdig. Kanonerne og andre dele til batteriet var placeret på Guldager station nord for Esbjerg, broerne over Varde å var for svage til at bære vægten. Derfor kom de aldrig videre. I årene 1951-52 blev de skåret op i Guldager og solgt som skrot.

³³⁹ Iflg. Jørn Møller: " jeg tror "gal Thorsen" lurede ham kunsten efter med den første helpressede stålvaske". Dette kan dog ikke bekræftes af en diskussion i Ingeniøren af den hertil knyttede produktionsproces. Iflg. denne skulle ideen være kommet fra GAL Thorsens værktøjsmagere, brødrene Harald og Svend Wermouth Jensen.

<http://ingeniordebat.dk/index.php?topic=1575.0>

blev kørt til Arnitlund for der at blive samlet. Jørn Møller mindes, at de to fik en ordre på mange tromler til Indonesien, som han giver kommentaren ”godt gået af sådanne smede knægte”.

I 1973 solgte Karl Møller fabrikken til GKN Wheels. fra 1973 og frem til 1979 var svigersønnen K.E. Lausen administrerende direktør i det nye firma. Johan Aarøe Møller var her ansat som teknisk direktør. I 1979 forlod K.E. Lausen GKN-wheels og Johan Møller blev administrerende direktør frem til ca. 1990 hvor han blev teknisk direktør, og samtidig direktør for GKN-wheels forsknings- og udviklingsafdeling i England. I 1992 gik Johan Møller på pension.³⁴⁰

Ostegrosserer Peter Michaelsen, Lunderskov

Peter Michaelsen er født 1. juli 1884 i Gesten. Døde 25. februar 1953 på Kolding sygehus, begravet på Gesten Kirkegård 2. marts 1953. Hans ostegrossererforretning ligger (lå) Jernbanegade 2 og 4, Lunderskov.

Hans far var dyrlæge (også tituleret kredsdyrlæge, en helt ubestemmelig titel) A. Michaelsen, Gesten. Faderen ser ud til at have været aktiv dyrlæge og landmand indtil 1914, hvor han byggede aftægtsbolig i Øster Gesten.

30 Klaverer og 6 Flygler,
meget fint og anerkjendt tysk Fabrikat,
sender jeg til Danmark. (Leveres i Lø-
bet af 4 Uger.)
**Paa Grund af Kursdifferencen sær-
deles fordelagtigt Tilbud.**
Klaverer:
1000 Mk. 1100 Mk. 1200 Mk. 1300 Mk.
Ca. 610 Kr. 671 Kr. 732 Kr. 793 Kr.
Flygler: 1800 Mk. 1800 Mk. 2000 Mk.
Ca. 976 Kr. 1098 Kr. 1220 Kr.
Frit leveret i Vamdrup (Grænsestation).
Besjlinger bedes snarest indsendt.
Peter Michaelsen (Flensburg).
Midlertidig Aadr.: Lunderskov, Danmark.
(8858) Telefon Nr. 94.
Fald Garanti for Kvalitet og Holdbarhed

Jyllandsposten 15. maj 1916.

Annonceteksten angiver bopæl i Flensburg, men med adresse og telefon i Lunderskov også.

Klaverer tilbydes til 610-798 kr.
Flygler tilbydes til 876-1220 kr.
Der annonceres i forskellige landsdækkende dagblade indtil august 1916.

P. Michaelsen blev i 1910 gift med Margrethe Meyer i Flensborg, hvor parret formentlig har boet jævnsides med Lunderskov indtil omkring 1920. Fra Folketællingen i 1921 er bopælen Lunderskov, erhvervsbetegnelsen købmand. Fra folketællingen 1925 er erhvervsbetegnelsen grosserer.

³⁴⁰ Det fremgår af tilgængelige oplysninger i øvrigt, at Johan Møller blev ansat hos Karl Møller 1966-10-07, forlod GKN Wheels Nagbøl A/S 1992-10-28 for at gå på pension. <http://bizsurf.dk/personer/johan-aaroe-moller#>

I nogle måneder i 1916 annoncerede Peter Michaelsen om salg af klaverer og flygler, som kunne se ud til at være indkøbt i et antal af 30 + 6 flygler i Tyskland. Her angives bolig at være ”Flensburg”, men med midlertidig adresse og tlf. nr. i Lunderskov.³⁴¹

Afstemningsområder som foreslået af de allierede 1919

342

Med afslutningen af 1. verdenskrig blev Peter Michaelsen aktiv i [FLENSBORGBEVÆGELSEN](#), som ønskede Flensborg og Mellemslesvig tilbage til Danmark. Den tabte krig i 1864 havde trukket grænsen mellem Tyskland og Danmark ved Kongeåen. Danmark tabte her hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg. Danmark blev som resultat heraf en homogen, dansktalende småstat. Men der var dansktalende syd for grænsen,

Efter Tysklands nederlag i 1. v. krig skulle grænserne justeres, efter nationalitetsprincippet. Dette blev indarbejdet i Versailles-fredens principper og krævedes først og fremmest USA's præsident W. Wilson i form af princippet om ”den nationale selvbestemmelsesret”.

³⁴¹ Om det er tilfældigt, at Peter Michaelsen ikke blev grosserer i klaverer og flygler er det ikke muligt at sige noget om. Dog er der lokale erindringer fra hjemmet i Vestergade 9, hvor der var et flygel (som ikke kunne sælges i 1916?). Det musikalske element i familien er dog kommet til udtryk gennem barnebarnet Johan Michaelsen, der er [organist i Grøndalskirken](#).

³⁴² Kort, se f. eks. [Grænseforeningen](#).

Der blev fremsat rabiate og nationalistiske (historisk begrundede) krav om Danmark til Ejderen, repræsenteret ved [DANNEVIRKEBEVÆGELSEN](#), d.v.s. alle 3 zoner til Danmark uanset afstemningsresultat. [GRÆNSEFORENINGEN](#) stiftedes i 1920 efter folkeafstemningen om den dansk-tyske grænse, som kun gav dansk flertal i zone 1, d.v.s. etablering af den nuværende grænse.³⁴³

Fra 1920 var P. Michaelsen aktiv i Grænseforeningen, hvor der i bestyrelsen og blandt medlemmer var aktive fortalere for Danmark til Ejderen og Dannevirke. Peter Michaelsen blev hurtigt et markant medlem af bestyrelsen. I starten, indtil den nazistiske magtovertagelse i Tyskland, var han skeptisk i forhold til den rabiate Ejder-linje i Grænseforeningen, men herefter blev han, stærkest markeret i nogle skolesager i grænseområdet, overbevist tilhænger af Ejder-linjen.

Engagementet i den danske grænseproblematik forstås måske bedst ved at se på kortet over afstemningszoner efter 1. verdenskrig i det gamle danske område Slesvig og syd herfor Hosten og Lauenborg. Da afstemningsresultatet i 1920 "kun" gav zone 1 til Danmark, zone 2 med Flensborg var og forblev tysk, blev det en strategi, også for tidligere mere moderate tilhængere af [FLENSBORGBEVÆGELSEN](#), at arbejde for en international (ikke-tysk) kontrol af området. Danmarks statsminister 1945-47, venstremanden Knud Kristensen faldt for et radikalt mistillidsvotum i 1947, fordi han i modsætning til Danmarks officielle politik udtrykte "privat sympati" for denne tanke. Peter Michaelsen tilhørte mere eller mindre udtalt den "Dannevirke-kritiske" del af Grænseforeningen. I øvrigt sammen med den markante historiker Vilhelm la Cour. Men også sammen med denne foretog han en diametral vending i forhold til Ejder politikken fra 1933 ved nazisternes magtovertagelse i Tyskland. Vilhelm la Cour kom her endelig ind i Grænseforeningens hovedbestyrelse, Michaelsen blev næstformand. For Peter Michaelsen var forløbet formentlig, at da Grænseforeningen i 1930 og 1934 skulle tage stilling til skolespørgsmålene i henholdsvis Slesvig by og Tønning, var han mest stemt for en blød start i lejede lokaler i stedet for at bygge nyt. I Dannevirkemændenes øjne var en sådan vaklende indstilling kættersk. Men med Hitlers magtovertagelse og fra 1934 var Michaelsen klart Ejdermand, hvilket formentlig gjorde ham til næstformand i hovedbestyrelsen.

Det kan således ikke udelukkes, at Peter Michaelsen, ostegrosserer i Lunderskov har været medvirkende til at få Danmarks daværende statsminister, Knud Kristensen til at fastholde det politisk sprængfarlige standpunkt "privat" at sympatisere med tanken om en særlig status til Flensborg og Mellemslesvig, som Knud Kristensen allerede fra en grundlovstale i 1946 havde givet udtryk for. Iflg. sønnen, Peter Meyer Michaelsen var Knud Kristensen juli 1947 under en tale på Skamlingsbanken på besøg hos Peter Michaelsen, der var "med i Skamlingsbankeselskabet". Under alle omstændigheder blev Knud Kristensen fældet af et mistillidsvotum 4. okt. 1947, som banede vej for en socialdemokratisk Hedtoft regering, hvor Knud Kristensens meget "Flensborg-kritiske" udenrigsminister, Gustav Rasmussen fortsatte som udenrigsminister. Hvortil Knud Kristensens bramfri, vestjyske kommentar skulle have været: "a sæjer walbekom".

³⁴³ Dannevirke-, Flensborgbevægelsen og Grænseforeningen er alle et produkt af Danmarks tab af hertugdømmerne i 1864. Der er her valgt at henvise til Grænseforeningens karakteristik af foreningernes historik og særlige kendetegn. Alternativt kan man også orientere sig i Wikipedias ganske udmærkede artikel om [Ejderpolitikken](#).

Ud over politisk indflydelse på landspolitisk niveau i grænsespørgsmålet var Peter Michaelsen også i to omgange medlem af sognerådet i Skanderup Sogn. Herfra kan refereres fra det af sønnen, Peter M. Michaelsen anførte i hans kortfattede beretning til Lunderskov og Omegns Lokalkiv om faderen³⁴⁴: ”I må hellere få beretningen om min Fars indtræden i Sognerådet, som han var medlem af i 2 perioder. Da han første gang blev valgt og var til det konstituerende møde, der som de andre møder afholdtes på ”Fattiggården” i Skanderup, indledte sognerådsformanden, Johan Nielsen, Indremissionsk. ”Jeg vil gerne byde velkommen til de nye medlemmer, undtagen Michaelsen” (han var valgmenighedsmand). - Nå, det overlevede han, og jeg forstod, at der udviklede sig et godt og venskabeligt samarbejde, idet missionen fandt ud af, at Far – udover at have mange kontakter – kunne bidrage til at løse mange af sognets problemer.

Der er en historie om, at Far ved et sognerådsmøde fortalte, at han den foregående nat i en drøm havde drømt, at Johan Nielsen var død og var på vej op i himlen ad en lang stige. På stigen skulle han sætte kryds for hver synd, han havde begået. Pludselig blev der tumult, idet sognerådsformanden var på vej nedad igen, fordi han skulle bruge mere kridt.”

Den her omtalte sognerådsformand var ejeren af Grønvanggaard i Skanderup. Han var sognerådsformand 1919-23, som så må have været

Michaelsens første periode i sognerådet. Historien illustrerer et sogneråd, hvor der var et enkelt medlems flertal for Indre Mission. Og desuden en situation, der formentlig hyppigt har udspillet sig i det indremissionsk dominerede sogneråd.

Konflikternes rod var først og fremmest af religiøs og kulturel art. Den indremissionske sognerådsformand Johan Nielsen og hans efterfølger, den ligeledes indremissionske Knud Knudsen fra Gelballe, kunne være uenig om mindre betydningsfulde spørgsmål som økonomi og strukturelle som f. eks. vejføring. Men i religiøse og skolepolitiske spørgsmål (ansættelse af indremissionske lærere) var de helt enige.

Johan Nielsen,
Skanderup.

Ud fra det noget spinkle materiale kan det med rimelig sikkerhed konkluderes, at ostegrosserer Peter Michaelsen har været privat bosiddende i Flensborg fra 1910, hvor han giftede sig med Margrethe Meyer. Velsagtens bosiddende i Lunderskov, Vestergade 9, Duborg siden 1920, muligvis allerede forretningsmæssigt beskæftiget i Lunderskov fra 1916, Peter Michaelsen optræder i Skanderup Sogns folketællingsmateriale fra 1921.

Han kommer fra egnen, idet faderen, A. Michaelsen var dyrlæge i Gesten.

Ved 1921 folketællingen tituleredes han købmand, fra 1925 grosserer. Peter Michaelsens osteforretning må således formodes at være startet mellem 1921 og 1925.

³⁴⁴ Utrykt beretning, Peter Meyer Michaelsen, om faderen som ostegrosserer i Lunderskov

Jernbanegade 2,
Peter Michaelsens
ostelager. Foto fra
1989 iflg.
lokalarkivet.

Det har ikke været muligt at finde materiale om grossistvirksomheden produktionsmæssige side. På et foto, som lokalarkivet daterer til 1920, er det 3 personer excl. Michaelsen beskæftiget i et ostelager, som må formodes at være Jernbanegade 2, som også er den adresse lokalarkivet angiver.

P. Michaelsens
ostelager, Jernbanegade
2. Iflg. lokalarkivet foto
fra 1920.

Forretningen har været omfattende nok til at sønnen Johan Michaelsen ved faderens død i 1953 har videreført forretningen. Den har jo under alle omstændigheder været fint beliggende mellem de to mejerier, Skanderup og Lunderskov, og lige op ad jernbanestationen i Lunderskov. Også selv om der var tale om et søndagshvilende og et mejeri, der arbejdede alle ugens 7 dage.

Ifølge Johan Michaelsens søn, Johan Michaelsen, afhændede faderen firmaet en gang i begyndelsen af 1990'erne. Firmaet er for længst ophørt som grossistvirksomhed i ost. De tilbageblevne bygninger ser aktuelt ikke ud til at være i brug.

Det nationale engagement i Grænseforeningen må vel formodes at være motiveret ved ægteskabet med Margrethe Meyer fra Flensborg.

Der er dog intet i sognets øvrige aktiviteter, der tyder på, at Peter Michaelsen som valgmenigheds- eller som Grænseforenings mand har øvet en særskilt indflydelse på sognets politiske og kulturelle liv.

Som beskrevet tilhørte Peter Michaelsen politisk det ikke-indremissionske mindretal, men der er intet i det foreliggende materiale, også fra den offentlige debat, der tyder på særskilte aktiviteter her. Selv er Peter Michaelsen begravet på Gesten Kirkegård, sønnen Johan Michaelsen på Skanderup Valgmenigheds Kirkegård. Der har vel været så meget af den lokale modsætning til Indre Mission, at det ville være utænkeligt med en gravplads på Skanderup Kirkegård?

Man kan måske sige, at Peter Michaelsen har været et rimeligt typisk eksempel på en grundtvigianer, et medlem af valgmenigheden i det religiøst splittede sogn. Erhvervsmæssig og økonomisk succes (formentlig) gav ingen pardon hos Indre Mission, når det kom til kulturelle og politiske spørgsmål. Her var religionen i Peter Michaelsens tid stadig fuldt dominerende.

Foto af Peter Michaelsen 1920-30. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Skanderup Kirke

Fig. 1. Kirken set fra vest, SE fot, 1985. – Skanderup Kirke.

Fig. 6. Kirken set fra sydøst, NE fot, 1985. – Skanderup Kirke.

Skanderup Kirke er i brev fra 1397 (Diplomatarium Danicum) viet til St. Nikolaj og nævnes første gang i 1280 ved skødning af krongods til biskoppen i Ribe (Valdemars Jordebog).

Kirken er en romansk kvaderstensbygning fra formentlig o. 1200. Først i senmiddelalderen (midten af 1300-tallet indtil reformationen 1536) opførtes tårnet, der i 1871 forsynedes med det nuværende spir.

En gammel, fornem sydportal blev i 1862 flyttet hen som indgang i tårndelen, hvilket nok medførte, at tårnet i 1871 måtte totalrenoveres. Tårnet hører til de usædvanligt store, og der var allerede før renovationen i 1871 problemer med, at væggene var ustabile. Derfor de mange murbindere.

Apsis mod øst er opført i 1934. Der har desuden i senmiddelalderen fundet en udvidelse sted mod vest, det nuværende indgangsparti.

Nordsidens kvaderstensmurværk er meget velbevaret og med oprindelige, små romanske, rundbuede vinduer.

Norddørens tympanon er et nærmere eftersyn værd. Den forestiller Kristus med Paulus og Peter. Den samme komposition ser man i Vamdrup og Andst kirker, hvor Andst kirke mht. tympanon har den bedste håndværksmæssige kvalitet

Under kejserkrigen 1625-29 og Torstenssonfejden 1643-45, alt under Christian 4., blev kirken plyndret. Ved kongebrev i 1746 blev det sognemændene pålagt at reparere skaderne.³⁴⁵

Iflg. en indberetning i Danske Kancelli i 1792 om kirkernes tilstand konstateredes der et forfald, hvorom det hed, at kvæget fik lov at græsse på kirkegården.

[Præstegården](#), der lå i Nagbøl, flyttedes 1924 til Skanderup mellem kirken og [Missionshuset fra 1889](#).

Om kirkens indre og inventar kan det bemærkes, at lofterne i både det pudsede kor og trælofter er af nyere dato, dvs. fra midten af 1800-tallet indtil en renovation i 1934. Der er fine loftindskrifter og rester af romanske kalkmalerier. Det ældste af inventaret er den romanske døbefont, desuden er der bl. a. den senmiddelalderlige højaltertavle. Samt [prædikestolen](#) opsat af Caspar Markdanner i 1589.

"Adelige" sædegårde i Skanderup Sogn

Som det vil fremgå nedenfor, er det dobbeltkonfekt at tale om "adelige sædegårde", da en sædegård per definition skal være adelig, i det mindste fra [Frederik 1.'s håndfæstning](#) 1523 indtil enevælden i 1660. Dvs. hele den herom handlende periode i Skanderup Sogns historie.

Der har i Skanderup Sogn været mindst en, nok snarere tre sædegårde, som dog ikke har efterladt sig bygningsmæssige spor, og som mht. sædegårde i Dollerup og Lunderskov er vanskelige for ikke at sige umulige at placere fysisk.

Men først lidt om begreberne herre-, hoved-, sæde- eller ladegård, dvs. adelige godskomplekser.

Efter vikingetiden, dvs. i 1000- og 1100-tallet bliver kongens hird til herremænd, som aflagde en særlig troskabsed til kongen.

Fra omkring midten af 1200-tallet ser det ud til, at strukturen på de store godser ændredes som et resultat af den jorddeling, der fulgte befolkningstilvæksten i 1100-tallet.

Herefter var den typiske struktur, at *en stormand*, *en herremand* havde flere relativt store, såkaldte *brydegårde*, drevet af forpagtere, der så igen havde *mindre landbogårde* og *små gårdsædestavne* tilknyttet.

Gårdsædestavnene var det, som senere kaldtes for huse med og uden jord. Beboerne af disse, gårdsæderne er formentlig trællenes efterkommere i den forstand, at da slaveriet efterhånden forsvandt, fik disse mulighed for at gifte sig og bosætte sig for sig selv.

Brydegårdene var for store til at kunne drives af en familie. Til gengæld var landbogårdene for små. Så meningen var, at landboer og gårdsæder skulle levere arbejdskraft til brydegårdene, der herved blev i stand til at yde meget store afgifter til ejerne, herremændene.

Begrebet bol kendes tilbage fra vikingetiden, findes i Kong Valdemars Jordebog, og har nok dækket en jævnt stor gård på o. 100 tdr. land. Bol går efterhånden over til at betegne andele i bymarken. Flere steder, dog ikke i Sønderjylland, går bol fra o. 1500 over til at betegne fæstebønder eller mindre brug, dog større end husmandsteder.

³⁴⁵ Se nærmere under [beskrivelsen af svenskerigene](#).

Herregårde har som begreb eksisteret siden senmiddelalderen, dvs. perioden ca. 1350-1536. Varierende betegnelser er også hoved- og sædegårde.

Definitionen på en herre-, hoved-, sædegård vil, afhængigt af tiden, være en *gård, som en adelig herremand drev og / eller boede på*. En sædegård har i navnets egentlige betydning været sæde for en adelig herremand på gården.

Endelig er der ladegårde, som kunne være driftsbygninger i tilknytning til en herregård, men uden herskabsbolig. Kongen havde en række store gårde, som han lod dyrke uden selv at være der, og altså uden herskabsbolig - det var typiske ladegårde.

I Frederik 1.'s håndfæstning fra 1523³⁴⁶ blev det slået fast, at en herregård skulle enten bebos af den adelige ejer eller af en foged, ansat af den adelige ejer. Blev gården bortfæstet til en almindelig bonde, var den ikke mere en herregård.

Og den skæbne har adskillige adelige sædegårde haft. Hvis der ikke engang er bygninger - f. eks. en i tidens stil inspireret hovedbygning, det kunne være i renæssancestil, som der blev bygget i på ca. 1/3 af 15-1600-tallets herregårde - der viser fortids status, vil en sådan gård ikke være til at skelne fra et almindeligt bondebrug.

Det vigtigste for herregårdene har været friheden for jordskatter og fra 1524 også friheden for tiende til kirken.

Efter enevælden i 1660 ophævedes adelens eneret til at besidde herregårde. Fra 1682 havde kun herregårde med mindst 200 tdr. hartkorn fæstegods inden for 2 mil (14 km) stadig skattefrihed. Og der var meget store variationer i den periodes ca. 700 herregårde, der ejede ca. 9 % af den dyrkede jord. De største havde jord, svarende til 30-40 bondegårde, de mindste var på størrelse med en enkelt, lidt større bondegård.

Fra 1780 til i dag er der med udskiftningen og overgang fra fæste til selveje sket en markant reduktion af de tidligere herregårde, der for de flestes vedkommende er blevet udstykket samtidig med at bondegårdene er blevet solgt fra.

Der har kortvarigt - formentlig det meste af 1500- og ret sikkert lidt af 1600-tallet - eksisteret en sædegård i Skanderup, Skanderupgaard.

For den sidste del af perioden findes den bedste dokumentation i Danmarks Adels Aarbog³⁴⁷, forskellige årgange, her 1901, s. 450. Det hedder her; "Las Christensen Sandberg, boede 1597 i

³⁴⁶ Håndfæstningerne findes komplet optrykt i Samling af danske kongers haandfæstninger og andre lignende acter. Af Geheimearchivets Aarsberetninger. Kjöbenhavn, 1856-1858. (Reprografisk genudgivet og forlagt af Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, Kjöbenhavn, 1974). (150 sider). [ISBN 87 7500 602 2]. Samlingen indledes med Vordingborgske Forordning af 19. marts 1282, der kan ses som forspillet til Erik Glippings håndfæstning, Constitutio Eriici Glipping, Nyburgis anno 1282 die 29 mensis Julii data. Frederik 1.'s håndfæstning, s. 65-79.

Og endelig sluttet der af med enevældens dokumenter, arvehyldningen af Frederik 3.:

Arvehyldingseden af 18. oktober 1660,

Souverainitetsakterne for Danmark, datt. Kjöbenhavn 1661 d. 10. Januar,

Souverainitetsakterne for Norge, Island og Færøerne, datt. 1661 7. August og 1662 28. Juli og 14. August.

Frederik 1.'s håndfæstning er i øvrigt næsten enslydende med Christian 2.'s fra 1513, dog med enkelte justeringer for Kristian 2.'s forskellige overgreb på adelen.

³⁴⁷ DAA = Danmarks Adels Aarbog har siden 1884 trykt stamtavler over adelsslægterne tilbage fra middelalderen, samt løbende rettelser hertil. De fleste af stamtavlerne er lavet af arkivar Anders Thiset (1850-1917). Derefter har ordenshistoriografen dr. Louis Bobé (1867-1951) og flere andre udbygget samlingen og revideret flere slægter totalt. At man kan finde småting og fejl i så stort et værk - skabt gennem 125 år - kan ikke forundre nogen, og heller ikke at det begrænsede kildemateriale kan nyfortolkes. Tilsvarende og supplerende oplysninger kan findes i Trap:

Skanderup og havde da Trætte med sin efternævnte Broder, boede endnu 1612 paa Skanderupgaard og kaldes „velbyrdig"... Broderen var Anders Christensen Sandberg, som ikke havde noget med Skanderupgaard at gøre i øvrigt.

Las C. Sandberg har helt sikkert boet på Skanderupgaard 1597-1612 iflg. disse oplysninger, og med bosættelse, sæde af en "velbyrdig" mand må Skanderupgaard godtages som sædegård på dette tidspunkt.

Ud fra DAA kan man mere usikkert finde vidnesbyrd fra begyndelsen af 1500-tallet (1503 og 1504), hvor det nævnes, at Anders og Las Esbensen Sandberg ud over gårde i Lunderskov og Dollerup også havde en gård i Skanderup. Der er i DAA ingen oplysninger om, hvilken gård, men man kan ud fra arkivar S. [Nygaards sedler](#)³⁴⁸ se, at det også har været Skanderupgaard. Man kan her

se anført Anders Esbensen Sandberg fra 1509, fra 1538 sønnen Christian Andersen Sandberg, fra 1580 dennes søn Anders Christensen Sandberg, fra 1597 dennes bror Las Christensen Sandberg indtil 1612. Det nævnes også i midten af 1500-tallet (1556), at dattersønner af Bege Glambek (Erik, Jørgen, Otte Jensen) skulle have haft en gård og et bol i Skanderup, dog intet om hvilke(n). Man

Danmark. 1953-1972, E. Ulsig: Danske Adelsgodser i Middelalderen, doktordisputats fra 1968. Der er til Ulsigs værk to anmeldelser, [T. Dahlerup](#) og [Ole Degn](#). Det primære kildemateriale til alle de her fundne oplysninger, finder man i [Danmarks Riges Breve](#), udgivet fra 1939 - internetadgang dog kun 4. række, bind 8-12 og [5. række](#) for perioden 1410-1450. Især 5. række er helt ufuldstændig i udgivelsen, men tilstræbes fremlagt komplet.

³⁴⁸ Arkivar H. S. A. Nygård (1869-1964) blev vist nok forbigået ved en stilling på Landsarkivet Viborg, og han flyttede som konsekvens heraf til København, medbringende 205 kasser med et sted mellem 3 og 600.000 sedler, hvor Nygård sirligt havde nedskrevet sine notater fra de registrerede dokumenter. Det er navnesedler, der henviser til kirkebøger, kancelli, rentekammer, folketællinger, matrikel, grundtaxter etc. Det er i enhver forstand et sekundært kildemateriale, men det er så også et materiale, der så at sige går på tværs af de eksisterende, ind imellem ret komplicerede kildegrupper. Derfor vil "Nygårds Sedler" være velegnede til at få øje på ting, som man ellers skulle finde og sammenholde på kryds og tværs i de eksisterende databaser med primært kildemateriale. Og hvis man ikke bor lige op ad Rigsarkivet, det lokale byarkiv eller et landsarkiv, eller har tiden til ofte at besøge disse steder, så er her en fortræffelig, elektronisk genvej. Hele materialet er skannet og [udgivet elektronisk](#) under ledelse af Rigsarkivet og Landsarkivet i Viborg.

Et billede med et udsnit af "Nygårds Sedler" på Rigsarkivet, hvor de næsten har fået en hædersplads.

Et lille udsnit af de 205 kasser på Rigsarkivet, hver med omkring 2.000 sedler vedr. "Jyske Personalia".

Dertil kommer et antal kasser med godser og større gårde

kan således dokumentere, at slægten Sandberg i ca. 100 år, i 1500-tallet indtil 1612, har haft en sædegård i Skanderup, Skanderupgaard.³⁴⁹

Der kan findes belæg i Danmarks Adels Aarbog, 1901, s. 451 for, at Las Esbernsen Sandberg i 1496 i Lunderskov, i 1503 i Dollerup har haft sædegård. Blot foreligger der ingen oplysninger om hvilke(n) gård(e).

Broderen Anders Esbernsen Sandberg, omtalt samme værk, s. 450, har åbenbart opholdt sig sammen med eller tæt på broderen det meste af tiden. Anders ES i Dollerup, Las ES i Lunderskov. Det hedder om primært Anders ES men ellers dem begge: "... (Anders Esbernsen Sandberg) til Dollerup (Andst H.), beseglede 1496 tilligemed Las Esbernsen i Lunderskov til Vitterlighed et til St. Nicolai Kirke i Kolding udstedt Pantebrev og kaldes de deri begge Væbnere, skrev sig ogsaa til Skanderup, men 1503 til Lunderskov (i samme Sogn som Dollerup) og fører det tredelte Skjold, var 1504 nærværende paa Anst Herredsting, beseglede 1509 tilligemed Las Esbernsen i Lunderskov til Vitterlighed med Knud Snub og skrives da "i Skanderup". De to brødre har opholdt sig på sædegårde i Lunderskov, Dollerup og Skanderup. Men det er ganske uvist på hvilke. I Kronens Skøder, der registrerer fra 1536 nytter det således ikke at kigge.

Men det kan konstateres, at Las Christensen Sandberg Skanderupgaard har samme våbenskjold som Esbernsen Sandberg.

Derimod er der vist intet belæg for, at Mogens Krag 1626-76, officer i 1600-tallets svenskekrige, ejer af herregården Kaas (v. Skive), skulle have haft "sæde" på Skanderupgaard i 1600-tallet. Ej heller en datter, der skulle bære navnet Rosenkrantz³⁵⁰, se TC s. 22. Om Krag eller datteren i 1600-tallet skulle have haft en eller anden form for ejerskab til gården, datteren iflg. en skatteliste fra 1678 iflg. TC, kan ikke afgøres ud fra det gennemsete kildemateriale. Dog kan man i ["Nygaards sedler"](#) for året 1660 med henvisning til indsendte jordebøger fra Rentekammeret se, at Mogens Krag til Kaas har haft en "bondegård" under Koldinghus, Skanderupgaard. Men det forekommer helt usandsynligt, at Mogens Krag eller en datter skulle have haft "sæde", boet på gården. Derimod er det dokumenterbart, at Anne Christine Rosenkrantz³⁵¹, datter af Holger Rosenkrantz, Glimminge, ikke Rosenholdm har ejet, dog næppe boet på, Skanderupgaard indtil 1678.

Også noget spekulativt forekommer nogle af antagelserne omkring en sædegård i Lunderskov eller Dollerup.

TC har i Kronens Skøder fundet belæg for, at lensmanden på Koldinghus 1585-1618, Caspar Markdanner skulle have solgt gårde i Lunderskov og Dollerup til kongen, den på dette tidspunkt unge Christian 4. Men har Caspar Markdanner ikke haft "sæde" på disse gårde, så er det ikke sædegårde! Blot bondegårde, han har besiddet.

I Kronens Skøder, bd. 1, s. 342, hedder det 24. Febr. 1604 om gods, som Markdanner fik på Fyen (det sædvanlige sted for hans godserhvervelser) til gengæld for "... i Dollerup 1 G(ård) med Skov ... 60 Svins Olden, ... i Lunderschouf 1 G(ård) ... til 150 Svins Olden ..." Samt forskellige områder i Seest, Skanderup og Gjelballe. I 1608 hedder det i Kronens Skøder, s. 360-61, 28. Okt. 1608, at Markdanner på samme vis fik tilliggender på Fyen for noget jord i Øster Vamdrup. Intet af det i

³⁴⁹ Se også DAA, 1901, s. 450.

³⁵⁰ Mogens Krag var gift første gang med Dorthe Jørgensdatter Rosenkrantz. De fik 1660-67 fem børn, som alle hed Krag, ingen af de to døtre hed Anne Rosenkrantz. Den Anne Rosenkrantz, som i 1678 havde Skanderupgaard har formentlig været datter af Holger Rosenkrantz fra Rosenholm, gift med rigsråd Otte Krag til Voldbjerg, Egeskov m. fl. godser på Fyn. Hun døde 1688 i København, ligger begravet i Roskilde sammen med ægtefællen. Hun har helt sikkert aldrig været bosat på Skanderupgaard.

³⁵¹ A. C. Rosenkrantz 1635-86 var ugift og man ved stort set kun om hende, at hun døde en gang i eller efter 1686.

Kronens Skøder forekommende vidner om nogen form for sædegårdstilliggender i Skanderup, Dollerup eller Lunderskov. Men Markdanner har da uomtvisteligt haft jordtilliggender, gårde de nævnte steder, som han så har mageskiftet for at få mere tilliggende på Fyn, hvor hans godser befandt sig.

Omkring Caspar Markdanner, født 1533, kan det ses fremført, at han skulle være 'uægte' søn af Christian 3. og en skomagerdatter fra Kolding, dvs. Andst. Christian 3. døde på Koldinghus i 1559, så tilknytningen til Kolding har været uomtvistelig.

Caspar Markdanner blev først i 1571 adlet ved det kejserlige hof i Østrig. Han blev herefter i 1585 af Frederik 2. gjort til lensmand på Koldinghus, hvilket han var indtil sin død i 1618. Han har udvist stor interesse for Andst (Kirke), hvorfra moderen siges at stamme, også udover det af Frederik 2. i 1592 beordrede tårn (med det ejendommelige løgspir) til kirken. Hans herresæde(r) var herregården Rønninge Søgaard, en gave fra kongen, Frederik 2., desuden ved giftemål Vejlegaard på Fyn. Men der forlyder absolut intet om herre-, sædegårde i hverken Skanderup, Dollerup eller Lunderskov.

Caspar Markdanner har også efterladt sig spor i Skanderup Kirke, hvor prædikestolen fra 1589 iflg. indskrift er opsat af Caspar Markdanner. Lokalt mener man at vide, at træfiguren, der bærer prædikestolen skulle være en afbildning af Markdanner. Det kan godt så nogenlunde passe med Markdanners alder i 1589, hvor han var 56. Han blev 85 år gammel.

Der har således været adelige sædegårde i Skanderup, Dollerup og Lunderskov. Kun Skanderupgaard kan dog identificeres som en fysisk gård med adelig bosættelse. Selv om der har været adelige sædegårde i Dollerup og Lunderskov, kan de ikke placeres fysisk.

Og bygningsmæssigt har sædegårdene ikke efterladt sig spor.

Det meste af ovenfor anførte beror især på værdien af oplysningerne i [DAA, Dansk Adels Aarbog](#), som ikke er en primær kilde. Men som dog må karakteriseres som indeholdende troværdige, godt bearbejdede informationer. Samt på et også sekundært, men også ganske brugbart materiale, "Nygaards sedler"³⁵².

Og som den mest autoritative, Kronens Skøder. Her først og fremmest benyttet til at afvise, at Caspar Markdanner skulle have været bosat, have haft sæde på en af de 3 sædegårde i sognet.

³⁵² Se [note om Nygaard](#).

Befolkningen

Folketællinger for Skanderup Sogn

Det er uproblematisk at skitsere den befolkningsmæssige udvikling og sammensætning i Skanderup Sogn fordelt på sognets landsbyer. Man benytter her de 18 folketællinger fra 1787-1930, som er tilgængelige med 5-10 års intervaller fra [Statens Arkiver](#), her dog mere hårdhændet udvalgt. I tiden efter 1930 har [Danmarks Statistik](#) de nødvendige oplysninger³⁵³. Langt mere problematisk er det at få oplysninger for tiden før folketællingerne fra 1769.

Selv om det i Lukasevangeliet, forfattet o. 80-100 e. Kr., berettes, at der under kejser Augustus, dvs. o. Kr. fødsel blev foretaget en folketælling, så skal vi langt længere frem i tiden, før dette blev almindeligt.

I Danmark blev den første folketælling foretaget i 1769. Her skulle der have været 797.584 indbyggere i kongeriget Danmark, heraf de 80.000 i København. Folketællingerne er dog først offentligt og digitalt tilgængelige med tællingen i 1787 som ovenfor anført.

Det er indlysende, at oplysninger om folketallet i Danmark før 1769 ikke bare er usikre, de beror på skøn, som kun tages i anvendelse i mangel af andet og bedre.

De mest almindeligt kendte gætteparametre mht. befolkningstallet i Danmark før 1769 er: 1) Stednavne, hvor f. eks. torp-endelsen (som i Skanderup m. fl.) med ret stor sikkerhed tidsfæstes til tiden fra vikingetid til o. 1300. Man har så også gættet på, at mængden af torp-navne kunne antyde en befolkningsforøgelse før befolkningstilbagegangen med pesten, den sorte død i midten af 1300-tallet. 2) Angivelserne af regnskaber i Kong Valdemars Jordebog fra 1231. Det havde jo været dejligt, om disse regnskaber var præcise og specifikke. Men dels er kun bønderne optalt (ikke familie og tyende), dels er der kun en liste for Halland, som man så skal til at skønne andre lokaliteter ud fra. 3) Knyttingsesagaen, dvs. en islandsk saga om Danmarks historie fra Harald Blåtand (o. 980) til Knud d. Hellige (død 1086), nedskrevet o. 1300. Det er en til det yderste upålidelig kilde (saga) især o. beskrivelsen af Knud d. Hellige. Men der kan i kapitel 32 være brugelige oplysninger i oversigten over skipæn og kirker. Skipæn er afledt af udsagnsordet skipa, der betyder "at ordne", og som i forbindelse med vikingetidens ledning har betydningen at udstyre et skib med krigere og proviant. Altså et område med konkrete forpligtelser over for kongen, såvel som kirker har interesser i mængden af bønder, som kunne yde tiende. Man kan skønsmæssigt regne med 900 skipæn med et varierende antal havne i hele landet. Alt sparsomt med oplysninger om befolkningstallet og ganske svært fortolkeligt, når der skal laves statistik. 4) Kirkerne, mere tyndt og spredt i Jylland end i resten af landet og er almindeligvis tolket som udtryk for befolkningstætheden. Kirker blev for størstepartens vedkommende bygget over en periode på o. 250 år indtil o. 1300, de tidligste var bygget af træ, enkelte bevarede stenkirker fra 1060-80, men først fra 1200-tallet gennemgående af tegl. Også her er det overordentlig usikkert at bruge kirkerne til skøn over befolkningstallet. Det er faktisk umuligt, idet de lige så godt kunne være udtryk for økonomisk frem- eller tilbagegang.

³⁵³ Denne historiske tidsserie fra Danmarks Statistik har en noget tung grafik. Man skal vælge det ønskede sogn fra et Danmarkskort (som evt. kan forstørres). Så skal man nederst i skærmbilledet vælge årstal (fra 1925 til nyeste år). Til slut fører man musen op på det valgte sogn på Danmarkskortet, hvor sognetallet så kommer som et museanimeret billede. For de mere detaljerede muligheder er der nok ikke andet at gøre end at forsøge sig frem.

Der blev fra midten af 1300-tallet nedlagt kirker, og der var som et resultat af pesten og vel også almindelig økonomisk tilbagegang en befolkningstilbagegang indtil velsagtens tiden omkring reformationen (1536).

Med folketællingsmaterialet er vi på anderledes sikker grund.

De her bragte tal har kildebelæg i de officielle folketællinger, som er indscannet af [Dansk Data Arkiv](#), men som mest simpelt kan hentes fra [Statens Arkivalier Online](#). Det er håndskrevne dokumenter, hvor lokale præster og degne har været skrivere, efterhånden afløst af sognerådspolitikere. Der er ret stor forskel på læselig- og ordentlighed. Kunne man fyre somme af de skrivende med tilbagevirkende kraft ville det have været en lettelse. Men det er i øvrigt muligt at registrere navnene på de skrivende sognepræster, sognerådsformænd m.v. fra start til slut. Hvis man da kan læse, hvad der står. Og - endnu bedre - at detaljere optællingerne til de byer, som sognene består af.

Folketal i tællings år	1787	1840	1860	1870	1880	1901	1911	1921	1930
Skanderup Sogn i alt	512	882	1248	1433	1657	1802	2247	2416	2321
Skanderup	182	273	460	497	617	680	748	647	630
Gjelballe	96	213	338	417	395	303	260	304	311
Lunderskov	99	178	118	157	233	355	842	1017	957
Nagbøl	70	108	151		204	213	265	229	214
Dollerup	65	110	171	362 ³⁵⁴	208	251	132	219	209

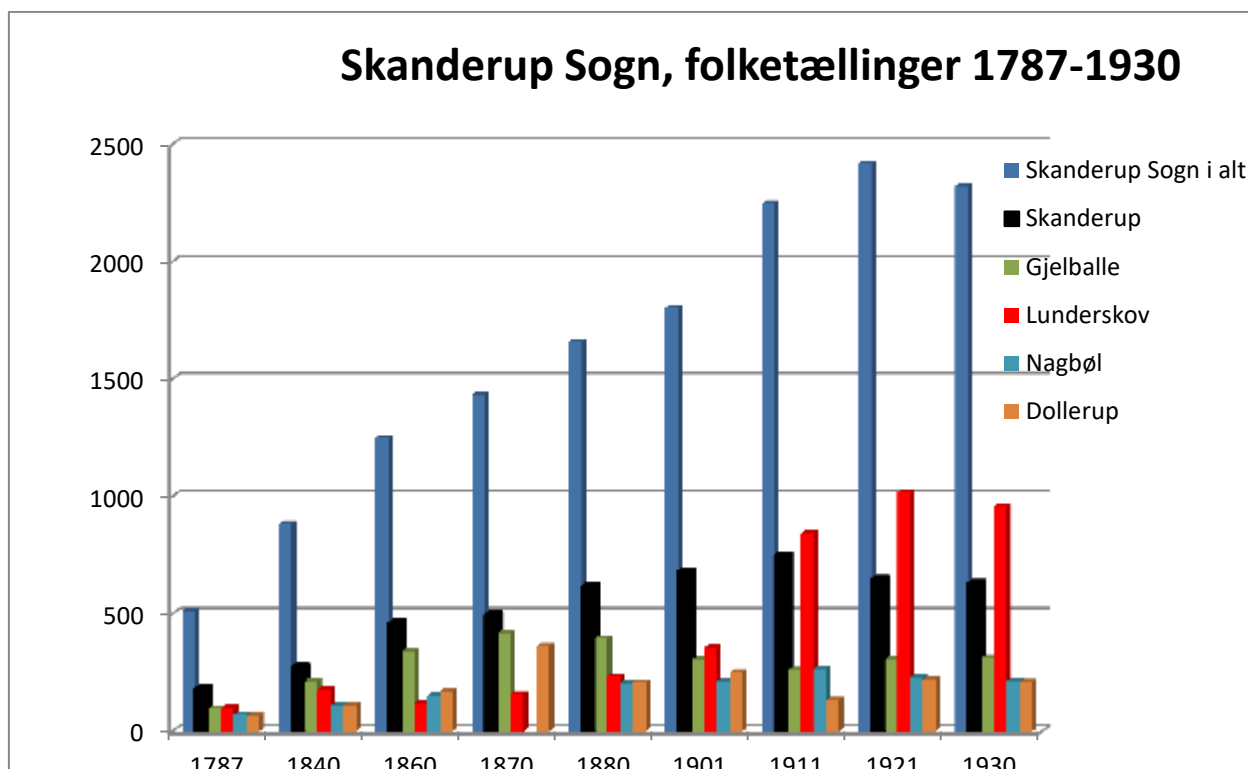
Folketallet i Skanderup Sogn stiger jævnt indtil o. 1920. Sognets befolkningsmæssigt to største byer er Skanderup og Gjelballe indtil den begyndende industrialisering og hermed jernbanedrift i Lunderskov fra 1866. Mht. folketal var Lunderskov indtil da størrelsesmæssigt nr. 3. Men Lunderskov overhaler Gjelballe allerede i 1901 og i tiden indtil 1911 også Skanderup. Går man mere detaljeret ind i de tilgængelige befolkningstal, så var der allerede i 1906 i Lunderskov 635 indbyggere mod 509 i Skanderup. Der er i denne periode en nærmest eksplosiv befolkningstilvækst i Lunderskov i forhold til resten af sognet, og stationsbyen bliver herefter sognets ubetinget mest folkerige by med handel, service og senere produktionsvirksomhed som de fremherskende erhverv.

Sammenholder man befolkningsudviklingen i Skanderup Sogn med hele Danmark, så bemærker man, at 1920-30'erne er præget af svag befolkningsvækst i landet som helhed, 8,1 % 1921-30 mod en vækst på 18,1 % det foregående tiår. Men i landsognet Skanderup er der 1921-30 en direkte negativ vækst % på -3,9. I landsbyerne er det især i Skanderup, Dollerup og Nagbøl - men ikke Gjelballe, at der kan konstateres en negativ befolkningsvækst i forbindelse med 1920'erne og verdenskrisen fra 1929. I stationsbyen Lunderskov kan der konstateres et lille fald i befolkningen.

Også sammenlignet med andre landsbyer kunne den negative befolkningsvækst i Skanderup Sogn 1921-30 se ud til at have været bemærkelsesværdig. Man kan dog nok næppe tilskrive det, at pastor C. J. Moe i 1922 forlod sognet, selvom det kunne være fristende at forsøge etableret en direkte fysisk konsekvens af det åndelige livs hermed velsagtens begyndende normalisering.

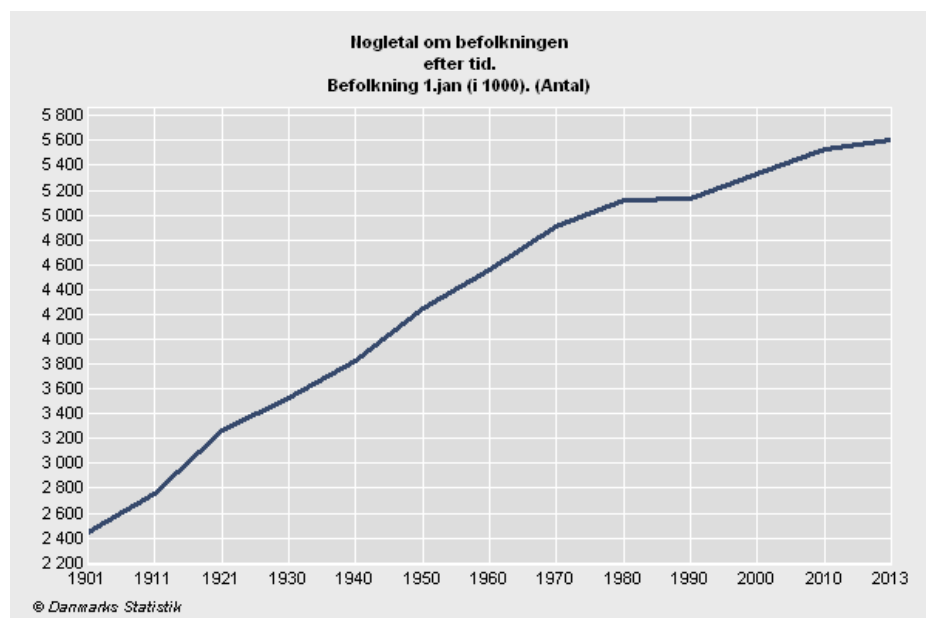
Der er dog nok snarere tale om en økonomisk betinget stagnation på egnen, som man også kan konstatere i den nærtliggende stationsby [Vamdrup](#).

³⁵⁴ Sammenlagt Dollerup og Nagbøl.

Folketallet i Danmark 1901-2013

	1901	1911	1921	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2013
Befolkning 1.jan (i 1000)	2447	2757	3265	3531	3826	4252	4566	4907	5122	5135	5330	5535	5603

I 2013 er folketallet i Skanderup Sogn 4089. Heraf er 3016 bosat i Lunderskov, 424 i Skanderup.³⁵⁵

³⁵⁵ Danmarks Statistik, [Statistikbanken, bef44](#).

Folkeliv, dagligdag og kulturtræk i sognet siden 1800-tallet

Det ville være dejligt, om det kunne lade sig gøre at tegne et veldokumenteret billede af livet i lyst og nød et par hundrede år tilbage.

Det eneste kildemateriale til sådan en beskrivelse er det, der har aftegnet sig i den lokale presse fra midten af 1800-tallet, et sparsomt [fotografisk materiale](#) og enkelte bidrag fra folkemindeindsamlingen, hvor der kun er et enkelt bidrag fra selve Skanderup Sogn³⁵⁶. Og det er helt klart i underkanten, hvis billedet skal blive både korrekt og rimeligt nuanceret.

Ud fra det foreliggende materiale ville der mere eller mindre fyldestgørende kunne skitseres i varierende omfang o. flg. temaer: 1) bygninger, beboelse, 2) arbejde og arbejdstid, 3) skikke, 4) fattige og velstillede 5) toldgrænsen omkring sognet, 6) klædedragt, 7) kirkeliv og religion, 8) politik.

Tro og trolddom aflejret i det, man siger til og om hinanden og tror på, kan sige ganske meget om en lokalbefolknings mentalitet. Man kender lidt til den officielle kamp mod menigmands trosforestillinger ud fra biskop E. Pontoppidans bog fra 1736, Fejekost til at udfeje den gamle surdejg, genudgivet Kbh. 1923 v. Olrik.

I flæng kan fra den almindelige folketro anføres, at en frugtsommelig kvinde ikke måtte gå over rindende vand, hun måtte ikke lade sit vand på kirkegården, så ville barnet ikke kunne ligge tørt, ved dårlig luft måtte hånd eller tørklæde ikke holdes for munden, det ville give barnet dårlig ånde. Hun måtte, hvis der kom fremmede ikke kigge gennem døren, så ville barnet blive skeløjet, hun måtte ved slagtning ikke få blod på sig, så ville barnet få et rødt modernærke. Og en stoppenål i puderne hos det nyfødte barn ville gøre det stålsat

Specifikt fra Skanderup kan vi her lade Otto Korsgaard få ordet.

Han refererer til en gammel kones fortælling og varsel om dødsfald med ”5-6 Kvinder i sort Tøj, og skønt det var meget tørt vejr, gik de endda og løftede skørterne op, som i det værste regnvejr ... ikke længe efter døde Fortællerskens Mor, og da hun skulle lægges i Kisten, blev det et øsende Regnvejr, og de 5-6 Koner ... Nabokoner ...” kom til gården. En anden historie handlede om en mand, der sad død i sin kørevogn med forspændte heste, og disse heste ville ikke røre sig ud af stedet, da de blev spændt for ligvognen.

Det lokale selvstyre

Når vi i dag siger folkestyre, så tænker vi især på den almindelige, lige og hemmelige valgret med tilhørende valgbarhed. Men det er på den lange bane, at det efterhånden er blevet sådan. Historisk er både lands- og lokalpolitikken en ganske tidsbestemt variant af det, vi i dag opfatter som folkestyre. Det blev formelt etableret med junigrundloven 1849, der afløste enevælden, men med en række privilegier og forbehold, som siden gradvist er modificeret mod et stadig mere omfattende folkestyre.

³⁵⁶ Otto Korsgaard, Folkeliv i Skanderup Sogn. Generelt er pionererne inden for folkemindesamlingen Svend Grundtvig, Axel Olrik, H. F. Feilberg og E. Tang Kristensen. Desuden har A. F. Schmidt her som på så mange andre områder ydet bidrag med direkte relevans for Skanderup, udgivelsen af O. Korsgaards erindringer fra 1922.

Lovgivningsmæssigt drejer det lokale sig om købstadslovgivningen fra 1837, anordning om sogneforstanderskaber fra 1841, over love og anordninger af 1855 til Lov om Landkommunernes styrelse af 06.07. 1867, der varer indtil det egentlige gennembrud i den almindelige og lige valgret med kvindernes kommunale valgret i 1908, grundlovsfæstet 1915. Der sker løbende ændringer fra 1933, i 1950 og 1965. Endelig forsvinder sognerådene med kommunalreformen i 1970.

Det administrative grundlag for lokalstyret i Danmark er *enevælden* (1660/65-1849), hvor der blev styret via kirken, lens- og amtmænd – og hvor amtmændene under enevælden erstattede de funktioner, som tidligere de adelige lensmænd havde haft - suppleret med amtsskrivere og amtsforvaltere på det skattemæssige område. I købstæderne havde enevælden foruden borgmestre byfogeder. Endelig var der fra 1791 herredsfogeder som dommere og efterhånden også med andre administrative opgaver under enevælden - politisager, tinglysning, skifte og overformynderi m.v.

Frederik d. 6. besluttede i 1831 under indtryk af de revolutionære uroligheder i Europa 1830 frem til 1848, at oprette de rådgivende stænderforsamlinger³⁵⁷, som blev effektueret i 1834 med Forordning ang. Provindsialstændernes Indretning i Danmark. Det førte så også i 1848-49 frem til junigrundlovens markering af enevældens ophør.

Skellet i udviklingen er således junigrundloven og de første spæde tiltag til en demokratisering af central- og lokalstyre op til og fra 1849. Junigrundloven med overgang fra enevælde til folkestyre giver sig selv som et demokratisk tiltag, om end man bemærker den overordentligt begrænsede valgret, som i folkemunde blev kaldt for forbehold over for 'de syv F'er': fruentimmere, folkehold, fattige, fremmede, fallenter, fjolser og forbrydere. Desuden var der en endnu mere privilegeret valgret til Landstinget i form af alder, indkomst-formue og indirekte valg af valgmand, der så udpegede medlemmerne til Landstinget³⁵⁸ - et førstekammer for de helt privilegerede klasser. Og det må her erindres, at love skulle gennem både Folketing og Landsting for at få lovkraft.

Der var over for folkestyrets demokratiseringspotentialer en udbredt skepsis (blandt de vel- og bedrestillede) i forhold til almuens / bøndernes / pøbelens evne til at styre og tage beslutninger, som også skulle gælde de privilegerede.

Valglovsbestemmelser

Siden 1849 indtil 1980 har kommunalbestyrelserne hvert år skullet udarbejde valglister, fra 1980 kun ved folketingsvalg eller ved folkeafstemning.

Sogneforhandlingsprotokollerne afspejler tydeligt valglisterforpligtigelsen. Som regel hvem i sognerådet, det var pålagt, og ind imellem afspejler listerne den politiske kamp om flertallet i sognerådet som repræsentativt organ. Især hvis flertallet er på vippen, vil det være oplagt at få eller indgive en klage, der kan resultere i mobilisering og et evt. andet resultat.

Fra 1849 til 1915 var der flertalsvalg i enkeltmandskredse (som man stadig bruger i f. eks. UK og med variationer i USA). Indtil 1901 var afstemningen offentlig, dvs. ikke hemmelig.

³⁵⁷ En stænderforsamling er et repræsentativt organ, der i Danmark i perioden fra 1200-tallet til 1849 repræsenterede samfundets forskellige stænder (adel, gejstlighed, borgere, i Norden også bønderne). Stænderne kunne være rådgivende over for fyrsten, i nogle sager endda beslutningstagende.

³⁵⁸ Landstinget udgjorde sammen med Folketinget Rigsdagen 1849-1953. Landstinget var Rigsdagens "konservative garanti" med mere privilegeret valgret og valgbarhed end til Folketinget og endda i starten med kongevalgte medlemmer.

I 1908 fik kvinder kommunal valgret som et resultat af Landstingets reducerede indflydelse med systemskiftet i 1901, med folketingsparlamentarisme. Kvindernes valgret grundlovfæstes i 1915

Med grundloven af 1915 blev vælgerantallet mere end fordoblet ved rigsdagsvalg med kvinder, tyende, gradvis sænkelse af valgets alder og ophævelse af kravet om bopælspligt i valgkredsen i en periode før valget. For første gang forudsatte valgloven nu også, at kandidaterne som hovedregel var tilsluttet politiske partier. Hver kommune i en valgkreds skulle udgøre mindst 1 afstemningsområde, 10 % af vælgerne kunne kræve yderligere opdeling.

Med valgloven af 1920 indførtes der forholdstalsvalg med kreds- og tillægsmandater, som vi kender det i dag. De tidligere enkelmandsvalgkredse blev til opstillingskredse.

Sogne- og købstadslovgivningen

For købstæderne³⁵⁹ og hovedstaden blev der med udtalelse fra stænderne³⁶⁰ givet en anordning angående købstædernes økonomiske bestyrelse af 24. okt. 1837 (Collegial Tidenden nr. 47, 06. november 1837), der var gældende indtil købstadsloven af 26. maj 1868. Valgberettigede og valgbare var de mest velhavende, dvs. 3-9 % af købstædernes næringsdrivende borgerskab til borgerrepræsentationerne. Disse borgerrepræsentationer kan nærmest betragtes som et billigt supplement til den statslige forvaltning, som også under enevælden opererede med "eligerede borgere".

Overgang fra enevældig forvaltning til lokalt selvstyre

Det landkommunale selvstyre var både før og efter junigrundloven i 1849 også en decideret statslig forvaltning, hvor der var blevet et stigende behov for et (så nogenlunde) folkeligt supplement. Om ikke andet så (også her) a.h.t. gratis arbejdskraft i form af de lokale repræsentanter, som blev indført med anordning om sogneforstanderskaber i 1841.

Det landkommunale selvstyre starter således med inspiration fra den samtidige købstadslovgivning, med anordning ang. landkommunevæsenet 13.8.1841.

Der kommer en justering med Lov om sogneforstanderskabernes og amtsrådenes sammensætning af 22.3.1855 (Love og Anordninger 1855). Endelig kommer der med Lov om landkommunernes styrelse 06.07. 1868 (Love og Anordninger 1867) den lov, som markerer navneskiftet fra sogneforstanderskaber til sogneråd.

Umiddelbart ville man forvente en glidende overgang til demokratisering af det lokale selvstyre. Det kan man vel også godt sige, der i nogen grad var tale om, men helt afgjort inden for de rammer, som det nationale borgerskab og det store hartkorn fandt bedst. Og med de begrænsninger, som lå i de stramninger i den folkelige indflydelse, som allerede lå i junigrundloven, og som blev strammet jævnt op med den følgende tids grundlovsændringer op til provisorietiden. Først med parlamentarismens faktiske gennemførelse i 1901 og kvindernes kommunale valgret i 1908 kan demokratiseringen siges at være slået så nogenlunde igennem. Dvs. før 1901 / 1908 ingen indflydelse til de 7 F'er (Fruentimmere (kvinder), Folkehold (tjenestefolk), Fattige, Fremmede, Fallenter (mennesker der var gået fallit), Fjolser og Forbrydere), en indflydelse som først endeligt blev formaliseret med 1915 grundloven.

³⁵⁹ Lokalt var der Kolding, Fredericia, Vejle i *Vejle Amt*. Der er 68 købstæder i alt.

³⁶⁰ Se fodnote 357.

Skal der siges noget sammenfattende om det lokale selvstyre i perioden fra 1841, er det først og fremmest, at hovedopgaverne i sognekommunerne var fattig-, skolevæsenet samt vejene. Sygehus var amtslige opgaver. I byerne under købstadslovgivningen var opgaverne flere og øgedes løbende i industrialiseringens kølvand med f. eks. renovation, kloakering, vand-, el- og gasforsyning.

En yderligere forskel på forvaltningen i sognekommuner og byer var, at de tiltagende velfærdsordninger, som ikke mindst blev krævet af et stadig stærkere Socialdemokrati omkring skoler, alderdomshjem, sygehuse m.v.

1841 sogneforstanderskaberne

Fødte medlemmer: sognepræsten, herredsfogeden med stemmeret, alle jordejere med 32 tdr. hartkorn og mere (det helt store hartkorn).

Valgte medlemmer: 4-9, afhængigt af kommunens befolkningsmæssige størrelse, som havde mindst 1 tdr. hartkorn, uanset fæste eller eje, altså ingen repræsentation af husmænd.

Amtsrådet: Amtmanden, en af amtets provster, udnævnt af kancelliet, dvs. centralmagts repræsentanter.

Lokale repræsentanter: sædegårdsejere valgte 3 medlemmer, hvis sædegårdenes hartkorn var $\frac{1}{2}$ af amtets samlede hartkorn, ellers 2 repræsentanter. 3 eller 4 valgtes indirekte af sogneforstanderskaberne, hvor centralmagten og det store hartkorn jo også var godt repræsenteret.

1855 reformen af sogneforstanderskaberne

Den mindre halvdel valgtes af samtlige, som også var valgbare til Folketinget, dvs. ingen fra de 7F'er (Fruentimmere (kvinder), Folkehold (tjenestefolk), Fattige, Fremmede, Fallenter (mennesker der var gået fallit), Fjolser og Forbrydere).

Den større halvdel valgtes af de højeste kommunale skatteydere over det foregående år.

Præster og det store hartkorn mister det fødte medlemskab. Præsterne beholder dog beføjelser i fattig- og skolevæsen med stemmeret i disse sager. Herredsfogeden kunne deltage i forhandlingerne uden stemmeret.

Der skulle være et ulige antal medlemmer.

Amtsrådet, 7-11 medlemmer ulige antal:

Mindre $\frac{1}{2}$ valgtes her af de største skatteydere.

Større $\frac{1}{2}$ valgtes indirekte af sogneforstanderskaberne.

1867 kommunalreformen

I stedet for sogneforstanderskaber er navnet nu sogneråd. Sognepræsten gled helt ud som født medlem, herredsfogeden mistede retten til at tiltræde forhandlingerne, og formandens stemme var ikke længere udslagsgivende ved stemmelighed. Derimod skærpedes amtsrådenes kontrol med den kommunale administration og virksomhed. Det blev samtidig bestemt, at et landdistrikt, der hørte under en købstadskirke, men havde eget fattigvæsen, skulle have sit eget sogneråd. Som hidtil skulle sogne, der havde fælles fattigvæsen, være én sognekommune.

Den nye ordning for sognekommunerne betød også, at skolevæsenets administration og økonomiske forvaltning blev lagt over til sognerådene. Samtidig blev der nedsat en skolekommission, der skulle føre tilsyn med undervisningen.

Her var sognepræsten fast medlem, mens kommissionens to øvrige medlemmer blev udpeget af sognerådet. Mindst ét af disse medlemmer skulle samtidig være medlem af sognerådet.

I 1908 fik alle over 25 år, både kvinder og mænd, kommunal valgret. Skyldte man i skat, blev valgretten dog stadig fratrækket - indtil Steinckes socialreform i 1933.

Der kom en ny lov om kommunernes styrelse i 1933, som var gældende indtil 1965. Sogneråd skulle stadig bestå af et ulige antal medlemmer, der udgjorde mindst 5 og højst 19 personer. Ændringer heri krævede amtsrådets tilladelse.

Sognerådsformand og -næstformand valgtes med absolut flertal, og var forpligtede til at fungere i hele valgperioden.

Socioøkonomisk fordeling af ledelsen af sogneforstanderskaber og -råd

Tabel 1 Socioøkonomisk fordeling af sognerådsformænd, i % andele af kommunerne i Præstø og Randers amter³⁶¹

		Stort hartkorn	Bønder	Præster	Lærere	Andre erhverv	I alt
1842	Præstø	13	7	71	2	7	100
	Randers	34	8	51	-	7	100
1848	Præstø	23	4	68	-	5	100
	Randers	26	5	67	-	2	100
1854	Præstø	26	-	71	-	3	100
	Randers	22	6	71	-	1	100
1856	Præstø	23	19	47	8	3	100
	Randers	22	16	51	4	6	99
1862	Præstø	29	20	41	5	5	100
	Randers	22	26	47	3	2	100
1868	Præstø	35	25	20	9	11	100
	Randers	26	35	30	3	6	100
1871	Præstø	35	29	16	10	10	100
	Randers	26	41	20	10	3	100
1880	Præstø	27	44	5	7	17	100
	Randers	23	66	6	2	3	100

³⁶¹ Den her bragte tabel er en sammenskrivning af tabellerne 1-2, 31-34 i NC. Der er i denne sammenskrivning set bort fra den optimale repræsentativitet, som NC har forsøgt at tage højde for ved at bringe tabeller, som giver data for udvalgte år i udvalgte tabeller. Variationerne er så ubetydelige, at disse supplerende tabeller er fravalgt.

1888	Præstø	12	72	2	5	9	100
	Randers	10	75	2	3	10	100

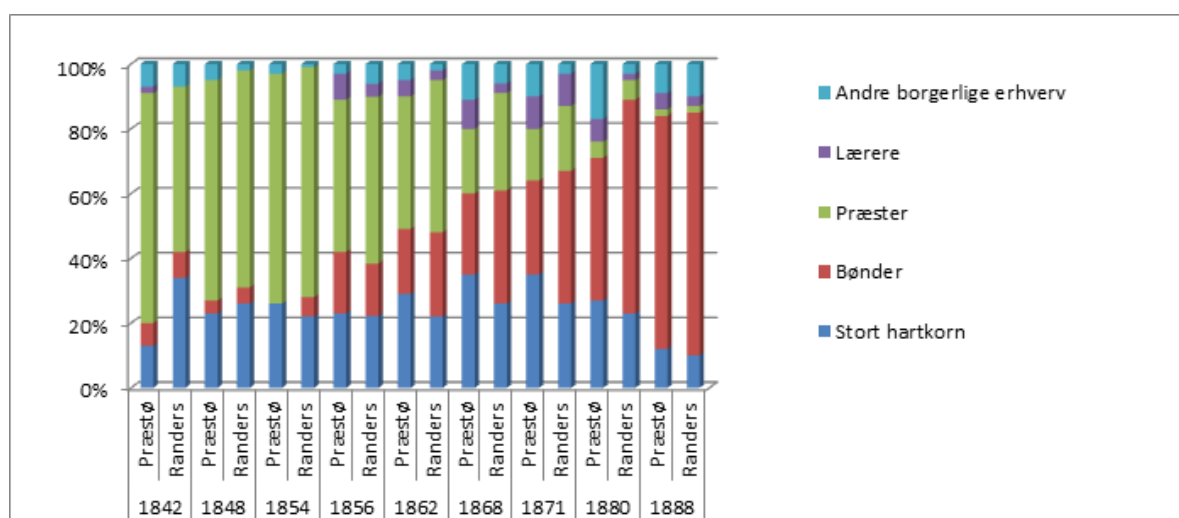
Niels Clemmensen har i sin disputats undersøgt og dokumenteret den socioøkonomiske fordeling i ledelsen af sogneforstanderskaber og -råd i Præstø og Randers amter.

De i tabeller og figurer titulerede sognerådsformænd var i perioden 1841-1867 sogneforstanderskabsformænd.

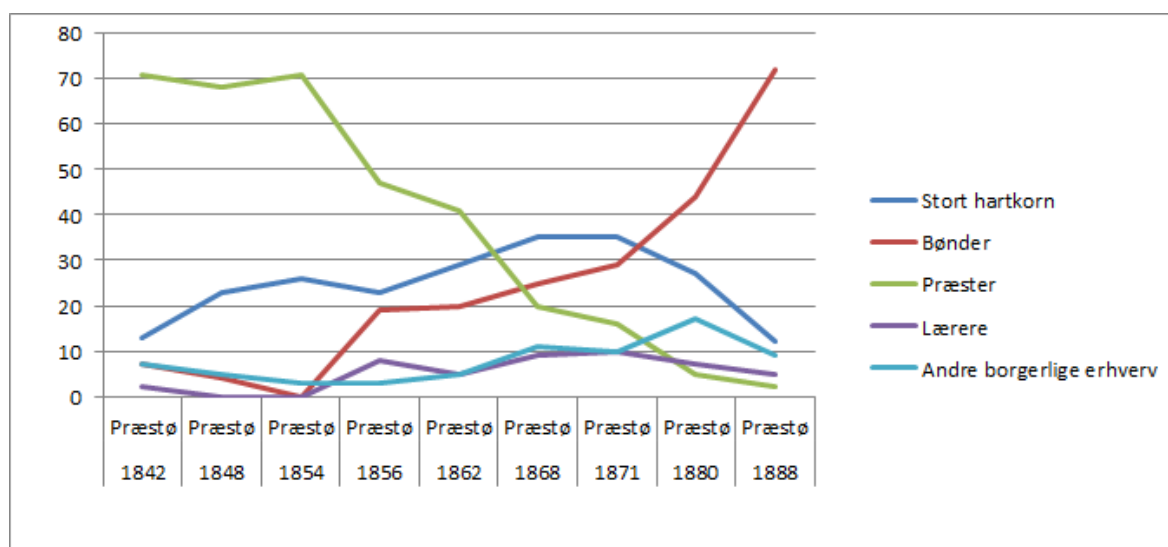
For Præstø Amt er der indhentet data fra o. 60 kommuner (56-65) for Randers o 70 kommuner (71-72).

Den officielle hartkornstatistik kan benyttes til at bestemme *ejendomme over 12 tdr. hartkorn som store hartkorn, ejendomme fra 1-12 tdr. hartkorn som bøndergårde, ejendomme under 1 td. hartkorn som husmandsteder*.³⁶²

Figur 1. Fordeling af sognerådsformænd, i % andel af kommunerne i Præstø og Randers amter

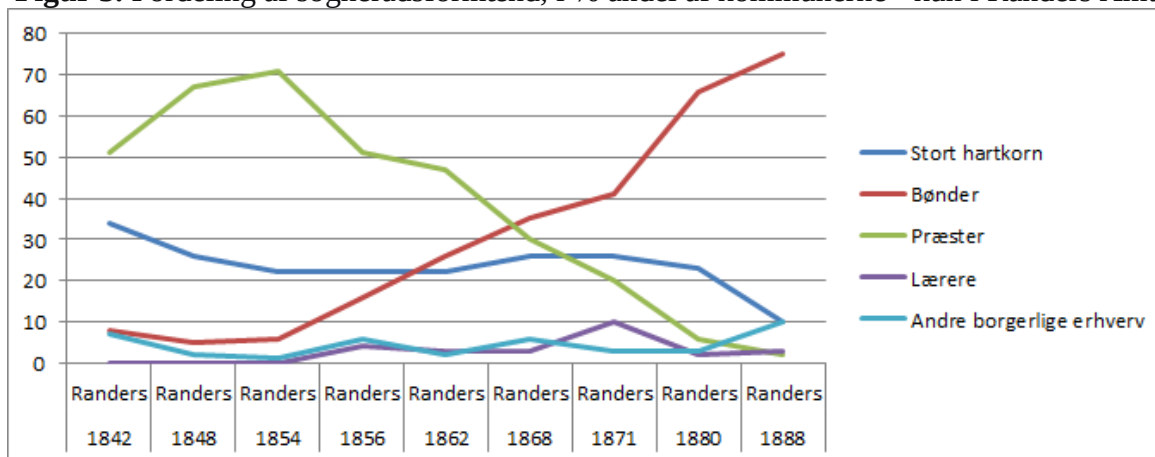

Figur 2. Fordeling af sognerådsformænd, i % andel af kommunerne - kun i Præstø Amt

³⁶² NC s. 42

Figur 3. Fordeling af sognerådsformænd, i % andel af kommunerne - kun i Randers Amt

Tal og figurer viser generelt for begge amter et markant fald i præsternes andel af formandskaberne, efterfulgt af en tilsvarende stigning i bøndernes, dvs. gårdmændenes andel - for begge amter markant fra 1871. Det store hartkorn ligger jævnt godt repræsenteret på over 20 % af formandskaberne indtil 1871. Herefter kommer der et fald, der falder sammen med det samlede Venstre i Rigsdagen fra 1870, og faldet kulminerer i 1888, hvor provisorietiden er på det højeste konfliktniveau. Man kan sige, at faldet er mindst markant i det mindre godsrige Randers Amt, fordi det store hartkorn her aldrig når den position i formandskaberne som i Præstø Amt.

I det godsrige Præstø Amt har bønderne en mindre repræsentation i formandskaberne fra 1862 i forhold til Randers Amt. Tilsvarende har det store hartkorn fra 1862 en større andel af formandskaberne, end de har i Randers Amt. Det betyder så også helt naturligt den stærkeste tilbagegang i formandsrepræsentationen i Præstø Amt.

Sogneforstanderskaber, sogneråd og sognerådsmøder i Skanderup Sogn

1841-68. Det ses af Sogneforstanderprotokol 1841-68, første møde 21. jan. 1842, at det første sogneforstanderskab i Skanderup Sogn bestod af 7 medlemmer: 1) de fødte medlemmer, som var formanden Christen Hansen Juhl, Nagbølgaard, pastor Ulrik K. Schmidth, Nagbøl (underskriver sig konsekvent kun Schmidth) og [herredsfogeden](#) med stemmeret, når han deltog, 2) de valgte medlemmer, som var gårdejer Hans Buch, Skanderup Nørgaard, gårdejer Anders S. Fløjstrup, Enghavegaard, Gjelballe, gårdejer Jeppe Iversen Buch, Harbogaarden, Skanderup, gårdejer Rasmus Højrup, Dollerup og møller Poul Knudsen, Drabæks Mølle, Lunderskov. Ulrik K. Schmidth var sognepræst i Skanderup 1834-70.

Som det i 1841 anordningen kræves, er der i sogneforstanderskabet som fødte medlemmer en sognepræst, pastor Schmidth, og formanden må være repræsentanten for det store hartkorn, dvs. 32 tdr., også født medlem. Det er 1842-1855 C. H. Juhl, Nagbølgaard. Herefter indtil 1862 Carl A. von Bülow, også Nagbølgaard. Bülow dog efter 1855-ordningen og derfor ikke født medlem.

I anordningen fra 1841 hedder det om hartkornskravet, at " ...den eller de lodsejere, der af sognedistriktets hartkorn ejer i det mindste 32 tønder, hvorved dog skov- og mølleskyld kun beregnes med det halve, samt bo i sognedistriktet, eller, hvis dette ikke er tilfældet, dog er villige til at indtræde i forstanderskabet."

Da Skanderup Sogn ikke har haft lodsejere, der levede op til kravet om 32 tdr. h., har man så iflg. anordningen kunnet vælge blandt de mulige, dvs. de "villige", som så nok er blevet adspurgt blandt de største af sognets lodsejere, hvortil ejeren af Nagbølgaard hørte.

Iflg. Trap, Kongeriget Danmark, 3. udgave, 5. bind, 1898-1906 var der flg. større gårde i sognet³⁶³:

”Gaarden Wissingsminde har 16½ Td. H ... Dollerupgaard har 18 Td. H ... Nagbølgaard har 14¹/₄ Td. H ... 4 Huse og en Smedje ... Rolles Mølle, Gd. m. Vandmølle, har 13½ Td. H ...”

Af andre gårde nævnes i Trap: Skanderupgaard; Mariegaard.; Nørgaard.; Nørgaardslund; Rosenlund; Nygaard.; Frederiksminde; Dolleruplund; Gjelballegaard.; Elisabethslyst; Dorotheasminde; Grønvanggaard.

I mangel af det helt store hartkorn har man således som født medlemskab ladet sig nøje med ejeren af Nagbølgaard sammen med den lokale sognepræst. Og en herredsfoged skulle der være. Han har ikke nødvendigvis følt sig kaldet til at deltage i alle møder.

Som det fremgår [oven for](#) blev valgreglerne i 1855 ændret, og præster mistede sammen med det store hartkorn det fødte medlemskab - pastor Schmidth forsvinder fra sogneforstanderskabet fra 1855. Og det blev nu lovfæstet, at der skulle være et ulige antal medlemmer.

Man kan af forhandlingsprotokollen se, at møderne 1842-68 som regel foregik i Nagbøl, hvor jo både sognepræsten og formanden havde til huse indtil 1862. Efter 1875 (her kun konstaterbart fra 1903) var mødestedet som regel Fattiggaarden over for Skanderup Kirke.

Nagbølgaard havde ejeren Chr. H. Juhl som født repræsentant (det store hartkorn, som i dette tilfælde dog var i reduceret størrelse) og formand, herefter Carl A. von Bülow, formand indtil 1862 (hvor han flyttede fra egnen). Bülow var repræsentant efter 1855-ordningen uden fødte medlemmer, men hvor den største halvdel (4) skulle vælges blandt de højeste kommunale skatteydere.

Sammenligning af sogneforstanderskaberne 1841-55 og 1855-68, oversigt over mødeindhold.

Der er ingen iagttagelige forskelle i sagsbehandlingen.

De fødte medlemmer, præsten og herredsfogeden forsvandt med 1855-ordningen. I Præstø og Randers reduceredes i samme tidsperiode præsternes andel af formandskabet med 30-40 %. I Skanderup forsvandt præsten helt. Men det var jo også i den før-indremissionske periode.

Derimod skete der ikke iagttagelige ændringer i formandskabet i øvrigt, der stadig blev varetaget af de største bønder, om ikke det indtil 1855 krævede 32 td. hartkorn, som jo ikke fandtes i denne størrelse i sognet.

Man kunne måske have forventet, at jernbanens komme ville have afspejlet sig i sogneforstanderskabets forhandlinger, men som et statsligt foretagende behøvede jernbanen jo ikke behandling her, og jernbanen afspejles sig så heller ikke i sognerådsreferaterne.

Sogneforstanderskabets ny tildelte opgaver omfattede hovedsagelig tilsyn med og vedligehold af kommunens biveje og fordeling af sognekørsel (§ 17), meddelelse af bevillinger til krohold, håndværk, mølledrift, brændevinsbrænding, udtaleret i sundhedssager, herunder læge- og jordemodervæsen m.v. (§ 18), tilsyn med brandassurancevæsen (§ 19) samt i øvrigt med de til rådighed stående midler at søge at hindre betleri og løsgænger og derved støtte sognefogederne i

³⁶³ Se afsnit om [sognets hartkorn](#).

varetagelsen af disses pligter desangående, herunder bidrage til at fremme og opretholde god politiorden (§ 20).

Sogneforstanderskabets sagsbehandlinger er refereret godt og pålideligt af TC, s. 214-227. Herfra en bearbejdet oversigt, som er nøje kontrolleret i protokollen.

Sogneforstanderskabssager

Fattigvæsenet - sociale karakteristikker af sognet

Fattige og fattigdom var især at finde blandt syge, forældreløse, enker og gamle.

I middelalderen og op i tiden til 15-1600-tallet, dvs. umiddelbart før enevælden, var fattige og fattigdom et anliggende for slægt og familie. På landet skulle bønderne sørge for slægt og familie, i byerne sluttede håndværkere og handlende sig sammen i gilder, hvor man ydede gensidig hjælp.

I praksis var fattigforsorgen dog hovedsageligt et kirkeligt anliggende, hvor den katolske kirke, ikke mindst klostrenes munke og nonner ydede hjælp til fattige og syge. Selv om overtro og åreladning kunne gøre mere skade end gavn, bredte den medicinske kunnen fra antikken via muslimske skrifter sig også til Europa og Danmark. Og man kunne efterhånden gøre sig håb om en nogenlunde effektiv sygdomsbehandling på [klostrenes hospitaler](#).

Herefter blev fattigforsorg i stadig stigende omfang et samfundsanliggende.

Med befolkningstilvæksten efter 1300-tallets pest, den sorte død, steg også antallet af fattige. Lovgivningen blev strammet, og med Frederik 2.'s tiggerforordning fra 1587 blev vagabonder, tiggere og løsgængere efterhånden betragtet som moralsk anløbne, som man oven i købet gik over til at indfange og sætte til tvangsarbejde.

Med forordning om betlere i Danmark af 24. sept. 1708 blev fattigforsorgen et statsligt problem, dog finansieret gennem frivillige bidrag fra gejstlige og embedsmænd.

I 1803 besluttedes det at oprette fattigreglementer for henholdsvis landet og byerne, som dog i praksis var ret ens. Der oprettedes fattigdomskommissioner med sognepræster i spidsen. Disse fattigdomskommissioner havde ret til at indkræve og forbruge skattemidler. Sammen med skolekommissionerne fra 1814, også med sognepræster i ledelsen, blev disse to organer forløberne for sogneforstanderskabene 1841-42.

Selv om den fattigforsorg, der blev indført med fattigkommissionerne og sogneforstanderskabene var at betragte som fremskridt, så kan man med det herostratisk berømte eksempel, Tyendeloven af 10. maj 1854, altså en lov samtidig med sogneforstanderskabernes fattigforsorg, også med fordel være opmærksom på forholdene for de mindst privilegerede i samfundet. Jeppe Aakjærs Vredens Børn fra 1904 var et litterært debatindlæg til fordel for de mest udsatte på landet. Romanen affødte en voldsom debat, men medførte dog, at Tyendeloven og skudsmålsbogen i 1921 afskaffedes. Det har næppe været p. gr. af denne roman, at Poul Henningsen en overgang frygtede, at Jeppe Aakjær kunne være hans far.³⁶⁴

I sogneforstanderprotokollen kan man se, at fattighusene i Skanderup (der var en overgang 2) - før det seneste fra 1875 over for sognekirken - skulle vedligeholdes af sognets beboere. Man kan også se, at den omsorg for de fattige i sognet, som medførte hjælpeforanstaltninger, blev fordelt efter gårdenes hartkorn.

³⁶⁴ Iflg. Hans Hertels glimrende og veldokumenterede biografi PH, Gyldendal 2012.

Og det har næppe været en ønskesituation for de fattige at skulle ligge sognet til last.

For de gamle ændredes situationen betydeligt med [Lov om Alderdomsunderstøttelse fra 1891](#). Det blev nu muligt for "værdigt trængende" ældre over 60 år, som ikke tidligere havde modtaget fattighjælp, at få ret til understøttelse.

Drøftelsen i Skanderup Sogneråd fra jan. 1930 om etablering af et alderdomshjem i sognet resulterede først i en beslutning om at ombygge Fattiggaarden. Men i 1934 nåede man så frem til beslutningen om at bygge et helt nyt alderdomshjem i Lunderskov, hvor den nedbrændte Lunderskov Kro havde ligget. Og Fattiggaarden blev solgt.

Sognets veje - se [matrikelkort 1883](#) eller [matrikelkort 1846](#)³⁶⁵

På et sogneforstanderskabets møde 1.4.1842 i Gjelballe, hvor herredsfogeden for en gang skyld også deltog, gennemgik man en skrivelse fra amtet efter vejsyn i januar. Det hedder herom: "Herredsfogeden var til Mødet for i henhold til Amtets Skrivelse af 13. og 14. januar ..." at gå i samråd med sogneforstanderskabet o. vejene og deres vedligeholdelse. Herredsfogeden er medunderskriver (med et ulæseligt navn, desværre).

Søndre Landevej fra Kolding til Ribe var blevet forbedret og nu i god stand, hvorfor sogneforstanderskabet forventede, at amtet kunne overtage denne landevej.

Sognets veje i øvrigt inddeltes i 2 klasser: 1. *førsteklasses veje*, som man skulle kunne færdes ad nemt og bekvemt på alle tider af året, 2. *veje, som skulle holdes* så farbare, at man ikke skulle have anledning til klage.

Under *førsteklasses veje* hørte:

- 1) vejen fra Ribe Landevej gennem Dollerup, Nagbøl til Vamdrup,
- 2) vejen fra Søndre Landevej gennem Skanderup til Skanderup Kirke til Nagbøl (og herfra videre ad vej 1),
- 3) vejen fra Hjarup til Skanderup,
- 4) vejen fra Skanderup Kirke til Dollerup,
- 5) vejen fra Dollerup gennem Lunderskov, Gjelballe til Vrandrup Mark.

Under 2. *klasses veje* hørte:

- 1) vejen fra Skanderup til Bønstrup skel (se evt. et af matrikelkortene),
- 2) vejen fra Lunderskov til Drabæks Mølle - ønskes i 1852 ændret til Dollerup, Drabæks Mølle m. forbindelse til Andst og
- 3) vejen fra Lunderskov til Rolles Mølle og til skel til Lejrskov,
- 4) Lunderskov Kirkevej, fra byen til 1. klassevejene 2) og 1), herfra til kirken,
- 5) Gjelballe Kirkevej fra 1. classes vejen 5) til Lunderskov Kirkevej.

I dag har staten ansvaret for det overordnede vejnet, kommunerne ansvaret for det øvrige, offentlige vejnet.

³⁶⁵ Eller gå til Kort og Matrikelstyrelsen under Miljøministeriet, der har historiske kort på nettet, hvor man kan forstørre kortet og læse detaljer, <http://arkiv.kms.dk/mpn/mpnxy.aspx?x=521322&y=6147177>. Tilsvarende kort kan man vælge for [Lunderskov](#), [Nagbøl](#). Dollerup og Gjelballe kan indkredses fra Skanderup eller Lunderskov.

Med sogneforstanderskaberne blev amts- og kongerejser pålagt som sogneforstanderskabernes ansvarsområder, dvs. pligt til vedligehold.

Fra 1793 var det de i 1791 indførte **sognefogeders** ansvar at sørge for vejenes vedligehold, snerydning og kørsel. Kørslen kunne være af standspersoner, kongelige o.l. Det kunne også være regulær bortskaffelse af fattige fra sognet.

Det var også under sogneforstanderskabet sognefogeden, der skulle få de ind imellem formentlig noget vrangvillige bønder til at udføre arbejdet. Man har herunder fundet ud af, at det lettede udførelsen af opgaverne noget at lade dem udbyde i licitation, hvor der blev holdt syn til godkendelse i sogneforstanderskabet.

I 1868 besluttede sogneforstanderskabet anlæggelse af ny vej i Lunderskov, Reinholdts Bakke og i 1866 [Jordemodervejen](#) i Skanderup, vejen fra Søndre Landevej til Ribe gennem Skanderup, krydset til Hjarup, med vej til Gjelballe.

Der var i sognet også en række *offentlige stier*, fremgår det af liste, som blev fremlagt i sogneforstanderskabet 25.10.1850. Der var kirkestier i alle sognets byer, en skolesti fra Rolles Mølle til Gjelballe, møllestier til Lunderskov fra de to møller, en møllesti fra Skanderup, stier fra Skanderup til Gjelballe, fra Ribe Landevej til Drabæks Mølle.

Af egentlige modsætninger og konflikter omkring vejvæsenet kan der kun konstateres få og små i sogneforstanderskabs- og sognerådsprotokollerne. Vejene var en praktisk foranstaltning, og det indebar udgifter enten i penge- eller arbejdsydelser. Hertil kom placeringen af vejene.

Hvordan vejvæsenet er blevet drøftet blandt menigmand og de ikke så indflydelsesrige, som ikke har været repræsenteret i den sognepolitiske repræsentation før sent i forløbet, det kan der ikke siges noget om på det foreliggende kildegrundlag.

Men i forhandlingsprotokollerne er der enkelte eksempler på den økonomiske side, at bønderne af sognefogeden kunne beordres til vejvedligehold, hvilket blev opgivet og erstattet med en skattemæssig fordeling af arbejdet gennem licitation. Og et enkelt eksempel fra 1933, hvor vejen fra Søndre Landevej, gennem Skanderup by, forbi Skanderup Kirke blev rettet ud. I Skanderup til stor fortrydelse for et sognerådsmedlem, sognefoged og tidligere sognerådsformand. Det protesterende mindretal med helt åbenbare personlige interesser blev politisk "kørt over" af deres meningsfæller i andre (religiøse) henseender.

Jordemodervæsenet

Jordemødre har i kendt historisk tid været en vigtig funktion. Det mest gennemgående er, at det oprindeligt skulle være gifte kvinder eller enker, som selv havde født.

Med forordning af 4.12.1672 fik stadslægerne i København og andre byer pligt til at undervise og eksaminere jordemødre, før de måtte praktisere. De første danske regler om udvælgelse og beskikkelse via magistrat eller amtmænd findes i Kirkeritualet for Danmark og Norge af 1685.

I Christian 5.'s Danske Lov 1683 hedder det, at magistraten i København og amtmændene i provinsen skal "beskikke ærlige og gudfrygtige kvinder, som forstår sig på deres embede og med attest fra deres sognepræst kan bevidne, at de er af god kristelig levned og er eksamineret af medicus eller chyrurgies og give disse kvinder brev på, at de må lade sig bruge af barselskvinder, når det begjæres."

1713 oprettedes jordemoderkommissionen, og fra 1743 førtes der regelmæssigt protokol over examinerede jordemødre. Fra 1746-1761 begyndte man at oprette jordemoderembeder i provinsen. I 1791 giver den danske regering for første gang regler for betaling af jordemødre - efter evne, de fattigste mindst, de rigeste betalte mest.

I 1810 oprettedes *distriktsjordemoderordningen*. Jordemoderdistrikter med fast løn skulle oprettes over hele landet.

Lov om Jordemødres Lønninger af 8. marts 1856. Ved lovgivningen fastsattes og reguleredes taksterne for jordemoderhjælp på landet. Taksterne "tilpasses" patienternes sociale niveau. Gårdmænd og husmænd betaler forskellige takster."

Alt i alt betød reguleringerne krav om uddannelse inden for det for folketallet jo ganske vigtige erhverv. Med den stærkt forbedrede medicinske viden fra 1800-tallet var der krav om kvalitet, men lønnen var overordentlig ringe.

[Jordemoder Marie Jensen](#), født i Lunderskov, uddannet som jordemoder som 22 årig i 1885, uddannelsen varede 1 år, var formentlig en typisk repræsentant i tiden. Hun var gift, havde børn, manden kunne ikke tjene til føden. Datteren siger om moderen og ønsket om at blive jordemoder: "Det blev man jo dengang kun, hvis man var så uheldig at blive gift med en mand, der ikke kunne forsørge en, eller hvis man blev enke."

Der var i sogneforstanderskabet for Skanderup Sogn fra 1843 behandling af et amtsligt ønske om oprettelse af jordemoderbolig og -distrikt. Distriktet var først Skanderup, Hjarup og Vamdrup sogne med jordemoderbolig på den 2. classes vej, der forbandt Skanderup og Bønstrup. I 1866 besluttedes det at købe en jordemoderbolig og anlægge Jordemodervejen til Gjelballe, placering i krydset til Hjarup, idet det tidligere jordemoderdistrikt deltes i 2, Vamdrup-Bastrup og Skanderup-Hjarup. Det fremgår af Kolding Folkeblad, at dette jordemodersted i 1915 blev solgt til "Boelsmand Asmus Asmussen for 6000 Kr."³⁶⁶

Med beslutningen i 1866 om deling i to af det tidligere jordemoderdistrikt kom der til at ligge to jordemoderboliger i Skanderup, det i Skanderup by placerede og det tidligere jordemoderhus, formentlig opført i 1849, som lå på vejen fra Skanderup over Klebæk til Vamdrup. Dette hus blev nedrevet i 1975.

Distriktsjordemødre betaltes og ansattes af amtet fra 1868, men var også før under amtslig inspektion og kontrol.

Jordemoderhuset fra 1849, Klebæk

Jordemoderhuset fra 1866 Kastanie Alle, Skanderup

³⁶⁶ Kolding Folkeblad 26. nov. 1915.

Post- og brandvæsen

Omdeling af post startede i Danmark i tiden før og under Christian 4. I 1711 bliver postvæsenet en statsinstitution. Postvæsenets funktioner var nyhedsformidling, transport af aviser og omdeling af post. Lokalomdeling af post i København begyndte i 1806. Fra 1865 blev der lokalomdeling af post i alle byer.

Den første spæde start på egentlig postombringning i Skanderup Sogn er muligvis forslag fra Hjarup om at holde fælles postbud sammen med Seest, Hjarup og Vamdrup, som blev behandlet på et møde i sogneforstanderskabet i 1857. Det blev ikke til noget på dette tidspunkt, men må være startet senest i 1865. Det var en koncessionsbetingelse ved jernbanebyggeriet, at post gratis kunne sende aviser og breve med toget. Dette må også fra 1866 have styrket postomdelingen i Skanderup Sogn.

Herredsfogeden³⁶⁷ blev i enevældens sidste tid den embedsmand, som varetog en lang række administrative opgaver i kølvandet på landboreformernes langsomme opløsning af godssystemet. De nye opgaver var brandvæsen, brandforsikring og vejvæsen.

Derfor er det naturligvis også fra Herredskontoret sogneforstanderskabet fra 1858 får forespørgsler omkring brandsprøjter og branddamme. Den ene af de ny erhvervede brandsprøjter anbringes til dækning for Skanderup og Gjelballe på den nyetablerede Jordmodervej. Den anden til dækning af Dollerup, Nagbøl og Lunderskov anbringes i Dollerup.

Danmarks krige som de optræder i sogneprotokollerne

Der er en bemærkelsesværdig forskel på den næsten helt ikke eksisterende rolle, som 1. og 2. verdenskrig (1914-18 og 1940-45) optræder på, og så den langt mere markante rolle, som treårskrigen 1848-51 og krigen i 1864 spillede i sogneforstanderskabets behandling.

Der oprettedes i forbindelse med de to Slesvig-krige en lokal bevæbning, som skulle afholde øvelser. Der var administration af det militære materiel, licitation over levering fødevarer til både danske og slesvig-holstenske, respektive prøjsiske hære. Desuden behandledes krigsskadeerstatninger i sogneforstanderskabet.

De første sogneråd, provisorietiden, 1868-1903

Det primære kildemateriale, forhandlingsprotokollerne mangler.

Problemet søges løst ved en gennemgang af lokale Kolding aviser, som ligger på Kolding Stadsarkiv som mikrofilm.

Brydningstiden - Indre Mission får flertal i sognerådet.

Sammenfattende om sognerådets arbejde fra 1903 kan man sige, at møderne hovedsageligt blev holdt på Fattiggaarden over for Skanderup Kirke. Periodisk, mere sjældent på Lassens Hotel, og

³⁶⁷ En herredsfoged var indtil 1919 både dommer og politimester i et herred. Han var oprindeligt almindelig bonde, udpeget af lensmanden eller kronen, men fra 1736, hvor juridisk embedseksamen indførtes, blev det almindeligt, at herredsfogeden havde en juridisk uddannelse.

kun enkelte gange på Afholdshotellet og / eller Missionshotellet. I det senere forløb også ind imellem på en lokalitet, der kaldes Kommunegaarden. Fra 1934 er der varierende betegnelser som Kommunekontoret, Raadhuset o.l., som formentlig dækker over den bygning, som kom til at afløse Fattiggaarden som mødested fra 1934. Ind imellem kunne man også mødes hos et sognerådsmedlem, som regel formandens (gård).

De behandlede sager var i vid udstrækning ekspeditionssager, formentlig uden anledning til større debat: Det var dagligdagens problemer i det lokale, der blev behandlet. En skelsættende begivenhed som 1. verdenskrig figurerer kun indirekte med omtale af sukkerrationering og bevilling af ekstra brødportioner til "strengt arbejdende" mænd på landet. Tilsvarende 2. verdenskrig. Det landspolitiske optræder slet ikke. Derimod er det relativt simpelt at identificere kanterne på de religiøse fronter, mellem Indre Mission og de andre, vel først og fremmest grundtvigianere, som C. J. Moe offentligt omtaler med demonstrativ foragt.

Sognerådets aktivitetsområder er skattesager, ejendomsskyld, hegnsyn (vurderingsmænd), sygehjælp, fattighjælp o.l., ikke mindst vejsager, skole, folketællingslister, ugiftes børn og optagelse i kirkebogen, krohold i Lunderskov (anbefales 1905), altergangsudgifter (brød og vin) der 1905 flyttes fra Fattiggaardens til kommunekassen. Af andre ikke konfliktskabende sager kan nævnes, at der 09. jan. 1906 vedtoges at indberette til amtet, "at der antages ikke at vilde forekomme oldenborrer her i kommunen... i 1906". Desuden behandling af klager over folketingsvalglister, der udarbejdedes af sognerådet.

Men det er først og fremmest [skolen og læreransættelser](#) samt afholdssagen med konsekvenser for ønskede spiritusbevillinger, der kommer i spil som ideologisk slagmark, dvs. mellem Indre Mission og "de andre", som efterhånden samlede sig i valgmenigheden. Desuden dukker den gryende arbejderbevægelse selvfølgelig også op i sognerådet, selv om der kan forekomme naturlige repræsentanter, som alligevel først og fremmest synes at være identificeret med en af de to religiøse fronter.

Religion og politik i Skanderup Sogn

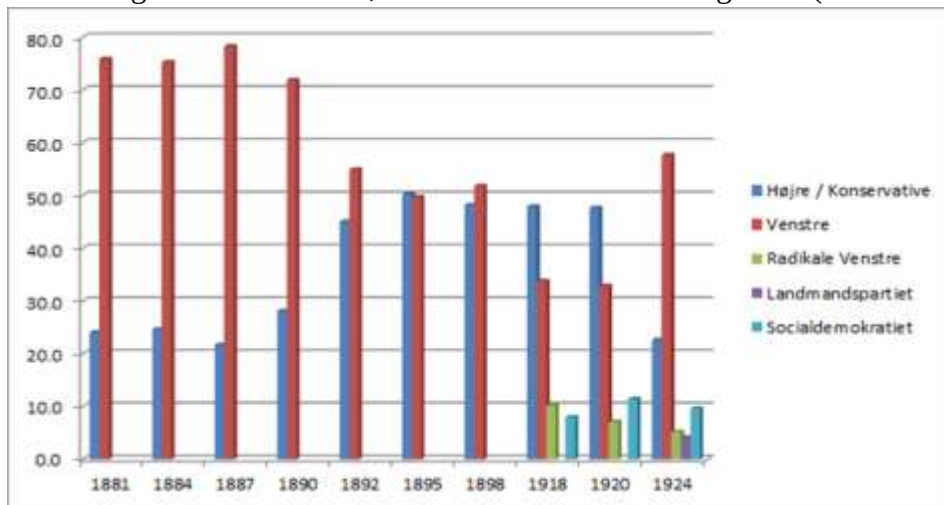
Ved siden af den specielle, religiøse determinant i Skanderup Sogn var perioden fra junigrundloven 1849 og frem til systemskiftet i 1901 også tiden, hvor de politiske partier blev dannet og fik en ledende rolle i landspolitikken, måske nok modificeret og anderledes i sognepolitikken.

Det helt interessante ved Skanderup Sogn er, at man her tilsyneladende afviger fra den landspolitiske tendens i sognepolitikken, således som den er konstateret i Niels Clemmensens disputats, Konflikt og konsensus i kommunen. Her påvises klart, at provisorietiden med variationer også markerer en markant tilbagegang for Højre på det kommunale plan, således som det også sker landspolitisk. På det kommunale plan dog uden markering af partipolitisk tilhørsforhold, der først bliver konstaterbart fra århundredskiftet. Men i NC's undersøgelse udmøntet i skiftet til sognerådsformænd, der er bønder i stedet for det store hartkorn og præster. Dette skift er ikke konstaterbart i Skanderup Sogn, da det store hartkorn her er proprietærgårde, ikke godsejere.

Desværre er det udgivne materiale for Skanderup Sogn desuden mangelfuldt, når der skal sammenlignes. Hertil skal der inddrages arkivmateriale, først og fremmest samtidens aviser (til bestemmelse af politisk tilhørsforhold og verserende konflikter, der relaterer sig til landspolitikken) og sognerådsprotokoller. Som anført mangler sognerådets forhandlingsprotokoller 1868-1903.

Men på det foreløbige materiale, Hans Lund Hansens undersøgelse, der baserer sig på Statistiske Meddelelser og samtidigt avismateriale, kan man beskrive situationen som følger.

Man bemærker i diagrammet neden for over stemmetallene, at stemmeafgivningen (som ikke var hemmelig før 1901) ret entydigt viser markant fremgang for Højre og tilsvarende tilbagegang for Venstre fra 1887 til 1920. Pastor C. E. Moe forlader sognet i 1922, og det kan under alle omstændigheder konstateres, at Venstre mellem 1920 og 1924 (Venstre-regeringen Neergaard) her

vinder markant ind på Det Konservative Folkepartis stemmeandel.

Figur 1
Stemmeafgivning ved folketingsvalgene i Skanderup Sogn 1881-1924 i %

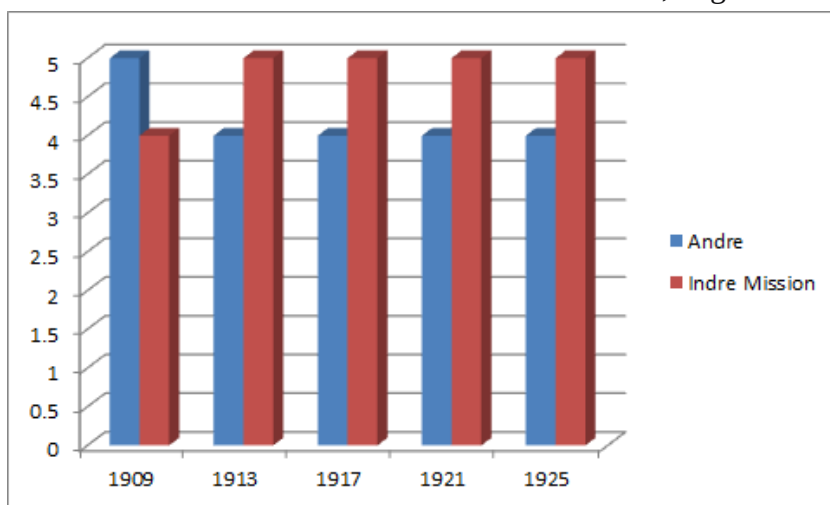
Det kan helt sikkert konstateres, at pastor Moe forkyndte, at politik var en verdslig

forsyndelse mod livet i Gud - og hvad han og meningsfæller ellers kunne finde på at sige om den rette kristelige adfærd. Under alle omstændigheder fremgår det ret tydeligt, både af Moes udsagn og af hans stemmeafgivning (som kan konstateres, stemmeafgivning var som anført ikke hemmelig før 1901), at han foretrak Højre, som jo så i hans optik må have været nærmere Gud, end Venstre var det.

Man kan ikke meningsfuldt polemisere mod selv det, man kunne anse for en aparte adfærd i fortiden. Blot kan det med god dokumentation konstateres, at en folkelig religiøsitet i Skanderup Sogn tilsyneladende har betydet en noget anderledes politisk adfærd end i den øvrige del af Danmark i tiden under og umiddelbart efter Højres dødsdøds under provisorietiden, indtil dannelsen af Det Konservative Folkeparti i 1915.

Figur 2 Sognerådvalg i Skanderup 1909-1925, mandattal

En smagsprøve på det sognepolitiske er det muligt at give med de tal, som Hans Lund Hansen har fundet i Statistiske Meddelelser, dog kun fra 1909, hvor valgsystemet skiftede fra reglerne i 1867-

ordningen med bl.a. valgret til kvinder, og Hans Lund Hansen har her så besluttet at udelade det af divergerende lovgivning prægede materiale fra 1841 frem til 1909. Ud over Hans Lund Hansens tal er det også muligt at benytte tallene fra sogneforhandlingsprotokollerne, der i øvrigt bekræfter Lund Hansens tal. Fra 1903-09 var der 7 medlemmer i sognerådet, hvor

fordelingen var 4 til 'de andre', 3 til Indre Mission. Fra 1913-54 var den mandatmæssige stilling 5 Indre Mission, 4 'andre'.

Andre: i 1909 gårdmænd, husmænd, næringsdrivende

i 1913 fællesliste

i 1917 uden for Indre Mission

i 1921 socialdemokrater (1), valgmenigheden, borgerliste i Lunderskov

i 1925 grundtvigianere, tjenestemandslister

Indre Mission: i 1921 Sognemenigheden, i 1925 byliste og landliste.

Religionen i Skanderup Sogn, skiftet under C. J. Moe

Der skal her gives en karakteristik af religion og samfund i Skanderup Sogn i en brydningstid, præget af demokratiseringsprocessen under junigrundloven og sogneforstander-, sognerådsbestemmelserne og den indbyggede konflikt mellem befolkningsflertallet, Venstre og den konservative garanti, det bedre borgerskab og de større jordejere, De Nationalliberale, Højre.

Det benyttede kildemateriale til denne karakteristik er C. J. Moes Oplevelser, 1927, hvor han skriver om sin tid som sognepræst i Skanderup 1885-1922. Han giver her udtryk for sine fundamentale religiøse holdninger og sin opfattelse af religionens samfundsmæssige betydning. F. eks. på skoleområdet, hvor det med tilfredshed konstateres, at sognet efter hans første tid i sognet, hvor Missionen var ugleset og blev holdt uden for indflydelse i sogneråd og skolekommission, så var ”alle sognets lærere og lærerinder troende mennesker” ved hans afrejse fra sognet i 1922³⁶⁸. Erindringerne har en lang række subjektive vurderinger, som her kun skal bruges til at karakterisere den indremissionske forkyndelse i den samfundsmæssige kontekst.

Det er så heldigt, at modtagelsen af denne religiøse og politiske hvirvelstorm kan man få et udmærket indblik i gennem de Erindringer, som førstelæreren ved Gjelballe Skole, Peter Nissen har nedskrevet. De er udgivet i Vejle Amts Årbog 1975-77, men er formentlig nedskrevet i pensionsperioden 1906-1923, hvor Peter Nissen døde knap 80 år gammel. Uanset, om disse erindringer er skrevet ud fra nøje notater, først på pensionen eller i de sidste år, så er manuskriptet - som andre debatindlæg o.l. - lagt i skuffen mhp. udgivelse, opbevaret af svigersønnen, Johannes Dons, lærer i bl. A. Tvis og Ejning.³⁶⁹ Nissen kommenterer grundigt religion, skole og undervisning under det, han anser for at være en ulykke for sognet, hvilket f. eks. ses i dette uddrag af Nissens Erindringer: ”Skanderup Sogn skal jo ”helliggøres” og det kan kun ske ved, at I.M. får Magten i Menighedsraad og Sogneraad; thi saa faar den ogsaa Magten i Kirken og Skolen. Og Magten er altid Ret i saa hellige Hænder”. Uanset, hvad man måtte mene om disse vurderende betragtninger, så har vi her formentlig en rigtig god kilde til reaktionen mod Moe blandt de ikke-missionske sogneboere.

³⁶⁸ Moe, Oplevelser s. 133.

³⁶⁹ Oplysningerne om Johannes Dons er sparsomme, men det fremgår af udgivelsen af P. Nissens erindringer i 1975, at han havde manuskriptet og ”velvilligt” gav det til udgivelse.

Carl Julius Moe

C. J. Moe er født i 1848, fem år yngre end førstelærer Peter Nissen, Gjelballe. Moes far var først skolebestyrer i Roskilde, herefter præst i Ribe, hvor Moe tog studentereksamen i 1866, teologisk kandidat i 1872. Herefter kapellan indtil han 1877-1885 blev præst i Harboøre, i Skanderup 1885-1922. Medlem af bestyrelsen for Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark i 1909, formand 1915. I både Harboøre og Skanderup tog Moe kampen op mod drikkeri, hvad han opfattede som den overdrevne og skadelige brug af brændevin. Om brændevinen hedder det i Oplevelser, at ”Drukkenskabets led et stort Nederlag”. Men for Moe var ”dens Bekæmpelse (ikke) mere nødvendig end andre Synders (bekæmpelse)”.³⁷⁰ Mest berømt er her en prædiken i Harboøre i 1881 og en episode, hvor brudgommen lugtede stærkt af brændevin, hvor Moe nægtede at forrette vielsen. Umiddelbart ser det ud til, at Moe havde det lettere, mødte mindre modstand i Harboøre end i Skanderup. Der var megen ”overtro” i Harboøre, men også en gennemgående respekt for præsten. Iflg. Moe skulle der her gøres en indsats for at få inddraget ”Helligånden” i den praktiserede religion, men det lykkedes da vist helt til fulde. Efter Moes vurdering i Oplevelser, så var hans indsats kun begyndelsen, herefter ”brød (Livet) frem med Kraft paa Harboøre.”³⁷¹

I Skanderup var et synligt resultat af Moes virke Missionshuset Pella fra 1889. Desuden blev der givet startskud til søndagsskoler og ungdomsarbejde (spejder, FDF, KFUM og K). Som i Harboøre fik Moe mange tilhængere i Skanderup, men så til gengæld her også adskillige modstandere, som i 1910 med ”Skanderup-Hjarup Valgmenighed” foretog sognebåndsløsning fra folkekirken, Skanderup Kirke under Moe. I sine erindringer fra 1926 anfører Moe, at kun ca. ”350” af [sognets ca. 2400 indbyggere](#) tilsluttede sig valgmenigheden. Han har ret i, at missionen var flest, hvilket ses af [sognerådsvalgene fra 1913](#), hvor missionen har 1 stemmes flertal. Men modsat Harboøre rejste der sig i Skanderup Sogn en markant modstand mod Moe og hans forkyndelse. Principperne i modstanden ser man klart dokumenteret i Peter Nissens Erindringer. At modstanden også skyldtes Moes noget kantende og fordømmende facon fremgår her tydeligt, men det væsentlige, der her vælges fremhævet er dog det religiøst moralske, skolen og samfundet.

Iflg. Moes erindringer var der en næsten overraskende forskel imellem den menighed, han forlod i Harboøre i 1882 og den, han kom til i Skanderup. Der var ”en helt anden Luft ... så klam og kold.” Der var kun ”en Snes Mennesker i Kirke om Søndagen.” Derfor var det nok ”Gud, der ville have mig til Skanderup.”³⁷² Ved sit 25 års jubilæum i sognet, hedder det fra Moe, at der med dannelsen af valgmenigheden i 1910 nu skulle være et ”mægtigt grundtvigsk Fremstød”. Dette førte dog kun til 1 menighedsrådsmedlem ud af 4, og til sognerådsvalget blev ”Missionens liste ... nu den sejrende.”³⁷³ Moe mødte modstand og havde modgang i Skanderup. Men hans budskab vandt helt klart flertal i det heraf delte sogn.

Under sine prædikener, der først og fremmest havde budskabet om ”omvendelse” og i sin kommunikation med sognet, f. eks. gennem konfirmationsundervisningen, kunne Moe med sine

³⁷⁰ Moe, Oplevelser s. 118.

³⁷¹ Moe, Oplevelser, s. 66.

³⁷² Moe, Oplevelser, s. 66-67.

³⁷³ Moe, Oplevelser, s. 131-132.

upolerede udtalelser og sin facon støde mange, og det gjorde han helt klart. F. eks. var der en episode, der blev indklaget til ministeriet, hvor Moe under konfirmationsundervisningen havde spurgt, om nogen kunne beskrive en ”grundtvigianer”, der ”sværmede rundt omkring ligesom Oldenborrerne i denne Tid”. Striden fik oven i købet den dimension, at Moe ”i spøg” havde sagt, at oldenborrer, dem ”plejede man jo at samle ind og koge dem for at komme af med dem.”³⁷⁴

Moes forkyndelse, reaktionen i sognet

Det vil formentlig være passende at indlede dette afsnit med Moes begravelsesprædiken over 48 druknede fiskere fra Harboøre, hvor Moe var blevet kaldt fra Skanderup 27. nov. 1893 for at holde begravelsen over de omkomne fra den gamle menighed. Moe må nok på trods af de 8 års afstand fra embedet i Harboøre have kendt de omkomne personligt. Han sagde bl.a. ” - Hvad nytter det at nægte, at en del af dem, som ligger her i disse kister, ikke havde noget liv i Kristus.” Den omvendende tone fortsættes til de efterladte: ” - hvis I nu ikke omvender jer, kunne I aldrig frelses!” Der er også trøstende sekvenser i talen, men det er helt utvivlsomt, at det forkyndende og omvendende har været i fokus.³⁷⁵

Det forkyndende, omvendende ses i forstærket og direkte form i talen om mennesket som ”en falden skabning”, altså ”en fortabt slægt”. At der er en evig fortabelse og en ond menneskeslægt er for den indremissionske prædikant ikke en trussel men en grim virkelighed. Gud er ikke en mild, gammel mand, der ikke tager det så nøje med den menneskelige synd. Han er derimod ”en hellig Gud, hvis Vrede hviler over den syndige Slægt, og til hvem der derfor kun er adgang ved Jesus Kristus, der gav sit liv som en Genløsningsbetaling for os.” Når omvendelsen derefter er sket, så må ”hele Livet i Kirke, Hjem og Skole, i Handel og Politik, i Strid og Fred lægges ind under Gud for at styres og helliges af ham.”³⁷⁶

Endelig til yderligere illustration af den konflikt, som Moe også skabte i forhold til kolleger, sin samtid og oven i købet i forhold til helt eller delvist ligesindede inden for den indremissionske bevægelse, både p. gr. af budskabet, men også p. gr. af den uforsonlige tone, som ledsagede budskabet. I Kolding Folkeblad var der 18.-19. juli 1899 en udførlig omtale af en konflikt mellem præsten i Vonsild, Johs. Clausen og C. J. Moe fra Skanderup.³⁷⁷

Præsten, der tog til orde over for Moe, var Johs. Clausen³⁷⁸, præst i Vonsild 1895-1908, hvor han døde. Clausen var medstifter af Indre Mission og gode venner med Vilh. Bech. Han udtrådte 1874 af den indremissionske bestyrelse, hvor han på dette tidspunkt nærmest var blevet grundtvigianer. Bevarede dog livslangt venskabet med Bech, og var og havde været enig med denne i vigtigheden

³⁷⁴ Moe, Oplevelser, s. 72-73. Sognet har muligvis været noget plaget af oldenborrer. I 1906 fremgår det af sognerådets forhandlingsprotokol, at der ingen oldenborrer var dette år.

³⁷⁵ Citeret efter udsendelse i dr.dk, omtale af filmen Guds Børn 2001.

³⁷⁶ Man fornemmer her en fundamentalisme, der i sin konsekvens betyder, at religionen er styrende for alt, også politik. Her skal man være opmærksom på, at de vestlige, repræsentative demokratier netop præciserer adskillelsen mellem religion og politik.

³⁷⁷ Kolding Folkeblad, tirsdag og onsdag 18. og 19. juli, begge dage fremtrædende indslag på avisens forside.

³⁷⁸ Se f. eks. Gyldendal, Den Store Danske,

[http://denstoredanske.dk/Dansk Biografisk Leksikon/Kirke og tro/Pr%C3%A6st/Johannes Clausen](http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Kirke_og_tro/Pr%C3%A6st/Johannes_Clausen)

af at holde sig inden for folkekirken og bekæmpe sekteriske bevægelser. Johs. Clausens efterhånden noget frie forhold til, men også sympati for, Indre Mission er velsagtens forklaringen på den debat, der i 1899 blev indledt med Moe, og som resulterede i en klage til den også indremissionsk orienterede Viggo Gøtzsche, biskop i Ribe 1895 indtil sin død i 1901.

Johs. Clausen indgiver klage over kollega i Skanderup, C. J. Moe i april 1899 iflg. Kolding Folkeblad. I avisen omtales Johs. Clausens nys udkomne skrift, hvor konflikten med Moe er behandlet.

Clausen er utilfreds med sammen med andre folkekirkepræster af en kollega, Moe, der også virker i folkekirken, at blive omtalt som ”åndeligt døde”, og at han og kolleger ”vildleder Mennesker i deres Saligheds Sag”.

Indkaldt til samtale med biskoppen har Moe tilsyneladende givet en tolkning af de udtalelser, som Clausen har klaget over, som medfører, at biskoppen nøjes med at udtale, at der er blevet ”... gjort Uret ved at sætte Stemplet: døde og vantro på Mænd, som ikke fortjene saadan en Dom.” Iflg. avisen advarer biskoppen til slut mod at præster kommer ind i hinandens sogne. Dette refererer både til situationen i Skanderup, hvor modstandere af Moe indkaldte andre præster, og sluttelig i 1910 dannede valgmenigheden, og IM’s præster, der prædikede i grundtvigianske o.a. sogne.

Det fremgår ret klart, at Moe har været ganske uforsonlig i sin sprogbrug, men at han i forhold til (den indre missionsk orienterede) biskop Gøtzsche taktisk har været i stand til at fortolke og forklare sin position.

Reaktionen fra de ikke-missionske

Som repræsentant til en nærmere beskrivelse af konflikterne i forbindelse med Moes forkyndelse er valgt Peter Nissen, der sammen med broderen som lærere ved sognet skoler oplevede brydningstiden med en Moe, der i Skolekommissionen stærkt markerede missionens synspunkter.

Om Moes holdning til det kristne budskab har Peter Nissen indlagt flere diskuterende dialoger. Det væsentlige i Nissens holdning til Moe er, at for Moe var ”alle mennesker af naturen Djævelens Børn ... hans Prædiken gik altid ud på Omvendelse ... ”.

Moe var desuden tilsynsførende med sognets skoler som medlem af skolekommissionen, og herom beretter Nissen fra Gelballe: ”Pastor Moe var ikke fornøjet med Undervisningen i Religion.” Uviljen mod Moe skinner her tydeligt igennem, Moe havde ikke engang underrettet Nissen selv, men havde blot ladet det høre, at sådan var det. Desuden var Nissen vred over Moes ”upædagogiske” overhøring af eleverne, og han giver som eksempel på Moes efter hans mening ganske utidige indblanding, at Moe gav sig i kast med en diktat, hvor han gik alt for hurtigt frem.

Sammenfattende altså en betydelig indblanding i skolernes undervisning efter Peter Nissens mening. Om Moes religiøse holdning er der dialoger, hvor Nissen tydeligt har haft behov for at få udtrykt sig meget klart herom. Nissen anfører i en af dialogerne med Moe, at alle mennesker er ”Guds børn”. Hertil skulle Moe have svaret, at Jesus havde sagt til jøderne ”I er af en fader, Djævelen.” Nissen mente heller ikke, at det var nok at høre om Faderen, Sønnen og Helligånden,

hvor Moe iflg. Nissen svarede, ”vi kan ikke frelses uden menneskelige Vidnesbyrd”. Man kan vel sige, at syndsbevidstheden, den menneskelige forkyndelse og omvendelsens nødvendighed er markante stridspunkter mellem Moes tilhængere og modstandere.

Sogn og sognerådsformænd 1903-1943

Sognerådets forhandlingsprotokoller 1868-1903 er bortkommet og kan derfor ikke benyttes til at klarlægge sognerådsaktiviteterne i denne ellers yderst interessante periode. Dels p. gr. af jernbanens opkomst og derfor Lunderskovs tiltagende betydning i sognet. Men også - og ikke mindst - fordi det kunne have været interessant at kortlægge sognerådets aktiviteter i spændingsfeltet mellem pastor C. J. Moe og hans præference for Højre, sammenholdt med provisorietidens forfatningskamp, der forrykkede balancen mellem de partipolitiske modpoler Højre og Venstre, oppositionspartiet, som netop i perioden, hvor Moe i 1885 kom til Skanderup, gik ind i den afgørende magtkamp mod Estrups provisoriske finanslove. Venstre havde flertal i Folketinget, men det behøvede regeringen og Estrup ikke tage sig af med et flertal i Landstinget og kongens ret til at udnævne regeringen uanset flertallet i Folketinget.

Moes ankomst til Skanderup i 1885 var netop året, hvor Danmark formentlig har været tættest på en revolution. Der dannedes riffelforeninger og agiteredes for skattenægtelse over for en regering, der ikke ville respektere folketingsflertallet, dvs. Venstre og et også stadig stærkere Socialdemokrati. Regeringen svarede igen med "mundkurvecirkulærer" og konsekvente foranstaltninger imod det spirende folkelige oprør, som oven i købet blev ledsaget af et skudattentat mod Estrup i 1885.

Det kunne have været interessant at få klarlagt de lokale spor, som denne forfatningskamp også må have efterladt i Skanderup Sogn. Men her må der inddrages andet materiale til belysning af forholdene, først og fremmest den lokale presse.

Ud fra de gennemgåede sogneforhandlingsprotokoller kan det konstateres, at Indre Mission i 1913 erobrede sognerådsformandsposten, som blev bibeholdt uafbrudt indtil 1954.

Fra 1903 indtil 1913 var *Thomas Hansen*, gårdejer i Klebæk og *P. Midtgaard*, gårdejer i Nagbøl sognerådsformænd som de sidste repræsentanter, før Indre Mission erobrede flertal og formandspost.

1913-1919 blev tømrermester *J. C. Hansen*, Lunderskov sognerådsformand som konsekvens af Indre Missions flertal på 5 ud af sognerådets 9 medlemmer.

Man kan fastslå det indremissionske flertals medlemmer ud fra de sammenhænge, hvor de gjorde fælles front i sognerådsarbejdet.

Johan Nielsen, gårdejer i Skanderup, efterfulgte J. C. Hansen som formand 1919-1923, og han blev efterfulgt af gårdejer *Knud Knudsen*, Gjelballe, sognerådsformand 1923-1943.

Politisk repræsenterede Johan Nielsen og Knud Knudsen henholdsvis Højre / Det Konservative Folkeparti og Venstre.³⁷⁹ Man kan muligvis sige, at de repræsenterede henholdsvis tiden under og efter C. J. Moe med deres respektive partipolitiske tilknytning. Knud Knudsen det forventelige, Venstre som repræsentant for gårdejerstandens naturlige politiske orientering. Johan Nielsen også repræsentant for gårdejerstanden, men præget af tiden under C. J. Moe og den vækkelsesagtige tilstand under Indre Missions første tid i sognet, hvor der i vid udstrækning blev en orientering mod Højre / Det Konservative Folkeparti som et resultat af Moes forkyndelse og holdning til politik.

³⁷⁹ Iflg. kilder i den fælles familie.

Det kan i forhandlingsprotokollerne konstateres, at de to her nævnte arbejdede sammen, hvor det drejede sig om en indre missionsk linje, først og fremmest ved skole og læreransættelser i den periode, hvor de begge sad i sognerådet, dvs. indtil Johan Nielsens afgang fra sognerådet i 1933.

Som illustrerende eksempel forhandlingsprotokollen fra 18.11.1927. Her protesterede fire fra mindretallet (ud af ni) mod den ensidige ansættelse af lærere med tilknytning til Indre Mission. Protesten blev imødegået i fællesskab af sognerådsformanden, Knud Knudsen, der var erklæret venstremand, og den tidligere sognerådsformand 1919-23, Johan Nielsen, som var konservativ, men begge fra flertalsgruppen, Indre Mission. Eksemplet er helt symptomatisk for samarbejde og skillelinjer i sognerådet - at skillelinjer ikke var partipolitiske.

Mindretallet klagede til ministeriet, hvilket blev taget op som selvstændigt punkt 9.2.1928, hvor flertallet karakteriserede klagen som en "tendentøs" fremstilling.

Det konkrete i sagen var besættelse af en tredjelærerstilling ved Dollerup Skole³⁸⁰, men protesten afspejler, at der her har været tale om et mønster med at foretrække lærere med tilknytning til Indre Mission, hvilket man ikke har været så tilfreds med i mindretallet. Ud over den her nævnte klagesag, har der tidligere været gjort bemærkninger o. læreransættelser, f. eks. i Gjelballe i 1918³⁸¹, hvor også en lærer med indremissionsk tilknytning var blevet foretrukket iflg. forhandlingsprotokollen 8.4.1918.

Alle de her nævnte lærere ses repræsenteret på [kirke-skole billede](#) fra sognet.

Det kan således konstateres, at der har været samarbejdet omkring det holdningsmæssige, religionen, og formentlig helt uanset politisk observans i øvrigt.

Derimod kan der også konstateres divergerende interesser i det indremissionske flertal, f. eks. i planer omkring udretning af en vej gennem Skanderup by.

I 1932 blev der af Johan Nielsen og den lokale, indremissionske smedemester i Skanderup - begge medlemmer af sognerådet - protesteret mod udretning af vejen gennem byen. Argumenterne var, at det var for dyrt, og at det generede de berørte parceller, f. eks. Johan Nielsens, der ville få en offentlig vej helt ind til gården. Smedens forretning ville komme til at ligge væk fra den nyetablerede vej.

Sognerådet under den også indremissionske formand Knud Knudsen vedtog og gennemførte uanfægtet vejføringen.³⁸²

Religion - mission og skolevæsen.

Under enevælden i tiden omkring landboreformerne blev der i 1789 nedsat en kommission til forbedring af det danske skolevæsen, Den Store Skolekommission. Kommissionens arbejde resulterede i **1814-anordningerne om børns skolegang**³⁸³, som man kan kalde Danmarks første folkeskolelov, der lå i forlængelse af ordningen med rytterskoler, opført under Frederik 4. 1721-27.

³⁸⁰ Ansættelse af P. Juhl som 3. lærer v. [Dollerup Skole i 1928](#).

³⁸¹ Ansættelse af T. Madsen som 1. lærer ved [Gjelballe Skole i 1918](#).

³⁸² Alt det her og i det flg. afsnit anførte fremgår af sognerådets forhandlingsprotokoller. Problemet med Johan Nielsens gård, Grønvanggaard, fremgår af matrikelkortet, se [appendix 2](#).

³⁸³ Indholdet af 1814-anordningerne: [Første capitel. Om skoledistricter, faste skoler og omgangs-skolehold.](#)
[Andet capitel. Om ungdommens antagelse og fordeling i skolerne og om tiden til undervisningen](#)
[Tredje capitel. Om udeblivelse fra skolen og om skolebørnenes kirkegang](#)

Der indførtes skolepligt for alle børn. Der var tre skolelove: en for København, en for købstæderne og en for landet.

På landet var der skolegang hver anden dag, i byerne hver dag, og ferierne var tilrettelagt ud fra landbrugets behov for børnenes arbejdskraft.

For alle tre ordninger var essensen den samme: at danne gode kristne, i anden række nyttige og loyale borgere.

Denne skoleopdeling eksisterede helt frem til 1958, hvor der ved en lovændring blev formuleret én fælles lov for det danske skolevæsen.

Som det fremgår af diagrammet over sognerådvalg oven for, vandt Indre Mission i 1913 flertal i sognerådet, et som regel helt snævert flertal (fem ud af sognerådets fra 1909 ni medlemmer). Dette flertal bevarede i hele den her undersøgte periode, indtil 1954, hvorefter to på hinanden følgende proprietærer fra Skanderup uden indremissionsk tilknytning blev valgt som formænd.

Det har været muligt delvist at identificere sognerådsformændenes partitilhørsforhold til både Det Konservative Folkeparti (indtil 1915 Højre) og Venstre inden for flertallet, Indre Mission. Partitilhørsforholdet har ret tydeligt været uden betydning for det indre sammenhold i sognerådgruppen. Tværtimod udmøntede uenighed sig på tværs af partiskel, især o. læreransættelser og afholdssagen, hvor de religiøse skillelinjer har været bestemmende.

Før den konfrontatoriske linje i skolesager, dvs. før Indre Mission fik flertallet fra 1913, kan man uden iagttagelige konflikter konstatere et relativ fredeligt samarbejde o. skolevæsenet i sognet.

Der var tilskud til Lunderskov Friskole fra nov. 1910 og fremover. Der ydedes et tilskud på kr. 5 per barn, hvilket gør det muligt at skønne elevtallet til mellem 50 og 70 i tiden o. 1. verdenskrig.

Lunderskov Privatskole, der fungerede 1895/96-1922 var tilknyttet Indre Mission og omtales ikke i sognerådets forhandlingsprotokoller. Skolen lå i Storegade, hvor senere Sparekassens bygning kom til at ligge.³⁸⁴

1907 blev der opslået et folkeskolelærerindeembede, 500 kr. + 50 kr. for håndarbejde, bolig og brændsel, uddannet i orgelspil vil blive foretrukket - uden iagttagelige betingelser i øvrigt.

Mindre dramatisk end besættelsen af lærerembeder efter 1913, i det mindste mht. religiøse skillelinjer, var også **skolebyggeriet i sognet**.

[Fjerde capitel. Om undervisningens og om skolebørnenes offentlige overhørelse samt udgang af skole](#)

[Femte capitel. Om skoledisciplinen](#)

[Sjette capitel. Om tilsynet med skolevæsenet](#)

[Syvende capitel. Om skolelærernes beskikkelse](#)

[Ottende capitel. Om skolernes bygning og vedligeholdelse samt om skolelærernes lønning](#)

[Niende capitel. Om skolekassens indtægt, udgift og bestyrelse](#)

³⁸⁴ N. Chr. Lings, utrykte erindringer fra tiden i Lunderskov 1920-64.

Rytterskolens inskriptionstavle, dateret 1721, der nu befinder på forbundsskolen, Hjarupvej. Disse sandstenstavler blev placeret på alle rytterskolerne.

Den latinske tekst i oversættelse: Denne skole tillige med 240 lignende har VI FREDERIK DEN FJERDE... i året 1721 opført i de distrikter, som af mig er oprettet til altid at underholde 12 rytterskadroner.

Ved bygning af ny skole i 1842 blev mindestenen lagt i Nagbøl Præstegård (med inskriptionen nedad!). Ved tilbageførsel til 1908 skolen var toppen forsvundet, derfor erstattet med efterligning.

Endelig var der pigeskolen eller [pogeskolen](#) Kastaniealle 34, som formentlig har været benyttet sideløbende med hovedskolen fra 1854 indtil o. 1900, hvor forskolen blev integreret i den almindelige folkeskole.³⁸⁵

Den gamle rytterskole fra 1725, Svinget 7 - kan meget vel have været en af hovedarkitekten [J. C. Kriegers 149 næsten identiske skoler](#) - ud af 240 rytterskoler i alt.

Af modeltegningen til disse rytterskoler synes det at fremgå, at det nok har været den lille udgave, der blev bygget i Skanderup.

Ud fra et foto på Lokalarkivet kan man se, hvordan den gamle rytterskole så ud i begyndelsen af 1900-tallet.

Det fremgår, at bygningen er blevet en hel del ændret alene i løbet af 1900-tallet. Men at det formentlig oprindelige stråtag dog er bevaret.

³⁸⁵ I Kolding Folkeblad 17. marts 1896 søges en "Lærerinde til at undervise i Skanderup Pogeskole". Den årlige løn annonceres til kr. 400 mod kr. 500 til lærerinder i den "nederste klasse ... i de almindelige Fag, samt Haandarbejde til Pigebørnene ...", Kolding Folkeblad 24. sept. 1875.

I Koldinghus Rytterdistrikt blev der opført 25 rytterskoler³⁸⁶ i flg. byer: Seest, Skanderup, Vester Vamdrup, St. Andst, Ø. Gjesten, Veerst, Vraa, Egtved, Ammitsbøl, Højen, Aagaard, Harte, Eltang, Nr. Bjært, Almind, Herslev, Smidstrup, Skærup, Andkjær, Pjedsted, Gaarslev, Bredstrup, Taulov, Erritsø, Vejlbj. Hver skole skulle som grundlag have et hartkornsmål, nemlig 230 tdr. Oprindeligt var hartkornsmålet 280 tdr., hvilket gav 20 skoler, men Koldinghus fik yderligere tildelt 6, senere reduceret til 5, hvilket gav det nye hartkornsmål. I Anst Herred placeredes på denne baggrund 5 rytterskoler. Af de 25 rytterskoler eksisterer halvdelen ikke mere, de fleste er ombygget til ukendelighed. Den gamle rytterskole i Skanderup er nænsomt restaureret og velbevaret.

I 1842 blev det i sogneforstanderskabets første møde 21. jan. behandlet og med senere ændringer besluttet at bygge 3 nye skoler: 1) en hovedskole i Skanderup til afløsning af den eksisterende helt brøstfældige *rytterskole*, der var besluttet bygget med Frederik d. 4.'s beslutning om at opføre rytterskoler i 1720-21, 2) en biskole i Dollerup og 3) en biskole i Gjelballe.

I drøftelserne indgik at flytte hovedskolen hen til Skanderup Kirke, så der kunne være ca. lige langt for sognets landsbyer. Men herom kunne man ikke enes. Ej heller om en mere ligelig fordeling af skolejorden, der lå i Skanderup i tilknytning til hovedskolen her.

I Kolding Rytterdistrikt var der 25 byer med rytterskoler, herunder Skanderup, hvor *rytterskolen blev taget i brug i 1725* iflg. tilgængelige oplysninger (inskription under den her afbildede, officielle Frederik 4. inskription). Frederik 4. inskriptionen anfører året 1721, der under alle omstændigheder er året for starten på rytterskolerne.

Et enkelt år skulle der i denne lille rytterskole, velsagtens sognets største skole, have været indskrevet 106 elever: 44 fra Skanderup, 20 fra Lunderskov, 22 fra Hjarup, 9 fra Gjelballe, 7 fra Nagbøl og 4 fra Drabæks og Rolles Møller. I løbet af 1700-tallet blev der bygget skolehuse i Hjarup, Gjelballe og et fælles skolehus for Nagbøl, Dollerup og Lunderskov.

Det første møde i sogneforstanderskabet, 21. Jan. 1842 omhandlede udelukkende sognets skoler. Man kan af slutanmærkningen se, at mødet varede 13½ time, fra kl. 10-23½. Altså en sag af den yderste vigtighed.

Det fremgår, at man forhandlede med skoledegn Skovgaard om opførelse af en ny skole på degnens toft, og det endelige resultat blev den parcel, der i dag er Svinget 11, matrikel 13d og 13e, overfor matrikel 8a (Grønvanggaard, hvis ejer dengang var A. P. Terpger). Den endelige placering over for Grønvanggaard affødte nogen debat, idet det oprindeligt var drøftet at bygge på skoledegnens toft ved den gamle skole. Skoledegnen Skovgaard har nok været en tålmodig mand, han accepterede de ændringer, der blev resultatet af nogle beboeres ønske om placeringen over for Grønvanggaard. Denne grund tilhørte også Skovgaard.

Det fremgår af senere behandlinger i sogneforstanderskabet, at hovedskolen i Skanderup kom til at råde over hele 12 tdr. land, hvilket gav årsag til nogen drøftelse, hvor de langt mindre tilliggende til Dollerup og Gjelballe biskoler blev anført som mindre rimeligt.

³⁸⁶ Om rytterskoler, se s. 9-63 i [Vejle Amts Aarbog, 1972](#).

Svinget 11, afløseren for rytterskolen i 1842 og Skanderup Skole, opført i 1908

Der var i sogneforstanderskabet også uenighed mellem skolepatronerne for Dollerup og Gjelballe, R. Højrup og S. Fløjstrup, på den ene side og skolepatronen for Skanderup, J. Buch, fordi Buch skulle have skaffet det bedste materiale til Skanderup.

Klagen blev sendt til Amtsskoledirektionen, som bestemte en omfordeling af materialerne, hvorefter byggeriet kunne gå i gang. Der blev til formålet af en åbenbart velhavende gårdmand i Ødis Bramdrup lånt 1680 Rigsdaler i sølv.

Medens denne skole var i funktion, dvs. indtil 1908, skulle der også have været en pige- eller pogeskole lige overfor på Kastaniealle 34. Skolegangen her skulle være ophørt o. 1900, da sognerådet solgte bygningen, først som daglejerbolig, siden erhvervet til almindelig beboelse.

Det kunne være denne bygning, som sogneforstanderskabet i 1854 fik en ansøgning om mht. etablering af pigeskole i fra skolelærerenke, enkemadam Bottler, som blev anbefalet. Der blev her undervist i bl.a. "fruentimmerhåndarbejde.

Det var dog først med lov om Borger- og Almueskoler fra 1856, det blev lovfæstet, at børn, "poger" i alderen 6-9 år kunne undervises i "pogeskoler", dvs. uden uddannet lærer. Det kan meget vel have været sådan en skole, enkemadam Bottler fik lov at etablere i 1854. Med forskolelærerindeuddannelsen fra 1892 begyndte man at skelne mellem "pogeskolerne" og forskoler, der indgik i det almindelige skolesystem. Og det har sikkert været i denne forbindelse, pogeskolen Kastaniealle 34 blev nedlagt o. 1900³⁸⁷. Pogeskoler bortfaldt helt med Folkeskoleloven af 1937.

Der er i perioden fra degnen Skovgaard, som døde i 1847 indtil 1868 en række lærere, hvisandel og duelighed affødte en del klager og misnøje. Der var desuden en standende strid omkring det rigelige areal (12 tdr. land) til hovedskolen i Skanderup og de mere usle vilkår ved biskolerne i Dollerup og Gjelballe.

Matrikel 13d blev i 1930'erne, efter sigende til stor fortrydelse for degnen, der havde sin have her, ofret for at rette vejen gennem byens sving ud. Der blev også protesteret fra to medlemmer i sognerådet, som repræsenterede Skanderup, ejeren af Grønvanggaard, tidligere sognerådsformand og af byens smed, med den begrundelse, at det var for dyrt og - nok væsentligere - forringede de berørte parcellers værdi. Sognerådet besluttede vejen med et stort flertal. Her gik ingen skillelinjer mellem Indre Mission og de andre, tværtimod.

³⁸⁷ I folketællingsmaterialet for 1901 eksisterer "pogeskolen" stadig.

Den gamle rytterskole lå på den parcel, som i dag er Svinget 7, som ligger over for Smedegyden, også en af 13 matriklerne. Samtidig med den nye hovedskole i Svinget 11 (i det V-kryds, som deler byen ad Svinget eller videre ad Skanderup Landevej, der er blevet til Kastaniealle). I 1842 blev der samtidig bygget *biskoler i henholdsvis Gjelballe og Dollerup*.

Hovedskolen i Skanderup fik en ny, større og rummelig bygning i 1908, der ligger ved det tredje sving, som i 1930'erne blev rettet ud sammen med to andre sving mod Lunderskov ved den oven for omtalte regulering af den gamle sognevej. Grunden til den nye skole fra 1908 blev solgt af A. Høyer, Wissingsminde, der havde købt den "gamle pogeske" for 1200 kr. Og efter at have benyttet den som daglejerbolig solgt den igen som almindelig bolig.

Juni 1908 forelå der tilbud på opførelse af Skanderup Skole for kr. 27.275, og der låntes hertil kr. 30.000 - fremgår det af sognerådsprotokollen for 1908. Iflg. Kolding Folkeblad 17. sept. 1908 fik sognerådet tilladelse til at optage et lån på kr. 30.000 til "Indkøb af Byggeplads og Opførelse af en Skole". Høyer, Wissingsminde må således have fået kr. 2.725 for skolegrunden.

Der var i forbindelse med planerne om skolebyggeriet blevet nedsat et byggeriudvalg for Skanderup Skole i 1908, bestående af Jens Nielsen, Grønvanggaard³⁸⁸, formanden for sognerådet og sognerådsmedlem J. C. Hansen. Formanden, Th. Hansen stod uden for Indre Mission, som de to andre i udvalget repræsenterede, den ene også nabo til den planlagte skole, den anden tømrermester fra Lunderskov, senere sognerådsformand fra 1913, hvor Indre Mission fik flertal i sognerådet.

Den i 1908 i Skanderup opførte skole blev i 1962 afløst af en forbundsskole lidt uden for byen, ved vejen mod Hjarup, som skulle modtage elever fra Gjelballe, Skanderup og Hjarup til og med 7. årgang.

Valgmenighed, friskole og efterskole i Skanderup

Valgmenigheden i Skanderup blev anerkendt ved kgl. resolution af 15. april 1910. Oprindelig hed valgmenigheden Hjarup-Skanderup Valgmenighed, fra 1911 var Andst med.

I dag er navnet Skanderup grundtvigske Valgmenighed.

Der var ved valgmenighedens start 20 familier fra Hjarup, ca. 100 fra Skanderup Sogn.

Utilfredsheden med pastor C. Moes uforsonlige, indre missionske linje kom til udtryk ved at nogle ikke indre missionske søgte sognebåndsløsning til den grundtvigianske præst i Askov, Axel Helweg. Men han følte sig mildest talt ikke velkommen i Skanderup Kirke under pastor Moe. Han meddelte ikke at ville deltage mere i 1910.

Efterskole og friskole

I 1914 med dannelsen af Skanderup Efterskole ansatte man som forstander Palle Kirk. Sammen med valgmenighedskirkens præst, Asger B. Eskesen, der i 1918 efter fulgte valgmenighedspræsten siden 1910, Anders Nørgaard, blev treklangen kirke, skole, efterskole i 1920 etableret med erhvervelsen af friskolen over for valgmenighedspræstens bolig. Asger B. Eskesen var valgmenighedspræst 1918-1954.

Man kan af efterskolens annoncering efter elever i Kolding Folkeblad se, at man fra start har sigtet på det, der i mange år blev efterskolens praksis, at have piger som elever i sommerhalvåret, drenge i

³⁸⁸ Nyvalgt til sognerådet i 1907, "afgået ved døden" i 1908 iflg. forhandlingsprotokollen.

vinterhalvåret. Det kunne dog ud fra annonceringen i Kolding Folkeblad fra 28. maj over september til oktober se ud til, at det første års tilmeldinger har nødvendiggjort at oprette et kønsblandet i stedet for et rent drengehold fra 03. november 1914.³⁸⁹ Med krigsårene lukkedes grænsen til Tyskland, d.v.s. ved Kongeåen, og en del af elevgrundlaget var hermed skåret bort.

Som den første forstander for efterskolen udnævnte Palle Kirk efter krigen skolen til at være en ”genforeningsskole”. Dette blev en markant succes med god elevsøgning. Palle Kirk og hustruen Kirstine fejrede i 1939 25 års jubilæum, og samme år skiftede skolen til forstanderparret Ellen og Olav Helstrup Andersen.

Helstrup Andersen blev efterfulgt som forstander af en af skolens lærere, Oluf Klinting, der fungerede som forstander fra 1966, hvor skolen bliver en selvejende institution med rene 10 mdr. karle-, drengehold frem til 1981, hvor man får optag af kønsblandede hold. Det skulle have været Klinting, der omdøbte skolen til Skanderup Ungdomsskole.

Det mest bemærkelsesværdige ved Klinting er i min erindring fra mine drengeår i 1950’erne, hvor han som idrætslærer under Helstrup Andersen underviste sognets drenge, både de missionske og de grundtvigiansk opfostrede, i gymnastik.

I forbindelse med valgmenigheden oprettedes der i 1918 så også en friskole. De tre centrale institutioner, kirken, efterskolen og friskolen kom til at ligge centralt på [matriklerne 9 og 10](#) i Skanderup.

Valgmenighedskirken, ombygget af tidligere Skanderup Mejeri i 1922

Skanderup Efterskole
v. Lunderskov St., Tlf. Skanderup
26, modtager mandlige Elever i
Overgangsalderen til 5 Mdr.s
Vinterskole den 3. November.
Nærmere Oplysninger ved
Palle Kirk.
29. maj 1914

Skanderup Efterskole
v. Lunderskov St., Tlf. Skanderup
26, modtager **Drenge og Piger**
i Overgangsalderen til 5 Mdr.s
Vinterskole den 3. Novbr.
Nærmere Oplysninger ved
Palle Kirk.
28. maj 1914

Skanderup Efterskole
ved Lunderskov St.,
Tlf. Skanderup 26,
modtager **unge Piger** til 4
Mdr.s Sommerskole den 3. Maj.
Nærmere Oplysninger ved
A. Nørgaard, Palle Kirk,
Valgmenighedspræst, Forstander.
10. april 1915

Efterskolen opført 1914

Friskole fra 1918, denne bygning fra 1920

Dollerup og Lunderskov skoler

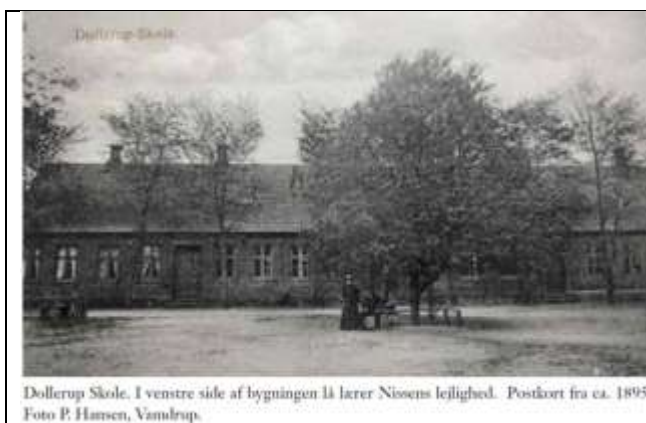

Den i Dollerup i 1842 besluttede biskole eksisterer ikke mere, men den forhandlede bygget på en grund, der tilhørte madam Termansen, Lille Dollerupgaard, skråt over for gården.

Vi ved ud fra en gravsten på Skanderup Kirkegård, at der her underviste ”duelige og nidkjære” lærer S. L. Hansen i 9 år indtil sin død i 1854 som 36 årig. De taknemmelige beboere i Dollerup kan meget vel være inspireret af de problemer, beboerne i Skanderup havde med de lokale lærere efter Skovgaard og indtil ansættelsen af Rose. Hans efterfølger, som også overtog enken var en lærer Pedersen. Fra 1865-76 lærer K. Birk, og fra 1876-1921, lærer Nikolaj Nissen, broder til lærer Nissen, Gelballe.

Der blev i 1883 opført en ny skole ud over den i Dollerup opførte biskole, igen i Dollerup, Skolevej 23-27. Denne skole hedder nu ”Dollerup Gamle Skole”. Ved siden af denne skole blev der i 1923 bygget en ny skole, Skolevej 19-21. Der blev i løbet af 1950-60'erne bygget til på Skolevej. I 1979 blev en helt ny skole, Kongsbjergskolen på Reinholdts Bakke indviet. Dollerup Skole blev efterskole.

Dollerup Skole 1883 og neden for efterfølgeren fra 1923 med tilbygninger.

De to ender af den ca. 50 m lange skolebygning i Dollerup Gamle Skole blev brugt til lærerboliger, resten var 3 klasseværelser.

Før Indre Mission i 1913 fik flertal i sognerådet og blev i stand til at ansætte lærere med den "rigtige" religiøse holdning, måtte man i Dollerup-Lunderskov ty til en privat friskole, Lunderskov Privatskole, der fungerede 1895/96-1922. Skolen lå i Storegade, hvor senere Sparekassens bygning kom til at ligge.³⁹⁰

I **Gjelballe** var Gelballe Gamle Skole indtil 1888, og vel fra 1842, landsbyens skolehus. Den blev afløst af en skolebygning lige overfor Gelballevej 70. Her ses også den moderne version af huset. I Gjelballe blev den nye skole fra 1888 udvidet i 1924.³⁹¹

³⁹⁰ N. Chr. Lings, utrykte erindringer fra tiden i Lunderskov 1920-64.

³⁹¹ Gelballe Gamle Skole findes som fotografi på Lokalkivet Lunderskov. Den nye skole fra 1888 ses her også fremstillet i en samtidig tegning af en ven til skolens lærer 1876-1906, Peter Nissen. Vennen hed N. Nielsen, Vad. Sammenholder man tegning og et nyere foto af skolen, kan man se, at skolen er blevet udvidet med yderligere længer. Det skete i 1924.

Præstegård og missionshus

Allerede før C. J. Moe kom til sognet skulle der i 1882 (iflg. Trap 3. udg.) 5. bd.) være blevet opført et [missionshus i Skanderup](#), tæt på sognets kirke³⁹². Det forholder sig dog nok snarere som anført i Moes erindringer, at missionshuset er opført i 1889, 7 år efter hans ankomst og som en af spydspidserne i den indre missionske forkyndelse. I Lunderskov kom der senere³⁹³ ved Vestergade et menighedshus, som blev flyttet til Kobbelvænget i 1984.

Skanderup Præstegård set fra Haven,

Den tidligere præstegård i Nagbøl, som den har set ud efter at være nedlagt som præstegård i 1924. Fra TC, s. 59, udateret.

Præstegården i Nagbøl.

Nagbøl Præstegård, som den må have set ud, da Moe var sognepræst i Skanderup. Billedet er fra Moes Levedage, s. 73. Hvornår stråtaget og verandadøren er udskiftet, og hvornår der er opsat flagstang i haven er uvist. Men formentlig efter Moes afrejse i 1922.

³⁹² Iflg. Trap 3, bd. 5, udg. 1904 er missionshuset fra 1882. [Kolding Leksikon](#) siger 1889. TC anfører i sin Skanderup Sogns Historie, at "missionshuset "PELLA"" blev opført i 1890, hvilket medførte navnet "Pellaby" til kirkebyen. I Moes erindringer, Oplevelser anføres der herom, s. 84f, at der i sognet 4 år efter hans ankomst, dvs. i 1899 blev udtrykt ønske om et missionshus, som Moe dog ønskede, der skulle være penge til først. Frivillige bidrag resulterede i, at der blev bygget så stort, at der kunne rummes "800 Mennesker ... Grundstenen blev lagt d. 16. April 1889, og Huset indviedes d. 18. September samme Aar."

Trap Danmark er almindeligt anerkendt som professionelt pålidelig, selv om der kan findes [fejl og unøjagtigheder](#) i detaljen. Trap 3 er udgivet 1898-1906, Trap 2 er udgivet 1872-79. Det er m.a.o. nødvendigt her at benytte Trap 3, som tidsmæssigt ligger tæt på begivenheden. Men det må konstateres, at Moes udsagn nok har den rigtige tidsangivelse. Hermed får man også den naturlige sammenhæng mellem Moe og et af resultaterne af hans prædikantvirksomhed, *missionshuset fra 1889*.

Pella er en østjordsk by, hvortil jødekristne flygtede under krigen med romerne i 66 e. Kr.

I perioden fra o. 1870 blev der i Danmark bygget ca. [900 missionshuse](#) samtidig med, at der blev opført o. 1600 forsamlingshuse. Begge byggerier er monumenter over de folkelige bevægelser i slutningen af 1800 tallet.

³⁹³ Menighedshuset i Vestergade var en ombygget barak fra besættelsestiden.

I 1924 blev der mellem missionshuset og kirken opført en ny præstegård, som hidtil havde ligget i Nagbøl, Nagbølvej 72 .

I 1875 blev der lige over for Skanderup Kirke opført en "fattiggård", som i 1934 blev solgt af sognerådet. Sognerådsmøderne blev i denne periode som hovedregel afholdt her.

Valgmenigheden i sognet

Reaktionen på missionens fremmarch med C. J. Moe 1885-1922 var etableringen af Valgmenigheden i 1910, Skanderup Efterskole og Skanderup Friskole. Her kunne man måske med fordel undersøge efterskolens integrerende funktion i forhold til det splittede sogn.

En landsbydrengs erindringer om og fra det delte sogn

Erindringer er muligvis noget, man har, tiest er det dog nok snarere, hvad man vælger at huske, og hermed også at lade gå i glemmebogen.

Formålet med disse erindringer er at give en partsbeskrivelse af den oplevede tid i Skanderup Sogn, hvor modsætningerne mellem Indre Mission og valgmenigheden stadig prægede livet. Men så da også en beskrivelse af den del af livets gang i sognet, der falder inden for den tidsmæssige ramme, som nu en gang er fortællerens - født 1943, forlod sognet i 1963.

Den her oplevede tid var retrospektiv betragtet faktisk en ganske central periode i Danmarkshistorien, hvor omstillingen fra landbrugs- til industrisamfund for alvor fandt sted. Det skete fra slutningen af 1950'erne som en forlængelse af det første industrialiseringsspring i slutningen af 1800-tallet, hvor manifestationen lokalt især var jernbanens ankomst til Lunderskov i 1866.

Alt dette ved jeg som fortæller, men det indgik ikke i min forståelse af livet dengang. Det bliver det dog ikke mindre sandt af. Men det siger måske noget om, at der kan være en betragtelig forskel mellem det levede liv og den måde, det bliver betragtet på efterfølgende. Vel både fordi det oplevende menneske kan blive gradvist mere indsigtsfuldt, men nok også fordi det fortællende perspektiv vanskeligt kan rumme lugten, smagen, det intense nu. Man må i fortællingen lade sig nøje med de perspektiverende refleksioner, hvor der pilles lidt ud hist og lidt her.

Partsbeskrivelsen bærer helt sikkert præg af opvæksten i et indre missionsk miljø, som socialt stratificeret var en del af de lidt større gårdmandsbrug i Skanderup. Her var det klart antallet af hektar, evnen til at drive et rentabelt landbrug og det religiøse tilhør, der var afgørende i social henseende.

Jeg blev som det første af 5 børn således født ind i et driftigt, jævnt velstående, hektarmæssigt et lidt større gårdbrug og altså med tilhør til Indre Mission. Mine forældre var ud af familier, som var blevet førstegangsvakte under C. J. Moes forkyndelse. Hele min forældregeneration var med et par enkelte, tydeligt markerede undtagelser, hvad man i de kredse kaldte troende.

Min farfar var som sognepolitiker højremand, senere konservativ, et vist nok forventeligt resultat af Moes forkyndelse. Min morfar var så meget yngre, at han igen helt naturligt blev Venstremand i sit sognepolitiske liv. Familiemæssigt vist egentlig en ganske repræsentativ fordeling af samspillet

mellem religion og politik i perioden under og efter C. J. Moe. Alt det her postulerede med de forbehold, som kan og skal tages i forhold til [Moes politiske indflydelse](#).

Rammerne var et gårdmandsbrug, hvor *trækkraften i markarbejdet* de første 5-10 år af min levetid var 3-4 spand heste og en hertil hørende hestestald, hvor der også var en foleboks, dvs. et rum hvor de fødende hopper kunne gå med deres føl i den første tid. En storslået begivenhed var engang o. 1950, hvor en gråskimlet belgierhoppe fik tvillinger.

Hesteholdet var belgier- og jyd-, store, bredryggede arbejdsheste. De blev på et tidspunkt afløst af mere slanke og elegante frederiksborgere og endelig de sidste hestehold, der var oldenborgere. Der var en jævn fordeling mellem hopper og vallakker, dvs. kastrerede hingste. Det var jo arbejdsheste, så der var ikke tid til og brug for fyrrige hingste.

Senere kom der først en, så et par traktorer til - et af resultaterne af den amerikanske Marshall-hjælp i 1950'ernes Danmark - medens hestene gradvist forsvandt. Det var et helt mærbart skred i udviklingen, da gamle kassevogne, produceret hos den lokale "hjuler", dvs. en karetmager, nu blev afløst af vogne med gummihjul og med en drejemekanisme, der blev tilpasset traktorens trækraft. I erindringen står klart en ombygget, gammeldags kassevogn, som havde en meget ringe drejekapacitet i forhold til de nye, traktordrevne vogne. Det kunne man helt klart konstatere, når der blev manøvreret med den nytilkomne Ferguson traktor.

Indbegrebet af den tids gode liv på landet var en arbejdsdag, der i høsten og andre travle tider kunne være lang og anstrengende, hvor man gik bag hestene eller kørte i vogne, trukket af dem. I høstens tid blev der som regel bragt hjemmelavet øl, kaffe og vand ud til den i marken hårdtarbejdende arbejdskraft. Det var formentlig en arbejdsfremmende foranstaltning. Øllet havde en stærk smag af humle og var helt klart aldeles spiritusfri. Det stærkeste, vi i den tid på gården kunne finde var kirsebærvin. Kun når min far var forkølet desuden også snaps, hvoraf en flaske blev konsumeret på forkølelsens første dag, så var helbredelsen en kendsgerning.

Når arbejdsdagen så var forbi, skulle hestene lige en tur ned i den nærtliggende branddam for at blive svalet af. Herefter blev de striglet hjemme i stalden. Det var karlenes arbejde. Med mekaniseringen blev det hele mere effektivt og ikke så slidsomt, men noget af charmen i arbejdsfællesskabet forsvandt vel også.

I min allertidligste erindring var gårdens *folkehold* på 2-3 karle til markarbejdet, 1-2 piger til husholdning samt børnepasning. Senere blev det færre med den tiltagende mekanisering og behovet for arbejdskraft i byerhvervene. Desuden en fodermester, der boede i et lille hus, der hørte til gården.

Folkeholdet i øvrigt var placeret i værelser på gården med fælles vaskerum ved "bryggerset" og en "borgerstue", hvor man bl.a. spiste sammen med familien og i øvrigt kunne opholde sig, hvis man da ikke sad i daglidstuen og deltog i kort-, damspil o.l. Når man betænker tyendelovgivning og forhold for tyendet på landet bare nogle årtier tidligere, var det ganske anstændige forhold, der her blev budt folkeholdet.

De "bedste" karle var efter min fars udsagn andre bønders sønner, som skulle ud og afprøve og lære erhvervet. Skiftedag for både karle og piger var her som andre steder 1. maj og 1. november, lønnen var dengang, i 1950'erne nogle få hundrede kroner i måneden, med en betydeligt bedre købekraft end i dag, men dog stadig ikke et godt opsparingspotentiale.

Maden på mine forældres gård var god og tilpasset, at der blev arbejdet hårdt i stald og på mark. Det var såmænd ikke alle gårde, heller ikke hvor ejerne var holdne, økonomisk vel aflagte, hvor

dette var tilfældet, kunne man blive oplyst om fra tyende hos madmødre, hvor der blev sparet på alt det, som gav god mad.

Alle *måltider*, undtaget morgenmaden, så vidt jeg husker, blev begyndt og afsluttet med en bordbøn, ved middagsmåltidet kl. 12 også ledsaget af oplæsning af et kortere skriftsted.

Religionens udslag i sognets sociale liv

Hvis det var muligt - det var det dog slet ikke altid - foretrak mine forældre at hverve karle og piger, som kom i *det lokale KFUM og KFUK*³⁹⁴. Det blev vi børn også anbefalet at deltage i, og det må nok have været noget af en prøvelse for mine forældre, at jeg konsekvent nægtede at deltage i den slags. Forventningen til deltagelsen var der fra konfirmationen og i den efterfølgende ungdomstid. Et enkelt år i det lokale *FDF* blev det dog til. Kristeligheden var her krydret med en "smart" uniform og forskellige aktiviteter, som kunne fastholde interessen, hos mig dog kun i et enkelt år.

Man kunne også komme i *søndagsskole*. Det lå ret fast, at blive sendt hertil, når forældrene var i kirke - jeg husker ikke den præcise fordeling mellem kirkegang og søndagsskolen, men det var under alle omstændigheder en del af opdragelsen at komme i kirken også. Der blev i søndagsskolen sunget, bedt bønner og holdt opbyggelige taler af lokale troende. Jeg erindrer endnu den opbyggelige beretning om en trekant, lavet af pilefletpinde, ophængt over indgangsdøren i søndagsskolen. Den malende historie var, at den symboliserede samvittigheden. Og hvis man ikke rettede sig efter dens advarsler mod et syndigt levned, så ville den efterhånden blive slidt kuglerund og derfor blive helt virkningsløs som advarsel mod det syndige, tvi og skam.

Det syndige var simpelt og veldefineret. Ingen bandeord, et tugtigt levned, dvs. afholdenhed, både seksuelt og mht. spiritus, ingen kortspil og dans. Derimod var det sært nok ikke syndigt at deltage i sanglege, som berøringsmæssigt i forhold til det andet køn var meget lig den utugtige dans.

I min barndoms naivitet bad jeg en gang, hvor mine legekammerater skulle i danseskole, om også at kunne få lov til at deltage. Det blev lodret afvist og betød, at alle mine senere forsøg på dansegulvet blev en sær forestilling af hjemmelavede kompositioner og regulære krumspring til ikke udelt fornøjelse for mine dansepartnere.

Til et ordentligt og ikke syndigt levned hørte også, at man ikke spillede kort. Forbuddet gjaldt dog kun "rigtige" spillekort med spar, klør, hjerter og ruder. Derimod kunne man udmærket spille "pirat", en slags whist med kort, der overhovedet ikke lignede de nævnte, men som havde fire farver og samme kortværdier.

I modsætning til den almindelige, mildt berettet lidt kedsommelige søndagsskole, var det overkommeligt og ikke helt uinteressant at skulle deltage i en i sommerferien afholdt *søndagsskolelejr*. Det af sognet benyttede opholdssted var placeret ved Lillebælt, tæt på Fredericia, kaldet Lyngsbo.

Opholdet var noget, man kunne deltage i aldersmæssigt et sted fra præpuberteten, hvor det andet køn var begyndt at blive interessant, og det kunne man så godt få til at ligne en interessant aktivitet, selv om der blev sunget, bedt og fortalt opbyggelige historier. Der blev faktisk også appelleret til det kreative med opførelse af sketche og mindre dialoger, som de kære børn så underholdt forældrene med, når de et par dage ind i lejrugen kom på besøg.

Selv *sportsaktiviteter* var inddelt i tilhør til KFUM og K eller "de andre". Så vidt jeg husker, spillede de største talenter i både fod- og håndbold for KFUM og K. Der var slet ikke problemer for sportsinteresserede her. Det religiøse betød ikke, at man så mindre konsekvent og alvorligt på de

³⁹⁴ Kristelige foreninger for unge mænd eller kvinder. Kristelig betød her tilknyttet Indre Mission.

sportslige udøvelser. Var man ikke god nok, var der heller ikke en plads på holdet. Her hjalp hverken tilgivelse, næstekærlighed eller nogen form for Helligånd. Kunne man spille, var man med, hvis ikke var man ude.

En anden ganske heldig kombination af sport og religiøst tilhør var de ugentlige bordtennis aftener i det daværende Menighedshus, barakken mellem det daværende kommunekontor og bager Jac. Nielsen og købmand Mogensen i Lunderskov. Her blev der i lidt mere end vinterhalvåret spillet bordtennis på livet løs. Der kom også mange, som missionen ikke sagde noget, men som kunne lide at spille bordtennis. Det var til det yderste velfungerende, en god reklame for Menighedshuset, hvis det også har været hensigten.

Der var *kirkegang* hver søndag med den ovennævnte variation med søndagsskolen. Der var altid et betydeligt fremmøde, i det mindste som jeg erindrer det. Skulle der komme nye ansigter, blev det bemærket. Man vidste også ret præcist, hvem der sammen med organisten lagde tonen for salmesangen. Nye kærestepar deklarerede velsagtens uformelt her i kirken deres forhold, og sognebørn, indkaldt til militæret viste her til almindelig beundring de evt. erhvervede vinkler og stjerner på uniformen. Organisten, en ugift frøken, velsagens også af indre missionsk tilsnit, fungerede også som lærer i klaverspil. Hun har i sit lille hus nok været et tålmodigt vidne til adskillige, der som jeg ikke havde fået øvet etuder og andet gebrækkeligt som grundlag for den korrekte nodelæsning.

En væsentlig del af det religiøse liv i Skanderup, også i dette tidsrum, var *møder mellem menighederne i Harbøre og Skanderup*. Selvfølgelig et resultat af C. J. Moes virksomhed i de to sognes menigheder.

Betragtet i et overordnet perspektiv var det et umage møde mellem bønder og fiskere, men de var knyttet sammen af religionen. Der var årligt to møder, et i Skanderup og et i Harbøre. De deltagende familier blev indlogeret hos hinanden, og der var møder i Missionshuset, når værterne var menigheden i Skanderup.

I erindringen står stærkt et møde, hvor en jættestor fisker med fuldskæg stod op og nærmest talte i tunger, sådan opfattede jeg det i det mindste. Han råbte op om Helligånden og lignende religiøse begreber. Sognepræsten var dengang Johs. Danielsen, en formentlig på alle måder god missionsmand. Men jeg erindrer helt tydeligt fra dette møde, at han nok har fornemmet, at det religiøse overdrev her var nået til en grænse, han mente ikke burde overskrides, og han sagde en række helt begribelige ting om evangelierne, det kristne budskab m.v., og han afsluttede så med stille og roligt at bede Fadervor. I min erindring tog det brodden af det religiøse overdrevs værste udskejelser, resten af mødet forløb i god ro og orden.

Her besluttede jeg så, at den slags lå uden for min begrebsverden, og at jeg ikke mere ville deltage i den slags møder. Det har jeg overholdt uden større besvær siden. Det var mig f. eks. langt vanskeligere at holde op med at ryge.

Til det missionske liv hørte også *samtalemøder*. Jeg husker ikke hvor hyppigt, og jeg deltog af gode grunde aldrig, det var ikke for børn. Men jeg husker tydeligt fra iagttagelsespositionen min fars langvarige forberedelser, når mine forældre var værtspar. Det var værtens opdrag at finde passende skriftsteder og indlede med en ligeledes passende fortolkning, fremsat med den usikkerhed ved at tale i offentlige forsamlinger, som hele livet prægede min far. Jeg tror ikke, det har været nogen udelte fornøjelse for ham, men det hørte jo med. Værtinden, min mor, var mere i sit es, hun skulle sørge for kaffe og kringler, og det var jo helt som det plejede. Kønsrollefordelingen var ikke til debat i de tider.

Og så var der *skolegangen*. Skanderup Skole var en almindelig landsbyskole 1.-7. klasse, de første 3 klasser hos forskolelærerinden, herefter førstelæreren i 1908 skolens østlige afdeling med læskur. Lærerne var helt op i 1950'erne stadig helt naturligt en del af Indre Mission.

Skolegangen var en skueplads for de sociale skel i Skanderup. Der skulle en i særdeleshed dygtig mønsterbryder til for at bryde den helt iagttagelige rangorden blandt skolens elever. Bagest i klassen blev fra dag et placeret de elever, som kom fra småårshjem, daglejere, fodermestre m.v. De skulle være endog særdeles dygtige for at kunne overstige lærerens forhåndsforventninger. Det skete vist nok, men det er kun noget, jeg har hørt om.

De første 3 år blev vi undervist i forskolen af [forskolelærerinden](#), ansat siden 1919, dvs. fra tiden med krav i sognerådet om tilknytning til Indre Mission. Hun var ved min skolestart slemt plaget af leddegigt. Vi fik lært at læse, skrive og regne. Bibels historie- og historietimerne var ganske udmærkede, godt tilsat nordiske gudesagn o.l. Skulle der afstraffes, skete det ved ophold i "det sorte hul" under trappen op til den private bolig ovenpå. Det var faktisk lidt af en fornøjelse at være anbragt her, hullets beholdning af frugt og syltetøj taget i betragtning.

Førstelæreren, som kun blev oplevet i de 3 måneder, der gik inden realskolen, var en da ny afløser for den mangeårigt ansatte lærer Frederiksen, om hvem der gik mange historier om hidsighed og afstraffelsesmetoder. Men også om god og kompetent undervisning, når der var elever, som kunne eller gad tage fra.

Skulle man have lidt mere boglig uddannelse, så forlod man Skanderup Skole i starten af 5. klasse, hvor man havde gået fra marts til sommerferien for at komme i real- eller mellemskole, hvor man lagde 5 klasser oveni for at erhverve en real- eller en præliminæreksamen, dvs. 9 års skolegang. Den dengang nærmest beliggende realskole var Vamdrup Private Realskole, bestyret af en missionsmand. Det forhindrede dog ikke, at også ikke-missionske familier satte elever i denne skole. Ville man hurtigere gennem systemet og videre i gymnasiet, var det helt klart mere effektivt at tage turen omkring Kolding og gå direkte ind på Kolding Gymnasium. Den private realskole i Vamdrup sigtede på det sikre, en præliminæreksamen, som skolen og de fleste forældre tilrådede. Det var jo ikke sikkert, at de boglige evner rakte til gymnasiet, som dengang var for de ganske få.

Hvor det var trygt og under kendte rammer at gå i Skanderup Skole, i det mindste når man kom fra en lidt større gård, så var det nyt og lidt betænkeligt at komme ind i realskolens ukendte omgivelser. Pædagogikken bar præg af, at pryglestraffen langt fra var afskaffet. Min sanglærer, som det kaldtes dengang, vidste, at jeg kom fra en lidt større gård i oplandet, og da vi engang en times tid havde sunget Aakjær og talt om husmænds usle vilkår, spurgte han, om der var nogen, der ikke var begejstret for Jeppe Aakjær. Det havde jeg faktisk ingen kvalificeret mening om, men for at være lidt med i undervisningen erklærede jeg, at jeg ikke brød mig så meget om samme Aakjær. Det medførte prygl med violinbuen, indtil der kun var nogle ynkelige stumper tilbage, som næppe kunne få meget mere ud af de tarme fra smedens kat, som var violinens melodiske fundament.

Realskolebestyreren var et iltet gemyt, som uden betænkningstid brugte sin krogede egestok til korporlig afstraffelse. Men samtidig holdt han helt uforlignelige timer i dansk og historie, hvor han gjorde det hele levende og begribeligt ved f. eks. at anbringe sin korte, kuglerunde krop, liggende på et bord, om det skulle være nødvendigt for at forklare eller illustrere noget i dagens lektie. Der blev kun undtagelsesvist hørt i lektien. Til gengæld blev der hørt ivrigt efter. Når der blev afholdt prøver i aritmetik og geometri i skolens store fællesrum, skulle man bare iagttage, om der var fråde omkring skolebestyrerens mund for at vide, om man havde løst opgaven korrekt.

Et spændende og godt kapitel i livet på landet på den fædrene gård var alle de mange *lege- og beskæftigelsesmuligheder*.

Et var at hjælpe i marken, det kunne være spændende, når man fik lov til at styre hestene eller traktoren foran et eller andet redskab, som regel en vogn, en hø vender, -rive eller andet, som ikke krævede særlig ekspertise eller omhu.

Knap så muntert var det at hakke eller læsse roer, for ikke at tale om al bøvlet med roetoppen. Eller blive placeret i møddingen og læsse tilkommende vogne, som kørte møget ud på marken.

Det allerværste var faktisk at blive sat til at hjælpe med tærskningen. Det var som regel min far og en karl, der passede selve tærskværket. Vi med talenter til dette mindre bemidlede kunne så få lov til at tage halm fra eller læsse kornneg over på tærskværket. Det var hårdt arbejde, det støvede betydeligt og var ganske ubehageligt.

Men der, hvor det var rigtig sjovt, var de næsten ubegrænsede legemuligheder. Laderne indeholdt til opbevaring for tærskning, kreaturfoder m.v. kornneg, hø og halm. Selv om det støvede og faktisk kunne være ret farligt, med risiko for sammenstyrtning af halm og hø, så var det jo helt fantastisk her at kunne grave gange og lege skjul. Eller hoppe ud i det uendelige halmhav fra overliggende bjælker.

Man kunne gå på opdagelse i naturen, dvs. de dyrkede marker og skov med tilhørende kilder, bække, mergelgrave og damme. I bækken kunne man fange hundestejler og ørreder, eller vandrotter, hvis man var uheldig. På markerne kunne man finde diger og områder med ræve- og grævlingehuler, jage harer op, finde fuglereder - eller bare gå rundt og nyde naturen. Hvis man skulle have været så heldig at få lov til at overtage et vækkeur, glemt i et af karle- eller pigekamrene ved skiftedag, så kunne det forekomme, at det blev sat til at ringe lidt før fodermesteren begyndte sin dont ved 5-tiden. Og så kunne man uden at blive forstyrret undersøge alt det, man kendte fra en helt anden side i dagtimerne.

Ud over den slags helt accepterede aktiviteter, var der jo også diverse gale streger. Man vidste godt, at den var helt gal, når mor skreg op om, at nu skulle man se til at komme ned fra den tagryg. I det hele taget var der ikke tvivl om, hvad der var inden for, henholdsvis en overskridelse af grænsen til det tilladelige. Blot var det som regel sjovest at overskride grænsen.

I valget af *legekammerater* var det helt uden betydning, om der var tilhør til missionen, valgmenigheden, eller de blot befandt sig uden for disse to stridende parter. Min bedste legekammerat og senere ven og medsvirebroder var naboens søn, som på ingen måde havde tilhør til hverken missionen eller gårdmændenes kreds. Faderen var cykelsmed, arbejdsmand, tørvegraver og meget andet, der krævede godt håndslag.

En anden god ven og kammerat var valgmenighedspræstens eneste søn. Den rummelige præstegård havde bordtennis på loftet, hvor vi kunne finde på at spille i store dele af døgnets og ugens timer, hvor der ikke var skolegang. Vi omgikkes så meget, at faderen ville drikke en øl samme med min far en dag, hvor han så ham i en til præstegården tilgrænsende mark. Her gik der dog en grænse, som min far ikke ville overskride. Den øl blev vist desværre aldrig drukket.

Landsbyens smed havde 2 svende og som regel en lærling. Næsten halvdelen af smedjen var afdeling for skoning af landbrugets arbejdsheste. I selve smedjen var der blæsebælg og ambolt samt andet naturligt smedjetilbehør. Smedesvendene var også spændende for drengene i den forstand, at de ind imellem havde store, fine motorcykler. En gang var der en svend med en "gammel" Nimbus fra før 2. verdenskrig med en art kakkelovnsrør som benzintank. De bandeord, der kunne fyge i smedjen sammen med gnisterne fra det rødglødende jern var heller ikke at foragte. Det var jo ikke hverdagskost hjemme på gården.

Ved siden af smeden lå bageren og brugsen. Bagerens hjemmebagte, ”sønderjyske” rugbrød bar som regel mærker af børnetænder, når det rygende varmt blev hjembragt. Det blev der ikke sagt noget til, det var vel ikke værre end en harket hosteklat ved middagsbordet i borgerstuen.

Desuden var der en ”hjuler” dvs. en karetmager, en tømrrer og en tømrrer uden egen forretning, som blev kaldt ”flasketømrreren”, en flink mand som lønningsdagen nok har givet tilnavnet.

Nabo til fødegården var den lokale vognmand, hvis eneste bandeord var ”filen i’et do”, det blev til gengæld brugt en del. Han var berømt for at insistere på at køre lastbilerne i højeste gear op ad selv de største bakker. Til gengæld forlangte hans chauffører, at det var dem, der skulle køre de gode og mest driftssikre af lastbilerne. Som regel stod der her også motorcykler og ældre biler af flere forskellige slags. Og der var ikke megen kontrol med hvem, der kørte i hvad.

Det var et rigtig godt legeeldorado supplement til gårdens aktivitetsmuligheder.

Et særligt kapitel i barneårene var indkøbsturene i Kolding, som kunne blive foretaget i familiens bil, såfremt far kunne afsætte tid fra gårdens dont. Ellers foregik turen med mor, ind imellem i følgeskab med en anden gårdkone. Og det foregik så med bus, eftersom kvinder den gang sjældent havde kørekort. Bussen var en [Brændekilde bus fra Jels](#), der gik i rute til Skanderup over Lunderskov og Gjelballe til Kolding.

Som hovedregel blev sådan en dag i Kolding suppleret med et besøg på et konditori. Der var to muligheder for os i Kolding den gang. Den ene, Saxildhus var stort set udelukket p. gr. af prisen. Den anden - og reglen - var Klaaborg Konditori.

Skaberen af Saxildhus, Bertram Knudsen er født 14. juni 1881, søn af toldassistent C. L. Knudsen. Han døde barnløs i 1954, adoptivsønnen var død ved en færdselsulykke.

Bygningen, Bertram Knudsen gjorde kendt og berømt, var oprindeligt 4 ejendomme i herredsfoged Saxilds have. G. C. Saxild (1811-85) var herredsfoged for Anst, Slavs, Jerlev og en del af Brusk Herred. 1865 blev han tillige herredsskriver. Ved sin afsked udnævntes han marts 1885 til etatsråd.

Bertram Knudsen blev udlært som bager. Allerede som mestersvend i København blev han berømt for sin markante kvalitetsholdning, og han er ophavsmand til det i 1953 varemærkeregitrerede slogan: Det er smørret, der gør’t. BK ville hellere dø en naturlig død end bruge margarine.

Han lejede lokaler i det nybyggede Saxildhus 3. nov. 1905. Købte og omdannede til Hotel Saxildhus i 1942 efter gennemgribende renovering.

Der blev startet med bageri og konditori i kælderen, herefter restaurations- og selskabslokaler samt tesalon. Konditorudsalget flyttede fra kælderen til 1. sal. Morgenbrød, konditorkager, othellolagkage, kransekager, hjemmelavet chokolade, påskeæg, marcipangrise.

Spies og Kristian X hørte til de mest kendte kunder. Ulastelige selskabslokaler med tykke tæpper, kgl. porcelæn, jacket klædte inspektører, picoloer var firmaets profil. Og priserne var selvfølgelig herefter

I 1950 omdannedes virksomheden til et aktieselskab. Efter Bertram Knudsens død gik det langsomt ned ad bakke for virksomheden. En turbulent periode sluttede med, at bygmester Per Glerup i 1976 købte bygningen. Han fortsatte selv hoteldriften, mens bageriet blev forpagtet ud. Det lukkede i 1988 og erstattedes af en pub, der lukkede i 2012. Der er to restauranter i bygningen, som begge er forpagtet ud. Og bygningen er i 2004 blevet hvid vandskuret.

Nærmeste konkurrent var vel Klaaborg Konditori i Østergade, oprettet 1914, udvidet 1928, lukket som konditori 1972. Og det var hovedsageligt her de indkøbende damer fra Skanderup, ind imellem ledsaget af ægtefæller, og altså med børnene på slæb, indtog kaffe og kager.

Skanderup var i denne overgang mellem landbrugs- og industrisamfund et fantastisk sted, hvor en svunden tid i 1950'erne svandt ganske langsomt, dog ubønhørligt, medens tiden så til gengæld accelererede i 1960'erne. Men da tabte jeg så tilknytningen, var rejst bort i uddannelsesøjemed.

I denne levnedsskildring er undladt beskrivelsen af teenageårene for en i forhold til missionen noget frafalden.

Der kunne gives begivenhedsrige skildringer af det liv, der udspillede sig på efterfølgeren for Lassens Hotel, Hotel Lunderskov - i en tid, hvor spiritusbevillingen var kommet i hus.

Mere fredeligt kunne man gå hen på den senere borgmester Holger Skrydstrups bageri og cafeteria, hvor man også kunne komme og få wienerbrød efter en nat med tant og fjas på hotellet, eller hvor man blot tog hen, drak en tår kaffe og drøftede verdenssituationen med jævnaldrende.

Når det var tiltrængt med variation til forlystelseslivet i Lunderskov, hvor der også var biograf, dog ikke af avantgardistisk tilsnit, så kunne man tage til Kolding, hvor jeg havde en hel del fornøjelse af at gå til jazzkoncerter på Slotshotellet, ikke så langt fra det dengang helt forfaldne Koldinghus.

Alternativt kunne man gå på Trocadero, også kaldet Palmehaven eller på Casino i Låsbygade. Trocadero var for de pæne slipsedrenge med piger. Det var Casino ikke.

Lokaliteten Lunderskov under besættelsen

Modstandsbevægelsen, og hvordan tidens vilkår blev grebet an lokalt

Centrale dele af modstandsbevægelsen i lokaliteten Lunderskov (Lunderskov Lokalhistoriske Arkiv).

Øverst Arne Eskesen og Niels Chr. Frode Lings. Nederste billede: Sigfred Kiel øverst t.v., midt fra højre: Carl Nederskov Lund, Jens Chr. Baun Christensen, Svend Aage Glindfeldt, Svend Ronald Petersen Bruun, Knud Henrik Jensen. Forrest t.v. med skråhuse Henning Brolin Thomsen, "Tom". Resten er uidentificerbar.

Indledning

Den foreliggende besættelsestidshistorie er skrevet med et ganske snævert lokalt sigte, det gamle Skanderup Sogn og her i besættelsestidens terminologi lokaliteten Lunderskov. Til gengæld er den generelle besættelsestidshistorie stærkt indarbejdet, og den har i vid udstrækning været med til at bestemme disposition og præsentation af det lokale indhold.

Der er skrevet til www i første omgang, hvilket giver nogle her nærliggende tekniske løsninger på noter og henvisninger.

Når der citeres eller trækkes direkte på benyttet materiale, vil der være henvist direkte med værk, kilde og sidetal. Ellers vil der i vid udstrækning være benyttet henvisende link, dvs. man kan i den elektroniske udgave pege med musen og museklikke. Der er også benyttet henvisende link til andre dele af denne fremstilling samt henvisende link til almindelig historisk viden, som det er skønnet for tungt at medtage direkte her.

Indholdsoversigten er også elektronisk, dvs. der linkes til de relevante afsnit. Men for en ordens skyld er der også sat sidetal på, som jo er det eneste brugbare, når man læser papirudgaven.

Endelig er der som vanligt i den mere professionelle del af historieskrivningen en fyldig omtale af benyttede kilder og faglitteratur. Til gengæld er der ikke en egentlig kilde- og litteraturliste, der kun omhandler besættelsestiden, den må man finde i afsnittet med omtale af kilder og litteratur og i den samlede [#bibliografi](#).

Det er også i en elektronisk baseret fremstilling unødvendigt med sag-, person- m.v. registre. Det kan alt søges elektronisk. Dog ikke i papirudgaven, desværre. Her må man ty til den elektroniske del, hvis der skulle opstå behov for at slå op. Eller benytte den indeksering, som her kaldes Sag- og personregister.

Lokal modstandskamp i Skanderup Sogn

Danmark - og hermed Skanderup Sogn - under besættelsen er tidsmæssigt og indiskutabelt perioden mellem besættelsen 09. april 1940 og befrielsen 05. maj 1945 efter besættelsesmagts kapitulation over for de allierede styrker 04. maj. Periodens problemstillinger og - især - tolkningen af disse var og er en ganske diskutabel sag.

[Dagligdagen under besættelsen](#) blev efterhånden præget af [varemangel](#).

Efterhånden som modstanden mod besættelsesmagten og samarbejdspolitikken voksede, blev

jernbaner et sabotagemål³⁹⁵, ikke mindst strækningen o. Lunderskov.

ADVARSEL!

Al uvedkommende Færdseil er forbudt paa Jernbanelinjerne udenfor Overkørsler og Overgange. Forbudet omfatter ogsaa de til Banerne hørende Skraaninger, Dæmninger, Grøfter og Broer samt Jernbanestationerne udenfor de for Publikum bestemte Omraader.

Overtrædelse af Forbudet kan medføre, at der gøres Brug af Skydevaaben. Der advares derfor indtrængende mod Overtrædelser, og det indskræpes, at Personer, der maatte blive anraabt af Politiet eller Jernbanepersonalet paa eller i Nærheden af Jernbanernes Omraader, øjeblikkelig skal standse.

April 1945.

POLITIET

Man kunne måske om Lunderskov, hvorfra der kun er skrevne beretninger i helt sporadisk omfang, starte med [en beretning fra en indsat i Frøslevlejren](#)³⁹⁶. Så vidt det fremgår af teksten en lærerstuderende, der nok kun har været kortvarigt interneret i Frøslev.

Der fortælles her om togtransporten fra Frøslev gennem Lunderskov, formentlig befrielsesaftenen. En større gruppe af beboere, muligvis ikke mindst modstandsfolk fra Lunderskov, var her samlet med lys, iflg. beretningen givetvis informeret om, at der nu kom et tog, som transporterede fanger, frigivet som et resultat af befrielsen:

4.- 5. maj oplevet fra Frøslev-lejren

Oplevet af: Verner Højgaard Jensen

...

Toget skulle kun standse ved de stationer, hvor der var nogen der skulle sættes af. Så snart toget rullede ind på en station, blev det omringet af lokale frihedskæmpere. Man ville på den måde forhindre, at der skulle slippe tyskvenlige ind i toget og gøre os fortræd. Først på aftenen forlod toget Padborg. Det var en utrolig oplevelse at køre op gennem det befriede land. Alle stationerne var fyldte med mennesker, der sang og råbte Hurra. Også fra de stationer hvor toget ikke skulle gøre holdt, lød der sang og hurra-råb. Størst indtryk gjorde Lunderskov. Vi skulle ikke holde. Stationen var helt mørkelagt, men vi kunne på silhuetterne se, at den var stopfyldt med mennesker. På stationsbygningen havde man udspændt et stort Dannebrog belyst måske af 20 kraftige lommelygter, alt imens toget buldrede igennem den mørke station. Det var følelsesmæssigt ved "at slå fødderne væk under os".

Hvis de forsamlede var modstandsfolk, har der velsagtens kunnet være forsamlet omkring 50, flere, hvis der også har været pårørende. Det er det antal, som med sikkerhed vides at have været aktive i modstandsbevægelsen på et eller andet niveau.

³⁹⁵ Se [afsnit om jernbanesabotage](#).

³⁹⁶ Kan læses på nettet, <http://www.befrielsen1945.dk/erindringer/indsendte/118.html>

Vi har her også udtrykt en periodes tildragelser i et lille lokalsamfund - styret af verdenshistoriske begivenheder, underlagt beslutninger udefra, også i selve modstandskampen. Og med dramatik og livet på spil i tilspidsede situationer. Sammen med en dagligdag, mere og mere mærket af tilstedeværelsen af tyske tropper. Dem har der været ganske mange af, siger både det samtidige materiale og den sparsomme erindringslitteratur. Selvfølgelig, må man sige - i nærheden af det for tyskerne strategisk vigtige jernbaneknudepunkt, Lunderskov Station. Her må tyskerne have været talstærkt indlogeret i byens skolelokaler, i oplandet, også i skoler og på gårdene. Hertil kom varemangel, restriktioner og påbud, som man i stadig stigende omfang blev underlagt.

Krigens start, besættelsen

Danmark blev besat 09. april 1940 af Tyskland efter kortvarige militære kampe. Der var kun sporadisk og ukoordineret modstand, som blev indstillet efter få timer. Det danske militær eksisterede dog fortsat så nogenlunde under samarbejdspolitikens vinger indtil [Operation Safari](#) 29. august 1943, hvor tyskerne tog kontrol med, hvad de kunne få held til. En del af flåden blev sænket, og [Den lille Generalstab](#) blev en militær modstandsgruppe under resten af besættelsen - ind imellem i konflikt med [Frihedsrådet](#), som ikke bare rummede, men havde et ganske kraftigt element af kommunister. Det var mildt formuleret ikke dette politiske segment, der dominerede i militæret.

Centrum for den tyske strategiske interesse var dog ikke Danmark men Norge, hvis havne og fjorde den tyske flåde ønskede at benytte i den atlantiske u-bådskrig og til at sikre malmtransporten fra Sverige. Danmark var til dette formål blot en nødvendig brik i spillet. En ganske vist overordentlig vigtig brik for den tyske krigsførelse, hvor man var parat til at gøre meget for at bevare stabile og rolige forhold i det besatte Danmark.

Den lokale modstandskamp, kilder og litteratur

Litteraturen til den lokale modstandskamp i Skanderup og omegn er sparsom, faktisk stort set ikke eksisterende. Der er dog en enkelt udgivelse, Danmarks Befrielse 1945-1995, Andst Lunderskov Vamdrup, udgivet af Hjemmeværnskompagni 3221 i 1995, med forskellige erindringer og beretninger. Desværre udgivet så sent, 50 år efter befrielsen, at der kun er begrænset brugbart erindringsstof i denne udgivelse.

Stort bedre er det ikke med levn fra besættelsestiden fra omegnens museer. Der er kun fundet direkte - og ganske få - levn på Billund Museum og Museum Sønderjylland.³⁹⁷ Derimod har Museet på Koldinghus 996 genstande, der omhandler alle dagligdagens forhold fra varemangel og -rationering til løbesedler og illegale blade.³⁹⁸

Forskellige lokale, der har erindringer om besættelsen, er spurgt og deres oplysninger benyttet med den forsigtighed, som erindringer næsten 70 år tilbage tilsiger - Kaj Olesen, Lunderskov, født 1932, brorsøn til [Karl V. Olesen](#), Thomas Christensen, født 1920, har skrevet bidrag til Danmarks Befrielse 1945-1995, udgivet af HJV 1995, Thomas Hansen, Min barndomsvej Klebækvej minder i ord og billeder, Lokalhistorisk Arkiv Lunderskov 2010. Thomas Hansen, født 1934 har her også lidt erindringsmateriale fra besættelsen.

³⁹⁷ Man kan søge på Kulturstyrelsens fortegnelse over museernes samlinger, <https://www.kulturarv.dk/mussam/search/GeografiskSearch.action?kommunennummer=621&searchText=Kolding>.

³⁹⁸ Se Kulturstyrelsens registrering, <https://www.kulturarv.dk/mussam/Tilknyttede.action?parentId=170588&listType=genstand&parentType=sag>.

Der er benyttet forskellige *specialafhandlinger*, f. eks. af Aage Trommer, Modstandsarbejde i nærbillede, 1973, der specielt omhandler region III, dvs. også i begrænset omfang data fra Lunderskov (cit. nærbillede), sammes disputats, Jernbanesabotagen i Danmark, 1971 (cit. jernbanesabotage), Ib Damgaard Petersen, Faldne i Danmarks Frihedskamp, 1970. Her finder man i nogen udstrækning også relevante oplysninger om det lokale modstandsarbejde.

Ud over de her nævnte er der selvfølgelig Jørgen Hæstrups bøger, især Hemmelig Alliance 1 og 2, 1959. Desuden Hans Kirchhoff, Henning Poulsen, Henrik Nissen m. fl. Men lokalt er de her direkte anvendte og nedenfor anførte de mest anvendelige.

Helt centralt står Aage Trommers forskning, der har været banebrydende, når det drejer sig om jernbanesabotagen i Danmark.

Primært med baggrund i DSB-akter har Trommer påvist, at den danske jernbanesabotage kun medførte minimale forsinkelser, som havde ringe eller måske slet ingen indflydelse på de militære begivenheder længere sydpå. Eller som Trommer formulerer det i sit forord:

”Da jeg begyndte arbejdet med at konfrontere sabotageindsatsen på jernbanerne med den tyske trafik, skete det ud fra en forventning om, at jeg på en eller anden måde ville nå frem til en konstatering af, hvor meget jernbanesabotagen havde betydet, hvor stor dens virkning havde været. Det var med overraskelse, for ikke at sige forbløffelse, at jeg, efterhånden som arbejdet skred frem, måtte erkende, at konfrontationen ubønhørligt tvang mig ud i en påvisning, der er bogens hovedtese: hvor lidt jernbanesabotagen havde været i stand til at influere på det militære begivenhedsforløb i den danske afkrog af Den anden Verdenskrig.”

Det skal her bemærkes, at den manglende effekt af jernbanesabotagen skyldtes ikke mindst en række ledelsesmæssige faktorer, herunder [konflikten](#) mellem Jyllandschefen, oberstløjtnant Vagn Bennike og nedkastningschefen Anton Toldstrup. Muligvis en generationskonflikt mellem den ældre Bennike og den ungdommelige og dynamiske Toldstrup. Muligvis også en fagligt betinget harme hos den professionelle officer og ingeniørkyndige Bennike over for den ganske vist militært kyndige Toldstrup, men denne var jo på et langt lavere niveau, "kun" løjtnant af reserven og tolder. Eller slet og ret en personkonflikt, hvor væsensforskellige temperamenter og kunnen blev afgjort i et politisk spil, som den ene, Toldstrup, ikke magtede, hvad derimod karriereofficeren, Bennike, havde udpræget næse for.

[Kaptajn Carl-Gustav G. Schøller](#) var Toldstrups (tolder Anton Jensen fra Skive) forgænger som chef for region I, indtil han gik under jorden i maj 1944, hvor han blev afløst af Toldstrup, og igen fra 7.2.1945 chef for regionen, vel primært Bennikes sejr i magtkampen med Toldstrup. Schøller har skrevet en beretning om jernbanesabotagen, [Sprængningsforsøget ved Lunderskov](#) 18. - 19. april 1944 (kopi på Lunderskov Lokalarkiv). Schøllers beretning findes i uddrag i Danmarks Befrielse 1945-1995, HJV 1995. Samt hele beretningen i Gå til modstand, Beretninger fra Besættelsen, v. H. J. Lembourn, 1961, s. 137-149.

Der var som anført en ret bitter konflikt mellem Toldstrup, der var nedkastningschef og temporær leder af region I, og oberstløjtnant Vagn Bennike, chef for ingeniørtropperne, modstandschef i Jylland, med i "den lille generalstab", dvs. den militære del af modstandsbevægelsen.

Schøller var - eller blev under konflikten med Toldstrup - Bennikes mand og erstattede som sådan Toldstrup i febr. 1945 som chef for region I, som blev omorganiseret i nøje overensstemmelse med Bennikes direktiver. Toldstrup var blevet indsat af Flemming Juncker, hvis næstkommanderende han blev fra slutningen af 1943, som leder af region I i juni 1944.

Schøllers - og hermed Vagn Bennikes i forhold til Anton Toldstrup - forsigtige samt taktisk misforståede kurs i jernbanesabotagen iflg. Trommer - blev givetvis en væsentlig faktor i jernbanesabotagen i region III. Herom [mere i afsnittet om jernbanesabotagen](#) i Lunderskov.

Hvis man interesserer sig for konflikten mellem Anton Toldstrup alias Anton Ingersøn Jensen og oberstløjtnant, senere generalmajor Vagn Bennike, så er Poul Westergaard Jensen, Kære Fætter, 1990 et godt bud. Bogen bringer ikke egentlig nyt og har en svaghed i, at det er vanskeligt at efterprøve dokumentationen, især i de kortere citater. Bogens helt store værdi er fyldige uddrag fra især Toldstrups og Bennikes arkiver. Toldstrup har udgivet sine erindringer, Uden kamp - ingen sejr, og Sv. O. Gade har udgivet en art heltebiografi om Toldstrup. Især i forhold til sidstnævnte er Westergaard Jensens Kære Fætter langt at foretrække.

Skal man ydermere kommentere striden mellem Bennike og Toldstrup, kan man vel nok med føje hævde, at Muus og Bennike plejede deres militære karriere med nogen politisk opportunisme, især i forhold til Socialdemokratiet. Juncker var senere erklæret

venstremand, Toldstrup var vel blot politisk naivist, først med tilknytning til Dansk Samling, senere i 1980'ernes betændte flygtningedebat til Den Danske Forening, dvs. den nationale højrefløj. Det interessante ved Juncker og Toldstrup er dog her ikke deres politiske tilhørsforhold, men deres enorme effektivitet i modstandskampen, også i forhold til den militære del af samme.

En af de - om ikke den - bedste biografi over de under besættelsen overordentligt aktive kommunister er Morten Møller, Hvem er Nielsen? 2012 om Børge Houmann. En fortræffelig beskrivelse af kommunisternes helt centrale rolle inden for den illegale presse og de allerførste i sabotageaktionerne, også i Kolding, Lunderskov. I 2009 udgav Morten Møller en tilsvarende biografi om Mogens Fog i 2 bind. Begge de biograferede kommunister var helt centrale aktører under besættelsen. Og såmænd da også i efterkrigstiden.

Og så er der *det dokumentariske materiale*, registreret og gjort offentlig tilgængeligt i [Frihedsmuseets Modstandsdatabase](#)³⁹⁹. Der er desuden en ganske omfattende [arkivregistrant](#) over

Kaptajn C. G. G. Schøller som regionschef den 5. maj 1945.

³⁹⁹ Desværre er Modstandsbasen, som det vil fremgå i denne fremstilling, opbygget relativt ulogisk, under alle omstændigheder efter ind imellem svært gennemskuelige principper. Det kan forekomme ubegribeligt, at den samme person, som tilhører en bestemt lokalitet eller et givet distrikt, ikke forekommer i personsøgningen, men derimod ved organisationssøgning m.v. Helt galt er det i regnearksversionen (i stedet for det naturlige valg, en database!!), hvor man skal gå frem med den yderste agtsomhed for at undgå fejl. Der er her tale om helt banale, men svært forståelige registreringsmærker - personkarakteristikker er f. eks. både placeret i regnearkets rækker og kolonner, hvilket giver optællingsproblemer. Den samme person kan med denne registreringsmåde komme til at optræde et helt uforudsigeligt antal gange, uanset hvordan man tæller i regnearket. Der skal desuden tages det forbehold over for Frihedsmuseets Modstandsdatabase, at man i skrivende stund har *registreret 85 131 personer*, heraf 55 332 søgbare, som kan være kommet med af mere eller mindre tilfældige årsager. Desuden er der i den totale registrering en hel del gengangere under mere eller mindre forskellige navne. Accepterer vi tallene og anser dem for ca. retvisende for den modstand, som kom konkret til udtryk ved at gå ind i modstandsbevægelsen, så var der i Danmark 2,2 % aktive i

besættelsestiden. Her kan man dog ikke umiddelbart finde lokalhistoriske oplysninger. Registranter

**Flemming Juncker, Anton Jensen
(døbt Toldstrup af Juncker).**

Flemming Muus, Vagn Bennike.

**Den civile og militære del af
modstandsbevægelsens top.**

**Den civile del var i marken absolut
førende. Politisk var den militære del
inde ved magtens rod, Socialdemokratiet.**

over de 3 jyske regioner er
nøje gennemset uden resultat
ud over Trommers
registreringer til
Modstandsarbejde i
nærbillede.

Frihedsmuseets
Modstandsdatabase er en
uundværlig registrant over
modstandsbevægelsen.
Skanderup Sogn var
organisatorisk del af Region
III (Syddjylland), Vejen
distrikt, lokaliteten
Lunderskov, hvortil også
resten af sognet hørte.

I Vejen Distrikt kan man i alt
finde 242 registrerede
modstandsfolk, som er
registreret ved navn og
forskellige data. Desuden er
der i Vejen Distrikt 65 endnu
ikke offentliggjorte
personer. Af de offentligt
registrerede er der 49 samt 4
endnu ikke offentliggjorte, der
hører til lokaliteten
Lunderskov. Ved regulering
for dobbeltregistreringer og
ved krydssøgning bliver
antallet stadig 49. Heraf 6 fra
Nagbøl, 2 fra Skanderup og en
enkelt fra Seest. Men altså alle
tilhørende lokaliteten
Lunderskov. Hertil kommer
en modstandsmand, E.
Alveen, [flygtet fra Kolding](#),
som mistede livet ved
flugtforsøg fra arrestation i
Lunderskov. Desuden er her
også medtaget [Karl V. Olesen](#),

til en befolkning på ca. 4 mio. i
nok konstateres, at det kun var et
forsvindende ratal af befolkningen, der aktivt gik ind i modstandskampen - selv på et tidspunkt i 1945, hvor man ret
sikkert kunne konstatere et nært forestående tysk nederlag. Befolkningstal iflg. Danmarks Statistik.

Gjelballe, der er registreret under Kolding og Frøslev, men som blev arresteret i Lunderskov i forbindelse med jernbanesabotagen i 1944.

Går man de her fundne minutiøst igennem, så viser det sig, at en lokalitet som Gjelballe også er registreret som Lunderskov by, f. eks. i registreringen af [gårdejer Viggo Christensen](#). Desuden mangler i registreringen under Lunderskov mejeribestyrer for Lunderskov Mejeri, [B. Hald](#). Denne for så vidt besynderlige mangel skyldes måden, Modstandsdata-basen er opbygget på. Man har desværre benyttet regneark i stedet for en databaseregistrering. Derfor vil der være personer, som har haft et tilhør til lokaliteten Lunderskov, men som er flygtet, evt. havnet i kz-lejr, som er registreret efter sidstnævnte destinationer. Sidstnævnte problemer er der så vidt muligt taget højde for, men det kan selvfølgelig ikke udelukkes, at der er overset personer, som skal søges andre steder.

Skal man have den mest muligt grundige søgning, hvor man stort set støvsuger alle muligheder, så skal der i Modstandsdata-basen søges i flere omgange: efter 1) personer, 2) organisationstilknytning, 3) tilknytning til undergrundshæren, 4) arten af modstandsarbejdet.

Når det er gjort, skal der renses grundigt ud for dobbeltregistreringer. Dem kan der være overordentligt mange af. For lokaliteten Lunderskov er de gennemgående årsager til dobbeltregistrering, at man ikke på Frihedsmuseet, som har foretaget den elektroniske registrering, har kontrolleret / har sat kompetente fagfolk til at rydde tidslærerne bort - velsagtens et økonomisk betinget problem. Som dobbelt-, ind imellem flerdobbelte registreringer har årsagen for lokaliteten Lunderskov typisk været kombinationen af dokumentarisk kildemateriale fra Rigsarkivet eller andre arkiver, som kombineres med forsknings- og berettende beskrivelser. Det vil også blive anført i forbindelse med [de fundne personer](#), og de personer, som er vurderet som forkerte dobbeltregistreringer, hvad fejlkilden har været. Her kan som eksempler nævnes L. Reinholdt, der er registreret som 2 personer, fordi han både ligger i arkivmaterialet og er nævnt i Aage Trommers Modstandsarbejde i nærbillede, 1973. Desuden nogle forkerte registreringer af overportør Lings (kaldes Ling), også fra Trommers bog, hvilket har medført, at Lings er blevet til 3 personer. [Portør Linnet](#) figurerer i Modstandsdata-basen ud fra en registrering efter Hans Mørup, På fløjen, 2000, og der er næsten ingen data på ham, blot at han blev arresteret i okt. 1944, ved aktionen mod jernbanesabotører, hvor også Lings og K. V. Olesen blev taget. Ydermere ser det ud til, at Arne Eskesen, Nagbøl, i Trommer er blevet til Arne Eriksen. Ved kontrol af referencen fremgår det tydeligt, at Trommer omtaler Arne Eskesen, ikke Eriksen! Altså en helt banal dobbeltregistrering, som (igen) skyldes sjusk i arbejdet med Modstandsdata-basen. Endelig er der [fra Skanderup en registrering af Poul Larsen](#), som kun er nævnt i Ib Nordbys, Var vi også med? [Kirken under besættelsen 1940-45](#) (Ib Nordby, 1990), s. 181. Hans eksistens er af Thomas Christensen bekræftet, Poul Larsen var under besættelsen landbrugsmedhjælper i sognet, formentlig ansat hos et landbrug med tilknytning til Indre Mission i Skanderup.

Når alle problemerne ved brugen af Modstandsdata-basen er nævnt, skal det dog også siges, at vi her har den mest centrale kilderegistrering, som hidtil er lavet til modstandsbevægelsens historie. Desværre kræver det nogen sagkundskab og omhyggelighed at benytte den professionelt.

Endelig er der Besættelsestidens [illegale blade og bøger](#) 1940-1945, der kan benyttes til at stifte bekendtskab med oplysninger, som ikke blev bragt i den officielle presse. Først og fremmest interessant m.h.p. at få indblik i holdninger, der var i opposition til samarbejdspolitikken.

[Samarbejdspolitikken](#) var som et resultat af sammenfaldende danske og tyske interesser på en række punkter i høj grad en forhandlingspolitik, hvor Danmark kunne give og tage i de løbende

forhandlinger. Dette viste sig f. eks. i spillet omkring jødeaktionen i okt. 1943, hvor forspillet startede allerede i jan. 1942.* Her illustrerede besættelsesmagtens repræsentanter - ikke mindst den rigsbefuldmægtigede Werner Best, som i nov. 1942 afløste C. von Renthe-Fink⁴⁰⁰ - stor forståelse for vigtigheden af at bevare kontakt til og forhandling med de samarbejdende danske politikere og myndigheder. Der synes at være dokumentation for, at Best havde en meget lunken holdning til og faktisk modarbejdede effektueringen af den tyske jødepolitik i Danmark, indtil den blev effektueret 01.-02. okt. 1943. Og at Best forudgående sørgede for, at aktionen blev kendt, hvilket gav mulighed for at langt hovedparten af de deportationstruede jøder kunne redde sig til Sverige.⁴⁰¹

Den socialdemokratisk-radikale regering under Th. Stauning blev ved besættelsen siddende og allerede 10. april udvidet til en *national samlingsregering* med deltagelse af Venstre og Konservative. Hermed indledtes forhandlings- eller [samarbejdspolitikken](#), dvs. et økonomisk-politisk samarbejde med besættelsesmagten med det formål at bevare mest mulig dansk selvbestemmelse. Det betød bl.a., at danske ønsker og tyske krav løbende blev forhandlet og afstemt gennem det danske udenrigsministerium, der som et led i samarbejdspolitikken den 8. juli 1940 fik ny leder, Erik Scavenius, der afløste P. Munch. Samarbejdspolitikken omfattede bl.a. omfattende fødevareleverancer til Tyskland.

Samarbejdspolitikens problemer

I første halvdel af perioden, indtil [29. aug. 1943](#), var det således danske politikere i samarbejde med besættelsesmagten, der i hovedtræk administrerede et besat land. Begrundelsen for forhandlings-, samarbejdspolitikken var bl.a., at man hermed kunne beskytte befolkningen mod de værste overgreb. Det kan også anføres, at den dansk-tyske grænse, som blev fastlagt ved folkeafstemning i 1920, var den eneste Versailles-grænse, som Hitler ikke søgte ændret, formentlig nok et resultat af den samarbejdspolitik, som regeringen havde forhandlet sig frem til.

⁴⁰⁰ C. von Renthe-Fink blev udskiftet som rigsbefuldmægtiget i anledning af telegramkrisen, et svar fra Christian X på et lykønskings telegram fra Adolf Hitler på kongens fødselsdag den 26. september 1942, som efter Hitlers mening blev besvaret fornærmende kortfattet. Baggrunden var nok også, at Tysklands repræsentant i Danmark C. von Renthe-Fink havde en for imødekommende kurs i samarbejdspolitikken i den berlinske optik, f. eks. i jødespørgsmålet, som af Renthe-Fink indberettedes som helt irrelevant i Danmark.

⁴⁰¹ Uddrag af W. Best: Die deutsche Politik in Dänemark während der letzten 2 Kriegsjahre, 1950. Under sit fængselsophold i Danmark skrev Best en længere skildring af sin 2 års embedsperiode som rigsbefuldmægtiget. Han rådede i den sammenhæng også over det skriftlige materiale, som var blevet brugt i retssagen mod ham. Skildringen, der omtaler Best i tredje person, slutter med hans underskrift og påtegningen "skrevet i det danske fængsel i Horsens 1950". "... Da den rigsbefuldmægtigede erkendte, at jødeaktionen ikke længere kunne standses, besluttede han sig for et usædvanligt skridt for efter bedste evne i det mindste at reducere resultatet af aktionen, som han forkastede ud fra sin forståelse af de sande tyske interesser [vel underforstået den forhandlende samarbejdspolitik, dog et ikke særligt overbevisende argument med samarbejdspolitikken sammenbrud umiddelbart forudgående, i august, JN]. Da han fra den øverstbefalende for sikkerhedspolitiet havde erfaret det endelige tidspunkt for aktionen, meddelte han det til en medarbejder, den skibsfartssagkyndige Georg Ferdinand Duckwitz, der med den rigsbefuldmægtigedes viden plejede venskabelige forbindelser til de ledende danske socialdemokrater, og aftalte med ham, at han skulle underrette folketingsmedlem Hans Hedtoft om det. ..." Denne beretning er skrevet efter krigen og selvfølgelig tænkt som et forsvar i sagen mod ham (W. Best). Fremstillingen støttes dog på mange måder ret godt af de samtidige telegrammer, udvekslet mellem Berlin og Best i 1943 forud for aktionen 01. - 02. okt. Kilden er helt klart et defensorat fra en overbevist og i den tidlige karriere radikal nazist. Men også en begavet taktiker med stor forståelse for politiske realiteter, hvilket måske kan være med til at forklare den rigsbefuldmægtigedes holdning og aktiviteter i jødeaktionsforløbet i 1943.

Som et tegn på skærpelse af et ellers næsten gnidningsfrit samarbejdsforhold, kan man se 'telegramkrisen', hvor karrierediplomaten C. von Renthe-Fink blev afløst af SS-officeren Werner Best som befuldmægtiget, og den øverstbefalende for hæren Erich Lüdke, der havde førte en ret tilbageholdende politik, blev afløst af Hermann von Hanneken, der indledte en hårdere kurs i bekæmpelsen af sabotagen. Midt i september 1943 tiltrådte endelig SS-officeren Rudolf Mildner som chef for sikkerhedspolitiet i Danmark.

På den danske side af samarbejdspolitikken afløstes nu socialdemokraten Wilhelm Buhl, der havde været statsminister siden Staunings død i foråret 1942, af den radikale Erik Scavenius, der som aktiv politiker og udenrigsminister under 1. verdenskrig var overbevist om vigtigheden af neutralitet og forsigtighed over for den tyske nabo.

Danske kommunister har dog næppe følt sig beskyttet eller været tilhængere af samarbejdspolitikken, hvor der i aug. 1941 blev vedtaget en lov, som (i strid med grundloven) [forbød al kommunistisk virksomhed](#). Det har nok også knebet noget med [danske jøders tillid til samarbejdspolitikken](#). For dem blev den dog en positiv overraskelse - som Erik Scavenius formulerede det over for besættelsesmagtens repræsentant, Werner Best, så var der ikke med de ca. 8000 registrerede jøder noget "jødeproblem" i Danmark. Ikke før med samarbejdspolitikken ophør 29. august 1943, hvor den af tyskerne planlagte [aktion mod jøderne 01. - 02. okt. 1943](#) blev "lækket" af en tysk embedsmand, G. F. Duckwitz - allerede d. 28. september, og muligvis på foranledning af W. Best - til socialdemokratiske politikere, således at det lykkedes at evakuere de fleste til Sverige, kun 3-500⁴⁰² blev taget under aktionen. Werner Best fik ved denne indsats så meget kredit, at han undgik at blive dømt til døden efter besættelsen. Den meget forsigtige linje over for den danske forhandlings-, samarbejdspolitik illustreres glimrende i Indberetning fra Cecil von Renthe-Fink til det tyske udenrigsministerium 20. januar 1942. I Tyskland havde man besluttet, at der nu skulle der findes en løsning (Endlösung) på det europæiske jødespørgsmål: "Så længe det ud fra hensynet til krigsførelsen og vores totale politiske interesser synes afgørende, at den rolige udvikling i Danmark ikke forstyrres, kan en alvorlig behandling af jødespørgsmålet i Danmark ikke komme i betragtning." De argumenter, Werner Best som rigsbefuldmægtiget sammen med andre repræsentanter for den tyske besættelsesmagt i Danmark fremførte over for Berlin var, at de danske jøder var så få - ud af Europas ca. 11 mio. jøder, anslog man ved [Wannsee konferencen](#) efter indberetninger fra Danmark, at der her var 5600, hovedsageligt koncentreret i København. Desuden at de var en integreret del af den danske befolkning, hvor det ville blive opfattet som forfatningsbrud, hvis man fratog dem deres borgerlige rettigheder. Og endelig var der, hævdedes det, ingen jøder på betydningsfulde poster i det danske samfund.

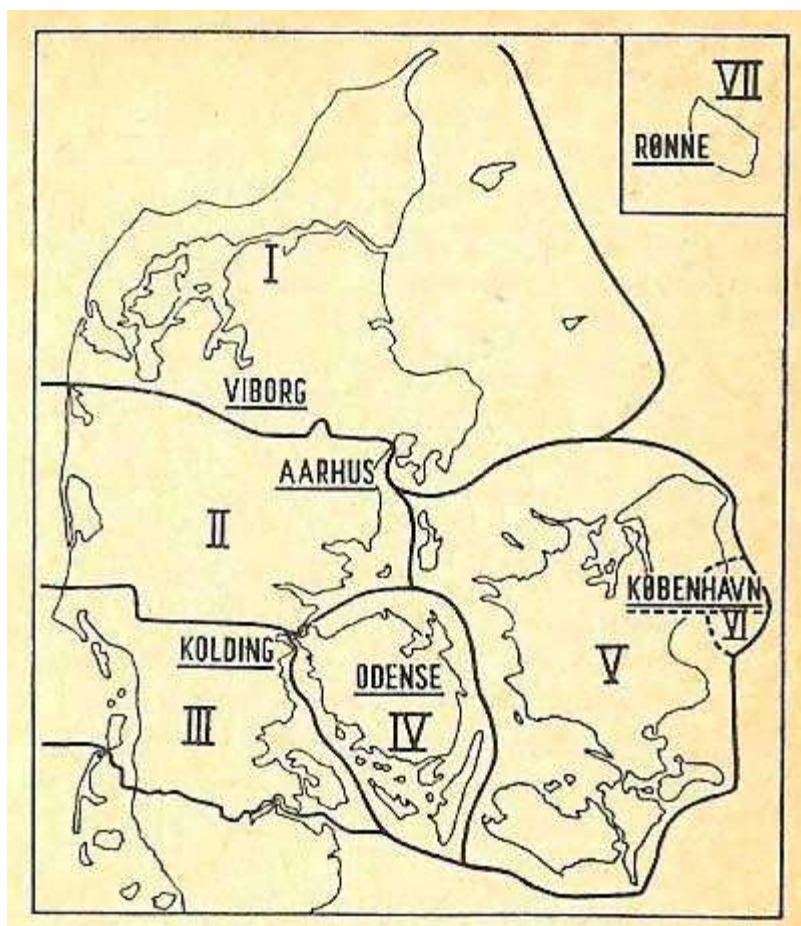
I marts 1943 blev der afholdt rigsdagsvalg, hvor samarbejdspolitikken fik 95,5 % af stemmerne. Efter samarbejdspolitikken sammenbrud 29. august blev det med departementchefstyret og dannelsen af Frihedsrådet i sept. 1943 mere tydeligt, at der i Danmark ikke var udelt begejstring for samarbejdspolitikken. I løbet af sommeren 1943 var det blevet tydeligt, at tyskerne i krigen var i alvorlige vanskeligheder, krigslykken så ud til at vende. Dette skulle jo nok heller ikke gøre begejstringen for samarbejdspolitikken større. Som det fremgår af det følgende, var det dog helt frem til besættelsens afslutning kun et forsvindende mindretal, som satte sig op mod besættelsesmagten gennem illegale aktiviteter⁴⁰³. Undtagelsen var af gode grunde

⁴⁰² I forskellige indberetninger fra de tyske besættelsesmyndigheder varierer tallet af jøder, der blev pågrebet fra 344 (brev fra Best til det tyske udenrigsministerium 05. okt. 1943) til 477 (Beretning, som Best skriver i 1950, medens han sidder fængslet i Danmark).

⁴⁰³ Man kan desværre ikke i den elektroniske Modstandsdatabase se, hvornår de registrerede er blevet aktive. Her skal arkivmaterialet nok inddrages.

danske kommunister og jøder, for hvem det selv med et minimalt kendskab til den nazistiske ideologi var klart, at hverken samarbejdspolitik eller passivitet kunne redde dem. De fleste jøder blev i okt. 1943 som nævnt evakueret, kommunisterne derimod var efter Kommunistloven jaget vildt og blev grundstammen i modstandsbevægelsen.

Modstandsbevægelsens organisering

Modstandsbevægelsen blev i løbet af 1943 og endeligt i 1944 opdelt i 7 regioner. Region III var opdelt i distrikter og lokaliteter. Lokaliteten Lunderskov var (eller blev) en del af Vejen Distrikt, der var del af Region III Syddjylland.

Region III var med [6426 registrerede medlemmer](#)⁴⁰⁴ af modstandsbevægelsen en af de medlemsmæssigt mindre regioner, lidt større end Region IV Fyn men dog betydeligt større end Region VII Bornholm.

Denne inddeling var et resultat af et direktiv fra SOE, London, som dec. 1943 sendte [major Flemming Muus](#) til Danmark. Han fik godsejer [Flemming Juncker](#) til at påtage sig det organisatoriske arbejde med Jylland.

Juncker benyttede unge ikke-militære assistenter, først stud. theol. [Chr. Ulrich Hansen](#), der blev taget og likvideret af tyskerne i febr. 1944. Herefter Anton Toldstrup fra Skive. Begge unge og

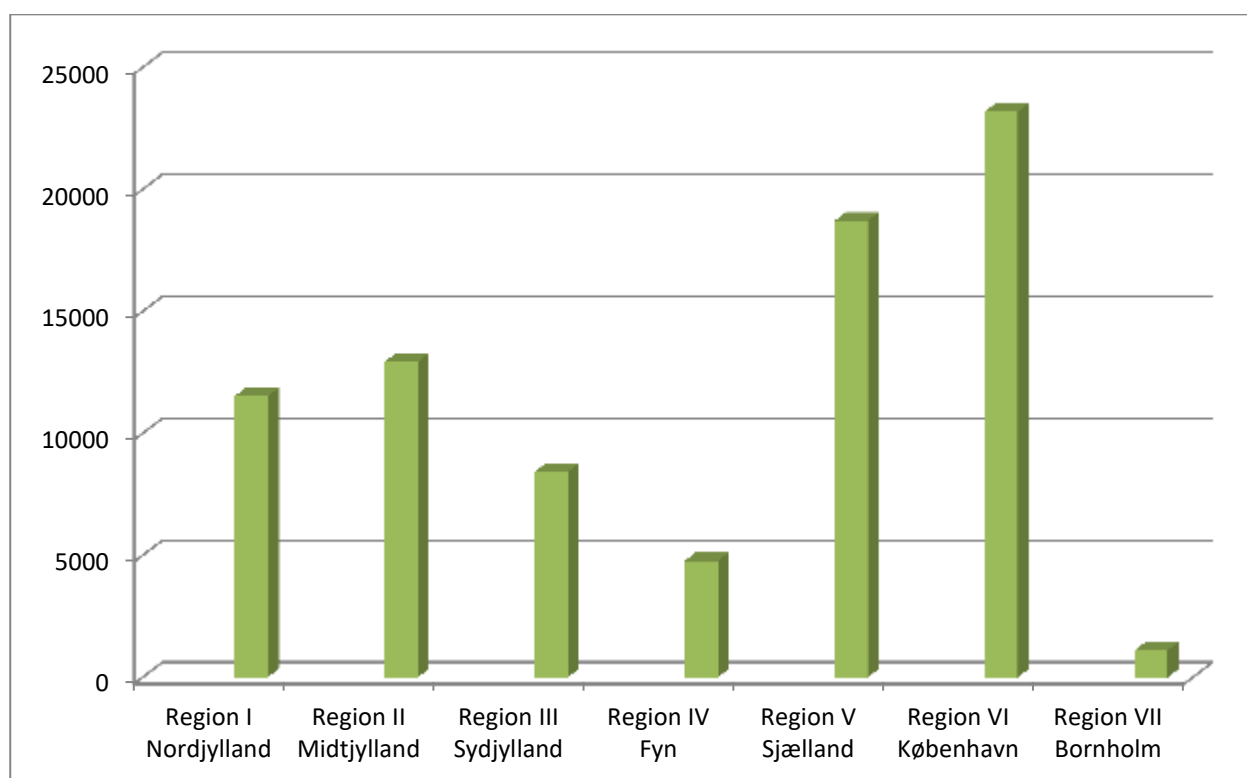
⁴⁰⁴ Heri også medregnet ikke offentliggjorte personer.

overordentligt talentfulde. Det var i øvrigt Juncker, der gav Anton Jensen, tolderen fra Skive dæksnavnet Toldstrup, det skulle være let at huske. Den militære assistance blev en ældre officer med sprængningsekspertise, den i 1943 55-årige oberstløjtnant [Vagn Bennike](#). Bennikes placering i Jylland, hvor han efterhånden fik manøvreret sig frem til en ledende position som Jyllandsleder fik stor betydning for [region III, Syddjylland](#), som han var chef for.

Det er ganske artige historier om Bennikes kvalifikationer og hans forhold til Toldstrup, som man kan underholde sig med.

Hvis man vil se dem lidt mere indgående, så beskrives de i et herværende [appendiks](#).

Fordelingen af de 80 619 frigivne personnavne i undergrundshæren

Trommers kritik af Bennike går ikke i detaljer, men kan sammenfattes som manglende kvalifikationer mht. togdrift, han var mere optaget af at centralisere magten hos sig selv end om effektiviteten i jernbanesabotagen, han havde manglende viden og forståelse samt et paranoid, vel misundelsesrelateret forhold til Toldstrup, som af ledende kræfter i SOE karakteriseredes som Europas mest taktisk begavede nedkastningschef.

I efterskriftet til Kære Fætter, s. 191 skriver Fl. Juncker i 1989 indledende om Toldstrup, at "... diplomat var han ikke." Den ret selvhøjtidelige Bennike forstod slet og ret ikke Toldstrups indimellem bidende ironi. Juncker skriver videre, at det var en belastning for forholdet mellem de to mænd, at Bennike var "overdrevent" sikkerhedsorienteret, hvor Toldstrup var meget lidt optaget af kommandoveje og hele tiden opmærksom på "markens uophørlige og fra dag til dag hurtigt skiftende krav." (Kære Fætter, s. 193). Og videre skriver Juncker, at "... det ikke alene var modsætninger mellem Toldstrups løben store risici belønnet med enorme resultater og Bennikes passive form med små resultater og enorm Security ... (men også, at Toldstrup) i sommeren 1944 rejser til København for at træffe ... Flemming Muus - med det formål om muligt at få Bennike udskiftet." Toldstrup beder Muus om fuld diskretion, men denne går til Frihedsrådet med

anmodningen, hvorved Bennike ret snart bliver orienteret. Hermed er "en uforsonlig krig erklæret, og skylden (har) alene Muss", skriver Juncker (Kære Fætter, s. 194).

Region III var oprindeligt opdelt i 22 distrikter, men som det fremgår af Aage Trommers forskning, har der snarere været 14, dvs. at der har været foretaget en sammenlægning af de mindste af distrikterne. I denne sammenlægning er Vejen, Brørup, Gørding, Holsted, Holsted Stationsby, Lunderskov og Vamdrup blevet til lokaliteter i Vejen Distrikt. Kortet neden for er af så dårlig en kvalitet, at man kun vanskeligt kan se de 14 distrikter (sorte markeringer), som blev et resultat af sammenlægningen af de oprindeligt 22 (markeret som røde cirkler). [Klik på kort](#) for forstørrelse. Men man kan da se, at det især var Vejen Distrikt, som var et resultat af sammenlægningerne i Region III.

Kort og [oplysninger](#) fra Nationalmuseet om Undergrundshæren samt fra [Modstandsdatan](#).

Frihedskæmperarmbind med Koldinghus motiv, [Museet på Koldinghus](#).

Personerne i den lokale modstandskamp

Lokalt foregik modstandskampen som i det øvrige Danmark: Den spæde start fra 1942, eskalering fra 1943, der fra 1944-45 medførte arrestation og deportation til Frøslev- og / eller kz-lejre, hvor flere hundrede tusinder døde. Et af de dødsfald, som i Lunderskov kan konstateres i forbindelse med modstandsarbejdet, var dog ikke deportationsrelateret, men var en direkte likvidation under et arrestationsforsøg. Det andet dødsfald skete kort efter et ophold i kz-lejren Neungamme. En tredje fra Lunderskov, som også opholdt sig i Neungamme i samme tidsrum, slap levende derfra.

Mindesmærke for frihedskæmper Emanuel Alveen der blev likvideret af tyskerne. Hvidkilde, Lunderskov

Foto: Peter D. Jensen

På bygningen Hvidkilde i Lunderskov er opsat en mindeplade for frihedskæmperen Emanuel Alveen, der blev likvideret af tyskerne den 2. oktober 1943. Mindepladen blev opsat af Lunderskov Kommune ved den forrige kommunesammenlægning i 1970. Afsørgingen fandt sted på befrielsesdagen den 5. maj 1970. På tavlen er inskriptionen:

Emanuel Alveen, født den 6. maj 1897, død den 2. oktober 1943, gav sit liv for Danmarks frihed.

Snedker Emanuel⁴⁰⁵ Højer Hauchilt Koch Alveen er registreret med tilhør til Kolding, hvor han deltog i produktion og distribution af det illegale Budstikken, som det ligeledes illegale DKP i Kolding udgav fra juni til december 1943. Det kan have været i forbindelse med en arrestationsaktion omkring Budstikken i 1943, at Alveen flygtede til Lunderskov, hvor han kom til at arbejde som snedker. Man kan i erindringsmaterialet⁴⁰⁶ se, at Budstikken blev uddelt i Lunderskov, velsagtens fremskyndet som et resultat af Alveens ankomst til byen.

⁴⁰⁵ I Modstandsdata-basen er Alveen registreret med fornavnet Emmanuel.

⁴⁰⁶ Helge Kappel Pedersens beretning i Danmarks Befrielse 1945-1995, HJV 1995, s. 7ff. HKP startede med at medtage Budstikken fra Kolding, hvor han gik i skole.

Likvideringen af Alveen 02.10.1943 skete som beskrevet i forbindelse med en arrestationsaktion, hvor Alveen forsøgte at flygte. Det var på samme tid, at mejeribestyrer B. Hald måtte gå under jorden.

Lokalt og konstaterbart har det kun været muligt at identificere 2 KZ-indsatte.

Den ene var overportør [Niels Chr. Frode Lings](#), der 06. okt. 1944 blev taget for sabotage, indsat i Frøslevlejren og herfra ført til Neungamme.

Iflg. mundtlige oplysninger fra svigersønnen, Niels Aunsbjerg Nielsen, så havde Lings ud over at være overportør en radioforretning over for Hvidkilde, registreret i Fru Lings' navn. Lings overlevede de kortvarige ophold i Frøslev og Neungamme og flyttede herfra til Horsens.

Den anden var arbejdsmand Karl Valdemar Olesen fra Gjelballe, som ikke er registreret under Lunderskov men under Frøslevlejren og Kolding. K. V. Olesen blev arresteret 06.10.1944, samme dato som N. C. F. Lings, begge for jernbanesabotage. Han blev 13.1.1945 overført til Neungamme. Han døde i Sverige af tuberkulose (iflg. Helge Kappel Pedersen - uden navneangivelse, men bekræftet af brodersønnen Kaj Olesen) 23.4.1945. Det fremgår desuden af registreringen for portør Linnet, at han også blev arresteret i okt. 1944, men der er ingen data, der antyder, at han skulle være sendt hverken til Frøslev og / eller Neungamme. Der er i det hele taget meget få data om Linnet, men det er af Kaj Olesen bekræftet, at der i Lunderskov var en portør og modstandsmand af det navn.

Personregistrant over modstandskampens lokale personer

Som det fremgår af [registranten neden for](#), er personnavnene alfabetisk efternavnsordnet og efter by- tilhør. Der er fødselsår og bopælssted. Region, sektion og distrikt er fjernet fra oversigten sammen med andre ikke-informerende detaljer. Geografisk gælder det for alle, at det drejer sig om *region III, Sydjylland, Vejen distrikt, lokaliteten Lunderskov*. Undtagelserne herfra er B. Hald, som er registreret i Vejle distrikt efter at være flygtet fra Lunderskov, E. H. H. K. Alveen, der er registreret med tilhør i Kolding, men som blev dræbt i Lunderskov og Robert V. Kiel⁴⁰⁷, der nok er registreret under Lunderskov, men som hurtigt blev aktiv i Den Danske Brigade uden for Danmark. Desuden Karl V. Olesen, som oprindeligt er registreret i Kolding, men som blev taget for jernbanesabotage i Lunderskov i okt. 1944 sammen med Lings og Linnet, og som også kom i koncentrationslejr men døde i Sverige inden krigens afslutning.

Hvis der findes foto af de registrerede, vil det være indlagt i tabellen som kald på efternavn. På fællesbilledet (de fleste af de registrerede med billede) er der en sort ramme, der markerer den afbildede person.

Efternavn	Fornavn	Fødselsdato	Dødsdato	Beskæftigelse	By	Rang	Modstandstype
Lunderskov							
Alveen	Em. H.H.K.	6.4.1897	02.10.1943	Snedker	Kolding		Illegal presse
Andersen	Henry Houborg	1.5.1919	3.12.1993	Landmand	Lunderskov		Militærgruppe
Bruun	Svend Ronald Petersen	23.7.1920	14.2.1985	Kontrollass.	Lunderskov		Militærgruppe
Christensen	Jens Christian Baun	20.3.1924	08.10.1984	Ekstraarbejder	Lunderskov		Militærgruppe
Christensen	Christian Viggo	29.9.1907	13.3.1993	Gårdejer	Lunderskov		Militærgruppe
Dall	Ove Husted	02.10.1927		Elev	Lunderskov		Militærgruppe

⁴⁰⁷ Robert Vindum Kiel er registreret i kirkebogen som født i Nagbøl.

Dall	Johannes Julius	28.12.1894	2.11.1971	Gårdejer	Lunderskov		Militærgruppe	
Dich	Marius			Portør	Lunderskov		Sabotage	
Eriksen	H. K.	1.2.1880		Politiasistent	Lunderskov		Militærgruppe	
Geil	Peter	1.4.1922		Portør	Lunderskov		Militærgruppe	
Glindfeldt	Svend Aage	23.3.1920	11.5.2000	Snedkersvend	Lunderskov		Militærgruppe	
Gydesen	Niels Holst	24.8.1903	23.2.1988	Landmand	Lunderskov		Militærgruppe	
Hald	Børge E. Kristensen	31.7.1906		Mejeribestyrer, dækidentitet er medhjælper	Vejle, Sektion Q, 10. Kompagni		Militærgruppe	
Hasberg	Valdemar	19.10.1895	27.4.1971	Remisearbejde	Lunderskov		Militærgruppe	
Hedegaard	Chresten	3.9.1920	19.4.2001	Reservebetjent	Lunderskov		Militærgruppe	
Jacobsen ⁴⁰⁸	Christian				Lunderskov		Sabotage	Dobbelt registrering
Jacobsen	Chr.	10.6.1895		Mejeribestyrer	Lunderskov	Byleder	Militærgruppe	
Jensen	Knud Henrik	17.9.1916	20.6.1970	Vejmand	Lunderskov		Militærgruppe	
Jensen	P. Hedensted	26.3.1895		Lagerforvalter	Lunderskov		Militærgruppe	
Jørgensen	Hans Christian	14.11.1913	04.10.2005	Manufakturhandler	Lunderskov		Militærgruppe	
Jørgensen	Karl			Slakter	Lunderskov	Modstandsarbejde i Kolding, usikker, kun Trommer		
Kiel	Robert Vindum	13.5.1919	26.2.2002	Landmand, Kielsminde	Lunderskov		Militærgruppe	
Koch	Hagbard	12.3.1914	23.12.1996	Mejerist	Lunderskov		Militærgruppe	
Kristensen	Ejnar Halvdan	27.2.1907	31.12.1980	Skovfoged	Lunderskov	Registreret i Region V, kompagnifører		
Ling	N.			Portør	Lunderskov		Almen illegal aktivitet	Tredobbelt registrering
Ling	N.			Portør	Lunderskov		Sabotage	
Lings		25.1.1897		Portør	Lunderskov	Leder	Jernbanesabotage	
Linnet ⁴⁰⁹				Portør	Lunderskov		Almen illegal aktivitet	Familiens Efterkommere findes stadig i Lunderskov
Lorentzen	Ejnar Anholm	1.11.1914	19.9.1988	Snedkermester	Lunderskov		Militærgruppe	
Lundqvist	Ejner	20.9.1911		Ekstraarbejder	Lunderskov		Militærgruppe	
Møller	Hans Petersen	29.8.1919	1.3.1998	Gårdejer	Lunderskov		Militærgruppe	
Møller	Peter Beck	17.5.1914	27.5.1996	Fiskemester	Lunderskov		Militærgruppe	
Nielsen	Christian	22.1.1922		Reservebetjent	Lunderskov		Militærgruppe	
Nielsen	Carl	10.3.1921		Bankassistent	Lunderskov		Militærgruppe	
Nielsen	Olav	1.1.1921		Ekstraarbejder	Lunderskov		Militærgruppe	
Nielsen	Alex.	23.5.1894		Mekaniker	Lunderskov		Militærgruppe	
Nørgaard	Carlo August	8.4.1907	26.2.1981	Boelsmand	Lunderskov		Militærgruppe	
Olesen	Karl Valdemar	7.4.1911	23.4.1945	Arbejdsmand	Lunderskov, Kolding		Almen illegal aktivitet	
Olsen	Jeppe	13.6.1889		Boelsmand	Lunderskov		Militærgruppe	
Petersen	Ørskov	2.7.1912		Politibetjent	Lunderskov		Militærgruppe	
Rasmussen	Peter	21.1.1887		Gårdejer	Lunderskov		Militærgruppe	
Ravn	Anders Iversen	5.8.1901	18.12.1973	Gårdejer	Seest		Militærgruppe	
Reinholdt	L.	17.9.1882		Købmand	Lunderskov		Militærgruppe	Dobbelt registrering
Reinholdt	L.	17.9.1882		Købmand	Lunderskov		Modtagegruppe	
Roed	Johs.	24.3.1900		Købmand	Lunderskov		Militærgruppe	
Roldsgaard	Harald Dreyer	10.9.1918	21.9.1980	Maskinarbejder	Lunderskov		Militærgruppe	
Skouboe	Aage Hilmar	26.6.1918	15.11.1999	Snedkersvend	Lunderskov		Militærgruppe	
Sørensen	Arnold Andreas	26.1.1908	24.4.1985	Vognmand	Lunderskov		Militærgruppe	
Thomsen	Henning Brolin (Tom)	14.03.1924	02.01.2005	Stationsarbejder	Lunderskov		Militærgruppe	

⁴⁰⁸ Mejeribestyrer Chr. Jacobsen er ydermere tilsyneladende også registreret som Johannes Jacobsen, der kunne have været mejeribestyreren i Gørding, [her mejeribestyrer 1926-63](#). Der er intet i [det lokale arkivmateriale](#) fra Gørding, som siger noget om denne mejeribestyrer som modstandsmand. Heller ikke i nekrolog for Johs. Jacobsen nævnes aktiviteten som modstandsmand. Desværre altså nok et eksempel på Modstandsdatasens ikke altid helt pålidelige oplysninger. Den mejeribestyrer på Skanderup Mejeri, som hed Chr. Jacobsen, virkede her fra 1927 til sin død i 1950, iflg. meget sparsomme oplysninger i [Ribewiki](#).

⁴⁰⁹ Er ufuldstændigt registreret i Modstandsdatasen. I Folketællinger for 1930 er hentet flg. oplysninger: Carl Marius Linnet, kone og to børn, født 18.03. 1896, gift 1919, ansat ved DSB.

						45 i alt, hvis der er justeret korrekt	
Nagbøl							
Andersen	Alfred	18.6.1911	9.1.1992	Mekaniker	Nagbøl	Militærgruppe	
Eriksen	Arne			Gårdejer	Nagbøl	Modtage-gruppe	Fejl i registrering?
Eskesen	Arne	17.11.1909	18.1.1984	Gårdejer	Nagbøl	Militærgruppe	
Kroll	Henrik Friedrich	28.10.1912	21.1.1970	Maskinarbejde	Nagbøl	Militærgruppe	
Lund	Carl Nedenskov	10.1.1923	07.9.1988	Landmand	Nagbøl	Militærgruppe	
Møller	Carl	30.7.1906	10.10.1977	Mekaniker	Nagbøl	Militærgruppe	
						5 i alt, hvis der er justeret korrekt	
Skanderup							
Kiel	Sigfred	15.6.1920	26.7.1985		Skanderup	Almen illegal aktivitet	
Larsen	Poul				Skanderup	Almen illegal aktivitet	
						2 i alt	

Totalt i Skanderup Sogn er 52 registreret som aktive i modstandsbevægelsen.

Aldersmæssigt kunne [Marie Lings Aunsbjerg Nielsen](#) godt være en datter af modstandsmanden Lings. Hvad hun også var iflg. mundtlig samtale med ægtefællen Niels Aunsbjerg Nielsen.

Ikke bosat i sognet men med rod herfra, finder man på Hørup Kirke, Sydals et gravmonument over Niels P. Korsgaard, født 28.11.1896 i Skanderup, betegnet som overgendarm, død i KZ-lejren Schandelah, en underafdeling af Neungamme, 27.11.1944. Han er ikke medregnet i tabellen. Det er derimod flg. med tvivlsom tilknytning til lokaliteten Lunderskov: slagter Karl Jørgensen, Kolding, mejeribestyrer B. E. K. Hald, Vejle og Robert Vindum Kiel, som er medregnet.

Modstandskampens organisationstilknytning o. a. fordelingskriterier

Det er noget vanskelig at udrede sammenfattende karakteristikker af den lokale modstandsbevægelse med den p.t. ganske uigennemskuelige måde, Modstandsdata-basen er opbygget på. Man er nødsaget til at kombinere forskellige former for søgning for at få et korrekt billede - *personsøgning* kan foretages på distrikt, men omfatter ikke organisationstilknytning - og mangler en hel del personer, som af uigennemskuelige grunde kun er søgbare efter andre kriterier. Søgning på *organisationstilknytning* og *modstandsaktiviteter* løser problemet med de kriterier, der giver mangler i personsøgningen. Til gengæld kan man her ikke søge efter distrikt men kun efter lokalitet!

Det vil være muligt ud fra de registrerede personnavne, som er frigivet, at lave en opdeling på køn (det er simpelt, der er kun registreret mænd), alder, geografisk placering (det er gjort, men kan muligvis for meget lokalkendte være overraskende, da registreringen ikke altid er lige præcis - det er den dog som regel, så vidt det kan kontrolleres) og erhvervsmæssig status.

Den erhvervsmæssige status skal suppleres, dvs. opdateres. F. eks. er Carl Møller, Nagbøl registreret som mekaniker, men er senere mere kendt som fabrikant. Lauge Reinholdt er registreret som købmand, hvad han også var, bl.a., men han er også kendt som foderstofhandler.

Med forbehold for misforståelser, registreringsmangler og manglende opdatering viser en simpel optælling, at der blandt de registrerede er 16 tilknyttet landbrug (gårdejere, boelsmænd, medhjælpere), 6 arbejde ved jernbanen (portør m.v.), 3 politi o.l., 8-9 fag- og ufaglærte arbejdere / håndværkere, 4-5 selvstændige i byerhverv. Hertil kommer 2 mejeribestyrere, 1 elev, 1 kontrolassistent, 1 mejerist, 1 fiskemester, 1 lagerforvalter og 1 bankassistent, 52 i alt. Altså dominans inden for landbrugserhvervet, hvilket ikke er så forbavsende for et landsogn.

Den aldersmæssige fordeling for modstandsbevægelsen i hele lokaliteten Lunderskov er meget lig den, man ser i den øvrige del af Danmark. Der er enkelte blandt de registrerede, hvor aldersmæssige oplysninger mangler:

Fødselsår 1880-1897 1900-1909 1910-1920 1921-27

Antal	11	10	18	8
-------	----	----	----	---

Hvis vi sætter aldersmålingstidspunktet til 1943, så var den ældste i gruppen af de ældste modstandsfolk 63 år, og det var blandt de ældre, ledelsesfunktionerne lå.

Der var relativt mange unge mennesker under 30 år. Sammenligner man med byer med videregående uddannelser, har der dog i Lunderskov været en mindre andel af helt unge i modstandsbevægelsen.

Af de 52 her registrerede er der forsøgt justeret for dobbeltregistreringer, f. eks. er der dobbeltregistrering for L. Reinholdt, Lings, A. Eskesen. De her nævnte er anført i tabellen. Men der kan være andre faldgruber, og der kan givet også være regulære misforståelser, fordi lokalkendskabet, der ligger bag denne undersøgelse, er af en noget ældre dato.

Tages der forbehold for evt. dobbeltregistreringer og andre registreringssærpræg, var der i Skanderup Sogn 5 modstandsfolk i Nagbøl, 1 i Seest, 1 i Gjelballe, Christian Viggo Christensen, som er registreret i Lunderskov, 2 i Skanderup og 46 i Lunderskov, hvor Seest er med, 52 i alt. Hertil kommer 4 endnu ikke offentliggjorte.

De to i Skanderup registrerede er begge tilknyttet landbrugserhvervet, Sigfred Kiel er registreret som landmand, han er velkendt i sognet, og ham finder man ved personsøgning. Poul Larsen derimod finder man kun ved at søge på ”type af modstandsarbejde”, her ”almen illegal aktivitet”. Adspurgte kunne TC huske Poul Larsen som landbrugsmedhjælper i Skanderup. Kilden til registreringen af Poul Larsen er Ib Nordby, Var vi også med? Kirken under besættelsen 1940-45, (Ib Nordby, 1990) s. 181.⁴¹⁰

Ib Nordbys undersøgelse udspringer af et forskningsprojekt på Odense Universitet af KFUM og K's og FDF's holdninger til og deltagelse i modstandskampen. Disse organisationer med tilknytning til Indre Mission havde i 1940 kategorisk afvist at gå ind i [Dansk Ungdomssamvirke](#), der i nogen grad forholdt sig kritisk til samarbejdspolitikken. Hvor KFUM og K advarede mod det illegale arbejde, ”kristen først, national siden”, synes Nordbys undersøgelse at vise, at FDF prioriterede omvendt. For at imødegå efterkrigstidens kritik indkaldte KFUM og K's ledelse indberetninger fra organisationens lokalforeninger om medlemmernes deltagelse i illegalt arbejde. Disse indberetninger er Nordbys kildegrundlag for bogens 2. del, som kvantitativt er undersøgelsens vægtigste.

Noget kunne tyde på, at Poul Larsen må have været ansat på en gård med tilknytning til Indre Mission, men det er ganske usikkert ud fra de sparsomme, tilgængelige oplysninger at sige noget præcist herom. Noget kunne ret sikkert tyde på tilknytning til KFUM, da det er indberetningerne hertil, Nordby har benyttet.

Modstandsbevægelse og sognets religiøse skillelinjer.

⁴¹⁰ I Nordbys undersøgelse hedder det: ”Sigfred Kiel (har) virket i Lunderskov, Poul Larsen (har) virket i Hoptrup”. Underskrevet 18.6.1945 af Johs. Nielsen. På trods af disse lokalitetsangivelser fastholdes i overensstemmelse med Modstandsdatabase Sigfred Kiel og Poul Larsen med tilhør i Skanderup. Poul Larsen har næppe lokal tilknytning, har ikke kunnet findes ved opslag i kirkebøger for Skanderup Sogn.

Man kan ud fra det dokumenterede tilhør til modstandsbevægelsen af to personer, tilknyttet KFUM og de to mejeribestyrere for henholdsvis Lunderskov og Skanderup Mejeri, for det søndags- og ikke-søndags-hvilende mejeri, konstatere, at de religiøse skillelinjer ikke gjorde sig særskilt gældende i modstandsbevægelsen. Af de 52 registrerede modstandsfolk kan helt sikkert konstateres 3-4 med tilknytning til Indre Mission og 2 (Chr. Jacobsen, Skanderup Mejeri og Arne Eskesen med familiemæssige relationer) tilknyttet valgmenigheden. Dvs. henholdsvis 6 og 4 % af modstandsbevægelsen. Om årsagen til det manglende engagement i modstandsbevægelsen for Indre Mission så har været den kristelige prioritet som [KFUM og K](#) havde på organisatorisk plan, kan man ikke sige noget fornuftigt om. Tilsvarende kan man heller ikke sige, at valgmenighedens engagement i modstandsbevægelsen var bemærkelsesværdig, mejeribestyreren og måske en enkelt herudover. De knap ca., 2 %, der gik ind i modstandsbevægelsen lokalt må nok siges at have haft andre prioriteter end de for sognet sædvanlige religiøse skillelinjer.

Det er ikke muligt at finde oplysninger om tidspunktet for [indtræden i modstandsarbejdet](#). Mange indtrådte i 1942-43. En del formentlig også i 1945, meget tæt op ad befrielsen, hvor risikoen var til at overse.

Både under og efter krigen var det almindeligt at demonstrere sit nationale sindelag med et kongeemblem. [Sølvmærket](#) er fra 1945, det andet er et alternativt mærke, lavet af [en udsavet 2-øre](#) under besættelsen. [Museet på Koldinghus](#).

Af [ledere](#) er der registreret mejeribestyrer Chr. Jacobsen i Lunderskov. Det kan kun være Skanderup Mejeri, som jo også lå i Lunderskov. Mejeribestyreren for Lunderskov Mejeri hed dengang [B. Hald](#), og han var også modstandsmand.

B. Hald måtte i 1943 gå under jorden. Iflg. en mundtlig fortalt beretning var han til begravelse i Skanderup Kirke, og hertil kom der en advarsel om, at han nu var eftersøgt af besættelsesmagten.

Det vides også i den mundtlige beretning, at B. Hald flygtede til Vejle, hvor han under alle omstændigheder blev registreret som del af modstandsbevægelsen her, dog under andet navn.

B. Hald er ikke entydigt registreret under Vejle, hvor han givet har benyttet et af sine mange dæknavne efter at være gået under jorden. Fotoet, som B. Hald er registreret med, er et

legitimationskort, det har helt andet navn og andre personlige data end registraturen for B. Hald i øvrigt.

Hvis B. Hald har været involveret i jernbanesabotage, har det næppe været i Lunderskov, hvor jernbanesabotagen først startede i 1944, hvor Hald var gået under jorden og formentlig opholdt sig i Vejle. Datteren, Inger Arnbjerg-Nielsen har i sin beretning om faderen alligevel en historie om faderen og en jernbanesabotageaktion - som dog næppe kan have fundet sted i Lunderskov⁴¹¹.

Desuden var der to portører Lings og Linnet - sidstnævnte har meget få data men er af K. Olesen bekræftet som et navn i Lunderskov. Der eksisterer kun et foto af Lings foran [Lings Radio](#) - Lings og Linnet kunne have været samme person, men må ud fra de foreliggende oplysninger antages at være to portører, hvor Lings har været den mest fremtrædende som leder. Og i modsætning til alle de øvrige - formentlig dog også Chr. Jacobsen, B. Hald, K. V. Olesen og Linnet - var der her tale om registrering for jernbanesabotage og "almen illegal aktivitet". Hvor alle de øvrige, også undtaget Karl V. Olesen, er registreret som "militærgruppe".

Andre i modstandsbevægelsen

Robert Vindum Kiel er medtaget, fordi han er registreret med tilhør til "Kielsminde pr. Lunderskov". Ellers er han tilknyttet Den Danske Brigade, 1. bataljon. Han er registreret for at være mødt i brigaden 16-03-1944, overført til Sättra Brunn, Håmunaholm 1.5.1944, overført til 1. bataljon 1.5.1945. Det er ret tilfældigt, at Robert Vindum Kiel overhovedet er fundet, men det skyldes mere den manglende logik i databaseregistreringen end virkeligheden, må man nok antage. Robert V. Kiel figurerer ikke under de af [TC](#) anførte med tilhør til Kielsminde, men adspurgt kunne TC klart bekræfte, at Robert V. Kiel kom fra Kielsminde.

Arbejdsmand [Karl Valdemar Olesen](#) blev taget af tyskerne 06. okt. 1944 sammen med N. C. F. Lings for jernbanesabotage. I Frøslevlejrens fangekartotek hedder det om arrestationsbegrundelsen, at det var "sabotage". Der er i Modstandsdata-basen ingen data omkring Karl V. Olsen, hvis man søger under Lunderskov. Han er registreret under lokaliteten Kolding og Frøslevlejren. Men det fremgår af materiale på Lunderskov Lokalarkiv, at han boede i Gjelballe, og at han døde 23. april under opholdet i Neungamme. Med disse oplysninger kan man så også slå ham op i Modstandsdata-basen, hvor han er registreret med data, der bekræfter oplysningerne på Lokalarkivet. I Frøslevlejrens kartotek er han registreret som Carl Valdemar Olesen. Som Lings blev K. V. Olesen ført til Frøslevlejren og herfra til Neungamme, hvor han døde af tuberkulose 23. april, dvs. kort før krigsafslutningen, medens Lings overlevede.

Det kunne også være interessant, om der kunne gives et bud på [de partimæssige tilhørsforhold](#). Det eneste, der vides med sikkerhed, er, at E. H. H. K. Alveen var tilknyttet DKP. Og det er velkendt, at netop denne partitilknytning betød en næsten sikker modstandsaktivitet - i det mindste efter Tysklands angreb på Sovjetunionen. Kommunistloven betød jo, at tilværelsen som kommunist ikke længere var sikret af de normale demokratiske frihedsrettigheder.

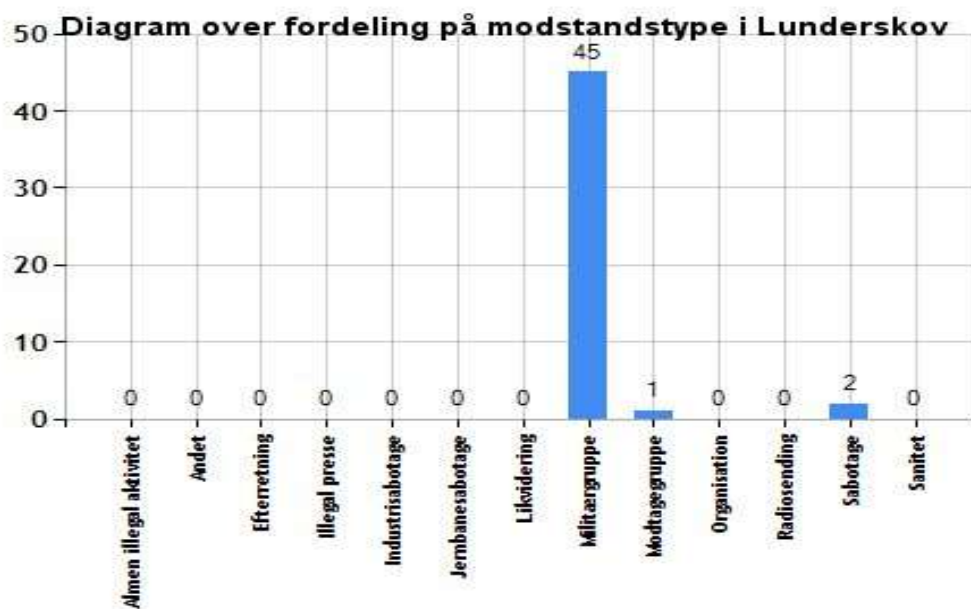
⁴¹¹ Selv om jernbanesabotage er bærende i datterens historie om faderen, må der være tale om en eller anden form for erindringsforskydning. Eller også har den jernbanesabotage, som omtales ikke fundet sted i Lunderskov, men omkring Halds tilholdssted i Vejle, da han var gået under jorden. Desværre døde Inger Arnbjerg-Nielsen i 2000, så det er ikke muligt at undersøge beretningens elementer nærmere. Men i en samtale med Kaj Olesen fra Lunderskov, en brodersøn af Karl V. Olesen, fremgik det, at der næppe har været nogen form for egentlig jernbanesabotage i Lunderskov i 1943.

Modstandsbevægelsens omfang

Man kan ikke umiddelbart finde oplysninger om folketallet i Skanderup Sogn for 1940-45 i Danmarks Statistik. Men man kan i [Statistikbanken](#) få tal for hovedlandsdelene, hvor man for Jylland kan udregne væksten i folketallet 1930-40 til at være på 6,1 %, væksten 1940-45 til 5,9 %. Med lidt god vilje kan den gennemsnitlige befolkningsvækst for Jylland sættes til 2*6 %, dvs. 12 % for perioden 1930-45.

Ud fra [folketallet i Skanderup Sogn i 1930](#), der var på 2321 personer, kan man så estimere det gennemsnitlige folketal i Skanderup Sogn 1940-45 til at være 2600. Og med en maksimal modstandsfrekvens på 50 personer, kan man anslå modstandsfrekvensen til 1,9 % i Lunderskov. Landsgennemsnittet var omkring 2 %.

Langt de fleste lokale modstandsfolk var i det, der kaldtes en **militærgruppe**. Resten af modstandsaktiviteterne fordelte sig i Lunderskov på **sabotage** og **andet**. Der er ingen registreret på jernbanesabotage!

Modstandsdatasens statistik, som ligger til grund for det her anførte diagram, skal tages med et gran salt. Den svarer ikke til nedenfor givne oplysninger, som ud fra det foreliggende materiale må hævdes at være de mest korrekte.

I Lunderskov kan der på særskilt søgning på sabotage findes 3 resultater: 1) [Ling](#), portør, som må formodes at være N. Chr. Frode Lings, 2) mejeribestyrer og byleder [Chr. Jacobsen](#), som muligvis iflg. mundtlige oplysninger fra N. Aunsbjerg Nielsen efterfulgte mejeribestyrer [B. Hald](#), der i 1943 måtte gå under jorden, og 3) [portør Marius Dich](#). Alle de her nævnte er med i denne organisationsregistrering, fordi de figurerer i Aa. Trommers bog fra 1973, Modstandsarbejde i Nærbillede.

Under Almen illegal virksomhed er Lings og [C. Olsen](#) registreret. I Modstandsdatasen er det Karl V. Olesen, som benævnes C. Olsen. K. V. Olesen var ret sikkert tilknyttet jernbanesabotagen

Det kan næppe passe, at der i Lunderskov kun var en enkelt eller et par stykker involveret i jernbanesabotage, men hvis vi godtager sabotage og jernbanesabotage under et, dvs. 4 involveret, så

er statistikken nok ca. retvisende, så vidt det kan vurderes ud fra de foreliggende oplysninger. Anden organisationstilknytning kan ikke findes i registraturen for Lunderskov.

Kønsfordelingen er simpel, der var kun mænd i modstandsbevægelsen i Skanderup Sogn, primært fra Lunderskov, enkelte fra Nagbøl, Gjelballe, Skanderup, en enkelt fra Seest.

Ledere. Der er registreret 1 byleder, Chr. Jacobsen og en enkelt leder af andet, N. Chr. Frode Lings. Begge Lunderskov.

Jernbanesabotage i og omkring Lunderskov

Ud fra de oplysninger, der kan udledes af oven for anførte arrestationer for jernbanesabotage, så var lederen i oktober portør Lings, medens K. V. Olesen og Linnet var med i samme arrestationsaktion. Desuden anfører Thomas Hansen i sit erindringshæfte, Min barndomsvej Klebækvej, 2010, at også Sigfred Kiel var med i jernbanesabotagen. Dette kan dog ikke bekræftes af andre kilder, men må anses for at være kendt og pålideligt erindringsstof. Der omtales i samme erindringshæfte en jernbanesabotage, som en familie på Højgaard, Klebækvej oplevede med sabotage mod et godtog, hvor polske fanger blev sat til at slukke ilden i brændende benzinovne og nedskudt, når de begyndte at brænde (s. 6). Det må formodes at have været enten under den begyndende sabotage i 1943 eller - mere sandsynligt - [1944-45](#), hvor de fleste aktioner fandt sted.

Endelig omtales det i Trommer (nærbillede, s. 306), at Christian Jacobsen fra Rødding i midten af marts blev sat ind som leder af jernbanesabotagegruppen i Lunderskov, som i midten af februar havde måttet gå under jorden. Det har formentlig været den Chr. Jacobsen, der i Modstandsdata-basen er registreret som mejeribestyrer (Skanderup Mejeri), byleder og født i 1895.

Det stod længe uantastet i dansk historieskrivning, at den danske modstandsbevægelse gennem omfattende jernbanesabotage i krigens sidste måneder ydede et værdifuldt militært bidrag til den vest allierede krigsførelse i direkte samarbejde med SHAEF⁴¹², overkommandoen for de vest allierede styrker på Kontinentet.

Denne opfattelse af jernbanesabotagens betydning var baseret på beretninger fra de involverede, og den holdt indtil Aage [Trommers disputats](#) fra 1971, Jernbanesabotagen i Danmark.

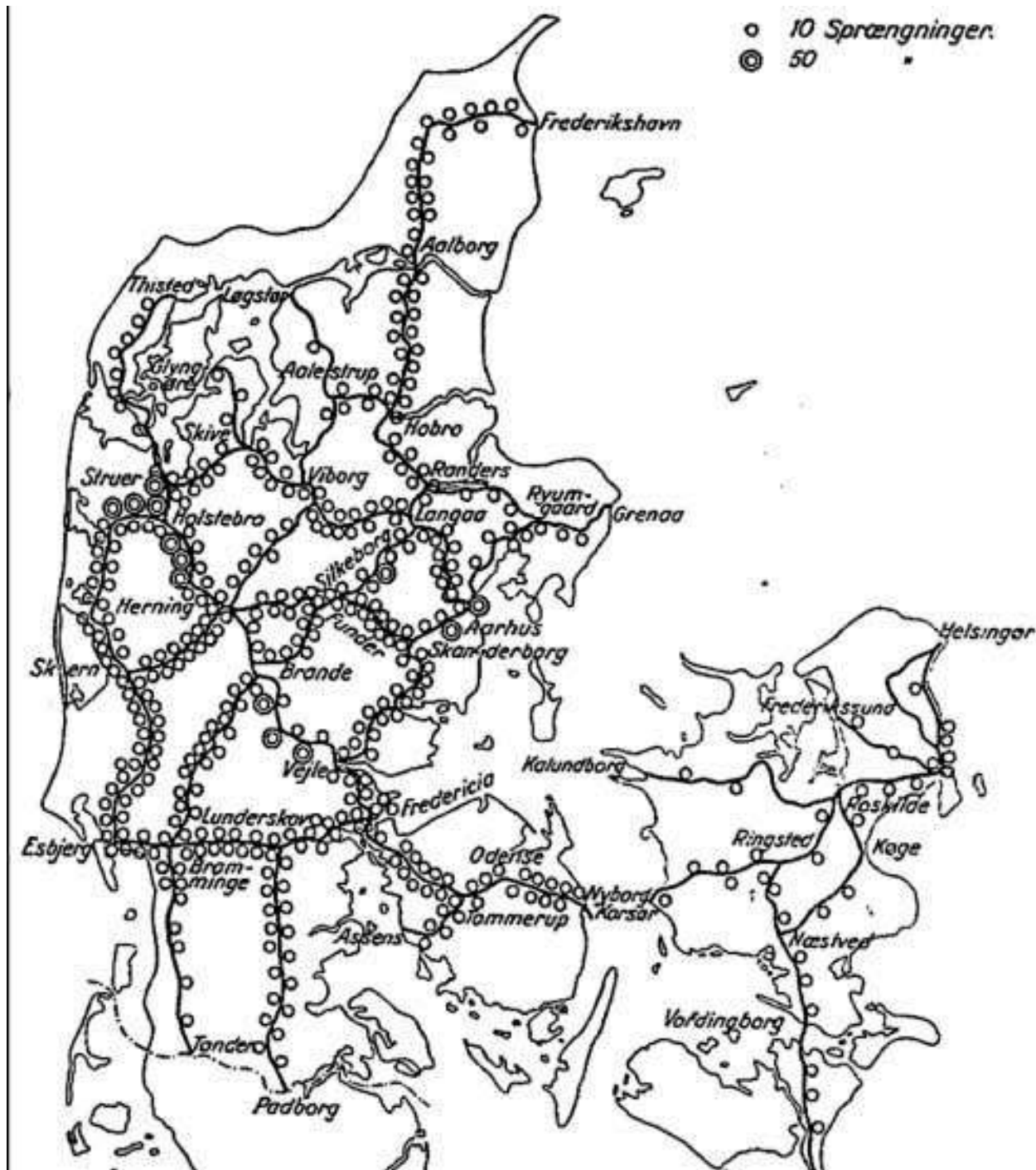
Trommers arbejde er uomgængeligt, og enhver, der vil beskæftige sig seriøst med jernbanesabotagen, må forholde sig til hans resultater. De benyttes her som rettesnor for beskrivelsen af de betingelser, den lokale modstandskamp opererede under.

Som jernbaneknudepunkt var Lunderskov et indlysende mål for jernbanesabotagen, der først startede for alvor i 1944. Dog blev den allerførste jernbanesabotage udført mellem 06. og 07. nov. 1942 ved [Espergærde](#) på Sjælland, udført af KOPA, som senere blev til [BOPA](#). Man kan i [litteraturen om besættelsestiden i Kolding](#) se anført, at jernbanesabotagen også skulle være startet i Lunderskov allerede i 1942. Denne oplysning må dog nok bero på en misforståelse. Der kan findes oplysninger om, at et godstog i 1942 påkørte et andet godstog i Lunderskov, 3 blev dræbt⁴¹³. Det er vist nok billedet af denne togulykke, der bliver bragt som (en noget misvisende) illustration til C.-G. G. Schøllers beretning i Danmarks Befrielse 1945-1995, s. 14, og misforståelsen mht. jernbanesabotage i Lunderskov i 1942 er muligvis udsprunget herfra.

⁴¹² Forkortelse for Supreme Headquarters of the Allied Expeditionary Forces, altså "de allierede styrkers hovedkvarter", hvis chef var den amerikanske general (senere republikanske præsident) Dwight D. Eisenhower. De allierede styrker gik i land i Normandiet 06. juni 1944.

⁴¹³ Se <http://www.toglyde.dk/filer/ulykker.pdf>

Det fremgår også af C.-G. G. Schøllers beretning, at han som chef for modstandsbevægelsens Region I (Nordjylland) i april 1944 deltog i et **indledende eksperiment** omkring jernbanesabotage på hovedbanen Kolding-Bramminge, vest for Lunderskov. Forsøget, som Schøller kaldte det, blev iflg. Schøller af andre karakteriseret som begået af "amatøragtige fjolser", fordi kun den ene skinne var blevet sprængt. Schøller selv kalder det i sin beretning for et "videnskabeligt forsøg", hvor der med vilje kun blev sprængt den ene skinne. Man kan i andre beretninger⁴¹⁴ omkring

⁴¹⁴ Se en tidligere modstandsmands erindringer omkring jernbanesabotagen, spec. i 1944, <http://www.aage-staffe.dk/images%20B%204/B%204%20april%202012%20web/B%204%20K%208%20april%202012%20web.pdf>

jernbanesabotagen se, at det blev underøgt grundigt, hvordan man mest muligt effektivt foretog sprængninger, også m.h.p. at skade det sagesløse togpersonale mindst muligt.

Den første sabotageaktion v. Espergærde i 1942 var i første omgang en "teknisk fiasko", idet der af de aktionerende kommunister under Ejgil Larsen blev benyttet den såkaldt kinesiske metode med at fjerne en kortere skinnelængde og bøje den til den rigtige side i et sving. Men aktionen fik som resultat, at der rejstes tyske krav om øget bevogtning af jernbanespor og -broer, og fra 20. februar 1943 indførtes ekstraordinær bevogtning af bl.a. strækningen København-Esbjerg og Frederikshavn-Padborg, hvilket jo så også omfattede Lunderskov. Dette korps kom til at bestå af 1200 politifolk og et tilsvarende antal DSB "svelletællere", som eksisterede indtil politiet blev taget af tyskerne 19. september 1943. Der blev af dette korps aflagt grundige rapporter til Gestapo. Iflg. Trommer er der ingen eksempler på, at sabotører er blevet pågrebet ved denne bevogtning.

I de af Trommer opstillede oversigter over jernbanesabotagen figurerer Lunderskov-Bramminge med sporskiftesprængninger og afsporinger i 1944 og 1945.

Man kan af de forskellige beretninger om jernbanesabotagen se, at der herefter fra 1944 og indtil befrielsen blev foretaget adskillige sabotageaktioner på strækningerne omkring Lunderskov. Man kan også af beskrivelserne se, at det krævede en betydelig teknisk kunnen og viden om samt besiddelse af sprængstoffer for at kunne foretage vellykket jernbanesabotage.

Af kortet fremgår det, at jernbanestrækningen o. Lunderskov var et relativt hyppigt sabotagemål. Det fremgår også af kortet, at det især var banestrækningerne i Jylland, som var sabotagemål. Og her igen specielt strækningerne o. Struer - Holstebro - Herning, mellem Vejle-Brande og omkring Aarhus - Silkeborg - Skanderborg.

Kortet er taget fra den [hjemmeside under statsministeriet](#), som blev oprettet i forbindelse med A. Fogh Rasmussens ret pludselige interesse for besættelseshistorien i 2003, hvor Danmark engagerede sig i den primært amerikanske og kun diskutabelt FN godkendte aktion i Irak. Men kortet bliver jo ikke misvisende alene af den grund.

Værnemagten tog sine forholdsregler over for det tiltagende modstandsarbejde, herunder skilt med teksten: "Gennemfart + fotografering forbudt! Den Tyske Værnemagt." Fundet på Skarregård, Sdr. Stenderup, men den oprindelige placering kendes ikke. [Museet på Koldinghus](#).

Planlægningen af jernbanesabotagen

Følger man Trommers korrigerede liste for "aktioner mod jernbaner", var der i 1942 øst for Store Bælt den omtalte ved Snekkersten-Espergærde - herefter 111 i 1943, 311 i 1944, 1103 i 1945. Heraf flest på øvrige jyske baner end de østjyske, dvs. flest, hvor region III, II og I - og hermed Lunderskov - var involveret (jernbanesabotage, s. 42-43).

Der var selvfølgelig impulsive, enkeltpersonbaserede aktioner, som f. eks. sten på skinnerne mellem Vejen og Andst 11. marts 1943 og adskillige "telefonbomber", som efterhånden blev negligeret p. gr. af deres manglende udførelse. Men ellers var der generelt tale om organiserede aktioner, hvor der stod centralt ledede grupper bag.

De kommunistiske sabotagegrupper arbejdede under centrale direktiver, herunder malersvend Hans Peter Poulsen, der af partiet var blevet sendt fra Odense til Esbjerg, hvor han f. eks. var med i en aktion i Lunderskov 10. august 1943.

De af kommunisterne ledede *aktioner i 1943* havde ikke jernbanerne som vigtigste mål - de var snarest, hvad man kan kalde provokationsaktioner, men de fik nok den politiske effekt, at samarbejdspolitikken hermed kom til at lakke hurtigere mod enden, endegyldigt samarbejdspolitikken ophør 29. august 1943.

Ved siden af de kommunistiske aktioner i 1943 gik den [britiske organisation SOE](#) i 1943 også aktivt ind i overvejelser omkring jernbanesabotagens strategiske betydning. Helt centralt her stod SOE officeren [Ole Geisler](#), der var med til at organisere nedkastningsgrupperne, bl. a. Hvidsten-gruppen. Geisler planlagde bl. a. en sprængning i Fredericia, men denne og en række andre mislykkedes og hele gruppen omkring Geisler blev trevlet op mod slutningen af 1943-44, hvor der af SOE blev påbudt et sabotagestop.

Sabotagestoppet fra 1944 udsprang af de vest allieredes planer om den invasion, som kom til at finde sted 06. juni 1944 i Normandiet, D-dag.

Det var også i denne forbindelse, at *Danmark blev inddelt i regioner*, i første omgang 6, senere de 7, som [illustreret ovenfor](#) grafisk og talmæssigt. Det overordnede hensyn blev herefter koordineringen med den allierede krigsførelse.

Der blev nedsat et militærudvalg, M-udvalget, som skulle koordinere, så den danske indsats blev mest muligt tilpasset til den samlede, allierede planlægning. Flemming Juncker blev her uformel Jyllandsleder, indtil hans illegale lejlighed i Aarhus blev invaderet af Gestapo. Herefter overtog Bennike og Toldstrup ledelsen, hvilket skulle vise sig at være en mindre heldig konstellation.

Da *jernbanesabotagen fra juni 1944 blev sat i gang*, var Jyllandsledelsen - nok uheldigvis - delt mellem de stridende parter, Bennike og Toldstrup, indtil februar 1945, hvor Bennike befæstede sin magt, først og fremmest ved en alliance med de politikere, som han helt rigtigt havde set skulle komme til at spille den væsentligste rolle efter krigen. Disse politikere, først og fremmest socialdemokraterne, var ligesom Bennike og militæret i øvrigt noget betænkelige ved de politiske yderfløje, som dominerede i Frihedsrådet, DKP og Dansk Samling. Toldstrup tilsluttede sig og stillede op for Dansk Samling efter krigen - uden dog at komme i Folketinget.

I løbet af 1944 indtil krigsafslutningen i 1945 blev der udarbejdet forskellige planer for jernbanesabotagen, primært i Jylland, der heller aldrig havde været egentlig omfattet af det centralt af SOE i 1944 pålagte sabotagestop.

I den stigning i aktiviteterne, der var et resultat af SOE's planer og ophør af sabotagestoppet, blev der af en ledende kommunist fra Kolding, bosat i Esbjerg, [Kai Ibsen](#) taget kontakt til [portør Lings](#) i Lunderskov. Denne kontakt skulle være etableret allerede fra 1943 gennem et partimedlem - det må have været [Alveen](#), der jo i efteråret 1943 var flygtet til Lunderskov. Fra 1944 afløstes Kai Ibsen af [premierløjtnant Iversen](#), Bennikes håndgangne mand. Nok et sikkert tegn på, at Lunderskov, da jernbaneaktionen startede for alvor hen imod sommeren 1944, da var det under Bennikes absolutte styring.

Sprængstoffet til aktionerne blev nedkastet af englænderne og centralt fordelt og ledet af Bennike. Lunderskov fik sine 200 kg i starten af september 1944. Det skjultes først på L. Reinholdts kornlager. Noget blev anbragt i et par mælkejunger til hurtig brug, og velsagtens 04. september blev en stor ladning anbragt i et vognskur hos Arne Eskesen, Nagbøl. Heraf blev ca. 100 kg leveret til Vamdrup. Under pres fra Bennike på Toldstrup blev der o. september også leveret 5 maskinpistoler til Lunderskov (nærbillede, s. 186).

Fra 04. september 1944 var Lings's gruppe i aktion, instrueret i brugen af sprængstof af [Iversen](#), og velsagtens med Schøllers erfaringer fra april in mente. Gruppens aktioner foregik 04., 06., 16., 19., 24. september og 05. oktober. Der blev lagt magnetminer på benzintog - se her [Thomas Hansens erindringer](#) - der skete afsporinger, men den vigtigste aktion - mod en nordgående tysk materieltransport mislykkedes.

Lings blev arresteret sammen med K. V. Olesen, Linnet formentlig også i samme aktion, og resten af gruppen måtte gå under jorden (jernbanesabotage, s. 200 m.v.).

Marius Dich oprettede ny gruppe til erstatning for den optrevlede, måske bistået af [Holger Jensen](#), byleder i Kolding. Herefter kunne det se ud til, at [Chr. Jacobsen](#) i midten af marts 1945 som lokal leder genoptog sabotagearbejdet fra Rødding (nærbillede, s. 306).

Der findes en beskrivelse i et tjenestetelegram fra 2. Distrikt af aktionen 06. september 1944 i Lunderskov. Det hedder her i uddrag: (Der) opstod brand i to benzintankvogne ... skyldes utvivlsomt sabotage ... Fortoget blev ført ind til Kolding og bagtoget til Ejstrup ... Begge spor blev en del ødelagte ... Søndre spor atter farbart kl. 08,11, nordre spor kl. 10,04. (Nærbillede, s. 201)

I perioden februar - april 1945 var der en række aktioner på strækningerne omkring Lunderskov: skinnesprængning og afsporing Lunderskov-Vamdrup, Lunderskov-Andst, Lunderskov-Ejstrup (her også et brosprængningsforsøg). I maj 1945 en sporskiftesprængning på Lunderskov Station. (jernbanesabotage 347-348).

Sabotageplanlægningen i 1944

I den først planlagte aktion overtog *Lunderskov* den plads, som Fredericia havde været tiltænkt i [Geislers plan](#).

I slutningen af januar 1944 blev [kaptajn K. Kjeldsen](#) bedt om at rekognoscere baneterrænet ved Lunderskov "med henblik på dets ødelæggelse ved sabotage." Kjeldsen underøgte sagen, og han rapporterede tilbage, at "sabotagen mod disse store og velbevogtede objekter var alt for store opgaver for de små grupper, vi rådede over ..." (her efter jernbanesabotage, s. 82-83).

Lunderskov projektet blev lagt i papirkurven, først og fremmest fordi Londons planer gik i en anden retning.

Resultatet heraf blev *Stockholm-direktivet*, der blev formuleret i april 1944 i forhandlinger mellem repræsentanter for SOE og Frihedsrådet (jernbanesabotage, s. 83f.). Det havde som mål stort set alle betydelige jernbanestrækninger, eller som Trommer formulerer det, er det især i Jylland lettest at "opregne strækninger, der ikke er udpeget ... alt i alt gør den indtryk af at være et ufærdigt hastværksarbejde." (jernbanesabotage, s. 84 og 86).

Det var alt sammen ufærdige planer og usikkerhed, og herunder iværksatte Bennike det oven for nævnte sprængtekniske forsøg, ledet af [Schøller](#).

Nogle få dage efter landgangen i Normandiet kom der så *en revideret udgave af Stockholm-direktivet*, jernbanesabotagen skulle indplaceres i en større sammenhæng, i de allieredes operationer i Frankrig, dvs. hindre eller forsinke tyske troppebevægelser bort fra Danmark.

Toldstrup og de øvrige regioner modtog den reviderede operationsbefalings fulde tekst, hvorimod Bennike til sine underlagte enheder, herunder region III, kun udsendte en forkortet udgave i oversættelse (jernbanesabotage, s. 90). Dette skulle iflg. Trommer være helt i tråd med hans politik, at centralisere ledelsen af alt arbejde i Jylland. Bennike var overordentlig skeptisk over for mulighederne, herunder for sprængning af broer, og han var påvirket af en række mislykkede aktioner, bl. a. også [Schøllers "forsøg"](#). Der er desuden eksempler på, at Bennike misforstod givne instrukser. Alt i alt gav dette en række kommunikationsproblemer mellem Jyllandsledelsen under Bennike og SOE. Problemerne og den manglende effektivitet sammenfattes af Trommer således (jernbanesabotage, s. 92) i, at man manglede at sende en decideret jernbanemand som supplement til ingeniørofficeren (Bennike) - der manglede i ledelsen det nødvendige stabsarbejde.

Lokalt i Lunderskov gjorde man sit bedste, først under ledelse af en kommunistisk sabotagegruppe under Kai Ibsen, senere under Bennike, repræsenteret ved Iversen og med Schøller som udøver af et forsøg, som det kunne være vanskeligt at se udbyttet af.

Resultatet blev nogle aktioner i 1943 og 1944-45, som der ikke var nogen stor taktisk effekt af, men som kan have været medvirkende til at fremme modviljen mod samarbejdspolitikken.

Og et sikkert resultat var to lokale i koncentrationslejr tilligemed en samtidig dræbt under flugtforsøg.

Frihedsrådet, den illegale presse

Klik for [større billede](#). Klik her for at se [oversigt over illegale blade](#) fra Frit Danmark.

Modstandsbevægelsen bestod primært af helt unge og dristige mænd, der i udvalgte tilfælde blev bærende organisatorisk og i handlekraft.

I sommeren 1942 startede en dansk modstandsbevægelse så småt. Indtil da var cirka 300 sabotagehandlinger registreret, men der var hovedsageligt tale om uorganiserede og tilfældige aktioner, typisk udført af enkeltpersoner og rettet imod den tyske værnemagts materiel. I løbet af sommeren 1942 fik sabotagen en alvorligere karakter, og den blev derfor en trussel imod den dansk-tyske samarbejdspolitik. Det var helt naturligt de danske kommunister, der førte an i det illegale og af samarbejdsregeringen fordømte arbejde. I september 1942 udførtes den første, om end mislykkede, jernbanesabotage.

I sommeren 1942 blev den store kommunistisk ledede sabotagegruppe BOPA (Borgerlige Partisaner) etableret, efterfulgt af andre store modstandsgrupper - på initiativ fra de politiske yderfløje, fra DKP til KU og Dansk Samling. Modstanden sigtede mod såvel besættelsesmagten som samarbejdspolitikkerne. Fra efteråret 1943 startede modstandskampen for alvor og tog fart.

[Danmarks Frihedsråd](#) eller bare Frihedsrådet etableredes den

16. september 1943 af modstandsfolk fra Frit Danmark, Ringen, Dansk Samling og DKP, hvortil kom kontakten til de frie danske i udlandet og England via [SOE-lederen](#) Flemming B. Muus.

Den nu centralt ledede modstandsbevægelse var den eneste af sin art i de besatte europæiske lande. Ledelsen i Frihedsrådet bestod af Kommunisten Mogens Fog (1904-1990) fra Frit Danmark. Socialdemokraten Frode Jakobsen (1906-1997) fra Ringen (og Holger Danske). Børge Houmann (1902-1994) fra DKP.

De største og vigtigste modstandsorganisationer:

[BOPA](#) (Borgerlige Partisaner) blev etableret i sommeren 1942 af en kerne af spaniensfrivillige og [kommunister](#). I løbet af 1943 blev gruppen større og politisk bredere, især studerende og arbejdere blev rekrutteret. Ved befrielsen talte BOPA 175 mand, 40 var døde og ud af i alt 400 var mange arresteret eller flygtet til Sverige.

[Holger Danske](#) var den anden store sabotagegruppe, som blev etableret i foråret 1943. Kernen var folk fra Dansk Samling, og gruppens opbygning var løs og antiautoritær med selvstændige undergrupper. Modstandsfolk fra denne gruppe, som "Citronen", "Flammen" og "John", blev efter deres død i frihedskampen nærmest mytologiske skikkelser. Gruppens tabstal var 64, og den var ansvarlig for 200 stikkerdrab. Ved befrielsen talte Holger Danske 350 mand.

[Ringen](#) (Dansk Studiering) begyndte i efteråret 1941 som oplysningsorganisation men gik siden aktivt ind i modstandsbevægelsen. Gruppen var socialdemokratisk og ledet af Frihedsrådets Frode Jakobsen. Holger Danske tilsluttede sig i sommeren 1944 Ringen. Ringen nåede op på flere tusinde mere eller mindre løst tilknyttede medlemmer.

[Frit Danmark](#) var også en stor oplysningsorganisation.

Den opstod i foråret 1942 på initiativ af den konservative Christmas Møller og kommunisten Aksel Larsen. Frit Danmark blev under Mogens Fog og Børge Houmanns ledelse reelt kommunistisk styret. I løbet af 1943 blev den til en landsdækkende organisation, som bestod af mange små og uafhængige lokal- og faggrupper. Det illegale blad Frit Danmark var landets største med egne trykkerier og et oplag på over 100.000 eksemplarer. Under redaktion af Mogens Fog appellerede bladet til det mere kræsne og akademiske publikum på venstrefløj.

Koncentrationslejre

I Lunderskov er der kun konstateret en enkelt KZ indsat modstandsmand, Niels Chr. Frode Lings, som overlevede. Han er registreret som overportør. I registreringen optræder han på et foto foran [Lings Radio](#), som ejedes af Fru Lings. Han blev arresteret 06-10-1944. Ankomst til Frøslevlejren 07-10-1944. Afgang til KZ Neuengamme 13-1-1945. Han slap fra opholdene i live og bosatte sig efter krigen i Horsens og Viborg. K. V. Olesen blev arresteret 06.10.1944, samme dato som N. C. F. Lings, og begge for jernbanesabotage. Han blev 13.1.1945 overført til Neungamme. Han døde i Sverige af tuberkulose. Det fremgår desuden af registreringen for portør Linnet, at han også blev arresteret i okt. 1944, men der er ingen data, der antyder, at han skulle være sendt hverken til Frøslev og / eller Neungamme.

*Frøslevlejren*⁴¹⁵ - som de fleste koncentrationslejr-fanger fra Danmark enten har haft som gennemgangs- eller sidste destination - blev opført på dansk grund (ved Padborg) og taget i anvendelse 13. aug. 1944 for at undgå deportation af danske statsborgere til tyske kz-lejre. Forløberen var *Horserød-lejren*, der fungerede som dansk internat for tyske flygtninge og efter Kommunistloven 22. august 1941 som internat for ledende medlemmer af DKP. Internerede jøder og kommunister blev efter 29. august 1943 overført til kz-lejre i Tyskland. Med den tyske accept af Frøslevlejren fra august 1944 kan man sige, at den danske samarbejdspolitik havde vundet en sejr i og med, at der nu var en aftale om, at danske modstandsfolk skulle anbringes i Frøslevlejren i stedet for de langt, langt barskere tyske kz-lejre.

Ud af ca. 106.000 fanger overlevede ca. 55.000 opholdet i Neungamme. I alt blev ca. 1600 Frøslevfanger deporteret til en tysk kz-lejr. Det har sikkert forværret forholdene i Frøslevlejren, at lejren var bygget til at kunne rumme ca. 1500 fanger, og at antallet i løbet af 1945 steg drastisk til o. 5500 fanger⁴¹⁶.

Frøslevlejren blev fra befrielsen, eller i realiteten 03. aug. 1945, omdøbt til **Fårhuslejren**, hvor man internerede de ved retsopgøret til landssvigere dømte. Afvikling af lejren blev besluttet tilvejebragt inden 01. sept. 1949. Selv om man kan forholde sig ydmyg mht. det manglende retsgrundlag i disse domfældelser, så kan man også anføre, at de indsatte trods alt undgik de værste udslag af selvjustits, der kom til at koste adskillige menneskeliv i tiden umiddelbart efter befrielsen - uden nogen form for rettergang.

Samarbejde med besættelsesmagten.

Skanderup Sogn har formentlig ligesom andre lokaliteter haft et [kartotek over "værnemagere, tyskerpiger m.v."](#) Under alle omstændigheder opfordrede Frihedsrådet lokalkomiteerne til at registrere alt, de havde kendskab til af danske nazister, håndlangere, og hvad man titulerede tyskerpiger. Det er et noget tvivlsomt kildemateriale, men det viser dog den lokale foretagsomhed mht. at få gjort op med det, man opfattede som repræsentanter for en tid, der nu lakkede mod enden.

⁴¹⁵ Oplysninger om Frøslev- og efterfølgeren Fårhuslejren er i vid udstrækning baseret på Henrik Skov Kristensen, *Straffelejren*, Nyt Nordisk Forlag 2011, et uhyre veldokumenteret og professionelt arbejde, der indeholder mange nye og væsentlige bidrag til besættelsestidens historie.

⁴¹⁶ Oplysninger om Frøslev- og efterfølgeren Fårhuslejren er i vid udstrækning hentet fra Henrik Skov Kristensen, *Straffelejren*, Nyt Nordisk Forlag 2011, et uhyre veldokumenteret og professionelt arbejde, der indeholder mange nye og væsentlige bidrag til besættelsestidens historie.

Herunder fortegnelse over, hvor mange der stemte på de forskellige politiske partier i marts 1943. Bemærk den høje stemmeprocent og den ret massive tilslutning til samarbejdspolitikken partier.

Partier	Partiformand	Stemmer	Pct. af stemmetal	Mandater+/-	
Socialdemokratiet (A)	Hans Hedtoft	894.632	41,70	66	2
Det Konservative Folkeparti (C)	John Christmas Møller	421.523	21,0	31	5
Venstre (D)	Knud Kristensen	376.850	18,7	28	-2
Det Radikale Venstre (B)	Hans Jeppesen	175.179	8,7	13	-1
Dansk Samling (R)	Arne Sørensen	43.367	2,2	3	3
DNSAP (N)	Frits Clausen	43.309	2,1	3	+/- 0
Danmarks Retsforbund (E)	P. Gregersen	31.323	1,6	2	-1
Bondepartiet (F)	Valdemar Thomsen	24.572	1,2	2	-2
Valgdeltagelse	89,5 %				
Kilde	Hvem Hvad Hvor 1944, Statistisk Aarbog 1950 side 226				

Valdemar Thomsen fra Skanderup m. fl. blev efter besættelsen ved Byretten idømt fængselsstraf for "landskadelig virksomhed", dvs. deltagelse i Broholm mødet⁴¹⁷ 14.-15.8.1940, hvor Fritz Clausen og de danske nazister (forgæves) forsøgte at overtale Bondepartiet og LS til at indordne sig under nazisterne.

I Broholm mødet deltog Jørgen Sehested, Axel Christian Hartel, Knud Bach, Valdemar Thomsen, grev Fr. M. Knuth, direktør (Aarhus Oliefabrik) Thorkild Juncker, grev Heinrich C. Schimmelmann, Frits Clausen, H. C. Bryld, Børge Bryld, Svend E. Johansen, Freiherr Löw von und zu Steinfurth, Hans Pahl, politidirektør Möller Flensborg.⁴¹⁸

Der skulle iflg. flere kilder have været sammenstød mellem Frits Clausen og flere af de øvrige deltagere, bl. a. Valdemar Thomsen i manglende accept af DNSAPs tiltænkte, ledende rolle.

Valdemar Thomsen blev frikendt ved Landsretten, altså en relativ nådig udgang på noget, som ellers for mange kunne sammenfattes i dom og fordømmelse "[med tilbagevirkende kraft](#)".

Man må også erindre, at det dengang ikke var ulovligt at sympatisere med besættelsesmagten. Tværtimod. Eller for den sags skyld arbejde i Tyskland.

⁴¹⁷ En kilde til Broholm mødet, dvs. mødet på Broholm Gods, hvor Jørgen Sehested var godsejer og stamhusbesidder, er J. Sehested, Broholm mødet - og andre erindringer fra besættelsestiden, 1973. J. Sehested var fremtrædende medlem af LS (Landboernes sammenslutning) og fra juni 1940 medlem af DNSAP. Sehested var initiativtager til Broholm mødet, der havde til hensigt at etablere samarbejde mellem Bondepartiet, LS og DNSAP. Det siger sig selv, at et sådan defensorat med tilbagevirkende kraft ikke kan bruges som kilde til så meget andet end netop den historie, Sehested gerne ser blive den gældende. For en mere pålidelig og veldokumenteret fremstilling kan der henvises til Henning Poulsens disputats, Besættelsesmagten og de danske nazister, 1970, især s. 184ff. Henning Poulsen benytter som kildemateriale først og fremmest Sehesteds arkiv. De Parlamentariske Kommissioners Beretninger, Bd. I-XIV, 1948-1958, Bd. IV, s. 427, Bd. X, Stenografiske Referater, s. 114. Her finder man kun sparsomme oplysninger.

⁴¹⁸ Henning Poulsen, ibidem.

I modsætning til modstandsbevægelsen er der kun få, der har beskæftiget sig med dem, der sympatiserede eller samarbejdede med besættelsesmagten. Over for dem blev der lovgivet med tilbagevirkende kraft for at kunne straffe dem. De blev ramt af en måske forståelig - men ganske retsstridig - hævn tørst. Som ikke ramte samarbejdspolitikere. Eller det velkonsoliderede erhvervsliv som f. eks. A. P. Møller og F. L. Smith. Men derimod ind imellem på helt urimelig vis almindelige mennesker, der ikke vidste bedre, ikke havde den bagklogskab, som vi har i dag.

Besættelse og modstandskamp, betydningen i dag.

Man kan sagtens underholde sig selv med, at de her angivne tal for modstandsbevægelsen ligger i underkanten af den modstand mod besættelsen, som der i virkeligheden har været i befolkningen. Blot skylder man så at give dokumentation for, hvorledes den kom til udtryk. Man kan også tage udgangspunkt i, at en lang række ledende samfundsstøtter, både politikere og i erhvervslivet, var med i samarbejdspolitikken. Og at de først til allersidst erklærede sig som aktive modstandere. [Den parlamentariske kommission](#), som har undersøgt samarbejdsproblematikken, har på det nærmeste begravet skylden på politisk ledelsesniveau. Den har under alle omstændigheder frikendt de samarbejdende politikere. Derimod blev en lang række almindelige mennesker dømt med tilbagevirkende kraft som nazister, stikkere, deltagere i tysk krigstjeneste på østfronten, tyskerpiger og værnemagere. Man kan også tage udgangspunkt i, at tallet 85 131 i den landsdækkende modstandsbevægelse, 50 i lokaliteten Lunderskov, nok snarere er over- end underdrevet. Men det tangerer nok meget godt en dokumentation for den modstandskamp, som det har været muligt at registrere. Hvad man så i øvrigt i datiden har tænkt eller følt i forhold til besættelsesmagten, unddrager sig de fleste anerkendte undersøgelsesmetoder.

Som det fremgår, har der været menneskelige omkostninger, også i modstandskampen i lokaliteten Lunderskov. Det var ikke risikofrit at gå ind i modstandskampen. Noget ganske andet er nutidens opfattelse af besættelse, samarbejdspolitik og modstand. Der er jo ikke mange tilbage, som har oplevet besættelsestiden. Men alligevel er der stadig forskellige holdninger til den tid. De kan variere fra personlige oplevelser med reaktioner på begivenhederne over mere eller mindre uskyldig sentimentalitet til kynisk politisk brug til fremme af inden- og udenrigspolitiske motiver.

Det mest rigtige, der kan siges om besættelsestiden i Lunderskov er velsagtens, at der her som i resten af Danmark kun var et fåtal, der gik ind i modstandskampen, men med en meget bred erhvervsmæssig fordeling. Faktisk var den registrerede modstandsaktivitet lidt under landsgennemsnittet, hvor sydjyske lokaliteter som hovedregel har ligget over. Den højeste pris,

livet, blev betalt af den likviderede kommunist, formentlig i forbindelse med det faktum, at han var kommunist og velsagtens også, at han var kendt for medvirken til distribution af det illegale Budstikken.

Appendiks 1

Økonomisk og erhvervsmæssig udvikling siden landboreformerne.

Landboreformerne havde selvejet og ophævelse af landsbyfællesskabet som mål. Bønderne så i starten af reformerne til med nogen uvilje, selvejendom var jo for de fleste noget ganske ukendt. Man frygtede også at miste det kendte rygstød med godsejernes hjælp til skatterestancer, såsæd m.v.

Derfor var den politiske øvelse at vinde både bønder og godsejere for reformerne, idet der skulle ske udstykning fra hovedgårdene og salg til fæsterne.

Regeringen oprettede i 1786 en statslig kreditkasse til formidling af lån til selvejerkøb. Desuden blev godsejerne ved forskellige begunstigelser opmuntret til salg af fæstegods. Reformregeringen indså, at husmændene var den kommende tids landarbejdere, som der ville blive behov for både på godserne uden tidligere tiders hoveri og hos gårdmændene⁴¹⁹. Derfor voksede husmændenes antal eksplosivt. Efter reformerne var der næsten lige mange bøndergårde og husmandsbrug, hvor der o. 1700 havde været næsten 3 gange så mange bøndergårde som husmandsbrug.⁴²⁰

Og landboreformerne må siges at have levet op til reformregeringens forventninger.

I kølvandet på den industrielle revolution i England fra slutningen af 1700-tallet og en markant stigning i befolkningstallet steg efterspørgslen efter landbrugsvarer og hermed landbrugspriserne kraftigt indtil revolutions- og Napoleonskrigene fra 1789 og ind i 1800-tallet.

Den egentlige vending kom med **krigsinflationen og pengereformen 1807-13**.

Rigsbanken afløstes af et privat interessentskab, Nationalbanken i 1818, og Nationalbanken førte fra 1818-35 en antiinflatørisk pengepolitik, som gav en yderligere og mærkbar landbrugskrise, der kom til at forløbe **1813 - 1828** med faldende priser og vanskeligheder med at klare lån, optaget under krigsinflationen.

Tiden **1828 - 1857** var derimod for landbruget en lang velstandsperiode med kun få og små tilbageslag. Denne tid er også kaldet "kornsalgssperioden".

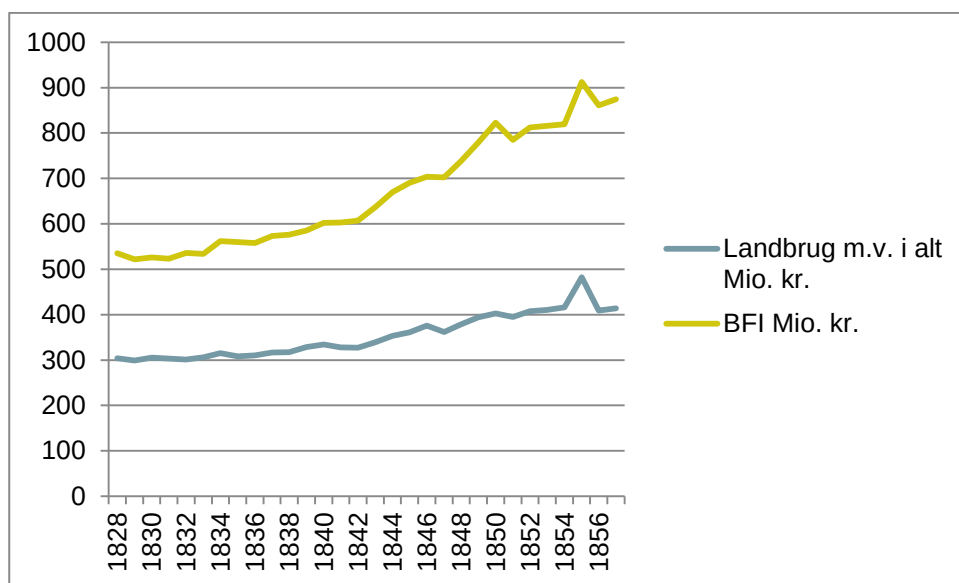
⁴¹⁹ De heraf afledte sociale problemer blev det en senere tids opgave at løse. Loven om afskaffelse af hoveriet 1799 omfattede ikke husmændene, dvs. brug på under 20 tdr. land, afhængigt af jordens bonitet. Husmandsklassen er med rette blevet karakteriseret som "**landboreformernes stedbørn**", hvis vilkår først bedredes med andelsbevægelsen og lovkomplekserne fra 1899 og 1919 om oprettelse af statshusmandsbrug.

⁴²⁰ Fridlev Skrubbeltang har i *Den danske husmand. I Kbh. 1952*, s. 68 er der anslået 55.000 og 60.000 som antallet af gårde og husmandsbrug efter landboreformerne, heraf blandt husmændene 20.000 jordløse og 15.-16.000 daglejere og indsidere.

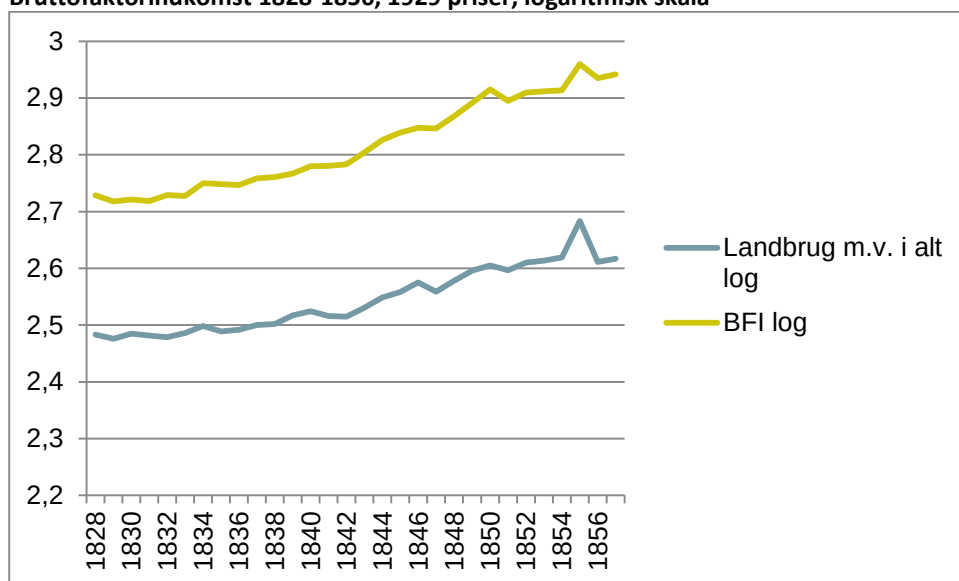
Peder Hansen, Høstbillede, 1910

Bruttofaktorindkomst 1828-1856, 1929 priser⁴²¹

⁴²¹ Diagrammer her er baseret på statistik fra Sv. Aa. Hansen, *Økonomisk vækst i Danmark*, 1984, bilag, bd. 2, s. 249-260. 1929 priser betyder, at tallene er faste, dvs. renset for inflation. Nationalregnskabsbegreberne (faktor, produktion og indkomst, netto og brutto) bruges og defineres af [Danmarks Statistik](http://danmarksstatistik.dk). I logaritmisk skala ser udviklingen således ud i

Bruttofaktorindkomst 1828-1856, 1929 priser, logaritmisk skala

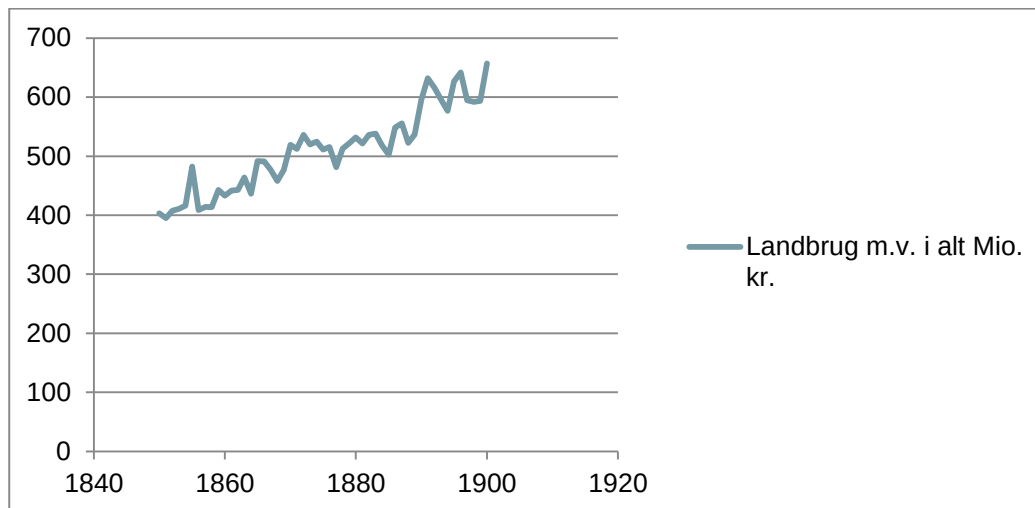
Selv om den her bragte graf over produktionen illustrerer fremgang i landbrugsproduktionen, ses det tydeligt, at øvrige erhverv også har haft en stigende produktion, dog i vid udstrækning stimuleret af landbrugsudviklingen.

Landbruget var i denne opgangsperiode karakteriseret ved udvidelse af landbrugsarealet - overdrev, mose- og engkultivering - hvilket gav grobund for et øget besætningshold, hermed også mere gødning⁴²², mergling og dræning. Alt dette sammen med en markant forøgelse af arbejdskraften som resultat af befolkningsstigningen og den markante oprettelse af husmandsbrug. Produktiviteten øgedes også i medfør af overgang til 2-hestes svingplov mod 4-6-hestes hjulplove, brug af svenskharven, der erstattede forårsplojningen, tromler og tærskemaskiner. De teknologiske landvindinger fremmede oprettelse af jernstøberier og maskinfabrikker i provinsbyerne. Den samlede produktion i landbruget øgedes med over 60 % 1830-60 med en endnu kraftigere afledet effekt i byerhvervene.

Den gunstige prisudvikling i landbruget skabte indkomster og investeringer i nyt materiel, og det var specielt store gårde og godserne, som var ledende i udviklingen, indtil andelsbevægelsen fra 1882 satte de middelstore gårdmandsbrug i førertrøjen.

Et væsentligt element i den gunstige økonomiske udvikling i landbruget var jernbanenettet. På længere sigt kostede det arbejdskraft, både direkte til jernbanearbejdet, men også med urbaniseringen, afvandringen til byerne og med emigrationen, Flugten til Amerika⁴²³.

Bruttofaktorindkomst 1850-1900, 1929 priser

Man kan af diagrammet se, at der fra 1870'erne, præcist fra **1876 - 94**, var landbrugskrise og afdæmpet vækst.

⁴²² Kunstgødning vandt først indpas i 1870-erne.

⁴²³ Kristian Hvidt, *Flugten til Amerika, 1971*, disputats om dansk udvandring til Amerika i perioden 1868-1914. Og Christian Winthers digt fra 1835, der senere blev til billedbogen med A. Schmidts illustrationer. Iflg. Hvidt var der tale om en udvandring fra Danmark 1850-1914 på o. 300.000 mennesker.

Landbrugets krise var i første omgang et udslag af et omfattende kornprisfald, konkurrencen fra oversøiske kornprodukter, desuden protektionistiske foranstaltninger mod danske landbrugsprodukter især fra Sverige, Tyskland og England. Kornprisfaldet fremmede lysten til at deltage i mejeridrift på andelsbasis, og andelsbevægelsen startede og fik fra 1880'erne sin storhedstid.

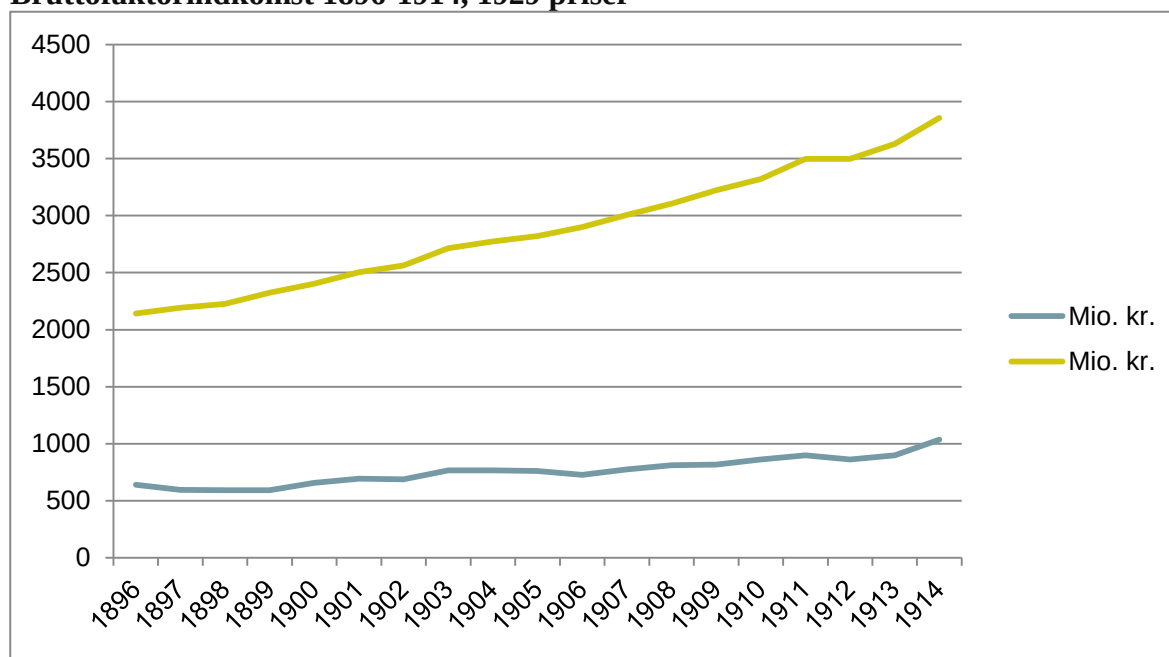
Andelstanken gjorde de middelstore gårdmandsbrug uafhængige af herregårdsmejerierne.

De middelstore brug blev ledende i denne udvikling.

Fra **1895 - 1914**, udbruddet af 1. verdenskrig var der prisstigninger og almindelig økonomisk vækst, varepriser og lønninger steg, det samme gjorde priserne på landbrugsprodukter, hvor der var tale om en stigning i prisindekset på 32 %.⁴²⁴ I denne periode slår industrialiseringen også for alvor igennem. Det ser man lokalt især på befolkningstilvæksten i stationsbyen Lunderskov.

Som man vil kunne se af efterfølgende diagram, så er der i denne periode tale om en betydelig vækst i produktionen, BFI, generelt og i landbrugsproduktionen. Stigningen er på henholdsvis 55,5 og 62 %, altså en jævnt sund stigning, hvor prisstigningerne ligger under stigningen i produktionen.

Bruttofaktorindkomst 1896-1914, 1929 priser⁴²⁵

1. verdenskrig betød for landbruget stigende omkostninger og produktionsnedgang, men det lykkedes landbruget at øge pengeindkomsterne væsentligt i kraft af gode afsætningsmuligheder og prisforhold på verdensmarkedet. Det samlede resultat var, at landbruget bibeholdt dets andel af

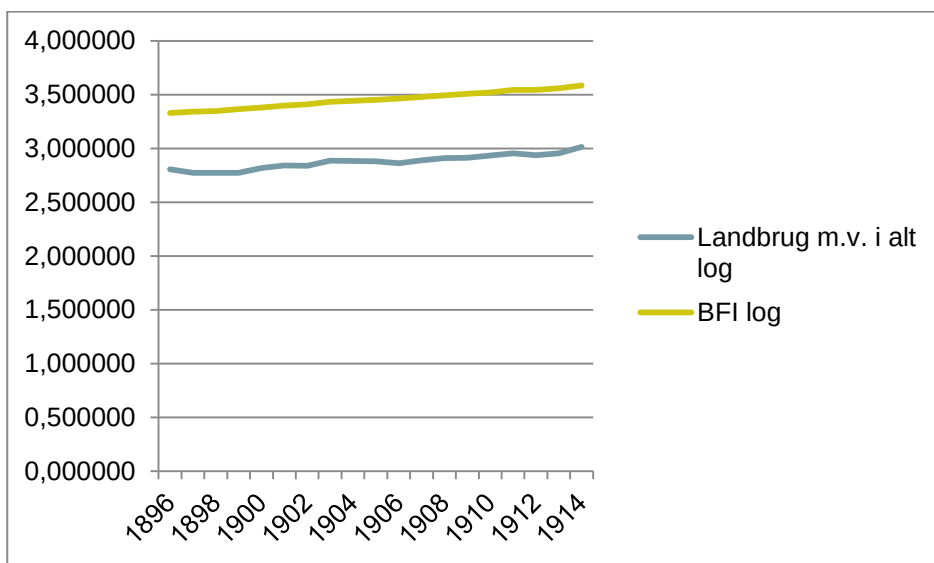
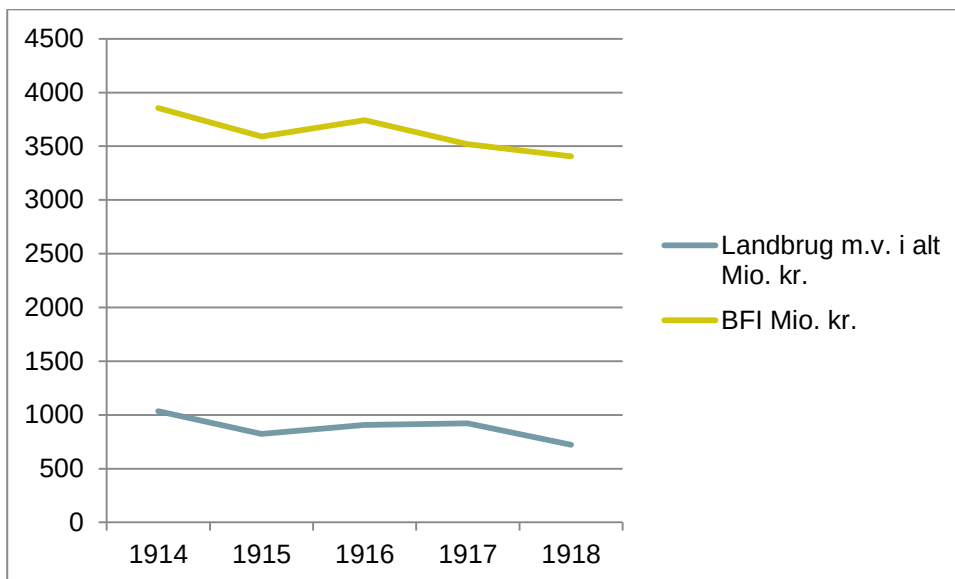
⁴²⁴ Sv. Aa. Hansen, bd. 1, s. 278.

⁴²⁵ Sv. Aa. Hansen, *Økonomisk vækst i Danmark, 1984*, bilag, bd. 2, s. 249-260. Det kan være vanskeligt at aflæse grafiske vækstforløb når der benyttes absolutte tal. I logaritmisk skala, som bedre sammenligner kvantitativt meget forskellige skalaer, ser diagrammet således ud:

Bruttofaktorindkomst 1896-1914, 1929 priser, logaritmisk skala

bruttofaktorindkomsten. Industriproduktionen havde god fordel af krigstidens gode efterspørgselsforhold og den udenlandske konkurrences delvise bortfald.

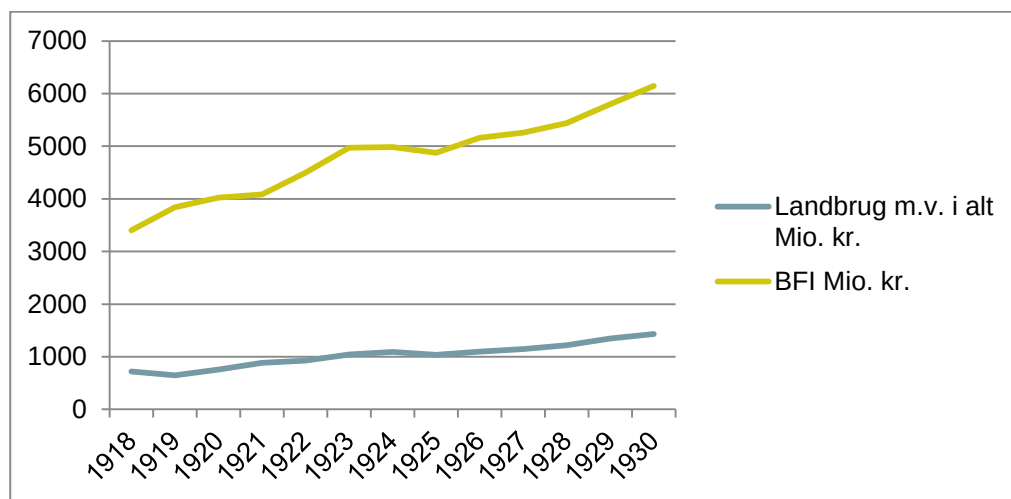
Bruttofaktorindkomst 1914-1918, 1929 priser

Mellemkrigstiden var præget af manglende vækst med en desorganiseret international økonomi. Både landbrug og industri kæmpede mod faldende priser, valutadumping⁴²⁶ og heraf afledt faldende produktion.

1920ernes kriseagtige tilstand, især for byerhvervene, bedredes fra 1927, hvor man frem til 1930ernes økonomiske krise så en stadig bedring i de økonomiske vilkår for både landbrug og øvrige erhverv.

Bruttofaktorindkomst 1918-1930, 1929 priser

Verdenskrisens problemer med devalueringer, toldgrænser, importregulering og heraf følgende indskrænkning i verdenshandelen er velkendt og afspejler sig tydeligt i produktionstallene.

I Danmark fik man med bredt politisk krisesamarbejde gennem Valutacentralen i 1932 og Kanslergadeforliget i 1933, dvs. en reguleringsøkonomi i princippet noget lig den, der førtes under 1. verdenskrig, et bredt funderet krisesamarbejde, der i modsætning til især Tyskland foregik i et fordrageligt parlamentarisk samarbejde.

I perioden 1929 – 1939 er landbrugsudviklingen stort set stagnerende i produktions- og eksportværdi. Det samme gælder landbrugets prisindeks. Industri og øvrige erhverv har derimod et svagt stigende produktionsindeks og en årlig vækstrate 1930-39 på 2,3 %, næsten det dobbelte af landbrugets årlige vækstrate.⁴²⁷

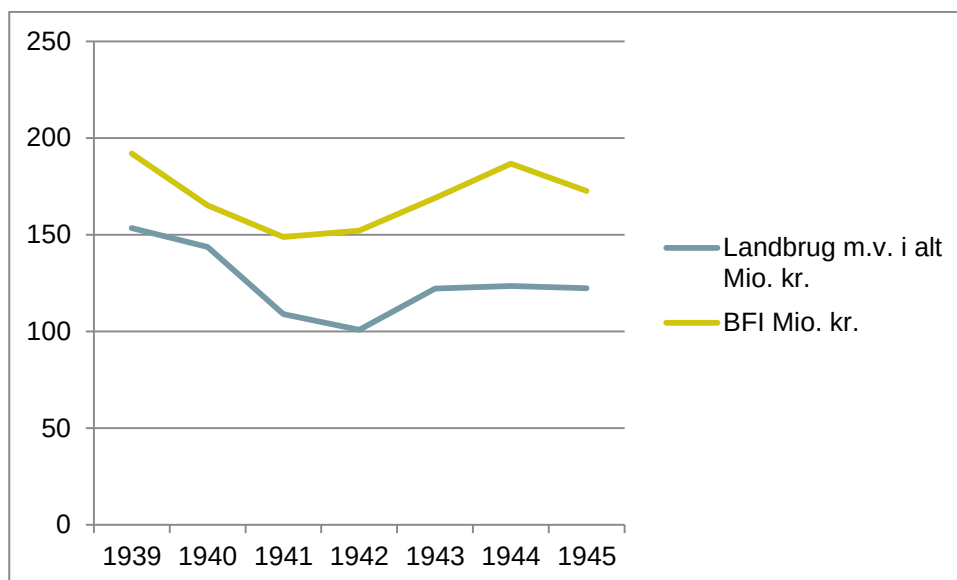
Under **2. verdenskrig** var der produktionsnedgang og vareknaphed, dog med en væsentlig bedre forsyningssituation end i de krigsførende lande. Kalorieforbruget faldt kun med o. 10 %.⁴²⁸

Bruttofaktorindkomst 1939-1945, i 1929 priser

⁴²⁶ Hvis et land har faldende valutakurser falder købekraften, import fra andre lande. Til gengæld stiger konkurrenceevnen, eksport til andre lande. Det var især Tysklands hyperinflation og valutakrise, der plagede det danske erhvervsliv. Krisen i Tyskland blev ikke bedre af de helt ublu krigsskadeerstatninger, som især Frankrig insisterede på.

⁴²⁷ 31 % iflg. Sv. Aa. Hansen, Dansk økonomisk vækst, bd. 2, s. 67, 73.

⁴²⁸ Sv. Aa. Hansen, Dansk økonomisk vækst, bd. 2, s. 104.

1945 – 57, efterkrigstiden, også kaldet genopbygningsperioden.

Sammenlignet med tiden efter 1. verdenskrig var der nu en mere bevidst statslig styring af den økonomiske vækstproces og et langt bedre organiseret internationalt samarbejde, de første efterkrigsår med udgangspunkt i OEEC, der senere blev til OECD.⁴²⁹

Alligevel var tiden fra 1953 i landbruget præget af en noget afdæmpet udvikling, hvad man også kan aflæse af BFI diagrammet i logaritmisk skala. Den midlertidige afdæmpning hang sammen med den foregående tids meget intensive dyrkningsform, og det blev fra 1953 væsentligt dyrere at importere foderstoffer til den animalske produktion, hvor vækstraten derfor faldt jævnt årtiet ud.

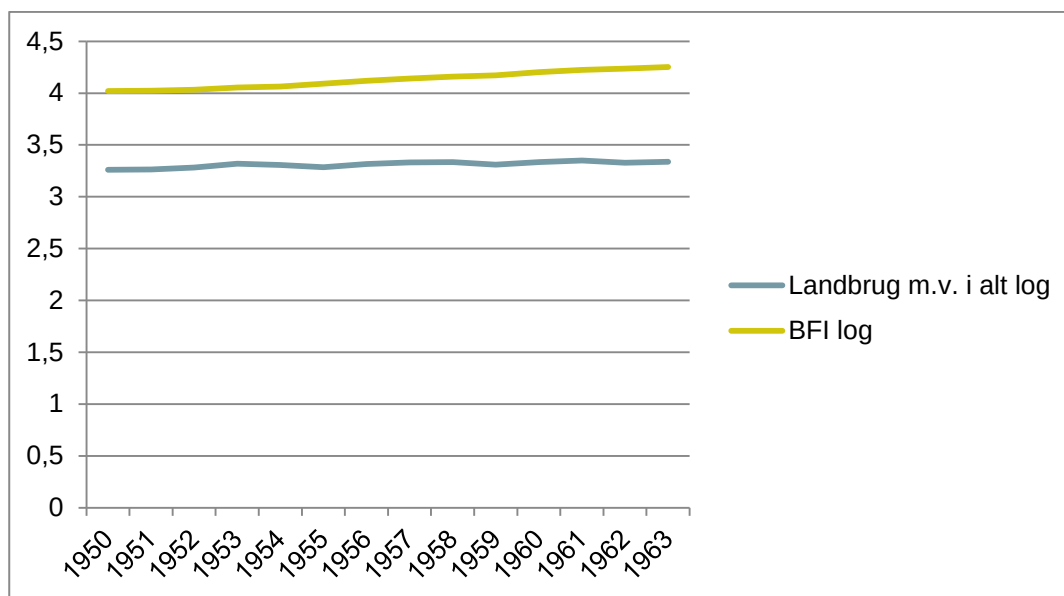
Der er også en jævn afgang af arbejdskraft fra landbruget. I 1956-57 overhaler industrien arbejdskraftmæssigt landbruget.

Det var et problem for det danske samfund med stagnationen i landbruget, da landbrugets valutaindtjening i midten af 1950'erne udgjorde ca. halvdelen af Danmarks valutaindtjening.⁴³⁰

Bruttofaktorindkomst 1950-1963, i 1929 priser, logaritmisk skala

⁴²⁹ I samtiden slog især partiet Venstre på, at den økonomiske styring var et udslag af "socialistisk", dvs. socialdemokratisk planøkonomi, hvor Venstre indtil 1963 var fortalere for den rene markedsregulering i et formaliseret VK samarbejde. OEEC var et resultat af den amerikanske Marshall hjælp, i realiteten en formuleret betingelse, der hed frihandel og internationalt samarbejde omkring verdenshandelen. Dog uden det, der i løbet af den første efterkrigstid blev til østblokken, den sovjetisk dominerede interessesfære i Europa.

⁴³⁰ Sv. Aa. Hansen, Dansk økonomisk vækst, bd. 2, s. 142. Se diagram fig. sides diagram over vækstudviklingen

Perioden **1957 - 1970** kaldes under et vækst- og velstandssamfundet.

Her opstod det europæiske fællesmarked og som et modtræk frihandelsområdet EFTA. De europæiske toldmure over for landbrugsvarer lykkedes det aldrig OEEC at liberalisere, og Danmark havde et permanent problem indtil medlemskabet af EF i 1972, der senere blev til EU.

I denne periode voksede det offentlige eksplosivt, velfærdssamfundet var født.

Nogle indkomster i sognet i 1921

Ind imellem kan man hente ret uventede oplysninger i folketællingsmaterialet. Ud over navne, husstandsstørrelser og efterfølgende muligheder for at beregne eller finde relevante folketal, er der sporadisk spredte oplysninger om religion, varighed af ophold på stedet og ind imellem indkomstoplysninger. Som eksempel her fra 1921 - efter 1. verdenskrig og gullaschbaronerne, før 1930'ernes økonomiske krise - en lærerinde, Anna Petersen, Skanderup kr. 2803, en gårdejer, Lunderskov kr. 6800 og en arbejdsmand, Lunderskov kr. 2500 i årsindkomst. Af de gennemsete var højeste årsindkomst kr. 9000, laveste kr. 1564, en lagerarbejder.

Appendiks 2

Skanderup Sogn o. 1900 iflg. Trap

Skanderup Sogn omgives af Lejrskov, Andst, Vamdrup, Hjarup og Seest Sogne samt Vejle Amt (Brusk Hrd.). Kirken, noget vestl., ligger over 1 1/4 Mil V. S. V. for Kolding. De især mod N.

højtliggende, ujævne og bakkede Jorder (Ulveryg, 289 F., 91 M.) ere mod N. overvejende sandede, mod Ø. lerblandede, i øvrigt sandmuldede og frugtbare. En Del Skov (Rosenlund, Wissingsminde, Nørgaard Sk.). Paa Nordgrænsen løber Kolding Aa. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Kolding til Foldingbro og Banen fra Kolding over Lunderskov til Esbjerg.

Fladeindholdet 1901: 7021 Td. Ld., hvoraf 3590 besaaede (deraf med Hvede 15, Rug 493, Byg 546, Havre 1096, Boghvede 13, Frøavl 6, Blandsæd til Modenhed 651, Grøntf. 113, Kartoffler 38, andre Rodfrugter 612, andre Handelspl. 7), Afgræsn. 1566, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1035, Have 79, Skov 439, Moser og Kær 134, Veje og Byggegr. 168, Vandareal m. m. 9 Td. Kreaturhold 1898: 421 Heste, 2162 Stkr. Hornkvæg (deraf 1380 Køer), 351 Faar, 1542 Svin og 38 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 362 Td.; 76 Selvejergde. med 333, 138 Huse med 29 Td. Hrtk. og 106 jordløse Huse.

Befolkningen, 1/2 1901: 1791 (1801: 451, 1840: 882, 1860: 1248, 1890: 1687), boede i 307 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 123 levede af immat. Virksomhed, 1025 af Jordbr., 2 af Gartneri, 349 af Industri, 102 af Handel, 14 af forsk. Daglejervirks., 56 af deres Midler, og 16 vare under Fattigv.

I Sognet *Skanderup Kirke* (i Vald. Jrdb.: Scandthorp) og Byerne: *Skanderup* med Skole, Missionshus (opf. 1882 -*det er forkert, i 1889, JN*), Mølle og Andelsmejeri; *Gjelballe* med Skole; *Lunderskov*, stor Stationsby — 1/2 1901: 77 Huse og 532 Indb. — med Friskole, Andelsmejeri, Savmølle, Teglværk m. m., Købmandshdlr., Gæstgiveri, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postkontor; *Dollerup* med Skole; *Nagbøl* med Præstegd., Fattiggaard (opr. 1875, Plads for 34 Lemmer) og Teglværk. *Klebæk*, Gde. og Huse; *Lurendal*, Huse. Gaarden *Wissingsminde* har 16 1/2 Td. H., 357 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 27 Skov, Resten Ager; 2 Huse. *Dollerupgaard* har 18 Td. H., 350 Td. Ld., hvoraf 30 Eng og Mose, 12 Skov, Resten Ager. *Nagbølgaard* har 14 1/4 Td. H., 242 Td. Ld., hvoraf 15 Eng, 20 Skov, 7 Mose, Resten Ager; 4 Huse og en Smedje. *Rolles Mølle*, Gd. med Vandmølle, har 13 1/2 Td. H., 182 Td. Ld., hvoraf 12 Eng, 12 Skov, Resten Ager. Andre Gaarde: *Skanderupgd.* (5 Td. H.); *Mariegd.*; *Nørgd.* (8 Td. H.); *Nørgaardslund* (7 5/8 Td. H.); *Rosenlund*; *Nygd.*; *Frederiksminde*; *Dolleruplund* (5 Td. H.); *Gjelballegd.* (7 Td. H.); *Elisabethslyst* (8 Td. H.); *Dorotheasminde*; *Grønvanggd.* m. *Drabæks Vandmølle*. Stort Anlæg af Fiskedamme tæt ved Rolles Mølle.

Trap, Kongeriget Danmark, 3. udgave 5. bind, [Anst Herred](#), 1898-1906

Landsbyen Skanderup.

Kort-uddrag fra 1820-47 matriklen.

Man kan på matrikelkortet neden for identificere flg. gårde:⁴³¹ 1. en tidligere selvejergård, senere lagt ind under Wissingsminde, 2. Mariegaard, 3. Helenesminde, vel o. det nuværende Kastanie Alle 24, nu udflyttet til position lidt sydvest for Mariegaard, 1820 jordlod er overtaget af Wissingsminde⁴³², 4. Grønvanggaard, hvor man kan se, at gården havde to bygninger, laden og kostalden op til / ind i en med Wissingsminde fælles markvej og det, der med vejudretningen i Skanderup i 1932-33 blev til den senere Kastanie Alle, 5. Skanderupgaard (matrikel 12a), som stadig var en af de største gårde i 1820, 6. Damkjærgaard, mellem Grønvanggaard, og hvor Skanderup Skole fra 1908 kommer til at ligge, flyttes senere ud af byen mod Skanderup Landevej, 7. nu nedlagt gård, under Wissingsminde, 8. ligger, hvor brugsen senere blev placeret, lagt under

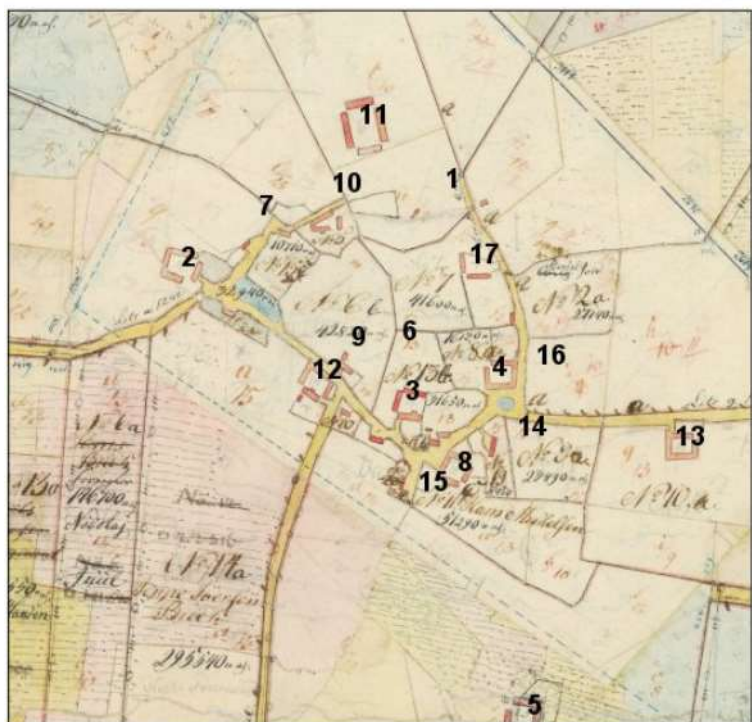
⁴³¹ Matrikelkortet og oplysninger fra TC.

⁴³² De 3 her nævnte gårde var således de eneste, tidligere selvejergårde. Foruden Skanderupgaard, som har været "adelig sædegård", hvilket ikke har forhindret den i senere at blive fæstegård.

Skanderupgaard, 9. har været beliggende ved den vestlige Wissingsmindevej, har været under Grønvanggaard, nu nedlagt, villa, benyttet af bl.a. Mariegaard som aftægtsbolig, 10. Tvedsgård, senere flyttet til Klebæk, 11. selvejergård mellem Grønvanggaard og Wissingsminde, også lagt under Wissingsminde, 12. Harbogaarden, senere fodermesterboliger for Mariegaard, søndagsskole m.v., 13. Ejersminde, 14. og 16. tidligere Skanderup Nørsgaard, før den blev flyttet til Egeskovvej, 15. Langagergaard Smedegyden, nu flyttet til Klebæk, 17. præstens anneksgaard, mellem Grønvanggaard og Wissingsminde, senere overtaget af Wissingsminde. Lidt syd for Helenesminde har desuden ligget den tidligere degnetoft på ca. 12 td. land, som bl.a. lærer Skovgaard havde. Desuden har der vist været flere nu nedlagte eller udflyttede gårde o. smedegyden.

Af de 17 gamle gårde i 1688 matriklen bliver der med landboreformernes begyndende udskiftning, fra 1774 iflg. TC 24 matrikler, hvortil kommer yderligere 4 huse, altså 28 matrikler i alt.

Matrikelkort Skanderup 1820-47

Landsbyen Nagbøl.⁴³³

Der var 12 gamle gårde i 1688 matriklen. [Matrikelkortet 1853-69](#) viser, at der her er væsentligt færre. Her skal man helt ud i yderkanterne for at finde et antal gårde, der størrelsesmæssigt bringer Nagbøl over Dollerups størrelse. Det bliver ikke stort anderledes med matriklerne efter 1688. På det her bragte matrikelkort, kan man identificere 3-5 gårde, på den foregående matrikel 7-8.⁴³⁴

⁴³⁴ De er alle og mere til udførligt beskrevet i TC, s. 44-62.

Man kan på matrikelkortet se 3, som er Nagbølgaard, landsbyens største gård, og herfra kom også det tidlige sogneforstanderskabs formand og fødte medlem Christen Hansen Juhl.⁴³⁵

Appendiks 3

Vandmøller

Vandmøller er, som navnet siger, drevet af vandkraft. Udnyttelsen af vandkraften kunne allerede fra starten i 900-tallet (vikingetiden) erstatte op til 100 menneskers arbejdskraft i formalingen af korn.

Hjerl Hede: Kopi af Karmark Mølle ved Randers, med mølleværk fra Eriksholm Mølle i Egtved.
Foto: Biopix.

Vandmøllernes indtog i Danmark

De ældste vandmøller i Danmark kan dateres til o. år 1000-1100 ud fra arkæologiske mølleudgravninger. Skriftlige beskrivelser er der som nævnt oven for fra 1130'erne. Her nævnes vandmøllerne i forbindelse med klosteroprettelser, og noget kunne tyde på, at *vandmøllebyggeriet i 1100-tallet har haft sammenhæng med klostrenes afhængighed af vandkraft*, som man kan se, at munkene udvekslede viden om anvendelsen af.

Ejerne

Det fremgår af Jyske Lov fra 1241, at mølledrift var et frit erhverv, men det må formodes, at de store og omkostningstunge møller efterhånden er blevet bygget og ejet af kirke, konge og adel. I Kong Valdemars jordebog fra 1231 nævnes adskillige kongelige møller.

Mølletvang og økonomi

Afgifterne på møller kunne være betragtelige, og man - dvs. ejerne, kongen, kirken, adelen - har allerede fra

1100-tallets slutning forsøgt at indføre *mølletvang*, dvs. at bønderne skulle anvende en bestemt mølle.

Efter Reformationen overtog kongen klostrenes møller, som herefter i nogen udstrækning blev overdraget til adelen. Både fæstebønder og ejere blev underlagt mølletvangen i en eller anden form, dvs. pålagt at bruge en bestemt mølle og betale den tilhørende afgift.

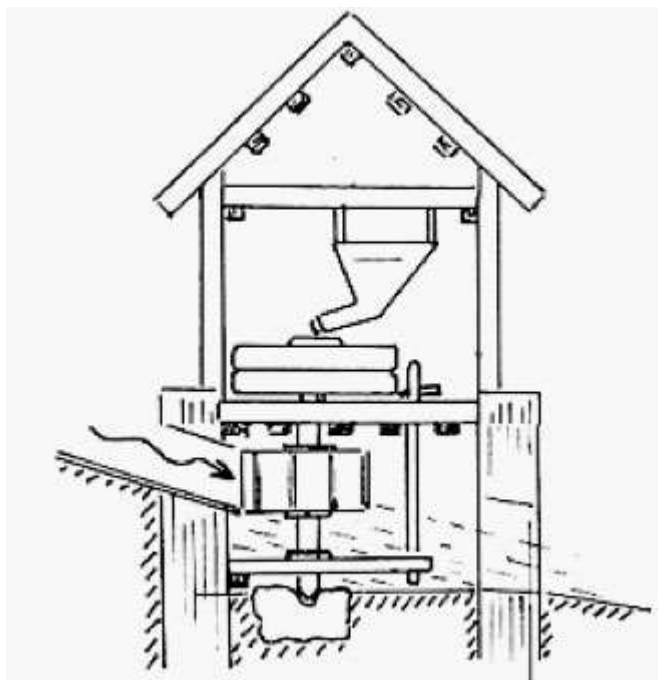
Danske Lov fra 1683 stadfæstede mølletvangen, der først blev ophævet i 1862 efter en tiårig overgangsfase.

Vandmølletyper

Den ældste, kendte vandmølletype var efter romersk forbillede, dvs. med vertikale hjul, der hvilede på en vandret aksel.

⁴³⁵ 1842-55.

Desuden skvatmøllen, der har vandretliggende hjul på en lodret akse, og som drives af det forbi løbende vand (skvæt). Fra middelalderen kendes der yderligere 4 vandmølletyper frem til år 1800: Skvatmøllen.

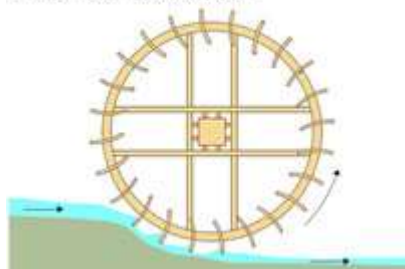

Strømhjulstypen, hvor der næsten ikke var behov for vandfald, er sammen med skvatmøllen den ældste og mest simple. Men her er hjulet vertikalt

underfaldstypen med behov for fald på 30-60 cm,

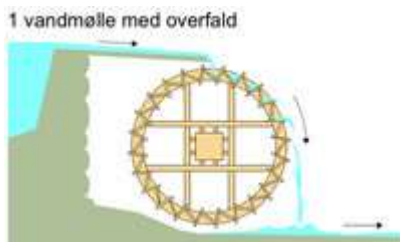
2 vandmølle med underfald

opstemninger, der muliggjorde brystfaldshjulet, som udnyttede strømmens skubben og vandets vægt på skovlene,

overfaldshjulet, fra anden halvdel af 1600-tallet, det mest effektive, der udnyttede vandets vægt på hjulets skovle.

Tidsmæssigt eksisterede de forskellige typer side om side, idet der kunne være forskellige vandmængder og fald, som betingede den ene eller den anden type.

Vandmøllen i den industrielle produktion

Vandmøllernes primære funktion fra 1100-tallet formaling af korn, men allerede i 1100-tallet kom hertil stampemøller. Især fra 1600-tallet opdagede man vandkraftens store potentiale i forbindelse med industriel produktion, lade møllesten blande salpeter, svovl og trækul til krudt, samt metal- og hammerværker, der brugte mekanisk kraft til deres store hamre og blæsebælge.

I 1800-tallet blev det klædeindustrien, der havde behov for trækraft til spinde- og vævemaskiner samt å vand til valkning og farvning. Papirfabrikker havde brug for stabil trækraft og vand. Endelig drev vandkraften også savmøller til forarbejdelse af træ. I industriens barndom var det vandkraft, der trak maskinerne i flertallet af de mest energikrævende fabrikker indtil dampkraft og senere el tog over.

Vindmøller

Vindmøllernes historie i Danmark kan i grove træk skitsere som flg.

De første vindmøller - de såkaldte ”**stubmøller**” - kom til Danmark i 11-1200-tallet.

Danmarks ældste vindmølle, stubmøllen på Møllebakken 13 i Svaneke, Bechs Mølle, er opført 1629. Det er landets ældste bevarede vindmølle.

Stubmøllen er en vindmølle, hvor princippet er, at træmøllen står på en stenfod, konstrueret så møllen kan dreje efter vinden. Stubmøllerne er bygget til at male korn og er derfor udstyret med kværne.

Som på alle vindmøller overføres vindenergien fra møllevingerne via aksler og tandhjul.

Det ældste sikre vidnesbyrd om stubmøller i Danmark er fra 1259. Her omtales en vindmølle i Fløng ved Roskilde. 1261 omtales vejrmøller i Heddinge.⁴³⁶

Danmarks første hollandske mølle byggede Martin Jacobs i 1619 for Chr. 4 (i København). Ideen til en drejelig hat havde Leonardo da Vinci allerede skitseret ca. 1500. I 1573 blev det flamlænderen Lief Janszoon Andries, der byggede den første hollandske vindmølle - i Holland.

Ved opførelsen i 1400-tallet var Blåbæks Mølle oprindeligt en vandmølle. Da Faxe Å ikke gav tilstrækkeligt vand, opførtes der i 1828 den nuværende vindmølle i kombination med vandmøllen.

Blåbæks Mølle er jordstående med underliggende gennemkorsel

⁴³⁶ Kilderne er middelalderens landskabslove, kongernes håndfæstninger, Kronens skøder, Danmarks Riges breve, Kancelliets brevbøger, forskellige jordebøger, Rentemesterregnskaber, lensregnskaber, godsarkiver, danske domme 1375-1662, enevældens kammerale system, relevante ministerier efter 1849. [Se kildeoversigt.](#)

De blev i 1800-tallet erstattet af den ”**hollandske mølle**”, som særligt blev brugt til kornmaling. Den drejelige hat er her det karakteristiske.

Fra 1920’erne er vand- og vindmøller under afvikling i Danmark. Der kommer en kort genopblomstring med 2. verdenskrig, hvor der males en del ”sort mel”. Fra 1955 er småmølleriet under total afvikling.

[Om Poul La Cour](#) og Poul La Cour Museet i Askov.

Udateret postkort med motiv fra Askov og fotografisk præsentation fra [museets hjemmeside](#).

Den første **el-producerende vindmølle** i Danmark blev opsat i 1891 af højskolemanden Poul la Cour.

De møller, vi kender i dag, er resultatet af en stribe pionerers eksperimenter og udvikling af mølletyper op gennem det 20. århundrede. Det var først i 1976, at de første moderne vindmøller blev koblet til det danske el-system, og siden da er udviklingen af den danske vindkraft gået stærkt.

I 2015 udgjorde den vindmølle producerede strøm 42 % af det danske elforbrug. Denne andel forventes i løbet af de næste 10 år at stige til ca. 60 %.⁴³⁷ Dansk energipolitik med satsning på

⁴³⁷ Iflg. [Energinet.dk](#)

uafhængighed af fossile energikilder og miljøvenlig vedvarende energi har her spillet en central rolle.⁴³⁸

I processen, hvor 1970'ernes energikriser fremmede den politiske opmærksomhed omkring vindenergien opførte så elever og lærere på Tvindskolerne ved Ulfborg i Vestjylland "verdens største vindmølle" i perioden 1975-78.

Tvind møllen blev bygget af en flok amatører, men med værdifuld bistand fra eksperter fra Risø og

Tvind møllen

HVK møllen

DTH (Danmarks Tekniske Højskole, uddannelsesstedet for civilingeniører m. fl.).

I slutningen af 1970'erne startede **Vestas**, der tidligere havde produceret landbrugsmaskiner, med produktion og udvikling af vindmøller. Det var **HVK møllen**⁴³⁹ som for alvor fik Vestas i gang med vindmølleproduktionen. Denne mølle blev i 1978 den første nettilsluttede mølle med en generatoreffekt på 22 kilowatt og en vingediameter på 10 meter.

Firmaet Danregn i Brande leverede vandingsanlæg til landbruget, men begyndte i 1980 at producere **Bonus-møller**.

⁴³⁸ Se f. eks. [Energistyrelsen](#), herunder også [pjece om vindenergi](#).

⁴³⁹ Vestas købte en vindmølle af smeden i Herborg, Karl Erik Jørgensen, da virksomheden i Lem besluttede sig for at gå ind i vindmølle-produktion. Karl Erik Jørgensen havde i 1978 udviklet en mølle, som fungerede, i modsætning til mange andre prototype-møller, men han havde økonomiske problemer og måtte sælge til Vestas. Han lavede også nogle flere møller under navnet Herborg Vind Kraft. En af dem sidder stadig på tårnet i Herborg og snurrer rundt på 35. år. Se [Dagbladet Ringkøbing-Skjern](#).

Bonus 30 kW Bonus 30 kW vindmøllen (21K, JPEG) blev produceret fra 1980, er et eksempel på en af de tidlige modeller fra de nuværende fabrikanten.

Som de fleste andre danske fabrikanten var firmaet oprindeligt producent af landbrugsmaskineri.

Det grundlæggende design i disse maskiner er blevet videreudviklet kraftigt i de efterfølgende generationer.

Se [Vindmølleindustrien](#).

Også i 1980 begyndte Nordtank i Balle på Djursland, som lavede tanke til transport af olie m.v., at producere vindmøller.

Micon blev Grundlagt 1983 i Mørup ved Randers og leverede allerede samme år sin første vindmølle.

NEG Micon blev etableret i 1997 ved en fusion mellem Nordtank Energy Group (NEG) i Balle ved Grenaa og Micon i Randers. NEG Micon havde inden fusionen opstillet ca. 10.000 vindmøller i 38 lande, som på daværende tidspunkt dækkede ca. 20% af den installerede vindkraft på verdensplan.

I 2004 fusionerede NEG Micon med Vestas.⁴⁴⁰

Ifølge [Danmarks Vindmølleforening](#) er der i dag på det danske marked tre vindmøllefabrikanten, - importører: Nordex Energy GmbH, Siemens Wind Power A/S og Vestas Northern Europe A/S.

⁴⁴⁰ Se [Gyldendal](#)

Appendix 4 Deltagelse i de slesvigske krige⁴⁴¹

Registreret som soldater i 1850

Navn	Alder	Fødselsår	By i sognet
(Christopher ...? Feiter) !!	22	1828	Skanderup By
(Hans Mathias Vilster)!!	24	1826	Skanderup By
Christoffer Frederiksen	27	1823	Skanderup By
Johan Peder Schmidt	28	1822	Skanderup By
Rasmus Madsen Damgaard	23	1827	Skanderup By
Poul Christian Hansen	24	1826	Skanderup By
Iver Andersen	31	1819	Skanderup By
Frederik Johansen Lager	28	1822	Skanderup By

Registret som faldne i 1850

Christensen, Jacob, Dollerup, 11te Linie, Infanteri,
Bataillon, 4de Compagni, Menig nr. 230, 13 feb 1851, 1850
Svendsen, Mads, Skanderup, 7de Linie, Infanteri
Bataillon, 2det Compagni, Menig nr. 153, 4 oct, 1850

Registreret som faldne i 1864

1. Mathias Hansen fra Skanderup	3. Peter Jacob Edvard Nissen fra Skanderup
Trainkudsk nr. 20, 1. Trainkudskedepot, Ukendt	Menig nr. 94, 6. Infanteri-Regiment, 5. Kompagni
Død 6. juni 1864, Skjoldemose Lazaret (Typhus)	Død 29. april 1864, Augustenborg Lazaret (Sygdom)
Begravet 10. juni 1864, Steenstrup Kirkegaard	Begravet 1. maj 1864, Augustenborg Kirkegaard

2. Lorentz Petersen fra Dollerupnørremark⁴⁴²

Menig nr. 173, 12. Infanteri-Regiment, 2. Kompagni
Død 21. maj 1864, Augustenborg Lazaret

⁴⁴¹ Registrerede soldater finder man i folketællingen 1850. De her registreret faldne er anført i A. D. og Wilh. Cohens bøger fra 1851 og 1865, kontrolleret i folketællinger, kirkebøger og lægdsruller. Med de anførte forbehold kan man regne med, at her har vi et mindstemål af faldne, formentlig det korrekte antal.

⁴⁴² Kan snarere være Dollerup i det nordøstlige Slesvig, men er i anden forbindelse registreret som Skanderup Sogn. Der er i sognets kirkebøger registreret 24 dødsfald i 1864, herunder ikke Lorentz Petersen. Heller ikke i folketællingsmaterialet for 1860 figurerer Lorentz Petersen som hjemmehørende i Skanderup Sogn. Det mest sandsynlige er, at han nok ikke har tilhørt til sognet.

(Sygdom)

Begravet 26. maj 1864, Augustenborg
Kirkegaard

I Kolding Folkeblad er der i 1874 en notits om en mindehøjtidelighed for 3 faldne i 1849 fra sognet.

Indvielse af Mindesmærke. 3

Torsdags Eftermiddags samlede en talrig Mængde af Skanderup Sogns Befolkning paa Kirkegaarden for at overvære Indvielsen af det reiste Mindesmærke over 3 faldne danske Soldater. Efterat en i Dagens Anledning forfattet Sang var affungen, holdt Sognets Præst, Hr. Pastor Jørgensen, Indvielsestalen, idet han gik ud fra de Ord: „Vere den som Væ ber“, og udviklede Mindestøtens Betydning over de faldne, nemlig, at det ikke er en Mindestøt blot over de 3 Personer, som der hule; thi deres Navne og Personer kendes ikke; men Mindet skal tale om den Daad, de øvede i Fædrelandets Tjeneste, og som de lode deres Liv for. Særlig gjorde det et gripende Indtryk paa Hørfamlingen, da, paa Vertil i Talen given Anledning, Dækket droges af Stenen og denne stod i al sin Simpelhed for Alles Blikke. I Slutningen af Talen lagdes Skanderup Sogns Kvinder paa Hjerte at hede og hugge om Mindesmærket. Efter Talen blev affungen Psalmen „Dyb af Hjærlighed“, hvorpaa affledes over Graven 3 Gange 9 Geværskud, og til Slutning affang Hørfamlingen: „Døstlig er Jorden.“ Mindestøtten bestaar af Granit, tilhugget af en almindelig Stenhugger der paa Egnen. Den er 2½ Alen høj og staaer paa en Gravhøj af 1½ Alens Højde. Paa Højsiden er indhugget en Marmorplade med Indskrift: „Herunder hvile 3 danske Soldater, faldne i Kampen for Fædrelandet i Slaget ved Ejstrup 23. April 1849. Deres Navne kendes ikke, men deres Daad skal lyse for kommende Slægter. Dette Mindesmærke reistes 25. Marsdagen 1874.“ Ovenover Marmorpladen er sat 2 smaa, hvide, kvadratiske Sæbler, og ovenpaa Støtten staaer 3 Geanater, alle 3 fundne efter Slaget den 23. April. — Samme Dag indvielses ligeledes og bejledes første Gang en delig Jule, Højslet af Sognets Kvinder. Den bærer Indskriften: „Herder den Syvendes Hævntræf og 25. April 1849. Juleen brugtes som Dækk over Stenen og bejledes paa en Klogghang, der er anbragt i Gravhøjen bagved Stenen. — Dagesfor Højtideligheden samlede nogle faa af Deltagerne i Lunderstov Højsdager til et Fællesmaal, hvor en herlig Stemning herskede ved de Vinde- og Støttaler, som der holdtes. En lille Mærkelighed ved denne Sammenkomst bør fremhæves: En gammel fattig Rand var indbudt som Værdgæst; han var den Gæst, som kunde give lidt Oplysning om de faldnes Begravelsestid, idet han og en anden Rand, som er død, den 23. April 1849 henholdt Afteu af Tydskerne bleve kommanderede til at nedgrave de Døde.

Appendiks 5

Besættelsestiden i Skanderup Sogn.

Appendiks o. forholdet mellem Toldstrup og V. Bennike.

Ud over at være nedkastningschef og derfor modtager af sprængstoffer og våben fra englænderne (SOE), var Toldstrup også blandt ledende medlemmer af SOE en højt berømt leder af jernbanesabotagen i region I Nordjylland. Han sørgede for direkte forbindelse mellem sabotagegrupperne og DSB ansatte, informationerne disse imellem løb hurtigt og effektivt, sabotagegrupperne var altid velforsynede med sprængstof og våben, Toldstrup var jo nedkastningschef. Og Toldstrup var enormt mobil og hermed altid et skridt foran Gestapo. Alle disse kvaliteter manglede Bennike. Der er brevveksling mellem Bennike og Toldstrup, hvor Bennike beder om flere og bedre forsyninger. Toldstrup vidste udmærket, at Bennike var fikseret på centraliseringen af magten hos sig selv, og Toldstrup ønskede kun at aflevere forsyninger til de grupper, der var virkeligt aktive. Da Bennike var både centralistisk og langsom blev kvaliteten af hans operative kunnen også derefter. Det vidste Toldstrup, og han handlede derefter.

På det mere personlige plan omgav Bennike sig med et omfattende sikkerhedsapparat, hvilket medførte adskillige mindre venlige vittigheder herom. Utilfredsheden med hans sendrægtighed og omstændelighed var årsag til klager en masse. Der er eksempler på indkaldelse til møder, der tog 60 timer tur-retur, hvor mødet tog 5 minutter og fandt sted på en skovsti i vintervej med kulde og sne (Trommer, Myte og sandhed i besættelseshistorien, 1974, s. 83).

Toldstrup derimod var blot enormt mobil og havde "næse" for at skifte position i rette tid, det lykkedes aldrig Gestapo at opspore ham.

Da et af Bennikes opdrag var jernbanesabotage, og da Toldstrups aktioner var langt mere effektive end hans egne (veldokumenteret i Trommers forskning), blev Toldstrup yderligere et af Bennikes handicap. Udsagn fra Toldstrup og breve fra Bennike skulle vise, at Bennike var parat til at gå endog meget langt for at slippe af med Toldstrup, dvs. en likvidation. Men Toldstrup var jo overordentlig vanskelig at få ram på. Gestapo kunne ikke, så hvorfor skulle Bennike kunne? Se videre om Toldstrup og Bennike i [en noget polemisk men tilsyneladende veldokumenteret artikel](#). Dog er artiklen på centrale punkter umulig at kontrollere, f. eks. Bennikes brev om likvidation af Toldstrup.

Politikreds **Legitimationskort**
 Nr. for
danske Statsborgere.

Navn Jens Elnrichsen Jensen
 Stilling Medhjælper
 Bopæl Sdr. Vade - Humlum
 Født d. 9 14 1906 Esbjerg
 Indehaverens
 Underskrift Jens Eln Jensen

d. 8/1 1949
 Poul-Paulsen
 Humlum Kommune
 Folkeregister
 pr. Humlum

Kortet skal altid medføres.

Min kære hustru, vor kære mor, svigermor,
bedstemor, mormor og oldemor

Marie Lings Aunsbjerg Nielsen

* 17. marts 1928

er stille sovet ind

Lunderskov, den 8. marts 2011

Elsket og savnet

Niels Aunsbjerg

Conny og Ole, Lisa og Johs., Alex og Christina
Børnebørn og oldebørn

Begravelsen finder sted fra Skanderup Kirke
onsdag den 16. marts kl. 11.00

Referatet fra Wannsee-mødet, den 20. januar 1942

Mødet var indkaldt af chefen for sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten Reinhard Heydrich og blev afholdt i en stor villa i den berlinske forstad Wannsee (Grosse Wannsee 56/58). Mødereferatet er hemmeligstempelt og blev udfærdiget i 30. kopier, hvoraf kun ét ([nr. 16](#)) er bevaret.

Mødereferat.

I. De følgende var til stede ved mødet den 20.1.1942 i Berlin, Am Grossen Wannsee nr. 56/58, om den endelige løsning på jødespørgsmålet:

Gauleiter dr. Meyer og Ministeriet for de besatte østområder

Departementschef dr. Leibbrandt

Statssekretær dr. Stuckart Indenrigsministeriet

Statssekretær Neumann Ansvarshavende for firårsplanen

Statssekretær dr. Freisler Justitsministeriet

Statssekretær dr. Bühler Generalguvernørens kontor [Polen]

Understatssekretær Luther Udenrigsministeriet [hvis referat er det eneste, der kendes, JN]

SS-Oberführer Klopfer Partihovedkontoret

Direktør Kritzinger Rigskancelliet

SS-Gruppenführer Hofmann Race- og Kolonisationsdepartementet

SS-Gruppenführer Müller Reichssicherheitshauptamt

SS-Obersturmbannführer Eichmann

SS-Oberführer dr. Schöngarth, chef for Sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten sikkerhedspolitiet og ?tjenesten i generalguvernementet [Polen]

SS-Sturmabführer dr. Lange, leder af sikkerheds-Sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten politiet og ?tjenesten for generalguvernementet Letland, som stedfortræder for chefen for sikkerhedspolitiet og ?tjenesten for rigskommissariat Ostland

II. Chefen for sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten, SS-Obergruppenführer [Reinhard] Heydrich, meddelte indledningsvis, at han af rigsmarskallen [Hermann Göring] var blevet udnævnt til ansvarlig for forberedelsen af den endelige løsning på det europæiske jødespørgsmål og oplyste yderligere, at dette møde var blevet indkaldt for at skabe klarhed om de grundlæggende spørgsmål. Rigsmarskallens ønske om at modtage en oversigt over de vigtigste organisatoriske, saglige og materielle forudsætninger for en endelig løsning af det europæiske jødespørgsmål kræver en forudgående drøftelse mellem alle umiddelbart berørte dele af centralforvaltningen med henblik på samordning af indsatsen.

Formuleringen af retningslinjerne for den endelige løsning af jødespørgsmålet ligger uden hensyntagen til geografiske grænser - centralt hos Reichsführer-SS og chef for det tyske politi (chefen for sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten) [Heinrich Himmler].

Chefen for sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten gav derefter et kort overblik over den hidtil førte kamp mod denne modstander. De væsentligste punkter er

a/ tilbagetrængning af jøderne fra det tyske folks enkelte livsområder.

b/ tilbagetrængning af jøderne fra det tyske folks territorium.

En jødisk udvandring fra det Tyske Rige er hidtil energisk og planmæssigt blevet sat i værk som den eneste foreløbige løsningsmulighed til virkeliggørelsen af disse bestræbelser.

Efter ordre fra rigsmarskallen blev der i januar 1939 oprettet et Rigskontor for jødisk udvandring, hvis ledelse blev betroet til chefen for sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten. Det havde særlig til opgave

a/ at træffe alle forholdsregler til en forstærket udvandring af jøder.

b/ at lede strømmen af udvandrere.

c/ at sætte fart på den enkelte udvandring.

Opgaven var på legal måde at rense det tyske territorium for jøder.

Alle instanser var klar over de ulemper, en sådan forstærkelse af udvandringen førte med sig, I betragtning af manglende alternativer måtte man imidlertid foreløbig tage dem med i købet.

Det følgende afsnit redegør for de i perioden 1933 frem til 31.10. 1941 i alt ca. 537.000 udvandrede jøder, og hvordan udgifterne ved udvandringen blev pålagt jøderne selv.

I mellemtiden har Reichsführer-SS og chef for det tyske politi [Heinrich Himmler] på baggrund af farerne ved udvandring i krigstid og på baggrund af mulighederne østpå forbudt udvandring af jøder.

III. Efter den relevante foregående tilladelse fra Føreren [Adolf Hitler] er udvandringen nu blevet afløst af et andet alternativ i form af deportering af jøderne mod øst.

Disse aktioner bør

blot opfattes som midlertidige løsninger, men der er i denne sammenhæng allerede samlet praktiske erfaringer, som er af betydning i relation til den kommende endelige løsning af jødespørgsmålet.

I forbindelse med denne endelige løsning på det europæiske jødespørgsmål kommer omkring 11 millioner jøder i betragtning. De fordeler sig på de enkelte lande, som følger:

Land	Antal
A: Altreich [Det Tyske Rige før 1938]	131.800
Ostmark [Østrig, indlemmet 1938]	43.700
Ostgebiete [Vestlige Polen, Preussen]	420.000
Generalguvernementet [Polen]	2.284.000
Bialystok [i Østpolen]	400.000
Protektoratet Böhmen og Mähren [Tjekkiet]	74.000
Estland - jødefrit ?	
Letland	3.500
Litauen	34.000
Belgien	43.000
Danmark	5.600
Frankrig / besat område	165.000
Ubesat område [Vichy-Frankrig]	700.000
Grækenland	69.600
Nederlandene	160.800
Norge	1.300
B. Bulgarien	48.000
England	330.000
Finland	2.300
Irland	4.000
Italien inkl. Sardinien	58.000
Albanien	200
Kroatien	40.000

Portugal		3.000
Rumænien inkl. Bessarabien		342.000
Sverige		8.000
Schweiz		18.000
Serbien		10.000
Slovakiet		88.000
Spanien		6.000
Tyrkiet (europ. del)		55.500
Ungarn		742.800
USSR		5.000.000
Ukraine	2.994.684	
Hviderusland ekskl. Bialystok	446.484	
Ialt:	over	11.000.000

Ved de anførte jødetal i de forskellige udenlandske stater drejer det sig kun om trosjøder, eftersom identificeringen af jøder efter racemæssige principper dér delvis stadig mangler. Behandlingen af problemet vil støde på visse vanskeligheder i forhold til den almindelige holdning og opfattelse, særlig i Ungarn og Rumænien. Således kan jøden i Rumænien mod betaling skaffe sig de relevante dokumenter, der autoriserer et fremmed statsborgerskab. [...]

Under relevant ledelse skal jøderne som en del af den endelige løsning på passende måde anvendes til arbejdsopgaver østpå. De arbejdsdygtige jøder skal i store arbejdskolonner, delt op efter køn, føres til disse områder, mens de bygger veje, hvorved størstedelen uden tvivl vil falde bort ved naturlig reduktion.

Da en eventuelt til slut forblivende rest uden tvivl vil bestå af den mest modstandsdygtige del, skal de behandles på passende måde, eftersom de udgør en naturlig selektion, som ved frigivelse kan anses for at udgøre kimen til en ny jødisk genopbygning, (jf. den historiske erfaring).

Som led i den praktiske gennemførelse af den endelige løsning skal Europa gennemses fra vest mod øst. Det Tyske Rige inkl. protektoratet Böhmen og Mähren har, alene på grund af spørgsmålet om boliger og andre sociale og politiske nødvendigheder, højeste prioritet. [...]

Begyndelsen på de enkelte deportationer vil i vid udstrækning være afhængig af den militære udvikling. Med hensyn til behandlingen af den endelige løsning i de af os besatte eller påvirkede europæiske områder blev det foreslået, at de relevante sagsbehandlere i Udenrigsministeriet tager kontakt til de ansvarlige afdelingsledere i sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten. [...]

Der følger en kort gennemgang af forholdene i Slovakiet, Kroatien og Rumænien (ingen problemer), Italien (problemer) og Frankrig (ingen problemer).

Understatssekretær Luther meddelte hertil, at en dybtgående behandling af dette problem i visse lande, heriblandt de nordiske, ville støde på vanskeligheder, og at det derfor var hensigtsmæssigt foreløbig at udskyde disse lande. I betragtning af de i disse tilfælde meget ringe antal jøder udgjorde udskydelsen i øvrigt ikke nogen væsentlig indskrænkning.

Derimod ser Udenrigsministeriet ingen større vanskeligheder i Syd- og Vesteuropa. [...]

IV. I forbindelse med den planlagte endelige løsning skal Nürnberger-lovene på sin vis danne grundlag, hvorved løsningen af spørgsmålet om blandede ægteskaber og halvjøder er forudsætningen for problemets definitive løsning.

I relation til en skrivelse fra chefen for Rigskanselliet gennemgik chefen for sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten dernæst teoretisk de følgende punkter:

1) Behandling af halvjøder.

Halvjøder skal i relation til den endelige løsning af jødespørgsmålet behandles på lige fod med jøder. Der følger en række undtagelsesbestemmelser.

2) Behandling af kvartjøder.

Kvartjøder skal grundlæggende set regnes til tyskerne, med undtagelse af følgende tilfælde, hvor kvartjøder ligestilles med jøder: Der følger en række undtagelsesbestemmelser.

Der følger et afsnit om blandede ægteskaber og afsluttes med en diskussion af praktiske spørgsmål, hvorunder dr. Bühler opfordrer til, at man begynder med den endelige løsning i generalguvernementet [Polen], hvor flertallet af de 2 millioner jøder udgjorde en smittefare og for størstedelens vedkommende var arbejdsudygtige.

Mødet sluttede med, at chefen for sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten anmodede mødedeltagerne om at yde ham relevant støtte i gennemførelsen af arbejdet med en løsning.

Ved Viggo Christensen er der som billede til Rigsarkivet indleveret hans legitimationskort fra besættelsestiden, dateret 27. sept. 1941. Disse legitimationskort var det fra 1941 en pligt for alle over 15 år at være i besiddelse af ved ophold eller færd i Sikkerhedsområdet Jylland. Man kan se, at kortet er underskrevet af den dengang lokale kæmner Christian Olesen.

Appendiks 6

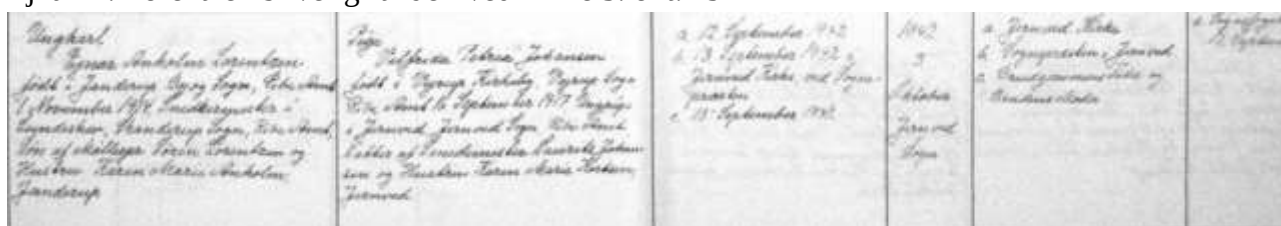
Oplysninger fra [folketællinger](#) og [kirkebøger](#). Fotos fra Lunderskov og Omegns Lokalarkiv.

Vedr. stiftelsen af LM

- To ansatte på møbelsnedkeri Svend Glindfeldt og Ejner Lorentsen i baghaven Storegade 19⁴⁴³

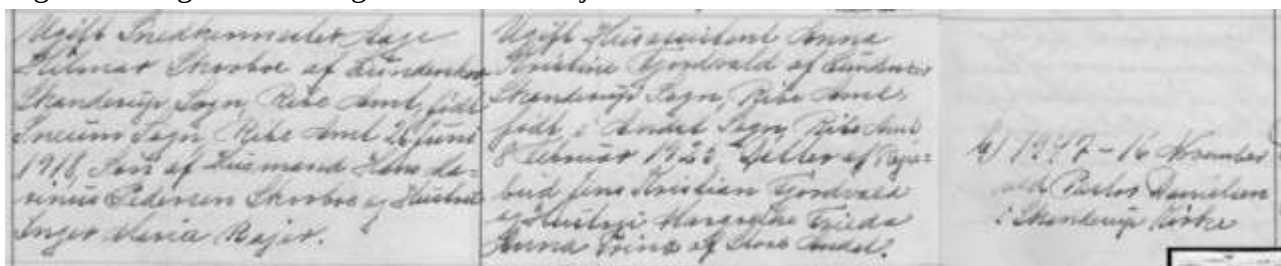

- Ejnar A. Lorentzen bliver gift i Jernved Kirke 3. okt. 1942

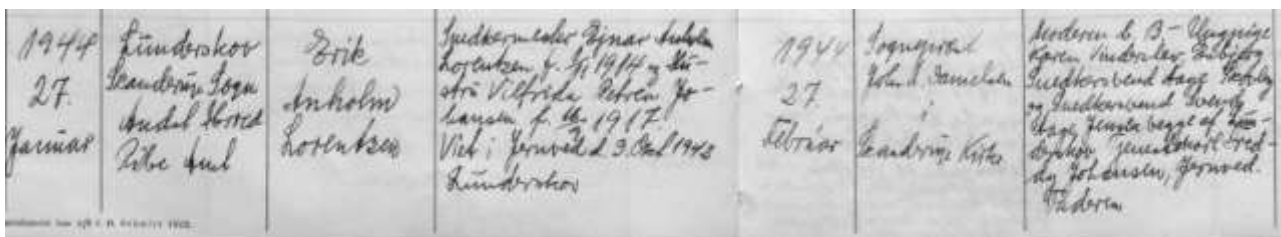

⁴⁴³ Selv om Ejnar Lorentzens navn er stavet forkert, er det helt utvivlsomt ham og Svend Aage Glindfeldt - sidstnævnte registreret som deltager i [modstandsbevægelsen](#) under besættelsen. Dateringen er 1950, og den må anses for udelukket. Formentlig er der tale om et fotografi fra 1940, før Lorentzen etablerede produktion af børnemøbler, med udgangspunkt i arbejdsgiverens, Roldsgaards møbelsnedkeri, Storegade 19, men fra 1941 i lejede lokaler bag Hotel Lunderskov (Missionshotellet den gang).

- Ægteskab Aage Skouboe og Anna Kristine Fjordvald 6. dec. 1947

- Barnedåb, Erik Lorentzen 27. febr. 1944

- Barnedåb, Flemming Skouboe 15. marts 1949

Fødselsnr. og -dag	Fødselsnr. (Paa Landet: By, Bygd, Herred og Amt. Har Børnen eller Børn søsøgt Navn, men det anføres i Kolonne 1. Kolonne 2 og 3: Børnen og søsøgte Børn, hvis der i Byen er søsøgt et Børn, men det anføres altid i Byen og Børnenes Navn.)	Barnets fulde Navn	Fødselsnr. fulde Navn eller Fødselsnr. af Døds- og Værelsesnr. eller i alle Fald Værelsesnr. eller ved Efternavn i Kirkebogen: Arve, Sønning, Bopæl, Fødselsnr. og -dag samt Børn og Dødsnr. for Arve, Sønning.	Dødsnr. og -dag	Arve og Sønning Dødsnr. og -dag. For den førstefødsle i Kirken, anføres Kirkenes Navn, ved Børnenes søsøgte Børn, anføres Arve og Sønning i Kirken samt Arvens Navn.	Fødselsnr. (ved Døds af Børnen Dødsnr. og Bopæl)
1944 27. Fødselsnr.	Lorentzen Lorentzen, Søn Børn Børn	Erik Lorentzen Lorentzen	Lorentzen, f. 27. 2. 1944 og Søn Lorentzen, f. 27. 2. 1944 Lorentzen, f. 27. 2. 1944 Lorentzen, f. 27. 2. 1944	1944 27. Fødselsnr.	Lorentzen, f. 27. 2. 1944 og Søn Lorentzen, f. 27. 2. 1944 Lorentzen, f. 27. 2. 1944 Lorentzen, f. 27. 2. 1944	Lorentzen, f. 27. 2. 1944 og Søn Lorentzen, f. 27. 2. 1944 Lorentzen, f. 27. 2. 1944 Lorentzen, f. 27. 2. 1944

Appendiks 7

Indvielse af Mindesmærke.

3. Torsdags Eftermiddags samledes en talrig Mængde af Skanderup Sogns Befolkning paa Kirkegaarden for at overvære Indvielsen af det reiste Mindesmærke over 3 faldne danske Soldater. Efterat en i Dagens Aalebning foresattet Sang var affungen, holdt Sognets Præst, Hr. Pastor Jørgensen, Indvielsestalen, idet han gik ud fra de Ord: „Være den som Væ ber“, og udviklede Mindestøtens Betydning over de Faldne, nemlig, at det ikke er en Mindestøt blot over de 3 Personer, som der hule; thi deres Navne og Personer kendes ikke; men Mindet skal tale om den Daad, de øvede i Fædrelandets Tjeneste, og som de lode deres Liv for. Særlig gjorde det et gripende Indtryk paa Forsamlingen, da, paa dertil i Talen given Aalebning, Tæppet droges af Stenen og denne stod i al sin Simpelhed for Alles Blikke. I Slutningen af Talen lagdes Skanderup Sogns Kvinder paa Hjerte at frede og bygge om Mindesmærket. Efter Talen blev affungen Psalmen „Dyb af Hjærlighed“, hvorefter aflødes over Graven 3 Gange 9 Gleværstød, og til Slutning affang Forsamlingen: „Dørlig er Jorden.“ Mindestøtten bestaar af Granit, tilhugget af en almindelig Steinhugger der paa Egnen. Den er 2½ Alen høj og staar paa en Gravhøj af 1½ Alens Højde. Paa Forsiden er indhugget en Marmorplade med Indskrift: „Herunder hvile 3 danske Soldater, faldne i Kampen for Fædrelandet i Slaget ved Ejstrup 23. April 1849. Deres Navne kendes ikke, men deres Daad skal lyse for kommende Slægter. Dette Mindesmærke reistes 25. Marsdagen 1874.“ Ovenover Marmorpladen er sat 2 smaa, sorte, kredsagte Sæbler, og ovenpaa Støtten staar 3 Granater, alle 3 fundne efter Slaget den 23. April. — Samme Dag indviendes ligeledes og besejdes første Gang en dørlig Hane, skænket af Sognets Kvinder. Den bærer Indskriften: „Frederik den Syvendes Hærmærke og 23. April 1849. Hænen brugtes som Dølle over Stenen og besejdes paa en Flagstang, der er anbragt i Gravhøjen bagved Stenen. — Dagefter Højtideligheden samledes nogle faa af Deltagerne i Lunderskov Gjæstgiveri til et Kælesmaalid,

[Mindesmærke](#) for faldne i slaget ved Ejstrup 1849, rejst ved en mindehøjtidelighed på Skanderup Kirkegård, mindehøjtideligheden på Lunderskov Gjæstgiveri. Kolding Folkeblad 26. april 1874.

Bibliografi

(u.d.). Hentet fra En anden beretning om LM, især bådene,
http://www.mysigma.dk/lm16/page_LM_his.html.

(u.d.). Hentet fra Folketællingen 1940.

Adriansen, I. (2012). *Smag på Sønderjylland Madkultur uden grænser*. Gyldendal: Sønderjyllands Museum.

Adriansen, I. (2012). *Smag på Sønderjylland, Madkultur uden grænser*. Gyldendal.

(2006). *Aktuel Naturvidenskab*, 6.

Andersen, R. (2006). *Koldingbogen 2006 Lunderskov Kommunes historie*. Hentet fra Kolding Stadsarkiv:
https://stadsarkiv.kolding.dk/administrator/components/com_koldingbogen/media/34fe04f3dfb54fd544a605101cf3d3ef-2006-Lunderskov-Kommunes-historie.pdf

Anst Herreds Tingbog 1679-81 og 1682-83. (u.d.).

Arkiver, S. (1940). *Folketællinger* http://www.sa.dk/content/dk/ao-forside/find_folketallinger. Hentet fra
Folketællinger: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?bsid=227859#227859,43020715>

Arkiver, S. (u.d.). *Folketællinger* http://www.sa.dk/content/dk/ao-forside/find_folketallinger.

Birkebæk, C. A. (1968). *Eggen omkring Kongedåens kilder*.

Busck, S. (2011). *Et landbosamfund i opbrud Sundby Mors 1600-1800*. Aarhus: Aarhus Universitet.

Bøge, K. (u.d.). Ansat på LM Glasfiber, fabrikant.

(u.d.). *Chr. 5.'s Danske Lov* <http://bjoerna.dk/DL-1683-internet.pdf>.

Christensen, C. V. (1894). De jyske Kirkebøgers Bidrag til Belysning af Krigen 1657-59 . *Historisk Tidsskrift*,
Bind 6, Række 5.

Christensen, I. A. (u.d.). *Anden slesvigske krig 1864. Forhistorie, forløb og følger*. Sønderborg Slot,
Tøjmuseet, pdf-udgivelse, <http://www.museum-sonderjylland.dk/siderne/Det-sker/documents/1864-Dansk.pdf> .

Christensen, I. A. (u.d.). *Anden slesvigske krig 1864. Forhistorie, forløb og følger*. Tøjmuseet og Sønderborg
Slots Museum.

Christensen, T. (2009). *Koldingegnens selvejerbønder* <http://www.kolding.dk/pdf/20091119132712.pdf>.

Christensen, Thomas. (1996). *Skanderup Sogns historie*.

Clemmensen, N. (2011). *Konflikt og konsensus i kommunen*.

Cohen, A. D. (1851). Krigen i Aarene 1848,1849, 1850 og de faldnes Minde .

Cohen, W. (1865). Krigen 1864 de faldnes Minde.

Dagbladet Ringkøbing Skern. (u.d.). <http://dagbladettringskjern.dk/videbaek/moellen-og-manden-har-vaeret-med-fra-vindmoelle-eventyrets-start>.

Dahlerup, T. (1981-82). Om tienden. *Fortid og Nutid*.

Danicum, D. (1932-2009). *Danmarks Riges Breve* <http://diplomatarium.dk/>. Det danske Sprog- og Litteraturselskab.

Danielsen, N.-B. (2013). *Werner Best*.

Danmarks befrielse 1945-1995: om modstandskampen i Andst, Lunderskov og Vamdrup. (1995). Hjemmeværnskompagni nr. 3221, 1995.

Danmarks Statistik. (u.d.). *Folketal efter byområde* <http://www.statistikbanken.dk/bef44>.

Danmarks Vindmølleforening. (2016). http://www.dkvind.dk/html/arrangementer/filer/aarsmode_firmastandhaefte.pdf.

DR Nyheder. (u.d.). <https://www.dr.dk/nyheder/penge/lm-wind-power-er-solgt-11-milliarder>.

Ekstrabladet. (1.. juli 2016).

Eliassen, P. (1910 / 1973). *Kolding fra Middelalder til Nutid I-II*.

Eliassen, P. (1926). *Kongeaen*. Kolding: Konrad Jørgensens Bogtrykkeri.

Energinet.dk. (u.d.). <http://www.energinet.dk/DA/KLIMA-OG-MILJOE/Miljoerapportering/Termisk-produktion/Sider/Termisk-produktion.aspx>.

Energistyrelsen om vindenergi. (u.d.). <https://ens.dk/ansvarsomraader/vindenergi>.

Energistyrelsen, pjece om vindenergi. (u.d.). http://naturstyrelsen.dk/media/132212/videnblad_hvorfor_vindendergi_web1.pdf.

Energy Supply. (u.d.). http://www.energy-supply.dk/article/view/219256/vingeproducent_taet_pa_salg#.WDS_JIWcE5s.

Erhvervsstyrelsen, Virksomhedsoplysninger og -registre. (u.d.). <https://erhvervsstyrelsen.dk/virksomhedsoplysninger-og-registre>.

Erhvervsstyrelsen, virksomhedsregister. (u.d.). Hentet fra Virk Data: <https://datacvr.virk.dk/data/visenhed?enhedstype=virksomhed&id=76490511&soeg=lm+wind+power&type=Alle>

(u.d.). *Erindringer fra befrielsen* <http://www.befrielsen1945.dk/erindringer/indsendte/118.html>.

Flere. (??). *Koldinghus*. Hentet fra Koldinghus: <http://www.koldinghus.dk/om-koldinghus/koldinghus-historie.htm>

Folkeblad. (27. maj 1995). Kolding.

Folkebladet Sydjylland. (u.d.).

Folketællinger. (1940). Hentet fra Folketællingen 1940: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?bsid=227859#227859,43020715>

forfattere, F. (u.d.). *Danmarkshistorien.dk*. Hentet fra Danmarkshistorien: <http://danmarkshistorien.dk/>

Forhandlingsprotokoller, Skanderup Sogn. (1842-1954).

Forskningsinstitut, N. (u.d.). *Danmarks Stednavne* <http://danmarksstednavne.navneforskning.ku.dk/>.

Fortid og Nutid <https://tidsskrift.dk/index.php/fortidognutid/article/view/49604/91949>. (2001).

Frandsen, K.-E. (1983). *Vang og tægt. Dyrkningssystemer i Danmarks landsbyer 1682-83*. Aarhus: Aarhus Universitet.

Frich, J. P. (20. februar 2011). Berlingske Tidende, Buiseness. <http://www.business.dk/industri/den-forgiftede>.

(u.d.). *Frihedsmuseets Modstandsdatabase* <http://modstand.natmus.dk/>.

Fyens Stiftstidende. (u.d.).

Gade, S. O. (2011). *Toldstrup*.

(u.d.). *Gamle vejvisere Kolding* <http://www.kolding.dk/stadsarkiv/0062084.asp?sid=62084>.

Geheimearchivets Aarsberetninger. Kjöbenhavn, 1856-1858. Samling af danske kongers håndfæstninger. (1974).

Grænseforeningen. (u.d.). Hentet fra Ribe brevet: <http://www.graenseforeningen.dk/?q=node/4695>

Gyldendal, Den Store Danske om NEG Micon. (u.d.). http://denstoredanske.dk/Erhverv,_karriere_og_ledelse/Erhvervsliv/Erhvervsvirksomheder/NEG_Micon.

Gå til modstand, Beretninger fra Besættelsen (1961).

Hansen, H. L. (1969). Nogle undersøgelser over forhold i Skanderup Sogn. *Fra Ribe Amt 1969*, s. 177-226.

Hansen, L. M. (1994). De overlevende - Brusk Herred anno 1660. *Koldingbogen*.

Hansen, S. A. (1984). *Økonomisk vækst i Danmark, bd. 1 og 2*. Akademisk Forlag.

Hansen, T. (2010). *Min barndomsvej Klebækvej*.

Hartkorns Extract for Anst Herred. (1844).

Historie/Jyske Samlinger, B. 4. (1917). *Tingsteder og Retsdage* http://img.kb.dk/tidsskrift.dk/pdf/ho/ho_4rk_0003-PDF/ho_4rk_0003_75574.pdf.

(u.d.). *Historisk samling fra besættelsestiden Arkivregistrant*
http://www.hsb.dk/pdf_hsb/Registrant%20for%20HSB%20PUBLIC.pdf.

Historisk Tidsskrift, f. f. (u.d.). <https://tidsskrift.dk/index.php/historisktidsskrift/article/view/32110/61948>.

Hjemmeside for Intercamp A/S. (u.d.). <http://www.intercamp.dk/pages/webseite.asp?articleGuid=38337>.

Hjemmeside for vindmøller. (u.d.). <http://drøgstørre.dk/wp-content/wind/miller/windpower%20web/da/pictures/windrush.htm>.

HJV. (1995). *Danmarks Befrielse 1945-1995*.

Holst, J. (2016).

Honoré, P. J. (2007). *Trommer og jernbanesabotagen*
<http://www.befrielsen.dk/images%20kommentarer/Trommer%20og%20jernbanesabotagen.pdf>.

(u.d.). <http://runeberg.org/trap/3-5/0812.html>.

<http://slagtermuseet.dk/koedfoderfabriken-daka-lunderskov/>. (u.d.).

(u.d.). <http://www.befrielsen.dk/images%20kommentarer/Trommer%20og%20jernbanesabotagen.pdf>.

<http://www.daka.dk/dk/daka/om-os/>. (u.d.).

Hvidt, K. (1971). *Flugten til Amerika*. Aarhus: Jysk Selskab for Historie.

Hæstrup, J. (1959). *Hemmelig alliance 1-2*.

Ingen. (1939). *Sognekort, Skanderup*. Hentet fra <https://collab.au.dk/:https://collab.au.dk/DPBlibfile/sognekort/Documents/3206.jpg>

Ingeniøren. (u.d.). <https://ing.dk/artikel/lm-wind-power-solgt-amerikansk-gigant-187444>.

Ingeniøren. (u.d.). <https://ing.dk/artikel/lm-wind-power-solgt-amerikansk-gigant-187444>.

Ingeniøren. (u.d.). <https://ing.dk/artikel/blaesten-gar-frisk-3861>.

Ingeniøren. (u.d.). <https://ing.dk/artikel/amerikanske-skatteregler-truer-eksport-af-vindmoller-23356>.

Ingeniøren. (u.d.). <https://ing.dk/artikel/200-molleejere-risikerer-vinge-haveri-3552>.

Ingeniøren 21. juni 2016. (u.d.). <https://ing.dk/artikel/lm-windpower-bygger-verdens-laengste-vindmoellevinge-185073>.

Jensen, I. K. (2014). *Mænd i modvind*.

Jensen, J. V. (1908-1923). *Den lange Rejse*.

Jensen, P. W. (1991). *Kære fætter*.

- John T. Lauridsen Fund og Forskning, B. 3. (1997). *UNDERGRUNDSPRESSEN" I DANMARK 1940-45. SAMLINGER. LITTERATUR 1.*
- John T. Lauridsen, J. K. (2012). *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942 - 1945, bd. 1-10.*
- Jonge, N. (1777). *Danmarksbeskrivelse, Koldinghus Amt*, http://www.h58.dk/Jonge_dk/Koldinghus-Amt.pdf.
- Jyllands-Posten. (u.d.).
- (u.d.). *Jyske Lov* http://www.kb.dk/export/sites/kb_dk/da/nb/tema/jyske_lov.pdf, <http://www.bsb-muenchen-digital.de/~web/web1003/bsb10036730/images/index.html?digID=bsb10036730&pimage=1&v=pdf&nav=0&l=de>.
- JyskeVestkysten* den 21. november 2009, Marty Wilde, <http://lmklubben.dk/home.html>. (u.d.).
- Kilder til vindmøllehistorie i Danmark. (u.d.). <http://moelleforum.dk/index.php/danske-moller/kilderne-til-danske-moller-historie>.
- Kildevang, J. P. (20. februar 2011). *avisen.dk De forgiftede*. http://www.avisen.dk/forgiftede-ansatte-har-diarre-allergi-eksem_142006.aspx.
- Kirchhoff, H. (2001). *Samarbejde og modstand under besættelsen*.
- Kirkebøger. (u.d.).
- Knudsen, G. (1919). De danske matrikler og deres benyttelse ved historiske undersøgelser. *Særtryk af Fortid og Nutid, bd. 2.*
- Knudsen, H. (1924). *Selvejerbønder i Koldinghus Rytterdistrikt, Historie/Jyske Samlinger, Bind 4. række, 4.*
- Kolding Avis. (u.d.).
- Kolding Folkeblad. (u.d.).
- Kolding Folkeblad. (17. maj 1983).
- Kolding Folkeblad. (27. maj 1995).
- Korsgaard, O. (1924). Folkeliv i Skanderup Sogn. *Fra Ribe Amt*, s. 107ff.
- Kraks Vejviser. (Forskellige).
- Kristensen, H. S. (2011). *Straffelejren*.
- Kroman, E. (1936). *Kong Valdemars Jordebog*.
- Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden, bd. 1-5 . (1892-1955)*. København: Rigsarkivet.

Kulturarvstyrelsen. (u.d.). *Fund og fortidsminder*,
<http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/Kort/?bbox=518543.8683463,6142899.0657673,525223.8683463,6149579.0657673&point=521883.8683463,6146239.0657673>.

Kuml. (2011). *Federmesser-gruppen i Danmark*.

Larsen, H. (1928). Fællesskabet i Ribe Amt i det 17. Aarhundrede. *Fra Ribe Amt*, s. 475-504.

Larsen, K. S. (u.d.). LM Camping 1966-69.

Lembourn, H. J. (1961). *Gå til modstand*.

LM Wind Power History. (u.d.). <http://www.lmwindpower.com/en/about/history>.

LM Windpower, <http://www.lmwindpower.com/en/about/history>. (u.d.).

LMklubben. (u.d.). <http://lmklubben.dk/home.html>.

LM-klubben om konstruktør Bent Juhl Andersen, 1 og 2. (u.d.).

LM-klubben, *Portræt af et værft, især om fritidsbådene*,
<http://lmklubben.dk/onewebmedia/LM%20Historie.pdf>. (u.d.).

Lokalarkiver. (u.d.). <https://arkiv.dk/>.

Lorentzen, E. (u.d.). Ejnar A. Lorentzens søn.

Michaelsen, P. M. (u.d.). Utrykt beretning om ostegrosserer Peter Michaelsen, Lunderskov.

Miljøministeriet. (u.d.). *Historiske kort på nettet*,
<http://arkiv.kms.dk/mpn/mpnxy.aspx?x=521322&y=6147177>.

(u.d.). *Modstandsdatabasen*.

Moe, C. J. (1926). *Oplevelser*.

Museum, L. A. (u.d.). http://www.lilleaamosemuseum.dk/?Istiden:De_f%F8rste_mennesker.

Møller, M. (2009). *Mogens Fog: Fra modstandshelt til landsforræder*.

Møller, M. (2012). *Hvem er Nielsen?*

Nationalmuseet. (u.d.). *Danmarks Kirker*
http://danmarkskirker.natmus.dk/uploads/tx_tcchurchsearch/Ribe_2541-2579.pdf.

Nationalmuseet. (u.d.). <http://natmus.dk/historisk-viden/temaer/klima-i-historien/istid-med-store-klimaskift/de-foerste-mennesker/>.

Nellemann, A. (1975). Skoleminder Et Erindringsskrift af Peter Nissen forhen Lærer i Gelballe. *Vejle Amts Årbog*, s. 9-43.

- Nellemann, A. (1977). Skoleminder Et Erindringsskrift af Peter Nissen forhen Lærer i Gelballe. *Vejle Amts Årbog*, s. 7-50.
- Nieesn, P. (1975). Skoleminder. *Vejle Amts Årbog*.
- Nielsen, N. S. (1971). Jyske Lov. <http://www.kb.dk/permalink/2006/manus/41/dan/>.
- Nissen, P. (1977). Skoleminder. *Vejle Amts Årbog*.
- Nissen, P. (1977). Skoleminder. *Vejle Amts Årbog*.
- Noack, J. P. (u.d.). *Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede. Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark 1940-45. Odense University Studies in History and* <https://tidsskrift.dk/index.php/historiejyskesamling/article/view/15826/30339>. Historie/Jyske Samlinger, Bind Ny række, 10 (1972 - 1974) 3
<https://tidsskrift.dk/index.php/historiejyskesamling/article/view/15826/30339>.
- Nordby, I. (1990). *Var vi også med? Kirken under besættelsen 1940-45*. Odense.
- Olesen, V. A. (1992). *Skanderup Valgmenighedskirke*. Hentet fra http://danmarkskirker.natmus.dk/uploads/tx_tcchurchsearch/Ribe_2580-2582.pdf
- Politiken. (u.d.).
- Pouls Bjerger, T. J. (1938). *Danske Vider og Vedtægter i 5 bind*.
- Proff Nøgletal The Buiseness Finder. (u.d.). <https://www.proff.dk/>.
- provinsregistre, F. å. (u.d.). Kraks Vejviser.
- (u.d.). *Referatet fra Wannsee-mødet, den 20. januar 1942*.
- Rigsarkivet. (1892). *Kronens Skøder bd. 1-5*.
- Rigsarkivet. (u.d.). *Kong Valdemars Jordebog*. Hentet fra Kong Valdemars Jordebog: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/other/other-collection/44>
- Rüde, J. (1995). *Vonsild Kirkebog 1659-1708*. Hentet fra http://vonsilds-slaegter.dk/431_de-skrivek.htm.
- Schmidt, A. F. (1925). *Skanderup Sogn I-II*.
- Skouboe, F. (u.d.). Fabrikant. (J. Nielsen, Interviewer)
- Skouboe, F. (u.d.). Om LM.
- Skovgaard, A. (u.d.). Direktør i LM Glasfiber 1987-2001.
- Skrubbeltang, F. (1952). *Den danske husmand*. Kbh.
- Sogneforhandlingsprotokoller for Skanderup Sogn 1842-1954.

Statistik, D. (u.d.). *Historisk folketal på sogne* <http://www.dst.dk/websites/explorer/emner/Befolkning-og-valg/Befolkning-og-befolkningsfremskrivning/folketal/feb-2012-folketal-paa-sogne-historisk/index.html#story=0>.

(u.d.). *Statsministeriets hjemmeside, Fogh og besættelsen*
<http://www.befrielsen1945.dk/temaer/efterkrigstiden/offentligdebat/kilder/kilde0.html>.

Steenstrup, J. (1874). *Studier over Kong Valdemars Jordebog*
http://www.archive.org/stream/studieroverkong00steegoog/studieroverkong00steegoog_djvu.txt.

Tidsskrift, O. F. (u.d.). *Kongelev og krongods* http://www.historisktidsskrift.dk/pdf_histtid/100_2/257.pdf.

Toldstrup, J. (1963). *Uden kamp ingen sejr*.

Trap. (1898-1906). *Kongeriget Danmark, 3. udgave, 5. Bind*.

Trommer, A. (1971). *Jernbanesabotagen i Danmark*.

Trommer, A. (1973). *Modstandsarbejde i nærbilleder*.

Universitet, A. (u.d.). *Danmarkshistorien.dk*, <http://danmarkshistorien.dk/>.

Valgmenighed, S. (u.d.). *Skanderup Valgmenigheds Historie*, http://www.skanderup-valgmenighed.dk/index.php?option=com_content&view=article&id=13&Itemid=9.

Veterancampingdk. (u.d.). <http://www.veterancamping.dk/index.php/ct-menu-item-8>.

Virk Data. (u.d.).
<https://datacvr.virk.dk/data/visenhed?enhedstype=virksomhed&id=76490511&soeg=lm+wind+power&type=Alle>.

Virk Data. (u.d.).
<https://datacvr.virk.dk/data/visenhed?enhedstype=virksomhed&id=76490511&soeg=lm+wind+power&type=Alle>.

Aarsberetninger, G. (1856-58). *Samling af danske kongers haandfæstninger og andre lignende acter*.

Sag- og personregister

Bruges sammen med indholdsfortegnelsen. Det havde ved personnavne været bedst at inddеле efter efternavn og med efterfølgende fornavne. Den automatiserede, digitale teknik har dog gjort det mest fremkommeligt at indekser alfabetisk.

Det giver et mere spredt opslagsforløb, men alt, der er valgt indlagt i indekseringen, skulle kunne findes - om ikke det ene så det andet sted.

A

A. F. Schmidt; 35
A. Kjær; 9
A. Petersen; 9
Aggersborg; 33
Ahrensburg; 30
Aksel Skovgaard; 109; 128; 129; 133; 134; 135; 138
Alberti; 11; 12
Alberti-skandalen; 12
Almindssyssel; 38
Alternergy; 132
Alveen Emanuel Højer Hauchilt Koch; 200–199
Andelsmejeri; 75; 79; 96; 239
Anders Christensen Sandberg; 156
Anders D. Christensen; 135
Anders Esbensen Sandberg; 157
Anders S. Fløjstrup; 168
Andersen; 9; 214; 216
Anst Herred; 27; 38; 40; 42; 43; 44; 45; 54; 99

B

Bege Glambek; 156
Berlingske Tidende; 136; 137; 139
birk; 38
bol; 73; 154; 156
Bonus; 131; 132; 246; 247
[BOPA](#); 221; 226
brevsamlingssted; 78; 84
Brommekulturen; 30
[Bruun](#); 200; 214
brydegårde; 154
Budstikken; 213; 231
Bülöw; 168; 169

C

C. Bydstrup; 9
C. J. Moe; 27; 28; 96; 160; 175; 181; 191
C. Jørgensen; 9
C. Moe; 8
C. Pedersen; 9
C. Poort; 9
C. Thorø; 9
[Carl-Gustav G. Schøller](#); 204
Caspar Markdanner; 154; 157; 158
Chr. Ulrich Hansen; 210
Christen Hansen Juhl; 168
Christensen; 155; 157; 200; 207; 214; 217; 261
Christian 3.; 158
Christian 4.; 154; 157; 174

Christoffer Frederiksen; 248
Clemmensen; 11; 167
Cro Magnon; 29

D

DAKA; 101; 102; 103; 105
Dall; 214; 215
Danmarks Adels Aarbog; 155; 157
Danregn; 246
De Parlamentariske Kommissioners Beretninger, Bd. I–XIV, 1948–1958; 229
[Den lille Generalstab](#); 203
Det Forenede Venstre; 10
Det Konservative Folkeparti; 11; 12; 176; 181; 183; 229
Dich; 215; 220; 225
Diesella; 144
Dollerup; 9; 30; 34; 35; 36; 67; 72; 73; 75; 154; 156; 157; 158; 160; 168; 171; 174; 182; 185; 186; 187; 189; 239
Dollerupgård; 35; 36; 79
Dolleruplund; 169; 239
Dorotheasminde; 169; 239
Doughty Hanson; 136
Drabæks Mølle; 99; 100; 168; 171; 172

E

Ejnar A. Lorentzen; 109
Ejnar Anholm Lorentzen; 108
Ejnar Lorentzen; 110; 112; 113; 117; 128
Elisabethslyst; 169; 239
Elmegården; 36
enevælden; 10; 41; 154; 155; 162; 163; 164; 170
Enghavegaard; 168
Erik Lorentzen; 110; 116
Eriksen; 207; 215; 216
ertebølle; 30
[Eskesen](#); 200; 207; 216; 217; 225
[Espergærde](#); 221; 223

F

Fedemesser; 30
Fl. Bjerregaard; 135
[Flavenfeldt](#); 35
[fleksisecurity model](#); 133
[Flemming Juncker](#); 204; 210; 224
[Flemming Muus](#); 210; 211
Flemming Skouboe; 108; 109; 110; 111; 113; 114; 115; 116; 117; 119; 121; 125; 126; 128; 129; 130; 131; 133; 134; 135; 139; 140
Folkebladet Sydjylland; 107; 109; 113; 114; 116; 118; 122; 123; 128; 130; 132; 134; 138; 139

folketingsparlamentarismen; 10
folketællinger; 159; 160
Forhandlingsprotokoller; 25
forsamlingshuse; 7; 72; 191
Fredericia Dagblad; 135
Frederik d. 6.; 163
Frederik Johansen Lager; 248
Frederiksberggade; 84; 85; 96
Frederiksminde; 169; 239
[Frihedsrådet](#); 203; 209; 211; 224; 225; 226; 228
Frøslev; 202; 207; 213; 214; 228
Frøslevlejren; 202; 214; 219; 228
Fyens Stiftstidende; 119; 133
Fyrkat; 33
fæstere og selvejere; 67
fæstere og selvejere i distriktet; 67

G

Geil; 215
[Geisler](#); 224
Gejsing; 34; 35
Gelballe; 34; 35; 50; 72; 74; 79; 96; 157; 160; 168; 171; 172;
173; 174; 181; 182; 185; 186; 187; 190; 214; 219
General Electric; 108; 110; 136
Gjelballegaard; 169
Gl. Lunderskov; 115; 116; 118
[Glasfiber](#); 116; 117; 118; 125; 126
[Glindfeldt](#); 200; 215
Gorm den Gamle; 33
Grønvanggaard; 169; 185; 186; 187
Gydesen; 215
gårdsæder; 154

H

H. K. Madsen; 85
[Hald](#); 45; 207; 214; 215; 218; 219; 220
Hamburg; 30
Hans Buch; 168
Hans Knudsen; 67
Hans Lund Hansen; 13; 27; 176
Hans Mathias Vilster; 248
Harald Blåtand; 33; 37; 159
Harbogaarden; 168
[Harry Haue](#); 28
Hasberg; 215
Hedegaard; 215
Helenesminde; 58; 63; 69; 239
Helge Kappel Pedersen; 214
Henning Poulsen, Besættelsesmagten og de danske nazister,
1970; 229
Hermes; 102; 103

herred; 37; 38; 39; 40; 174
herredsfogeder; 163
[Hesselvad Bro](#); 35
Hjarup; 30; 34; 35; 79; 171; 172; 173; 174; 185; 187; 238
hollandske mølle; 129
Holstebro Dagblad; 116
homo sapiens; 29
HVK; 246
Højre; 10; 11; 12; 175; 176; 181; 183

I

Ib Damgaard Petersen; 204
Indre Mission; 12; 13; 25; 72; 174; 175; 177; 181; 182; 183;
186; 187; 192; 194; 196; 207; 217; 271; 217
Ingeniøren; 108; 131; 132; 136; 137
Ingvor Filtenborg; 30
Iver Andersen; 248
Iver Vedsten; 139

J

J. B. S. Estrup; 10
J. C. Berthelsen; 8
J. C. Christensen; 12
J. R. Bodholdt; 84
J. Sehested, Broholm mødet - og andre erindringer fra
besættelsestiden, 1973; 229
Jacobsen; 215; 218; 219; 220; 221; 225
Jeff Holst; 140
Jelling; 33
Jens Madsen; 129; 138
Jensen; 9; 29; 156; 173; 200; 202; 204; 205; 211; 215; 225
Jeppe Iversen Buch; 168
jernbanen; 35; 78; 87; 96; 169; 216
Jernbanesabotage; 215; 221
Johan; 113
Johan Nielsen; 50; 181
Johan Peder Schmidt; 248
junigrundloven; 162; 163; 164; 175
Jylland; 29; 37; 38; 42; 159; 204; 210; 211; 220; 223; 224;
225; 226; 261
Jyllands-Posten; 119; 133
Jyske Lov; 37; 241
Jyske Vestkysten; 135
[Jørgen Christiansen](#); 117; 122; 125
Jørgensen; 215

K

K. Birk; 9
Kaj Olesen; 203; 214; 219
Karl Møller; 145; 146; 147

Karl V. Olesen; 203; 206; 214; 219; 220
 Kiel; 200; 214; 215; 216; 219; 221
 Knud Knudsen; 181
 Knudsen; 181; 182
 Knyttingsagaen; 159
 Koch; 213; 215
Kolding Avis; 25
Kolding Folkeblad; 25; 113; 133; 138; 139
 Koldinghus Amt; 27; 42; 43; 44; 45
 Koldinghus Len; 27; 38; 40; 43; 45; 46
 Koldinghus Rytteridistrikt; 67
 Koncentrationsleire; 228
 Kong Valdemars Jordebog; 38; 154; 159
 Kongsbjerg; 35; 36
 Konservative; 11; 12; 176; 181; 183; 208; 229
 Kraks Vejviser; 116
 Kristian Bøge; 115; 117; 128; 140
 Kroll; 216
Kronens Skøder; 25; 99; 100; 153; 157
 Kumler; 33
 kz-leire; 213; 228
 købstadslovgivningen; 163; 164
 Kaas; 157

L

ladegårde; 155
 landboer; 154
 landsbyfællesskabet; 70; 71
 Larsen; 207; 216; 223; 226
 Las Christensen Sandberg; 155; 157
 Las Esbernsen Sandberg; 156; 157
 Lejrskov; 34; 35; 171; 238
 Lings; 200; 207; 214; 215; 216; 217; 219; 220; 221; 224; 225; 228
 Linnet; 207; 214; 215; 219; 221; 225; 228
 LM; 102; 107; 108; 109; 110; 111; 112; 113; 114; 115; 116; 117; 118; 119; 121; 122; 123; 125; 126; 127; 128; 129; 130; 131; 132; 133; 134; 135; 136; 137; 138; 142
 LM Boats International; 131
 LM Camping; 118; 122; 123; 126
 LM Caravans International; 116; 121; 122
 LM Glasfiber; 107; 108; 109; 110; 111; 113; 116; 117; 122; 126; 128; 129; 130; 132; 135; 136; 137; 138
 LM Windpower; 107; 108; 110; 130; 136; 137; 142
 lokale fogeder; 47
 Lorentzen; 108; 109; 110; 112; 113; 114; 116; 117; 118; 119; 121; 122; 123; 126; 215
 Lunderskov; 35; 36; 43; 46; 50; 72; 74; 75; 77; 78; 79; 86; 87; 93; 95; 96; 99; 100; 154; 156; 157; 158; 160; 161; 168; 171; 172; 173; 174; 175; 177; 181; 183; 185; 187; 189; 190; 191; 200; 201; 202; 203; 204; 205; 206; 207; 210;

212; 213; 214; 215; 217; 218; 219; 220; 221; 222; 223; 224; 225; 226; 228; 230; 238; 239
 Lunderskov Møbelfabrik; 107; 108; 109; 116
 Lunderskov Station; 75; 80; 84; 225
 Lundqvist; 215

M

M. Madsen; 9
 Maglemose; 30
 Mariegaard; 58; 63; 69; 169; 239
 mejeri; 79; 96; 218
 Mejeri; 72; 79; 97; 103; 188; 207; 215; 218; 221
 Micon; 131
 miljø; 139
 missionshuse; 7; 72; 191
 Moe; 11; 13; 176; 181; 191; 193
 Mogens Krag; 157
 Møllegade; 115; 116; 117; 118; 122
 Møller; 185; 205; 215; 216; 226; 229

N

N. A. Frederiksen; 9
 N. Jørgensen; 8
 N. Nissen; 9
 N. P. Larsen; 9
 Nagbøl; 9; 34; 35; 36; 67; 72; 73; 154; 160; 168; 169; 171; 174; 181; 185; 191; 192; 206; 207; 216; 217; 221; 225; 239; 240
 Nagbøl Nygård; 36
 Nagbølgaard; 168; 169; 239
 Neandertaler; 29
 NEG Micon; 247
 Neungamme; 213; 214; 219; 228
 Nicolai Jonge; 35
 Nicolay Jonge; 43
 Niels Ove Michaelsen; 113
 Nielsen; 1; 49; 99; 181; 182; 187; 205; 214; 215; 216; 219; 220
 Nis Kristensen Juhl; 85
 Nordtank; 131
 NPC Holsøe; 78; 79
 Nørgaard; 168; 169; 215; 239
 Nørregade; 113; 115; 116; 118; 128; 139; 140
 Nørremose; 36

O

Oluf Bech; 11; 12

P

P. Nissen; 9
Palle Mortensen; 117; 126; 127
Pasilac Therm; 134
Peder Jørgensen; 117; 128; 140
Peter Michaelsen; 113
Petersen; 49; 200; 214; 215; 238
Politiken; 118; 129
postekspedition; 78; 84
Postkontor; 75; 84; 239
postmester; 79; 84; 85
Poul Christian Hansen; 248
Poul Knudsen; 168
provisorietiden; 10; 25; 164; 168; 174; 175; 176

R

radikale; 208; 209
Radikale; 11; 229
Rasmus Højrup; 168
Rasmus Madsen Damgaard; 248
Rasmussen; 215
Ravn; 215
Reinholdt; 207; 215; 216; 217
Renthe-Fink; 208; 209
Ribe Amt; 27; 43; 45
Roed; 215
Roldsgaard; 49; 108; 110; 112; 113; 114; 215
Rolles Mølle; 35; 36; 74; 99; 100; 169; 171; 172; 239
Rolles Møllevej; 110; 115; 116; 118; 122; 126; 128; 130; 139; 140; 141
Rose.Schmidt; 9
Rosenkrantz; 157
rytterskole; 1; 67; 184; 185; 187

S

Sabotagestoppet; 224
Schmidth; 8; 168; 169
SHAEF; 221
Sigfred Kiel; 117; 217
Skanderup; 1; 8; 9; 11; 12; 25; 27; 28; 29; 34; 35; 37; 38; 43; 44; 45; 46; 49; 67; 71; 72; 73; 74; 75; 79; 96; 153; 154; 155; 156; 157; 158; 159; 160; 161; 168; 169; 170; 171; 172; 173; 174; 175; 176; 181; 182; 183; 184; 185; 186; 187; 191; 192; 201; 203; 206; 207; 216; 217; 218; 220; 221; 228; 229; 238; 239
Skanderup Efterskole; 187; 192
Skanderup Friskole; 192
Skanderup Skole; 9; 186; 196; 239
Skanderup Sogn gennem tiderne; 1
Skanderupgaard; 71; 156; 157; 158; 169

Skipæn; 159
Skouboe; 108; 110; 111; 113; 114; 116; 118; 119; 122; 126; 127; 128; 129; 130; 131; 133; 134; 135; 138; 139; 215
SOE; 210; 211; 224; 225; 226; 251
sognefoged; 47; 172
sogneforstanderskaber; 163; 164; 165; 166; 167
Sogneforstanderskabet; 25
sogneråd; 164; 165; 168; 174
sognerådsformand; 172; 181; 182; 186; 187
sognerådsmedlem; 172; 175; 187
spiritusbevilling; 7; 86; 91; 93; 94
St. Anst; 34
stavnsbåndet; 70
stift; 44
Storegade; 79; 85; 95; 144; 183; 190
Storm P.; 109
Svend Aa. Glinfeldt; 112
Svendborg Brakes; 136
svenskekrige; 157
sysler; 38
sædegårde; 154; 155; 157; 158
Sædegårde; 154
Sølyst; 36
Søndermose; 36
Sørensen; 215; 229

T

T. Madsen; 9
TC; 27; 60; 69; 70; 73; 157; 170; 191; 219; 239; 240
Thomas Christensen; 27; 67; 203; 207
Thomas Hansen; 181; 203; 221
Thyre; 33
Tinghøjgård; 36
Toldstrup; 204; 205; 210; 211; 224; 225; 226; 251
Toldstup; 211
Tranberg Holding; 117; 130
Trommer; 204; 205; 207; 221; 223; 225; 226; 251
Tvillingehøjene; 35
Tvind; 131; 132; 246

U

U. Schmidt; 8

V

Vagn Bennike; 204; 205; 211
[Valdemar Thomsen](#); 229
[Valgmenighed](#); 27
valgmenighedskirke; 1; 96
valgret; 9; 22; 35; 156; 157; 162; 168; 169; 185; 187; 217; 223; 229; 230; 233; 248; 258

Vejen Distrikt; 206; 210; 212

Venstre; 10; 11; 12; 168; 176; 181; 183; 192; 208; 229; 237

Vestas; 129; 130; 131

Vestas Wind Systems A/S; 131

[vikingetid](#); 33; 35; 36; 159

W

Werner Best; 208; 209

Wind Magic; 131

Wissingsminde; 35; 58; 63; 69; 169; 187; 239; *Se regiter*

Z

Zond Systems; 131

Å

Aage H. Skouboe; 109; 110; 112

Aage Hilmar Skouboe; 108; 110; 114

Aage Skouboe; 108; 110; 112; 113; 114; 115; 116; 117; 122;
127; 128; 129; 131; 133; 134; 135; 140

Aage Trommer; 204

[Åmosen](#); 30